

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Мр Јелена Пауновић Штерменски

**ФИЛИП ХРИСТИЋ – ДИПЛОМАТА И
ПОЛИТИЧАР (1819–1905)**

докторска дисертација

Београд, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena Paunović Štermenski

**PHILIP HRISTIC – DIPLOMAT AND
POLITICIAN (1819–1905)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

др Сузана Рајић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Радош Љушић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет
др Радомир Ј. Поповић, научни сарадник, Историјски институт,
Београд

ФИЛИП ХРИСТИЋ – ДИПЛОМАТА И ПОЛИТИЧАР (1819–1905)

Резиме: Циљ докторске дисертације је био да докаже значај личности Филипа Христића (1819 – 1905) на политичкој и дипломатској сцени Србије 19. века. Христић је током свог дугог живота утицао на развој законодавства, дипломатије, просвете, културе и финансија у Србији. Компарацијом постојећих историјских извора аутор је доказао да српска историографија није у потпуности оценила значај Христићеве личности за развој српске државе и друштва у 19. и почетком 20. века. Истраживања су обављена у Архиву САНУ, Архиву Србије, Народној библиотеци Србије и The National Archives у Лондону. Обимно проучавање извора доказало је Христићев утицај на развој српске државности, модернизацију државе и дипломатије, просвете, културе и финансија. Дисертација је довела до закључка да је Филип Христић био важна, али до сада занемарена личност у Србији 19. века. Рад може да допринесе даљем истраживању друштвене историје Кнежевине и Краљевине Србије.

Кључне речи: Филип Христић, дипломатија, политика, Србија, кнез Михаило Обреновић, Османска империја, Велика Британија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 94(497.11)"1819/1905"

32:929 Hristić;F.

PHILIP HRISTIC – DIPLOMAT AND POLITICIAN (1819–1905)

Abstract: The research of the existing archive sources and historical literature proved that the influence of Philip Hristic (1819 – 1905), Serbian diplomat and politician was not well known. The examination of historical personalities could make a major contribution to the knowledge of the political and diplomatic scene of the 19th century Serbia. Judging by his accomplishments in diplomacy, politics, education and finance, the life of Philip Hristic enriches the history of the Principality and latter Kingdome of Serbia.

Introduction to the political biography of Philip Hristic requires from the researcher the analyses of the stand of the Serbian historiography toward his historical personality and his meaning for Serbian history. His family roots leading from the First Serbian Uprising, his companionship with the young princes from the Obrenovic dynasty and latter his wedding with the daughter of reach Greek merchant Hadzi Toma Opulos influenced his political beliefs. The dissertation sheds light on Hristic `s personal features and his life commitment to diplomacy and political engagements.

His professional accomplishments were historically researched to prove the importance of his political biography. Hristic was characterized in the Serbian historiography as a weak politician, unable to hold a stable first government of the prince Michael without the conflict with the political opponents. He was also accused of using family relations to gain political positions. Within his biography this dissertation will try presented these facts differently.

The special attention is dedicated to the path of development of Philip Hristic from the beginning of his schooling and the start of his carrier toward examining his ideas, thoughts and planes during his long life. This period includes the dynasty change on the Serbian throne, first rule of the prince Michel Obrenovic, the return of the fortresses from Turkey to Serbia at the time when Philip Hristic was a member of the State Council. Special attention was paid to Hristic `s missions in Constantinople from 1870 to 1880 with interruptions, his missions to Vienna, Berlin and Rome. Hristic`s educational work reached his peek when he was instituted as minister of education in

1873/74. The connections of Philip Hristic with Great Britain were researched from 1863 when he was sent to a mission to England with princess Julia Obrenovic to 1883/84 when he was posted as a first Serbian extraordinary and plenipotentiary minister to Great Britain. Those connections were emphasized not only during Hristic`s stay in Great Britain, but especially during his service in Constantinople where he was posted because of his connections to Great Britain. After the Crimean war Great Britain was the most influential great power in the Ottoman Empire, especially from 1870-s to 1880-s. After Hristic`s retirement from the diplomatic service, he was posted to the position of the second Serbian Governor of the First Serbian National Bank from 1885 to 1889. After this position Hristic also retired from Belgrade social life to his villa in Topcider. Such a rich life is the reason that he deserves the attention of the Serbian historiography. The research of his life can contribute to social and cultural history of the Serbian Principality from the 19th to the beginning of the 20th century.

Researching the existing historical sources and literature established how Hristic in his professional carrier kept his influence on the Serbian political and diplomatic scene. The research tried to explain his influence on the political development of Serbia and his political standing.

During his youth Hristic, with other important members of Serbian educated state planed political elite, brought into Serbia the spirit of Enlightenment. Hristic was characterized as a conservative politician because of his long term loyalty towards the Serbian princes. He was loyal not only to Obrenovic rulers but also to the Karadjodjevic dynasty.

Hristic`s family relations were explored in order to establish how they contributed to his political advancement. It is recognized that his marital connection with one of the richest and most influential families led to his fast promotion. It was also researched how his affiliation to the youth liberal generation, Jovan Ristic`s generation (1858–1878) that was politically divided between conservatives and liberals, influenced Hristic political determination.

His connections with Serbian political elite educated abroad influenced his long existence in Serbian politics. It must be stressed out that Hristic a few times kept his government service because of his family and friend relations.

This political biography is aiming to show how big is the contribution of a single individual to the development of the Serbian society during the 19th and the 20th century. One of the most important parts of this work is the study of the relation between the Philip Hristic and Jovan Ristic, one of the most famous Serbian politicians of the 19th century

Hristic was an acknowledged member of the Serbian elite, he was one of the first members of the of the Serbian Slavic Society, Serbian Learning Society and the Serbian Royal Academy. This represents his contribution to the Serbian culture.

The dissertation consists of the fourteen separate chapters, formulated on the chronological principle. Political and diplomatic state functions of Philip Hristic were first explained and secondly his sociological, cultural and social contribution to the development of the Serbian Principality and Serbian Kingdom.

The period when Philip Hristic was the first minister of prince Michel Obrenovic and contributed to adaption of the statehood lows of Serbian parliament presents one of the most important periods in his carrier. The second most important part of Hristic`s carrier was his stay in Constantinople from 1870 to 1880, with some interruptions.

Philip Hristic`s diplomatic service was much more respected than his state political carrier. His contemporaries appreciated Hristic`s mission with princess Julia in Great Britain in 1863 as well as his missions to the Ottoman Empire from 1870 to 1880. Hristic`s contribution during his post as a Serbian representative to the Ottoman Empire from 1870 to 1880 could not be disputed. . Nobody else could at that time, carry out the difficult negotiations with the Turks. Hristic specially conducted negotiations with the Ottoman Empire about the Serbian connection to the Turkish railway. He at that time even declerared the second Serbian war to the Ottoman Empire in 1877. Latter, when Serbia acquired the railway connection, Hristic continued to lead the talks about the finance problems of the Serbian ralway construction.

Hristic was accused that he accepted a bribe from the French financiers to recommend the French Railway Society. He was very offended by this accusation and complained to the premier of the Serbian government Chedomir Mijatovic that all his merits toward the Serbian state were forgotten. Serbian prince belived those accusations against Philip Hristic, which was even more insulting to the Serbian diplomat.

Other contemporaries, like Milan DJ. Milicevic, left the description of the personality of Philip Hristic. He stressed out that Philip Hristic spoke German, French and English. He wrote Serbian nicely and shortly

In Milicevic`s memories we can find one of the rare physical descriptions of Philip Hristic. That is of great importance because it represents the description by his contemporary. Milicevic wrote that Hristic was “ a small person, with a brown curled hair, small cunning brown eyes, with pointy chin, round head and with a clear and smooth face”. “He was always dressed in a suite and a very smooth talker.” His behavior was sheepish towards older and more important persons and bold towards younger, but he was always capable to see his own benefit.

Hristic contributed to the development of the Serbian diplomacy from the separate missions to the permanent legations. He held the steady position of the diplomatic Serbian envoy in Austria-Hungary, Italy, Germany and Great Britain.

Even though he was described as a conservative politician and a skilled diplomat, until the formation of the political parties in Serbia Hristic did not belong to any party. He cooperated with liberal politicians led by Jovan Ristic.

Ristic and Hristic terminated their political association after the establishment of the progressive party in 1881, when Hristic proclaimed himself as a conservative politician supporting the progressive party. The progressive party suited Hristic because of its pro-western ideas. Hristic was never a member of any political party.

Hristic was the person of impeccable tact who always showed his loyalty to the ruler, *the dynasty and the power of law*.

This dissertation proved that the appearance of Philip Hristic on the Serbian political and diplomatic 19th century scene was much more important than the Serbian historiography so far assessed. With his inherent diplomatic skill he helped the development of the Serbian diplomacy before and after the declaration of the Serbian independent state. With his political, legislative, educational and cultural work Hristic also considerably contributed to the modernization of Serbia.

Key words: Filip Hristic, diplomacy, politics, Serbia, Prince Michael Obrenovic, Ottoman empire, Great Britain.

History

The modern history of the Serbian people

UDK: 94(497.11)"1819/1905"

32:929 Hristić;F.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	4
ДЕТИЊСТВО, ПРВО ШКОЛОВАЊЕ И МЛАДОСТ	11
Младост и школовање	11
Државни питомац	31
Паризлија у Србији	44
Напредовање у служби	52
Дукатовац	64
КНЕЖЕВСКИ ПРЕДСТАВНИК	70
Дипломатске мисије за време владе Филипа Христића	85
Односи с Турском и балканским државама	91
Законодавна делатност	97
Преображенска скупштина	106
На двору	114
ЧЛАН ДРЖАВНОГ САВЕТА	120
Пословник Државног савета – посебан допринос Филипа Христића ..	127
МИСИЈА У ЛОНДОНУ.....	139
Путовање и почетак мисије	142
Филип Христић и британски политичари	144
Дебата у Доњем дому британског парламента	155
Успех или неуспех мисије?	162
КНЕЖЕВО УБИСТВО И ДРУГО НАМЕСНИШТВО	166
Намесништво	169
Порта и претензије кнеза Николе на српски престо	174

ПРВО ПОСЛАНСТВО У ЦАРИГРАДУ	179
Питање железнице и питање Малог Зворника	202
Посета кнеза Милана Ливадији	212
Неуспех Христићевог посланства	224
Живот у Цариграду	238
МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ У ВЛАДИ ЈОВАНА МАРИНОВИЋА	242
ДРУГО, ТРЕЋЕ И ЧЕТВРТО ПОСЛАНСТВО У ЦАРИГРАДУ	266
Посланство 1874. године	266
Служба до 1877. године	281
Преговори о примирју и објава Другог рата	293
Изванредни посланик и опуномоћени министар независне Србије	317
БЕЧ, БЕРЛИН И РИМ	337
Српски нацрт уговора, Марићева мисија у Бечу, потписивање и примена железничког уговора	338
Пропаст Генералне уније	355
Рад четворне комисије и изградња железнице	359
Страх за кнежев живот	362
Остале дипломатске дужности	364
ПОСЛАНИК У ЛОНДОНУ	368
ГУВЕРНЕР ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ	378
Извештај за 1884. годину	379
Ванредно заседање 1885. године	382
Извештај за 1885. годину	384
Извештај за 1886. годину	387
Извештај за 1887. годину	390
Извештај за 1888. годину	393
Извештај за 1889. годину	394

ДВА ПАШЕНОГА – ФИЛИП ХРИСТИЋ И ЈОВАН РИСТИЋ	400
Општа запажања	400
Однос Христића и Ристића за време владавине кнеза Михаила.....	402
Званично-приватни однос	413
ПОРОДИЧНИ ОДНОСИ	424
Родитељи	424
Супруг и отац	426
ДОПРИНОС ПРОСВЕТНОМ И КУЛТУРНОМ НАПРЕТКУ СРПСКЕ	
ДРЖАВЕ	436
Просветни рад	436
Школска комисија	437
Христићеви народни календари и уџбеници за основне школе	441
Друштво српске словесности, Српско учено друштво и Српска	
краљевска академија	450
Народно позориште	459
Народна библиотека	465
Место у друштву	468
ЗАКЉУЧАК	471
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	482
ПРИЛОГ 1 – РОДОСЛОВ ПОРОДИЦЕ ХРИСТИЋ	491

ПРЕДГОВОР

Проучавањем архивске грађе и постојеће литературе утврђено је да до сада није довољно истражен утицај Филипа Христића, као и многих других угледних историјских личности 19. века, на политичкој и дипломатској сцени Кнежевине. То представља важан чинилац у даљем истраживању прошлости Србије у 19. веку и почетком 20. века. Изучавање живота и рада Филипа Христића на пољима дипломатије, политике, просвете и финансија обогатиће значајно научна сазнања о политичкој и друштвеној историји деветнаестовековне Србије.

Увод у биографију Филипа Христића захтева од истраживача анализу досадашњег става српске историографије о његовој историјској појави и значају за српску историју 19. века. У раду је испитано његово порекло, младост и школовање. Школовање у иностранству на основу државне стипендије допринело је његовом даљем успеху у пословном животу. Порекло од устаничког буљубаше, почетно дружење с младим кнежевима династије Обреновић и касније женидба с ћерком Хаџи Томе Опулоса, богатог трговца утицало је на његова политичка опредељења. На основу доступних извора расветљене су личне особине Филипа Христића и његово животно опредељење за дипломатију и политичко ангажовање.

Проучена су његова највећа професионална достигнућа због којих је од историјске важности биографско обрађивање његовог живота. Христић је у историографији, посебно код Слободана Јовановића, окарактерисан као слаб политичар, неспособан да одржи стабилну прву владу кнеза Михаила, тј. владу помирења странака. Појединци су га осуђивали зато што је искористио породичне везе с Хаџи Томом Опулосом да би стекао државни положај. Рад ће покушати да ове познате чињенице растумачи на нешто другачији начин.

Пажња је посвећена развојном путу Филипа Христића, од школовања и почетка каријере, до испитивања идеја, замисли и планова током његовог дугог живота (1819–1905), при чему су обухваћени многи важни историјски догађаји, као што су смена династија, већ поменута прва влада кнеза Михаила 1860/61. године, као и повратак утврђених градова од Турака у време док је Христић био

члан Државног савета. Посебно је проучен период Христићевог посланства у Цариграду 1870–1873, 1874, 1877, 1879–1880. године, посланство у Бечу, Берлину и Риму 1881/1882. године. Као посебна целина, представљен је Христићев рад у школству који је достигао врхунац његовим наименовањем за министра просвете 1873. године. Посебно су размотрене Христићеве везе с Великом Британијом у периоду од двадесет година, од мисије с кнегињом Јулијом Обреновић, супругом кнеза Михаила, од 1863. године до 1883/84. године, кад је Христић наименован за првог српског изванредног посланика и опуномоћеног министра у Великој Британији. Те везе су изражене не само у време Христићевих боравака у Великој Британији већ посебно током његових посланстава у Цариграду, где је и постављен за посланика зато што је био присталица спољне политике Велике Британије, која је после Кримског рата 1856. године била најутицајнија сила на Босфору. Пред крај живота, уместо да ужива у заслуженој државној пензији, Христић се прихватио дужности другог гувернера Привилеговане народне банке Србије у периоду 1885–1889. године. Тек после тога Христић се повукао из друштвеног живота Београда у своју вилу на Топчидеру.

Проучавањем доступних извора и литературе утврђена су начела, технике и методе путем којих је Филип Христић у професионалној каријери и приликом обављања разноврсних државних послова успевао да остане утицајан на узбурканој српској политичкој, дипломатској и, на крају, страначкој сцени. Истраживање има за задатак да испита колики је заиста био његов утицај на важне политичке догађаје и какви су били његови стварни политички ставови.

Проучено је каква је била његова судбина као дипломате, колико је труда уложио да испуни своје дугогодишње мисије у Турској, зашто се боље осећао у једној хладној Енглеској него у сељачкој Србији, а опет остао члан Државног савета у једном веома дугом периоду од 1857. до 1870. године, зашто је тешко примио намештење првог српског изванредног посланика и опуномоћеног министра у Великој Британији и пред крај живота постао гувернер прве Привилеговане народне банке Србије.

Испитано је колико су Христићеве породичне везе допринеле његовом политичком напредовању. Усвојена је поставка да су његова женидба и повезивање с најутицајнијом трговачком породицом у Србији тог времена довели

до његовог брзог напредовања. Истражено је колико је његово припадање тзв. Омладинској генерацији или Ристићевој генерацији (1858–1878), која се по политичкој оријентацији делила на конзервативце и либерале, допринело формирању Христићевих политичких ставова. Повезаност Христића с новом српском елитом, школованом у иностранству, утицало је на његов дуг опстанак на српској политичкој сцени. Неколико пута у Христићевој дугој каријери његове породичне и пријатељске везе допринеле су томе да задржи државну службу. Мора се нагласити да је Христић био признати припадник српске елите, један од првих чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије наука. Рад је посвећен, пре свега, државној, политичкој и дипломатској служби Филипа Христића, али је испитан и Христићев допринос развоју културе у Србији.

Ова политичка биографија показала је колики је утицај појединца на развој српске националне државе 19. и 20. века. Једно од најважнијих питања овог рада обрађује однос Филипа Христића и Јована Ристића, једног од највећих српских државника 19. века, и њихову дугогодишњу сарадњу.

Што се тиче породичног живота Филипа Христића, делимично је расветљено како су животне трагедије – смрт супруге, несрећан брак његовог сина Милана Христића, прерана смрт инжењера Марића, мужа његове ћерке Ангелине Христић – допринеле његовом коначном повлачењу из јавног живота. Даље проучавање његовог живота захтевало би детаљан увид, уз сагласност породице, у породичну архиву наследника породице Христић и могло би да представи један посебан рад посвећен самој историји поменуте породице и њему као најистакнутијем члану.

Организација рада

Рад се састоји од тринаест посебних тематских поглавља унутар којих су подаци представљени хронолошким принципом. Прво су расветљене државне, политичке и дипломатске функције Филипа Христића, а затим његов социолошки, културолошки, друштвени допринос развоју Кнежевине и Краљевине Србије.

Прво поглавље обухвата Христићево детињство и школовање и проучава период одрастања Филипа Христића, друго поглавље односи се на његову најважнију државничку функцију, председавање првој влади кнеза Михаила. Треће поглавље обрађује Христићев рад у Државном савету. Четврто поглавље проучава Христићеву мисију у Великој Британији 1863. године и објашњава његово повезивање с британским политичарима. Пето поглавље представља почетак Христићеве дипломатске делатности у Цариграду и наставак сарадње с Британцима на Босфору. Шесто поглавље прекида делимично Христићев дипломатски рад и разматра његова педагошка уверења и његова достигнућа док је био на дужности министра просвете. У том поглављу се доказује да се Христић залагао, пре свега, за увођење обавезног основног образовања за све припаднике српског народа. Следеће, седмо поглавље говори о наставку Христићеве дипломатске каријере јер је на том пољу у Цариграду био, током седамдесетих година 19. века, незаменљив. Мада су га тешке мисије и узалудни преговори с Турцима водили у малодушност, Христић је морао да се бави важним питањима српске спољне политике, као што су мирно препуштање Србији управе над Босном, преузимање Малог Зворника од Турака и утврђивање српске границе на Дрини, као и добијање железничке везе с турском пругом. Христић је после успостављања српске независности 1878. године на Берлинском конгресу постављен за првог изванредног изасланика и опуномоћеног министра на Порти, што је у то време представљало највиши могући дипломатски положај који је могао да добије припадник једне независне Кнежевине. Осмо поглавље које говори о Бечу, Берлину и Риму 1880–1883, бави се, пре свега, умешаношћу Филипа Христића, поново на положају изванредног изасланика и опуномоћеног министра овог пута у Аустро-Угарској, у послове добијања концесије за изградњу српских железница. Следеће, деветопоглавље даље објашњава Христићеве везе с Великом Британијом и њеним политичарима све до кулминације те Христићеве склоности када је постављен за првог српског посланика с истоветним високим дипломатским звањем у Великој Британији. То је и крај Христићеве дипломатске службе. Обавезе у Великој Британији биле су углавном административне природе па је Христић убрзо отишао у заслужену дипломатску пензију. Десето поглавље односи се на Христићево руковођење првом српском Привилегованом народном

банком у периоду од 1885. до 1889. године, што уз даље истраживање може да представља тему једног посебног рада.

Следећа три поглавља, која говоре о његовом пашеногу Јовану Ристићу, породици и културолошком доприносу Филипа Христића модернизацији Србије, наметнула су се током писања као засебне целине одвојене од разматрања Христићевих положаја у држави.

У српској историографији до сада није посебно посвећена пажња односу између Филипа Христића и Јована Ристића, његовог пашенога, сарадника и политичког противника. То поглавље представља покушај анализе њиховог приватно-службеног односа који је трајао дуже од 20 година.

У дванаестом поглављу наведене су основне чињенице из Христићевог породичног живота.

У тринаестом поглављу анализира се Христићев друштвени и културни допринос развоју културних институција у Србији и уопште оцењује његово учешће у друштвеном животу српске престонице. Христићева сећања на прошла времена, која представљају саставни део овог поглавља, највреднији су делови овог рада.

Закључак рада замишљен је као укупна оцена Христићеве државничке, политичке и дипломатске каријере и како се она осликала на историјска збивања у српском друштву 19. века.

Методолошки поступак

У уводном поглављу било је потребно оценити вредност постојеће историјске грађе на основу које је рад написан. Изучавање биографије захтевао је сложен методолошки процес. Због тога је пажња посвећена необјављеним изворима, објављеним изворима, мемоарској грађи и постојећој литератури. Грађа је сакупљена, пре свега, у фондовима Архива Србије: фондовима и збиркама Министарства просвете 1873–1874, МИД ПО 1871–1885, Државног савета 1857–1870, Фонда Милутина Гарашанина, Фонда Стојана Новаковића, Фонда Владана Ђорђевића, фондовима Архива САНУ: Историјске збирке, Архива Јована Ристића, Фонда Драгослава Страњаковића, као и Заоставштине Чедомиља

Мијатовића. Проучена је штампа Србије 19. века, пре свега, *Србске новине*, годишта 1860–1873. године.

Посебно је проучена грађа у Британском националном архиву (The National Archives) у Лондону која се превасходно односила на Христићево посланство у Цариграду. Проучен је фонд FO 78 у периоду од 1859. до 1880. године, а који се односи на историју Османског царства, FO 65 везан за историју Аустро-Угарске важан због Христићевог посланства у Бечу, те FO 105 који се односи на историју Србије после стицања независности 1878. године.

Упоредно истраживање архивских фондова и прикупљене грађе која покривају пословне активности Филипа Христића омогућило је да се истраже сви аспекти његовог радног века. Било је потребно сагледати шире историјске појаве, процесе и посебно догађаје у којима је он активно учествовао. Посебан истраживачки изазов представљао је и његов дуг живот који је обухватао скоро цео 19. и почетак 20. века.

Социолошки подаци о историји Србије 19. века, који се могу пронаћи у објављеним и необјављеним историјским изворима, и то мемоарске природе – *Мемоарима* Николе Христића, *Записима* Јеврема Грујића, *Дневнику* Милана Ђ. Милићевића, *Успоменама* Владимира Јовановића и другим – допринели су томе да се створи слика о интеракцији Филипа Христића с другим важним и утицајним личностима у Кнежевини Србији.

Потребно је напоменути да су извори попут *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880.* и *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880.* као објављени извори и *Успомене* Филипа Христића, као необјављени извор мемоарског карактера, били од непроцењиве вредности за овај рад. Употребљени су и резултати социолошких истраживања Србије 19. века, проучена је историја породице у Србији, елита, као и приватни и јавни живот Кнежевине и Краљевине Србије.

Треба напоменути да је највећи методолошки проблем представљала немогућност увида у личне фондове породице Христић, којима истраживач није имао приступа. Ипак, треба напоменути и да циљ овог рада није био да се бави приватним животом Филипа Христића и његове породице.

Важност рада огледа се у томе што приказује државничку, политичку и дипломатску биографију Филипа Христића, скоро непознате личности у српској историографији. Циљ овог рада био је да докаже његов значај у односу на развој српске државе и његов утицај на друштвени живот у Србији 19. века.

ДЕТИЊСТВО, ПРВО ШКОЛОВАЊЕ И МЛАДОСТ

Филип Христић „живео је преко осамдесет година и умео је да одигра сваку улогу коју му је наметала државна служба“.¹ Филип Христић је рођен 1819. године „усред посне недеље, вероватно месеца марта“ у Самокову, граду у Бугарској. Умро је 29. јануара 1905. године, у Ментону у Француској.² Бавио се врло разноврсним занимањима: био је секретар кнеза Милоша, књажевски представник, тј. председник 17. владе Кнежевине Србије, министар иностраних дела, специјални српски посланик и пратилац кнегиње Јулије у дипломатској мисији у Великој Британији 1863. године, председник позоришног Одбора који је изградио Народно позориште, капућехаја, а затим и изванредни посланик и опуномоћени министар Србије у Цариграду, министар просвете, српски посланик у Бечу, Берлину и Лондону, гувернер Народне банке, члан Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и почасни члан Српске краљевске академије. Због тога завређује пажњу српске историографије, јер његов живот може да допринесе бољем познавању, пре свега, друштвене и културне историје Кнежевине Србије 19. века и почетка 20. века.

Младост и школовање

Риста Ђорђевић из села Горњи Лозен³ близу Самокова у Бугарској био је отац Филипа Христића, родоначелник Христића. Самоково је било насеље (а данас је град), који се налази у средишњем делу Бугарске. Од престонице Софије, Самоково је удаљено 55 км јужно. Општина Самоково једна је од највиших у Бугарској на обронцима Лозенске планине. Град је смештен на 960 м надморске висине у истоименој Самоковској котлини кроз коју пролази река Искар својим

¹ Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете строг Београда*, Београд, 2008, 305; Владимир Стојанчевић, *Две аутобиографије Филипа Христића*, Мешовита грађа 17–18 (1988), 161–177; Највећи број података из детињства и младости Филипа Христића налази се у необјављеном рукопису Филип Христић, *Моје детињство и прво школовање* (= Ф. Христић, *Успомене*, у штампи), Рукописно одељење Народне библиотеке (=РОНБС), Р 373/1–7.

² Сви датуми у основном тексту су по новом календару ако није другачије наглашено.

³ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 161; Стојанчевић наводи да је код Константина Јиричека нашао податак да су српски Христићи пореклом из села Горњи Лозен.

највишим делом тока. Котлину окружују друге високе планине (Рила, Плана, Витоша, Верила, Ихтиманска Средња Гора), веома богате шумама. Свега 10 км јужно од града налази се највиши врх Балканског полуострва, Мусала.

Риста Ђорђевић, отац Филипа Христића, дошао је заједно са својим братом Величком у Србију у време Првог српског устанака. За свог стрица, Величка Христића, у својим сећањима истиче да је био родоначелник београдске породице Величковић, ожењен „правом Српкињом.“ Међутим, отац Филипа Христића испросио је девојку (Христићеву мајку) у Софији, пре доласка у Србију. Да би је довео у Србију, Риста Ђорђевић морао је за њу да уступи три Туркиње које је заробио током Првог српског устанка, у време ослобађања Београда 1806/1807. године. Из тих појединости може се закључити да је породична историја Филипа Христића у Србији започела доласком браће Христe и Величка Ђорђевића из матра се да су родитељи Филипа Христића били цинцарског порекла, али су се изјашњавали као Бугари. Преселили су се Србију у првој деценији 19. века.⁴

У време турске власти Београдска варош била је окружена шанцем, имала је грудобране и карауле. Била је добро утврђена, лака за одбрану али тешко освојива. У опсади Београда 1807. године учествовало је 25.000 људи. Београд је ослобођен 12. децембра на Првозваног Андрију. Калемегданска тврђава ослобођена је 8. јануара поменуте године.⁵

После тога Карађорђе је Ристи Ђорђевићу дао чин буљукбаше и послао га са Петром Добрњцем⁶ и Милојем Петровићем⁷ у опсаду Ниша. Устаници у Првом српском устанку кренули су на Ниш 1809. године. Српских војника било је око 45.000. На нишком фронту било је 70.000 турских војника. Војевање око Ниша довело је до битке на Чегру, једног од највећих српских пораза пре 1813. године.⁸

Филип Христић се родио око Ускрса, у марту 1819. године, исте оне године када и Милан Обреновић⁹ старији син кнеза Милоша.¹⁰ У Христићевим

⁴ Види: В. Стојанчевић, *нав. дело*, 161–177.

⁵ Види: Радош Љушић, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Београд, 2005, 162–163.

⁶ Петар Добрњац је био устанички заповедник у Првом српском устанку. Био је буљубаша, заповедник чете 1804. године. После 1806. улази у ред првих старешина.

⁷ Милоје Петровић је, такође, био заповедник у Првом српском устанку.

⁸ Види: Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 255–260.

⁹ Кнез Милан Обреновић (1819–1839), син кнеза Милоша Обреновића, кнез Србије 1839. године. Ускрс 1819. године био је 6/18. априла. Ускршњи пост у православном хришћанству траје седам недеља. Из Успомена Филипа Христића не може се тачно утврдити којег је датума током ускршњег поста 1819. године рођен.

сећањима Катарина Ђорђевић остала је запамћена као нежна и пажљива мајка. Пре Саве и Филипа имала је неколико мушке деца која су кратко живела. Према преосталој деци понашала нежно и заштитнички.

У нади да ће прекинути породичну несрећу приликом рађања деце, Риста Ђорђевић је пре рођења Филипа Христића ишао у Свету Гору, у Хиландар, где је положио завет – ако му се роди мушко дете и остане живо, завештаће га цркви. После рођења сина потрудио се да испоштује тај завет.

После ослобађања Београда отац Филипа Христића са женом запосео је један конак на два спрата, с великом баштом. Христићи су ту остали само годину дана. Риста је Катарину Ђорђевић превео у Земун, а он је остао у Београду. Кад се стање у Београду мало смирило, после годину дана Риста Ђорђевић је пребацио жену назад у Србију. Отворио је у Београду успешну абацијску (кројачку) радњу и породица, која се најзад умножила, у једном периоду, није живела у немаштини. Међутим, Риста Ђорђевић је ускоро ушао у ортаклук с неким трговцем, Цинцарином, и отворио бакалницу 1813. године на Зереку.¹¹ Пошто је био неискусан, трговац Цинцарин га је преварио и породица је осиромашила. Риста Ђорђевић се ипак није предао и прихвативши новчану помоћ пријатеља отворио је другу бакалницу преко пута Барјак цамије у којој је продавао сир, млеко, бутер, мед и остале прехрамбене намирнице. Риста Ђорђевић, познат и међу Србима и међу Турцима, имао је посла и породица није оскудевала у основним животним намирницама. Као посебну погодност у својим сећањима, Христић истиче да су Христићи били власници сопствене куће.¹²

Христић је своје школовање започео у Београду још 1826. године, кад је имао седам година. Ово је закључио на основу сећања да је на попису 1827. и 1828. године умео да напише своје име. Отац га је прво дао, уместо у јавну школу,

¹⁰ Кнез Милош Обреновић (1780–1860), српски кнез, оснивач династије Обреновић, кнез Србије 1815–1839. и 1858–1860. године.

¹¹ Зерек је представљао други део Трговачке чаршије и старом Београду. Зерек се звала данашња Улица краља Петра од раскршћа са Узун–Мирковим па наниже све до Душанове. То је била централна и најживља улица у граду.

¹² М. Ј. Стојимировић, *нав. дело*, 305; Породична кућа Мијушковић–Христића налази се данас на Дорћолу у Добрачиној 3. Кућу је пројектовао и изградио инжењер Мијушковић 1930. године на плацу који је припадао Филипу Христићу. Кућа је заштићена као споменик културе и спада у културна добра Београда. *Службени гласник РС*, бр. 17/97.

на поуку код неког поклисара Ђоке.¹³ Поменути учитељ Христићу није остао у лепој успомени. Обучен у турску одећу, цубе и муслиманске црвене папуче, јеменске израде и са качкетом на глави, у ондашњој Србији остављао је слику ученог човека. Због тога је Риста Ђорђевић дао свог сина код овог поклисара да учи правопис (буквар). Христић је 1827. године пошао у неку врсту црквене школе, у којој је предавао господин (ћир) Сава, добродушан човек и црквењак до своје смрти. Христић је ту као „велики ђак“ научио да чита псалтир.¹⁴ Ускоро је Филип Христић ипак кренуо у праву школу, вероватно већ по њеном оснивању 1830. године.

У Србији пре 1830. године постојала је подела на *мале* (основне школе) и *велике* школе (све остале, средње, академије, свеучилишта). У малим школама предавале су се само основне науке – читање, катихизис,¹⁵ рачуница.

Школа у коју се Филип Христић уписао после изучавања буквара и катихизиса била је, највероватније, мала школа са три разреда. Тада је у Београду постојала само једна српска школа. Налазила се на месту данашње школе „Краљ Петар“, између Саборне цркве и Калемегдана. У време Христићевог детињства звали су је „мала школа“ а у његовим успоменама он је назива „варошка школа.“ Имала је три „класе“ – разреда. У све три класе било је само четрдесет, педесет ђака. Учитељи у основној школи Филипа Христића били су у првом разреду учитељ ђакон, чијег имена Христић није могао да се сети, у другом разреду Михаило Николић Ресничанин из Ресника, у трећем учитељ Лаза и касније Георгије Захаријадес, грчки учитељ кнеза Милана, најстаријег сина Милоша Обреновића. Ресничанин и Захаријадес оставили су утисак на Христића. Ресничанин је носио уредно европско одело и указивао је пажњу својим ученицима. Имао је своје место у београдском друштвеном животу. Христић је касније, после школовања у иностранству, срео Ресничанина и био изненађен његовом старошћу. Као лепо васпитан француски ђак, указао му је поштовање.

¹³ Вероватно Клидис Ђорђе, грчки учитељ. Види: Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд, 1999, 204.

¹⁴ Псалтир је црквена или школска књига из које су тадашњи ђаци учили да читају.

¹⁵ Катихизис је у православљу књига вере, настала од старогрчке речи *κατηχισμός*, што значи веровати. У тој књизи укратко су била представљена основна начела сваке вере. Предмет катихизис представљао је, у суштини, објављивање истине и излагање истине о Богу, човеку и свету, о међусобним односима између Бога, човека и света.

Други учитељ Лаза носио је српску одећу, био је мрзовољани самац у годинама, уображен и деца су му дала надимак Ђуран. По Христићевим речима, ученици га нису волели и бојали су га се јер их је кажњавао. На срећу српске деце, ускоро је на његово место дошао Грк Захаријадес. Сва три учитеља живела су у кућама иза Митрополије и осим учитеља Лазе, били су породични људи. Са Захаријадесом Христић је остао у контакту и касније. Христић га описује као високог, сувоњавог, проседог човека, господина из Земуна у градском немачком оделу, за разлику од поклисара Ђоке у турској одећи тог времена. Захаријадес је говорио грчки, српски и словеначки језик. Учитељ му је био на свадби и у његовој старости Христић му је указивао поштовање.

На почетку Христићевог школовања није било уџбеника на српском језику. У сва три разреда учио се: буквар, часловац,¹⁶ псалтир, катихизис, рачунање, писање и појање.¹⁷ Српски се учио из књига Доситеја Обрадовића,¹⁸ Милована Видаковића,¹⁹ Јоакима Вујића²⁰ и из Вукових²¹ песмарица.²²

Све школе делиле су се на државне и општинске. У државне школе убрајале су се: гимназија са четири разреда, три полугимназије и двадесет и две основне школе у мањим насељима Кнежевине. Велика школа, тј. гимназија је у

¹⁶ Часловац је почетна вежбанка за вежбање у читању или црквена богослужбена књига у православној цркви у којој су скупљене молитве за свако доба дана.

¹⁷ Види: Наталија Јовановић, *Наставни програми и планови у Кнежевини Србији*, Пешчаник 2 (2004), 161–177.

¹⁸ Доситеј Обрадовић (1739, 1842 или 1744–1811), српски просветитељ и реформатор. Школовао се за калуђера, али је тај позив напустио. Радио је на просвећивњу свог народа. Најпознатије дело му је „Живот и прикљученија.“ У време Српског устанка 1804–1813. посто је први српски министар просвете, организовао је школе, био је Карађорђевићев први секретар и саветник.

¹⁹ Милован Видаковић (1780–1841) српски писац, један од зачетника српског романа и најчитанијих људи свога времена, противник Вукове реформе. Једно од најпознатијих дела „Усамљени јуноша.“

²⁰ Јоаким Вујић (1772–1847) убраја се у ред најплоднијих српских писаца, написао „Путешствије по Србији“, „Путешствије по Унгарији, Влахији, Молдавији, Бесарабији, Херсону и Криму“. Основао је прву позоришну трупу у Србији. Постаје директор књажевског српског театра у Крагујевцу, у коме је изводио представе пред кнезом Милошем и његовом породицом. У трупи су као глумци учествовали и Филип Христић, Јован Мариновић и други ђаци Крагујевачке гимназије. Види: М. Ј. Стојимировић, *нав. дело*, 443–449; Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004, 429–431.

²¹ Вук Стефановић Караџић (1787–1864), српски филолог, реформатор српског језика, сакупљач народних песама и писац првог речника српског језика. Вук је најзначајнија личност српске књижевности прве половине XIX века. Вуков језик је признат за званични књижевни језик тек 1868. године, тачније четири године после његове смрти.

²² У Бечу је Вук Стефановић Караџић 1814. године штампао збирку народних песама названу „Мала прстонародна славеносербска пјеснарица“ која је садржала сто лирских и шест епских песама. Следеће 1815. године издао је другу збирку народних песама под називом „Народна сербска песнарица“ са око сто лирских и шеснаест епских песама.

ноембру 1833. године пресељена из Београда у Крагујевац. Од марта 1835. године, она носи назив гимназија, што је, у ствари, и била од свог оснивања. Школске 1835/36. године постала је и званично четвороразредна.

Отац Филипа Христића, Риста Ђорђевић, умро је 1832/33. године. Христић је тада имао девет, а његов брат Сава, рођен 1822. године, само шест година.²³ Отац им је сахрањен на варошком гробљу иза Варош капије у Београду. Као што је већ речено, преостали чланови породице нашли су се у тешком материјалном положају.

Риста Ђорђевић остао је у сећању свога сина као човек средњег стаса, крепак, увек здрав, добро развијен, окретан и лак на ногама. Био је врло дружељубив, имао је леп глас и знао је много песама. Сава и Филип Христић одрасли су окружени љубављу оба родитеља. Ипак, Христић сматра да нису били размажени, већ само навикнути на доброту и угађање. У успоменама Филип Христић истиче да је његов брат Сава тешко подносио оскудицу која је настала после смрти њиховог оца. Несумњиво је да је и сам Христић, као старији брат, морао да осети промену имовинског стања у породици. У својим сећањима Христић наводи да је по очевој смрти био „лишен свих средстава за више образовање.“ Остала им је једна кућа и једна крава. У кући су две собе давали под кирију у којима је становао Лазар Арсенијевић Баталака.²⁴ Катарина Ђорђевић, као самохрана мајка, успевала је да издржава и школује своју децу од изнајмљивања соба и продаје млека.

Христића је учитељ Миша, тј. Михаило Николић Ресничанин подучавао и црквеном појању у школи. Христић се посебно истицао у певању. Певајући и беседећи у тадашњој Саборној цркви, привукао је пажњу митрополита Мелентија Павловића,²⁵ првог српског митрополита у Београду и обновљеној Србији. Непосредно после губитка оца, младом Христићу је митрополитова пажња била

²³ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 168.

²⁴ Лазар Арсенијевић Баталака (1793–1869), српски историчар; државни саветник 1842; капућехаја у Цариграду 1846–1847; министар просвете и правде 1848; министар просвете 1852–1858; пензионисан је после династичке смене 1858. године. Надимак Баталака наденуо му је Димитрије Давидовић – Бата Лазар (Баталака).

²⁵ Мелентије Павловић (1776–1833), београдски архиепископ и митрополит. Митрополит Мелентије именован је као први српски митрополит у периоду од 1831. до 1833. године после доношења султановог Хатишерифа из 1830. године, којим је Србима гарантовано право вероисповести и омогућено да бирају митрополита сопствене националности, уместо дотадашњих Грка.

од велике помоћи. Кад је митрополит од свештеника у Саборној цркви чуо да је отац Христића наменио за калуђере, закључио је да ће младић бити посвећен цркви и преузео бригу о њему. Митрополит је Филипа Христића одмах одвео у конак кнегиње Љубице. Кнегиња се с децом доселила у Београд управо те 1830. године. Филип Христић је највероватније упознао „бегове“ Милана и Михаила,²⁶ како су тада називали младе кнезове, синове кнеза Милоша и кнегиње Љубице Обреновић, још док су похађали Велику школу до 1832. године, кад је та школа укинута. Митрополит Мелентије био је крштени кум Милана и Михаила, што објашњава одлуку свештеника да дете поверено му на чување уведе у дом Обреновића. Христић истиче у својим успоменама да се током одрастања често играо с младим беговима и вечерао у конаку кнегиње Љубице. Ако би се дуго задржао у конаку, кући га је увек пратио момак, чувар кнегиње Љубице и Милошевих синова, Спаса.

Познанство кнеза Михаила и Филипа Христића датира из дечјих дана и у својим сећањима Христић истиче да је кнез Михаило помињао њихово дружење и у време кад је Христић био премијер прве владе кнеза Михаила 1860. године. То је уједно и једина успомена коју Христић помиње из периода кад је био председник владе.

Христић се није само играо с младим кнезовима, већ је с њима и учио. Учитељ им је био Аврам Гашпаровић, који је Милану и Михаилу Обреновићу предавао још у првој основној школи у Крагујевцу 1818. године. Христић је врло сликовито описао све учитеље из свог детињства. Гашпаровић је у Христићевим сећањима остао као изузетно леп човек, господског држања. Носио је чисте српске хаљине и црвени фес на глави. Учитељ је посебно водио рачуна о лепом понашању бегова.

Милан Обреновић рођен је исте године кад и Христић тако да су били вршњаци. У време Христићевог гостовања у кнегињином конаку обојица су имали по четрнаест година. Христић описује Милана Обреновића као црнпурастог дечака, сјајне косе, црних широких обрва и широког носа, дебelih усана и пискавог, чак помало крештавог гласа. Милан Обреновић је вероватно у том периоду већ ушао у пубертет, одатле потичу бубуљице по лицу и промењен

²⁶ Кнез Михаило Обреновић (1823–1868), кнез Србије 1839–1842. и 1860–1868. године.

(мутирајући) глас, којег се Христић тако јасно сећа. Старији бег, се понашао повучено. Христић каже да је, иако повремено погнутог држања и намрштен, био добродушан и мио. Ипак, у *Дневнику Анке Обреновић*, Анка веома често наводи и бахато понашање младог кнеза. Пошто су извесне симпатије постојале између Анке и Милана Обреновића, њена оцена се мора посматрати као делимично субјективна. Описи из *Дневника Анке Обреновић* потичу из нешто каснијег периода – 1837/38. године, што је, такође, могло да утиче на неслагање у описима.²⁷ Насупрот брату, у Христићевим сећањима Михаило Обреновић, четири године млађи, тада дечак од десет година, био је светлије пути, лепих веселих очију, здравог тена са дугачком плавом коврцавом косом, леп, весо и мио. Према старијем брату опходио се послушно и с поштовањем. Христић и млади бег Михаило Обреновић вукли су у игри старијег Милана Обреновића у колицима. Надимак кнеза Михаила у конаку кнегиње Љубице био је Млађа.

Из овога се може закључити да је стаус међу децом у дому кнегиње Љубице био јасно издиференциран. Милан Обреновић је био предодређен за кнеза наследника и имао је приоритет у односу на млађег Михаила. Филип Христић је схватао свој подређен положај и никада се није изједначавао с младим кнезовима.

Кнегиња Љубица је оставила веома позитиван утисак на младог Христића. У народу позната као Велика Госпођа она је у Христићевим успоменама тако и приказана. Била је висока и стасита жена, достојанственог хода, држања и говора. Није била дама европског држања и говора, већ добродушна Српкиња, широког срца. Наравно да је Љубица за Христића остала запамћена као личност широког срца када је отворила врата свога дома детету које је остало без оца. Приказује је као мудру жену, без женских хирова, често паметнију чак и од богатих српских великаша.²⁸

Уочи Ускрса 1833. године породица Обреновић боравила је заједно с кнезом Милошем у Пожаревцу. Том окупљању присуствовао је и Филип Христић, јер је на Ускршње славље био позван и митрополит Мелентије који је повео младог Христића са собом. Изгледа да је том приликом митрополит први пут представио Христића кнезу Милошу рекавши: „Ево мојег детета господару.“ Тада

²⁷ Види: *Дневник Анке Обреновић*, приредила Радмила Гикић Петровић, Београд, 2007, 63.

²⁸ За биографију кнегиње Љубице види: Радош Љушић, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац, 1997, 57–58; 86–87.

је увек домишљати кнез Милош наденуо Христићу надимак Калуђеровић. Христић тада није био само гост већ је у Пожаревачкој цркви први пут пред кнежевском породицом појао црквене песме. Од тада је и остао обичај да изводи црквено појање пред кнезом и касније је то наставио приликом школовања у Крагујевцу. Филип Христић је био присутан и на ускршњој трпези кнеза Милоша у Пожаревцу. Запамтио је да је кнегиња служила кнеза и да никада није сама седела за кнежевим столом. Обеду су присуствовали и разни српски великаши. У међувремену, између православног црквеног појања на почетку и на крају обеда, током славља три Турчина певали су турске песме. Кнегиња је јела одвојено од кнеза. По наређењу кнегиње Љубице, док су били у Пожаревцу, Филип Христић је спавао у истој соби с беговима.

Митрополит је повео младог Христића на своје даље путовање по Србији ради прославе Ђурђевдана. Ишли су у манастир Враћевшницу, где су се поново сретли с кнезом Милошем, а успут их је дочекивало много света. Овај пут је важан јер је у Христићевим сећањима остала слика дочека митрополита Мелентија. По Христићевом сведочењу, Ускрс и Ђурђевдан 1833. године оставили су велики утисак на чернаестогодишњег дечака. Христићу је изгледало да је углед митрополита Мелентија био истоветан угледу кнеза Милоша.

Христићев опис прославе Ускрса даје увид у обичаје који су владали у кнежевској породици при чему указује на то какав је протокол постојао у кнежевом конаку. Овакав опис може да покаже да је Христић од упознавања с Обреновићима у њиховом окружењу имао повлашћени положај. Међутим, треба приметити и да се ова сећања могу наћи само у Христићевим успоменама. О овом периоду Христићевог живота није било могуће наћи још неки податак који би потицао од неке друге личности из династичког круга. Христић је ове догађаје представљао из своје перспективе која поседује велику дозу субјективизма. Највероватније се Филип Христић убрајао у чланове дома кнеза Милоша, али је у њему морао да заслужи свој хлеб.

Тек 1833. године Филип Христић је почео чешће да борави у конаку кнеза Милоша у Крагујевцу у време када је Велика школа (средња школа) пресељена из Београда у Крагујевац, тј. када је отворена Крагујевачка гимназија.²⁹

Христић је институционално школовање започео 1833. године. Најранији доказ о уређењу школа у Србији Милоша Обреновића потиче из наведене године. Биле су предвиђене три врсте школа: мале у селима и варошицама, редовне у окружним варошима и једна велика школа у Београду. Под утицајем Вука Карацића и Димитрија Исаиловића,³⁰ у том периоду почеле су да се отварају средње школе по Србији. Прва таква („врховна“, „виша“, „велика“) школа отворена је још 1830. године у Београду. Исаиловић је планирао да школа постане троразредна па је следеће године добила новог наставника, Атанасија Тодоровића.³¹ Уједно, то су били и први професори Филипа Христића.

Кнез Милош је осећао обавезу да се побрине за Христића јер је дечак био штићеник цркве. Силистар Аврам Стојковић,³² по кнежевој заповести, потражио је Филипа Христића међу децом, која су стигла из Београда у Крагујевац, али га је назвао Калуђеровић. Не знајући за тај надимак који је кнез Милош наденуо дечаку, професор није знао о коме се ради. Тек када се кнез досетио да питају саму децу, Христић се јавио. Кнез га је одмах узео у конак у набавио му нову одећу. Остали ђаци размештени су по другим великашким кућама где су бесплатно добили стан и храну.

Филип Христић се одвојио од мајке и био присиљен да напусти родитељски дом у новембру 1833. године, када је средња школа пресељена у Крагујевац. Кнез Милош донео је одлуку да и ђаке и професоре пресели из Београда у Крагујевац. Филип Христић дошао је у Крагујевац заједно са целом класом ученика и професором Атанасијем Тодоровићем. Били су смештени у крагујевачкој кафани Лепо-Јовићевој. Христић је премештен из Београда у

²⁹ Велика школа премештена је у Крагујевац 1838. године. Види: Радош Љушић, *Од Велике школе до Лицеја (1808–1838)*, у: Зборник радова *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, 15–17.

³⁰ Димитрије Исаиловић (1783–1853), просветни радник, професор и уредник „Српских новина“. Професор средњих школа у Војводини и Србији, професор Велике школе у Београду. Радио је на организацији школа у Србији и био саветник кнеза Милоша и учитељ Милана и Михаила Обреновића.

³¹ Атанасије Теодоровић – први професор српског Лицеја.

³² Аврам Стојковић званично се бринуо о кнежевом оружју, а у суштини, завршавао је кнежеве послове личне природе. Види: Радош Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш, 2000, 71–72.

Крагујевац у време када је, после смрти митрополита Мелентија Поповића, нови српски митрополит Петар Јовановић,³³ који је наследио бригу о Христићу, боравио на поклоњењу цариградском патријарху.

Прве године када је постао митрополит Петар Јовановић држао је службу и у тадашњој престоници Србије – Крагујевцу, где је тада боравио кнез с породицом. Филип Христић је том приликом у порти цркве послуживао српске великаше кафом и ракијом. Међу њима биле су угледне личности из Другог српског устанка: Милета Радојковић који је као кнежев човек 1832. године подигао буну проив Турака у Параћинском, Ражањском и Алексиначком срезу. Радојковић је подигао устанак и у Сврљигу 8. маја 1833. године непосредно после Ускрса којег се Филип Христић сећао. За четири дана била је ослобођена цела источна Србија. Територија Србије овом побуном повећана је са 12 на 18 нахија. Међутим, 1835. године Милета је подигао чувену Милетину буну против кнеза која је довела до доношења Сретењског устава.³⁴ Од осталих био је ту Ђорђе Перезан, Ранко Мајсторовић, Петар Туцаковић,³⁵ Јован Мићић,³⁶ Никола Милићевић Луњевица,³⁷ Стефан Стефановић Тенка,³⁸ Стефан Стојановић Ћоса,³⁹

³³ Митрополит Петар Јовановић (1800–1864) био је српски митрополит у периоду од 1833. до 1859. године. Пре него што је постао нови српски митрополит, Петар Јовановић био је професор Крагујевачке гимназије у периоду од 1819. до 1829. године, а од 1830. године био је секретар народног суда у Крагујевцу. Затим је постао секретар Кнежеве канцеларије. На наговор кнеза Милоша, закалуђерио се и постао нови београдски митрополит. Митрополит Петар Јовановић (1800–1864) био је на почетку каријере професор Карловачке гимназије у периоду од 1819. до 1829. године. Од 1830. године, био је секретар највишег народног суда у Крагујевцу, а затим секретар Кнежеве канцеларије. На инсистирање кнеза Милоша Обреновића, закалуђерио се и постао митрополит. Био је први председник школске комисије и радио је на организовању школске наставе у Србији, а потом се старао о писању ученика. Основао је Београдску богословију 1836. године, када је донет и први црквени устав у Србији. Постао је први београдски митрополит у периоду 1833–1859. године. Петар Јовановић био је рукоположен за епископа и српског митрополита од стране цариградског патријарха Георгија. Због династичких сукоба са кнезом Милошем, био је принуђен да 1859. године поднесе оставку и оде у Сремске Карловце. Христић у својим успоменама каже да је Петар Јовановић помагао српске ђаке и слао их на даље школовање у Русију.

³⁴ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 31–41, 125–145.

³⁵ Ђорђе Перезан, Ранко Мајсторовић, Петар Туцаковић касније су учествовали у Милетиној буни после које су постали државни саветници.

³⁶ Јован Мићић је био народни старешина, сердар Ужичке нахије именован 1830. године, одан кнезу Милошу.

³⁷ Никола Милићевић Луњевица (1776–1842), великаш, председник окружног суда рудничког, сарадник кнеза Милоша.

³⁸ Стефан Стефановић Тенка (1797–1865) био је српски политичар. Потом је био старешина Пореча. Године 1834. постављен је за саветника финансија, а 1835. за председника Државног савета. Године 1839. постао је министар правде и просвете. Имао је титулу генерал-мајора, највишу која је тада постојала у Србији. У томе звању остао је све до 14. јуна 1840. године. Народна скупштина 22. јула 1840. године оптужила га је са групом великаша да је радио против

Тома Вучић Перишић,⁴⁰ Стојан Симић,⁴¹ Цветко Рајовић⁴² и други. Луњевицу је Христић запамтио као ружног с рошавим лицем, с ким су сви остали великаши збијали шале. Мићића је описао као човека окретног и господског држања. У Крагујевцу се тада окупљала цела српска устаничка елита с породицама.

Да би се разумело сазревање Филипа Христића, треба истаћи да је Кнежевина у његовом детињству била феудална држава. У кнежевом окружењу, у коме се налазио и млади Христић, највише је било српских великаша. Наравно, сам кнез је током своје прве владавине био највећи феудалац у Србији. Између хатишерифа из 1833. године, који је фактички укинуо у Србији турски феудализам и Сретењског устава из 1835. године, тј. турског устава из 1838. године, који је укинуо у потпуности феудализам у Србији, великаши које помиње Филип Христић, залагали су се за увођење српског феудализма.⁴³

У успоменама Филипа Христића могу се наћи и подаци о односу према великашким госпођама. Место жене у феудалној Србији било је јасно дефинисано. Жена је своје дужности обављала у кући. Богате госпође – иако жене великаша – у слављима су учествовале само као служавке, дочекивале су кнеза

кнеза Михаила те је морао напустити Србију и отићи у Цариград. Кнез Александар Карађорђевић поставио га је 1842. године за државног саветника, а 1848. постао је председник Државног савета. Под оптужбом да је спремао заверу против Александра Карађорђевића, затворен је 6. октобра 1857. године. У затвору је био мучен и осуђен на смрт. Потом је био помилован, а казна замењена за доживотну робију, да би на Ускрс 1858. године поново био помилован. Живео је у Турској до промене династије, кад се вратио у Србију.

³⁹ Стефан Стојановић Ћоса био је врховни сердар старешина Крајинске (тимочке) нахије у источној Србији. Био је на страни кнеза Милоша у Милетиној буну 1835. године.

⁴⁰ Тома Вучић Перишић (1787/1788–1859), српски јунак из доба Првог и Другог српског устанка, војвода, уставобранитељ. Био је први српски полицајац и чувар Милошевог режима за време Ђакове буне 1825. и Милетине буне 1835, а потом жестоки противник и уставобранитељ. Био је један од најбогатијих Срба свог времена. Сумња се да је отрован уз знање кнеза Милоша 1859. године, мада се кнез није сложио да се спроведе аутопсија из верских разлога; Види: Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003.

⁴¹ Стојан Симић (1797–1852), политичар и пословни човек, одличан говорник, један од најватренијих уставобранитеља. У службу кнеза Милоша ступио је 1831. године. Био је организатор Милетне буне заједно с Аврамом Петронијевићем.

⁴² Цветко Рајовић (1793–1873) рођен је у месту Вуковићи код Требиња. Дошао је с породицом у Србију први пут 1810, а други пут 1813. године. Био је секретар Јеврема Обреновића 1825. године. Постаје секретар кнежеве канцеларије и управитељ Београда 1828–1831. године. Постао је члан Државног савета 1835. године. Био је на положају министра унутрашњих дела 1840–1842. године. Због учешћа у завери против кнеза Александра Карађорђевића и учешћа у Катанској буни 1844. године, био је у затвору до 1846. године. Постао је судија 1850. године, а затим и председник врховног касационог суда. Осуђен је на смрт због учешћа у Тенкиној завери, али је и помилован. За време друге владавине кнеза Милоша од 1859. до 1860. био је министар иностраних послова и председник Државног савета. Умро је у Београду 1873. године. Заоставштина му се налази у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу.

⁴³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 47–69.

Милоша и своје мужеве, заједно с госпођом Јеленком, Малом Госпођом, домостројитељицом Крагујевачког двора.⁴⁴ Жене угледних државних службеника, као што су били Димитрије Давидовић⁴⁵ и Стефан Радичевић,⁴⁶ Јаков Јакшић,⁴⁷ Јаков Живановић,⁴⁸ такође су учествовале у богослужењу и поклоњењу кнезу. Великаши су поздрављали кнеза тек кад би ушао у двор, а потом су их њихове жене послуживале кафом и ракијом.

Једина личност у служби кнеза Милоша која је по значају, у сећањима Филипа Христића, била изједначена са Димитријем Давидовићем био је Аврам Петронијевић.⁴⁹ Док је Христић био на школовању у Крагујевцу, Аврам Петронијевић је био у мисији у Цариграду. Док је био у Србији, Петронијевић је више боравио у свом конаку у Јагодини него у Крагујевцу. Само постојање Петронијевићевог личног конака у Јагодини, у односу на све остале конаке великаша који су подигнути у Крагујевцу, у периоду од 1818. до 1838. године, показује независност Аврама Петронијевића према кнезу. У Христићевим сећањима Петронијевић је остао као изузетно добар познавалац Турске. Говорио је турски и грчки, цариградским дијалектом, што му је помагало у контакту са цариградским Грцима, током његових цариградских мисија. Христић истиче да је Петронијевић био први српски дипломата, који је кнезу Милошу био од велике користи, посебно у српско-турским односима. Поред тога што је кнез Милош уважавао таленат и способности Аврама Петронијевића, ипак га није волео.

⁴⁴ Види: Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, 108–112; М. Ј. Стојимировић, *нав. дело*, 625–630.

⁴⁵ Димитрије Давидовић (1789–1838), српски политичар и дипломата, уставописац, новинар и публициста. Давидовић је у Србији започео каријеру као лекар и кнежев приватни (породични) секретар, наставио као кнежев државни секретар, истакао се у Цариграду као дипломата, да би своју делатност крунисао писањем Сретењског устава и стекао положај попечитеља (министра). Димитрије Давидовић је успео да постане прва личност уз кнеза Милоша Обреновића.

⁴⁶ Стефан Радичевић био је правник заједно је с Димитријем Давидовићем учествовао у изради нацрта Сретењског устава. Направио је посебан нацрт устава пре Устава из 1838. године.

⁴⁷ Јаков Јакшић (1774–1848) био је устанички командант, управник штампарије и трговац, први надзорник пошта у Србији. Његово право име је Јаков Поповић. Богатство је стекао као трговац у Пешти. Током Првог српског устанка дошао је у Србију и учествовао у борбама за ослобођење Београда. Тада је прозван Јакшић по кули у чијем је ослобађању учествовао. Убраја се у знамените личности устанка, био је ађутант у граду Београду. Био је главни благајник (хазнадар) кнеза Милоша и извршио је прву финансијску реформу у Србији: одвојио је кнежев новац од државног. Када се из престонице Крагујевца преселио у Београд, подигао је кућу на Сењаку, каснији Милошев конак.

⁴⁸ Јаков Живановић (1808–1861) био је српски политичар и књижевник. Био је у служби кнеза Милоша. Као противник Вукове реформе језика, водио је борбу против Друштва српске словесности. Кореспонденти члан Друштва српске словесности постао је 1. августа 1848. године.

⁴⁹ Види: Радомир Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд, 2012, 16–53.

Аврам Петронијевић је умро од капи на рукама Филипа Христића у Цариграду 1852. године, што је вероватно и разлог што је остао у тако живом Христићевом сећању.⁵⁰

Пошто је био упућен на Аврама Стојковића силистара, Христић је био у могућности да рано у својој младости уочи апсолутистичку карактеристику власти кнеза Милоша. Стојковић је ступио у опозицију, пребегао у Влашку и кнез га је погубио 1837. године у Брусници.

Једно време док је ишао у школу, Филип Христић је по кнежевој жељи једини од свих крагујевачких ђака читао *Апостол* у цркви. Поред *Апостола*, Христић је умео да пева и грчке литургијске химне и псалме који су се певали приликом причешћа верника, пре свега, чланова породице Обреновић. Та чињеница употпуњује раније изнесен став да је Филип Христић у детињству био укључен у први круг сродника породице Обреновић. Мада се убрајао у чланове који су владарској породици служили, његов духовни положај ипак га је издизао изнад осталих. Самим тим, његова сећања на живот у Београдском, Крагујевачком и Пожаревачком двору кнеза Милоша, иако су субјективна и изнесена с велике временске дистанце, имају велики историјски значај.

* * *

Филип Христић је остао у конаку кнеза Милоша до повратка митрополита Петра Јовановића из Цариграда. Митрополит Петар вратио се из Цариграда 1833. године и кнез Милош је лично препоручио Христића новом митрополиту. У успоменама Филипа Христића митрополит Петар заузима важно место. Био је један од најважнијих и највећих Христићевих добротвора и пријатеља. Био је угледан свештеник и узор осталим црквеним великодостојницима. Када се преселио у Београд и ступио на дужност исте године, митрополит је дечака оставио у Крагујевцу. Христић је, да би наставио започето школовање, становао код проте Јосифа Стефановића, а Петар Јовановић је плаћао за његово издржавање. Протојереј Јосиф Стефановић био је гимназијски катихета у Крагујевачкој гимназији. Постао је парох Саборне цркве у Београду 1836. године. Христић се код њега осећао као у родитељској кући и ту је остао до краја школовања. Сви црквени великодостојници остали су Христићу у лепој успомени.

⁵⁰ Исто, 280–283.

За Јосифа Стефановића каже да је био један од најинтелигентнијих, образованијих и паметнијих црквених људи. Био је и поштовани старешина.

Учитељи или професори Филипа Христића у Крагујевцу, као што је већ раније речено, били су Атанасије Тодоровић, Димитрије Исаиловић и Исидор Стојановић. Исаиловић је био професор, писац уџбеника, песник и један од првих професора Крагујевачке гимназије. Остао је Христићу у веома лепом сећању. Био је, за оно време, веома начитан и образован човек. Имао је држање правог професора и филозофа. Достојанствено и мудро се опходио према ученицима. Подржавао је ђаке када би износили своје мишљење и излагали градиво на свој начин. Занимљиво је да Христић то истиче као посебност, у односу на уобичајене професорске методе учења напамет, препричавање и диктирање у перо. Исаиловић је своје предавање увек додатно објашњавао и проширивао, чиме су ђаци били посебно задовољни, јер им је то олакшавало да науче материју. Био је благе нарави и сви његови ученици су га волели. Филипу Христићу је то остало у трајном сећању. Као доказ да је однос Исаиловића и Христића био изузетан, доказ је и то да је Исаиловић бригу о његовој деци, наименујући га тутором, у тестаменту завештао Христићу.

Професор Атанасије Тодоровић, по Христићу такође је био добар професор, али је имао другачији начин наставе. Атанасије Тодоровић био је доктор и професор филозофије. Захтевао је од ђака да његова издиктирана предавања науче и изговоре напамет. На јавном полугодишњем или годишњем испиту тражио је од ученика – за које је знао да одређену материју најбоље знају – да је напамет изложе.

Исидор Стојановић био је професор поезије, филозофско-историјских наука, песник, директор и касније ректор Лицеја. Христић наводи да је Исаиловић био омиљен код својих ђака, посебно код оних с навишим оценама, одличних, с којима се и дружио. Допринео је томе да ученици заволе рецитовање и сценски наступ. То је касније довело до тога да је прва класа крагујевачких ђака учествовала у првој српској позорној трупи коју је предводио Јоаким Вујић. Стојановић је писао поезију и подстицао гимназијалце да чине исто што и он.

Прва генерација средњошколаца, која је школовање у Великој школи (тадашњој гимназији) започела у Београду 1830. године, завршила је школовање

1837. године.⁵¹ Филип Христић је своје школовање у Крагујевцу завршио 1836. године, и то „четврту класу у великој школи, јер је то била највећа и последња класа у тој школи, која се још није звала Гимназија.“⁵² Крајем те године је дипломирао. Поред њега, овој првој класи, гимназијалаца, матураната припадали су Димитрије Црнобарац,⁵³ Антоније Мајсторовић,⁵⁴ Сретен Поповић⁵⁵ и други. У класи је укупно било петнаест ђака.

Најбољи у класи били су Христић и Црнобарац. По Христићевом сећању, професори никад нису могли да се одлуче ко је од њих бољи. Црнобарац је имао незгодну нарав што је сметало његовом успеху. Христић је, по сопственом признању, ипак имао лошије оцене од Црнобарца, а био је изједначен с њим само због доброг владања. Црнобарац се с том одлуком професора није слагао.

Кнез Милош је прву класу крагујевачких ђака поставио као практиканте у разна надлештва. Христић је прво био постављен за практиканта у београдском суду (магистрату), а затим је на инсистирање митрополита Петра пресељен у конзисторију.

Христић је, као што је већ речено, учествовао у трупи Јоакима Вујића у Крагујевцу, а и у Београду је глумио у божићним поворкама – вертепима. То су биле божићне школске драме с покретним луткарским призорима које су

⁵¹ Види: Р. Љушић, *Од Велике школе до Лицеја (1808–1838)*, 3–15.

⁵² В. Стојанчевић, *нав. дело*, 169.

⁵³ Димитрије Црнобарац (1818–1872), правник; министар правде и просвете 1858; члан Савета 1860–1868. Био је министар просвете 1868. године, када је по одлуци кнеза Михаила, скинута забрана са правописа Вука Караџића и дозвољена његова употреба, четири године после његове смрти.

⁵⁴ Антоније Мајсторовић (Ранковић) био је син Ранка Мајсторовића (1768–1840) из Азање. Антоније Мајсторовић био је члан Народног суда (1833) и државни саветник. Члан Државног савета постао је у време кнеза Александра Карађорђевића. Бавио се писањем песама и био члан Књажевско-србског театра Јоакима Вујића који је постојао у Крагујевцу у периоду 1834–1836. У модерној српској историји остао је познат као један од организатора тзв. „Мајсторовићеве завере“ из 1863. заједно са још 35 истомишљеника. „Завера“ је имала за циљ планирање и убиство кнеза Михаила Обреновића и повратак Карађорђевића на престо. Одлука Великог суда од 3. јуна 1864. године, којом су ослобођени сви учесници „Мајсторовићеве завере“ запрепастила је кнеза Михаила, Владу и Савет. Оваква одлука је довела до обрачуна кнеза Михаила са судијама Великог суда и њих петорица су осуђени на затворску казну од три године. Афера је нанела огромну моралну штету режиму кнеза Михаила Обреновића и после тога он више није важио као демократски. Антоније Мајсторовић је стрељан у Азањи 1866. године.

⁵⁵ Сретен Л. Поповић (1820–1890), син Лазара Поповића и унук Павла Поповића, председник Апелационог суда, члан Касационог (Врховног) суда Србије, био је и лични секретар кнегиње Љубице и секретар Томе Вучића Перишића. Рођен је у Београду 1820. године, кум на крштењу био је кнез Милош. Основну школу и гимназију завршио је у Београду, био је члан позоришне трупе Јоакима Вујића у Крагујевцу. Сретен Л. Поповић објавио је књигу *Путовање по новој Србији* (1879), у којој има драгоцене грађе за српску историју, географију и етнологију.

приказивале слике Христовог рођења. Христић је још у младости испољио глумачке способности које су му касније добро послужиле у дипломатској каријери. У Београду је обилазио породице српских великаша Алексе Симића,⁵⁶ Петра Ичка⁵⁷ и других богатих београдских трговаца.

Иако се у Христићевим успоменама могу уочити стални описи и наводи угледних и поштованих црквених службеника, Христић није био задовољан стањем у српској цркви. Христић тврди да је највећи број свештених лица запослених у српској црквеној служби једва био писмен и културан. Ипак, ова опажања треба разматрати из угла временске удаљености. Колики је, у ствари, утицај на почетку постојања Србије као самосталне кнежевине имала црква на школовање младих, треба посматрати из аспекта Христићевих успеха у његовој политичкој и дипломатској каријери. Митрополит Петар Јовановић неуморно је радио, уз помоћ кнеза Милоша, на образовању и васпитању свештеника и, по Христићевом уверењу, унапредио је стање српског клерикалног кадра.

Филип Христић је наставио своје школовање 1836. године у Београдској богословији клерикалној школи. Учитељи су му били Ликоген Михаиловић из Далмације, који је заједно с Гаврилом Поповићем био један од првих учитеља у црквеној школи, коју је отворио митрополит Петар Јовановић.

Школовање у Богословији Светог Саве трајало је најпре једну, затим две па три, а 1844. године донета је одлука да богословско школовање траје четири године. Филип Христић је био ђак Богословије у време када је школовање у њој трајало две године. Митрополит Петар у Христићевим сећањима заузима изузетно место. По свему судећи, утицао је на комплетан Христићев морални и васпитни развој. Његова историјска оцена митрополита је очигледно врло субјективна, направљена искључиво из личне перспективе. По Христићу, митрополит Петар Јовановић поставио је моралне основе понашања читавог српског свештенства.

⁵⁶ Алекса Симић (1800–1872) је рођен у Аустрији. Прешао је у Србију 1819. године и постао писар у канцеларији кнеза Милоша. Остао је секретар Кнежеве канцеларије до 1823. године. Био је међу првим трговцима (базрњанбаша) у Београду од 1824. године, министар финансија 1835. године, капућехаја у Цариграду од 1842. године. Кнежев представник и министар иностраних послова од 1843. до 1844. године. Министар правде и просвете од 1849. до 1852. године. Министар унутрашњих послова од 1852. до 1853. године. Кнежев представник и министар иностраних дела од 1856. до 1857. године. Уставобранитељ и члан Српског ученог друштва.

⁵⁷ Петар Ичко (1775–1809), трговац цинцарског порекла, касније дипломата и српски изасланик у Цариграду током Првог српског устанка. Кућа му се налазила наспрам Саборне цркве. Закључио је Ичков мир између Срба и Турака 1806/07. године.

Иако се у осталим Христићевим сећањима може уочити изражено поверење у Милоша и Михаила Обреновића (што ће се показати из каснијег излагања) у овој инстанци, Христић је сматрао да је митрополитова верност у Александра Карађорђевића⁵⁸ проузроковала његово протеривање 1859. године од стране Милошевих присталица и то је осудио.

Може се закључити да је Филип Христић био образован у црквеном окружењу и самим тим предодређен за службу у цркви. Почео је да ради као практикант конзисторије – врховне духовне власти у православној и евангелистичкој цркви за решавање ствари из грађанског права, нарочито брачних односа. Кнез Милош је донео указ 11. јуна 1836. године којим је установљена Конзисторија Митрополије Књажевства српског са седиштем у Београду – Богословија, коју Филип Христић и помиње у својим сећањима.⁵⁹

Разматрајући развој школства у Србији у поређењу са сећањима Филипа Христића, може се закључити да је он започео школовање у Београду 1826. године и да је до 1830. године научио да чита и пише. Уписао се у прву српску гимназију у Београду 1830. године као припадник прве генерације српских средњошколаца. Новоосновану Богословију уписао је 1836. године.

У децембру 1837. године отворена је у Пожаревцу прва војна академија у Кнежевини Србији. Кнез Милош је одлучио да цела прва класа ђака крагујевачке гимназије своје школовање настави у поменутој војној школи. Повукао их је из државне службе и вратио у клупе. Нажалост, ова војна академија постојала је само шест месеци. Директор ове школе био је Стефан Хркаловић, један од првих српских официра школованих у Русији.⁶⁰

После затварања војне школе Филип Христић је озбиљније почео да се бави државном службом. Био је наименован за практиканта у Министарству просвештенија и санитета Стевана Стевановића Тенке. Христић је брзо напредвао

⁵⁸ Александар Карађорђевић (1806–1881), кнез Србије 1842–1858, најмлађи син Карађорђа и Јелене. Оженио се Персидом, ћерком војводе Јеврема Ненадовића и Јованке Миловановић. На народној скупштини, одржаној на Врачару 14. септембра 1842. године, изабран је за кнеза Србије. У време његове владавине у Србији су уведени кодекс грађанског права и стајаћа војска, основана Тополивница у Крагујевцу 1853. године, унапређене су постојеће и основане нове школе, Народна библиотека и Народни музеј. После силаска са власти кнез Александар Карађорђевић се повукао на своје имање у близини Темишвара. Оптужен је за учешће у атентату на кнеза Михаила тиме што је обезбедио новац и оружје. Умро је у Темишвару 1885. године.

⁵⁹ Види: Мирољуб Арсић, *Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије*, Архивски преглед 1/4 (2000), 52–59.

⁶⁰ Види: Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 267.

од практиканта, преко канцеларисте, протоколисте, све до столоначелника са платом од 500 талира годишње. Док је био столоначелник, канцеларија Филипа Христића била је смештена у просторији где се налазила библиотека епископа Лукијана Мушицког.⁶¹ Христић је показао своју љубав према књигама још у раној младости. Боравак у библиотеци пуној књига пробудио је његову радозналост и помогао да схвати да му је потребно даље образовање у иностранству. Пре свега, у њему се родила жеља за учењем страних језика.

Надајући се да ће остварити своју жељу да научи стране језике и настави школовање, Христић је, заједно са својим другом Стојаном Јовановићем,⁶² одлучио да напише молбу намесничким властима, за време прве владавине кнеза Михаила 1839–1842. године, да би их послали о државном трошку на школовање у иностранство. Христић је био спреман да од намесништва прихвати и најмању новчану помоћ. Влада му је одобрила државну стипендију. Државни савет је одлучио да заједно с Христићем на школовање у Беч пошаље још десетак државних питомаца. То су били: Димитрије Црнобарац, Данило Данић,⁶³ Стојан Јовановић, Стеван Груборовић,⁶⁴ Коста Магазиновић, Сретен Поповић, Иван Мркшић, Милан Давидовић.⁶⁵ Петар Цукић и Милоје Божић послали су своје синове, Косту Цукића и Глишу Божића, о свом трошку.

Вук Караџић је још 1820. године скренуо пажњу кнеза Милоша на потребу да се одређени број српске младежи школује у иностранству. Овај план је реализован тако што је неколицина младића школована у Русији, Бечу, Пешти и Паризу. При крају своје владавине 1838. године кнез Милош је уочио потребу да се ђаци који су завршили Крагујевачку гимназију и војну школу пошаљу на даље школовање у иностранство. Организовано слање српских ученика на даље школовање у иностранство започето је 1838. године, у време када је Стефан Стефановић Тенка био министар просвете. Христић и Јовановић предали су своју

⁶¹ Лукијан Мушицки (1777–1837), епископ и српски песник.

⁶² Стојан Јовановић Лешјанин, државни саветник, министар унутрашњих послова 1858. борио се као младић од 17 година заједно са оцем на Делиграду 1813. Завршио права у Аустрији. Стојан Јовановић почео је да користи презиме Лешјанин 1833, пошто је у књаз Милошевој служби било више Јовановића.

⁶³ Данило Данић (1820–1880), апелациони судија и писац правне литературе.

⁶⁴ Саван Груборовић је 1835. године одведен на школовање у Цариград под надзором капућехаје. Од државних питомаца у Цариграду се школовало 5, у Паризу, Саксонији и Бечу по 6, у Москви 4 а у Амстердаму за трговину и хидраулику по 3 студента. На захтев Аврама Петронијевића у време Првог намеснитва укупно је стипендирано 30 државних питомаца.

⁶⁵ Милан Давидовић био је син Димитрија Давидовића.

молбу у августу 1839. године. Позвали су се на акт Министарства просвете, донесен марта исте године којим је држава прихватила да додели државне стипендије српским ђацима за школовање у иностранству. Намесници су одлучили да, поред Христића и Јовановића, Савету предложи финансирање, о државном трошку, студије за још неколико српских младића. Убрзо су почеле да пристижу молбе младих државних службеника и тек свршених ђака. Државни савет и намесници су закључили да морају да изврше селекцију. Одлучено је да само десет младих може да добије помоћ државе. Намесништво је одлучило да будуће студенте изабере на основу материјалног стања. Предност су добили они сиромашнији и због такве одлуке Филип Христић је добио предност и био укључен у прву генерацију српских студената школованих у иностранству.⁶⁶ Наравно, узет је у обзир и дотадашњи успех и даровитост кандидата.⁶⁷

Избор кандидата је, по свему судећи, извршен у кући Јеврема Обреновића током 1839. године. Сви присутни су имали своје љубимце и залагали се за њих. Тома Вучић Перишић предлагао је Стојана Јовановића и Димитрија Црнобарца. Митрополит Петар Јовановић је био за избор Филипа Христића. Поједини кандидати били су синови власника механа и бакалница, што се односило и на Христића. Милош Богићевић, припадник угледне породице Богићевић и окружни начелник шабачки, изнео је мишљење да ће касније ти исти „синови механцијски и бакалски“ судити деци богатих трговаца. Јеврем Обреновић и Вучић успротивили су се таквом ставу. Њихово мишљење било је да свакоме треба пружити прилику ако је вредан. Вучић је чак навео пример свог сина који није био заинтересован да учи школе, па је Вучић уместо њега подржао рођака Косту Магазиновића. Због овако праведног става угледних људи блиских намесницима и великог утицаја митрополита Петра, Христић је постао један од сиромашне али привилеговане српске деце која су добила шансу да буде школована у иностранству. Црнобарац, Груберовић и Матић били су лошег материјалног стања и нису имали родитеље. Христић је, као што је већ речено, имао само мајку, а Јовановић и Томић по једног родитеља и били су притом сиромашни. Сви су већ били запослени у државној служби и имали су места столоначелника,

⁶⁶ Радош Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, Београд, 1995, 95–98.

⁶⁷ У данашње време то би се могло тумачити као рангирање по просеку.

протоколисте или писара. Младићи су имали између деветнаест и двадесет и две године.⁶⁸

Одлазак Филипа Христића у иностранство угрозио је финансијско стање преосталих чланова породице. Његова примања била су веома значајна за издржавање мајке Катарине и брата Саве. Тек када је Сава Христић завршио своје школовање у Србији и сам постао практикант у Београдском суду, мајка и брат успели су да побољшају своје материјалне прилике. Сава Христић је права завршио на Великој школи у Београду, брзо је напредовао у служби и ускоро постао члан београдског суда, затим председник јагодинског суда, члан апелационог суда и члан касационог суда, што је и остао све до пензије.

Државни питомац

Према сећањима Филипа Христића, прва генерација српских студената школованих у иностранству на основу државне стипендије кренула је на пут октобра или новембра 1839. године. Прво су морали да остану десет дана у карантину – чувеном Контумацу у Земуну. Земун се налазио под аустријском влашћу од Пожаревачког мира 1718. године. Најзначајнија земунска институција Контумац отворена је 1730. године и постојала све до 1842. године. Граница између Аустро-Угарске и Турске, прва граница коју су на свом путу прешли српски студенти, успостављена је Београдским миром 1739. године. Српски државни питомци кренули су из Београда на високе школе, сто година касније, 25. октобра 1839. године. Као што се може уочити из Христићевих сећања, сви ђаци су завршили Крагујевачку гимназију, која им није обезбедила превише квалитетно образовање. Иако се у гимназији, уместо српске изучавала немачка граматика, ниједан младић, осим Косте Магазиновића, није владао немачким језиком. Стипендија која је одређена државним питомцима износила је 200 талира годишње.⁶⁹

Будуће студенте на школовање у иностранство повео је Јосиф Миловук, трговац из Будимпеште.⁷⁰ Он је био пречанин, један од оснивача Матице српске.

⁶⁸ Р. Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, 96.

⁶⁹ Исто, 98.

⁷⁰ Јосиф Миловук (1793–1850), секретар и један од оснивача Матице српске.

Бавио се издаваштвом и продајом књига. У време када је одређен да прати будуће студенте био је благајник у Министарству просвете.

Земун је оставио велики утисак на младог Христића, изгледао му је као варош у односу на Београд који је био велико село. Када су српски студенти изашли из земунског карантина, наставили су путовање до Пеште, а затим до Беча. Поменуто, тешко и напорно путовање трајало је, запрежним, отвореним колима, по Христићевом сећању, пет дана. Путовали су зими па је Миловук свим ђацима купио кожне прслукe.

Питомци су се тада први пут сусрели с европским начином живота и европским схватањима. Тај свет је за њих био потпуно непознат, а било је потребно да, ради школовања, у њему проведу неколико наредних година живота. Запажања Филипа Христића су веома важна јер показују разлику између свакодневице српског друштва и живота у суседној европској Мађарској. Српски ђаци су морали да уложе огроман труд да би усвојили западни начин живота и касније пренели дух Европе у Србију.

По инструкцијама Министарства просвете Јосиф Миловук је морао младићима да скрене пажњу на то колику је жртву државна администрација поднела ради њиховог школовања. У њихове основне задатке убрајало се изучавање језика и основних наука, нису смели да забораве којем народу припадају и да редовно одлазе у цркву. Посебно су били упућени да воде рачуна о добром понашању уз објашњење да се ниједна наука не може добро изучити уколико студенти не умеју добро да се владају. Миловуку је било препоручено да у Пешти и Бечу упозна младе са српским културно-просветним установама.

Када су стигли у Пешту, по Христићевом сећању, младићи су били веома зачуђени. Дошли су увече и читав град је био осветљен, за разлику од Београда, где је улично светло почело да се уводи тек 1865. године. Улицама су јуриле кочије (каруце) и биле су пуне људи. Ово је било велико изненађење за младе и оставило је трајан траг у Христићевом сећању. Одсели у у гостионици „Код беле лађе“. Промена у њиховим животима била је толико велика да нису знали ни шта да, у ресторану, поруче за јело.⁷¹ Јосиф Миловук изгледа да је разумео запрепашћеност српске деце. Био је обавезан да свуда одговара и води разговоре

⁷¹ Наручивши најскупље јело, Христић је добио печени карфиол с пармезаном. Следеће две године то поврће није могао да окуси.

уместо српских ђака. Оставио је посебан утисак на Христића јер се понашао потпуно другачије од Срба у Србији. Миловук је Христићу деловао „као прави Шваба.“ Христић га је запамтио као старог, без бркова и широког белог лица. Изгледа да је Миловук био изненађен улогом спроводника младића коју му је доделила српска намесничка влада. Био је суздржан према ђацима али ипак им је отворио свој дом у Будимпешти и упознао их са својим сином и женом. Син је пред студентима свирао на виолини да би показао своје умеће. Миловук је оставио посебан утисак на Христића јер се он тада први пут срео с неким српског порекла ко је читав живот провео у иностранству и попримио сва обележја „страначке физиономије“. Миловук је младима показао будимпештанске музеје и упознао их са Јаном Коларом,⁷² словачким политичаром, песником и писцем. Тада су се омладинци први пут срели са протестантским начином богослужења. Христић је Колара запамтио као маленог, мршаваг човека, али окретног и веома живахног. Говорио је чешки, али су га млади разумели јер је у говору убацивао доста руских и српских речи.

Од Пеште до Беча, млади су путовали паробордом. Редовна бродска линија између Пеште и Беча успостављена је 1818. године. Од 1823. године, овом линијом се путовало паробродом. Христић се сећа да је то била мала, тескобна лађа, на којој су млади морали да седе сву ноћ. Није било места ни кабина за спавање. Када су се искрцали у Бечу, кочијама су прошли кроз Пратер до централног дела града. Поново, као и у Пешти, будући студенти су били изненађени густином вучног саобраћаја и кочија које су постојале у Бечу. Иако су у првом тренутку поново одсели у гостионици, Јосиф Миловук је ускоро сместио сву десеторицу ђака у одговарајући изнајмљени смештај. Младиће је Беч, у први мах разочарао, пре свега, зато што их је поменути гостионица подсетила на турски конак. Овај Христићев закључак говори колико је он сам био задивљен европским начином живота и колико га је свако подсећање на Турску доводило до разочарања. Чак је и распоред становања у вишеспратним кућама код младих изазивао изненађење. Најјефтинији смештај налазио се на највишем спрату, иако је Христић очекивао да смештај за сиромашне буде у приземљу. Миловук је

⁷² Јан Колар (1793–1852), словачки политичар, песник и писац, идеолог словачког народног препорода и представник чешког народног препорода лингвиста, археолог, евангелистички свештеник.

сместио Христића и Глишу Божића код бакалина Тајтела, чија се радња налазила у Улици Кертнер, једној од главних улица у граду.

Миловук је био у обавези да у Бечу младим српским студентима омогући смештај у предграђу и посебно да поведе рачуна да не буду изложени женском друштву. Такође му је било наређено да им обезбеди наставнике језика који су били у стању да се брину и о њиховом добром понашању. Државни питомци су, између осталог, били у обавези да шаљу редовне извештаје Министарству просвете. Читав подухват школовања државних питомаца имао је и спољнополитичку позадину. Намесништво је младим будућим студентима обезбедило државни пријем аустријских власти у Бечу.⁷³

Може се закључити да је српска елита у Аустро-Угарској посматрала организовано слање групе младих Срба на школовање у европске земље као културолошки феномен. Сви виђенији културни посленици српског порекла дошли су да посете будуће студенте. Христић се сећао да их је обилазио Милован Видаковић,⁷⁴ што је на младе оставило посебан утисак, јер им је део претходног образовања управо био заснован на његовим делима и романима.⁷⁵ Млади су се срели и са Катарином Симић,⁷⁶ женом Алексе Симића,⁷⁷ која је боравила у Пешти због ћеркиног здравља. Син Катарине и Алексе Симића већ је био на школовању у војној школи у Бечу. Упознали су и Јанка Шафарика⁷⁸ који је тада у Пешти

⁷³ Р. Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, 97–98.

⁷⁴ Милован Видаковић (1780–1841) српски писац, један од зачетника српског романа и најчитанијих људи свога времена, противник Вукове реформе. Једно од најпознатијих дела „Усамљени јуноша.“

⁷⁵ За програм кнеза Милоша и првог намесништва о школовању српских ђака у иностранству види: Р. Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, 95–100.

⁷⁶ Катарина Симић (1806–1866), жена Алексе Симића, бавила се хуманитарним радом.

⁷⁷ Алекса Симић (1800–1872), познати политичар и један од значајнијих уставобранитеља. У Србију је дошао из Срема 1819. године. Запослио се као писар у канцеларији кнеза Милоша Обреновића, 1835. године постао је министар за финансије, а 1843. године министар иностраних послова Кнежевине Србије.

⁷⁸ Јанко Шафарик (1814–1876) био је по националности Словак. Започео је школовање у Новом Саду, а наставио у Пешти, где је уписао медицину. Године 1837. прешао је на Бечки универзитет и 1838. године постао доктор медицинских наука. У Прагу је наставио да се бави археологијом и славистичким наукама. Вратио се у Нови Сад 1840. године и постао градски лекар. Тада је почео да сарађује са научницима и књижевницима у Летопису матице српске. У Београд је прешао 1843. године и постао професор физике на Београдском лицеју. Држао је и јавна предавања о словенској историји и књижевности. Био је један од поновних оснивача Друштва српске словесности. Постао је управник Народне библиотеке и Народног музеја у Београду 1861. године. Прихватио се дужности државног саветника 1870. године. Редовни члан Друштва српске словесности постао је још 1844. године, а редовни члан и секретар Српског ученог друштва 1865. године и на тој дужности је остао до 1867. а од 1869. до 1875. године био је и председник овог престижног удружења.

завршавао медицину. По Христићевом сећању, Шафарик га је запазио међу осталим ђацима и посебно питао на којим се положајима налазио у Србији. Христић је и касније остао у пријатељству са Шафариком. У време када је Шафарик одлучио да се пресели у Србију, Христић је уочио да то, за човека одраслог у европским земљама може представљати проблем и упозорио га на разлику у условима живота у Пешти и Београду. Христић се тада налазио на школовању у Бечу.

Ниједан питомац у Бечу није успео да се упише на одговарајући факултет. Разлог за то било је непознавање језика или то што у Беч нису стигли на време за упис на студије. Миловук је ускоро морао да за ђаке нађе и посебну просторију која им је служила као школа. Филип Христић, Димитрије Црнобарац, Данило Данић, Стојан Јовановић и Стефан Груберовић морали су током прве године школовања да уче немачки и француски, јер до тада, поменути језицима нису владали у задовољавајућој мери. Наставник немачког језика био им Ђорђе Петровић, српски студент на другој години права. Ђаци су га волели и поштовали јер је био човек пријатне нарави. Младићима је учитељ немачког језика веома одговарао и они су марљиво и с интересовањем учили немачки језик. На сопствену иницијативу, узимали су од њега и часове природног права. По Христићевом сећању, Петровић је ускоро завршио права и отишао у Србију, где је постао професор Велике школе. Ускоро је, међутим, умро, али Христић је изнео мишљење да је професор могао да буде од велике користи Србији само да је поживео.

Српски студенти су, међутим, били веома незадовољни Ј. Базелом, учитељем француског језика, кога су, без знања намесника отказали, после три месеца. Тромесечни испит из француског језика обављен је у Вуковом присуству, па је затим уз његову помоћ из Пеште доведен нови учитељ француског, Фран Курелц, пореклом Хрват. Курелц је чисто говорио српски, што је младим питомцима веома импоновало. Христић је Курелца запамтио као веселог и оригиналног човека, који је студенте истовремено учио и забављао. Међутим, није се облачио као господин, већ „носио алкаво и доста нечисто.“ Примењивао је неконвенционалне начине подучавања, волео је да студентима чита француску литературу у природи, што је младим Србима, ненавикнутим на немачки строги

систем образовања, веома одговарало. Христић је показао највећи смисао за учење језика. Веома је волео да учи немачки мада су се ђаци, у ствари, такмичили ко ће бити бољи. Христић је упоредо изучавао граматику и читајући немачке књиге, повећавајући фонд речи покушавао да што боље савлада знање немачког језика. Највише је учио и читао у замку Белведер⁷⁹ у Бечу. Долазио је пре отварања и остајао док се капије не би затвориле.

Државне стипендије која су студентима биле додељене нису биле довољне ни за покривање основних животних потреба, смештај и храну. Нису имали уџбенике, а ни одећу нису могли да плате. Због јаких аустријских зима за које нису били припремљени, били су лошег здравственог стања. Универзитет су уписали званично тек 1841. године. После првих годину дана Јовановић, Данић и Груберовић су у Бечу уписали Политехнички институт. Ово није испунило очекивања српске владе, која је планирала да добије високообразоване државне службенике до краја 1841. године.

Вук је као идејни творац државног стипендирања српских студената даље пратио њихово школовање. Међутим, није био задовољан. У извештају из 1841. године Вук је написао да су се стипендисти за две године у Бечу понашали неодговорно и сматрали су да никоме нису дужни да подносе рачуне. Чак је предлагао да буду враћени у Србију и да уместо њих на школовање буду послата деца од 10 до 12 година. Срећом по Христића, та Вукова идеја била је спроведена у дело тек пошто је он већ отпутовао на студије у Париз.⁸⁰

Кнез Михаило је 1841. године одлучио да свог секретара Јована Мариновића⁸¹ пошаље у Париз да би као приправник у некој канцеларији усавршио своје знање француског језика и изучио дипломатску струку. Кнез је, такође, постигао договор с француским конзулом да Мариновић обави своју

⁷⁹ Белведер је дворски комплекс у Бечу који је принц Еуген Савојски саградио у 17. веку после успешних победа над Турцима. У време када је принц купио земљу за изградњу дворца, тај део је био ван града и предео је био иделан за изградњу летње палате с баштама и вртovima. Изградња је започета 1712. године и трајала све до 1723. године, када су обе палате и вртови били коначно завршени. Горњи Белведер је претворен у галерију крајем 18 века. Овај део Белведера је постао музеј у време Бечког конгреса 1814/15. године и привлачио велики број посетилаца. Нешто касније, четрдесетих година 19. века редован посетилац тих поставки био је и Филип Христић.

⁸⁰ Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, приредио Радош Љушић, Београд, 2002, 38–39.

⁸¹ Јован Мариновић (1821–1893), српски политичар и дипломата, министар финансија 1856–1858, председник Државног савета 1861–1863, председник владе 1873–1874, српски посланик у Паризу 1879–1889.

праксу уз помоћ француског министарства спољних послова. Тада је, такође, било одлучено да још два питомца буду послата у Париз да изуче француски језик како би касније били од веће користи српској влади. Један од њих био је Филип Христић.

Филип Христић је на пут кренуо с Костом Николајевићем⁸² 1840. године. За разлику од Христића који се школовао у Бечу, Николајевић је пре поласка на студије у Париз завршио Лицеј.⁸³

Христић је као редован студент, тек 1842. године, уписао прву годину филозофије.⁸⁴ Из Београда су дошли Коста Николајевић и Јован Мариновић с писмом Министарства просвете да Христића поведу у Париз због наставка студирања. Државни савет је одлучио да Филипа Христића и Димитрија Црнобарца пошаље у Париз да уче медицину. Христићу је, ипак, накнадно било дозвољено да студира права.

До одлуке намесника да школовање настави у Француској, Филип Христић је већ толико био занесен немачким језиком и филозофијом да је био много разочаран предстојећим одласком у Париз. Иако он сам није био задовољан поновним пресељењем у други град, Христић се сећао да су му другови завидели. Поново је кренуо на пут, поштанским колима до Минхена, затим до Аугзбурга возом, а онда од Аугзбурга до Париза опет поштанским колима.

Било је предвиђено да Николајевић и Христић школовање наставе на Политехници у Паризу. Николајевић је ускоро затражио од владе да пређе на студије права, а Христић је изразио жељу да настави студије филозофије које је започео у Бечу. На инсистирање Јована Мариновића српска влада је удовољила њиховим жељама уз услов да после годину дана и Христић почне да студира права.

⁸² Константин Николајевић (1821–1877), начелник Кнежеве канцеларије, капућехаја (посланик) у Цариграду и министар унутршњих послова и просвете 1856–1858, у време кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858). Оженио се Полексијом Карађорђевић, ћерком кнеза Александра.

⁸³ Војислав Павловић, *Српски студенти у Паризу 1839–1856*, Историјски часопис 33 (1986), 188.

⁸⁴ Димитрије Матић нетачно наводи да се Христић августа 1845. године налазио у Бечу где је завршио политехнику и почео да изучава архитектуру. Димитрије Матић и Филип Христић поново су се срели у Берлину октобра исте године, када Матић тачно наводи да је Христић завршио студије права у Паризу и да је на прпутовању кроз Европу на повратку у Србију. Димитрије Матић, *Бачки дневник (1845–1848)*, приредили Љубомир Дурковић–Јакшић, Босиљка Јанковић и Анђа Маслеша, Београд, 1974, 15, 30.

Једино значајније сећање на школовање у Паризу, које се може наћи у успоменама Филипа Христића, односи се на вероисповест. Као што је већ речено, питомци су били упозорени да морају редовно да иду на вероисповест и причест, али то је у страниј земљи представљало проблем. У Паризу у то време није постојала српска православна црква⁸⁵ па су Срби морали да иду на црквену службу у руску цркву. Филип Христић и Коста Николајевић су том приликом, имали веома непријатно искуство. Од влашких ђака су чули, да од руског свештеника не могу да добију причешће ако се пре тога не исповеде. Пре тога је било потребно да посте само један дан. Пошто су испоштовали овај основни захтев, у недељу су отишли у руску цркву. Христић је пришао олтару, пошто су се исповедила руска господа и госпође. Прота је био средовечан човек, риђе косе и браде и нимало симпатичан. Свештеник је говорио руски, а Христић француски из чега се одмах могло уочити да, иако су се споразумели, српски ђаци нису могли да очекују разумевање од руског свештеника. Христић у својим успоменама признаје да је био наиван и да није желео да призна ниједан грех јер је сматрао да га није ни починио. Међутим, свештеник је то протумачио као непоштовање. Овај догађај остао је Христићу у непријатном сећању: „Прота љутито упита какве сам вере „православне“ одговорим. Јесте ли учили у школи науку хришћанску, и катахизис, јесам; а одакле сте, и које народности – Србин, из Србије. Викну онда прота колико је више могао, разјарен као нико: „Ви нисте ни хришћанин, ни православни, ви не знате ни прво слово из науке хришћанске, а дошли сте да се причестите, напоље из цркве, научите најпре вашу веру, па онда дођите на исповед и причешће.“ Ни Николајевић није боље прошао, када је одговорио да је Србин свештеник му је рекао: „Ви Србин, Ви Срби не знате Вашу веру, Ви нисте хришћани, Ви сте безбожници, одлазите.“ Обојица су затим погнули главе и брзо изјурили из цркве.

Овај догађај поново показује колико су студенти из Србије били неприлагођени животу у страниј средини. Мада су били изненађени и осрамоћени понашањем руског свештеника, Христић је чак желео да поднесе притужбу руском конзулату, ускоро су одлучили да ће сачекати следеће ускршње празнике, исповедити се, признати грехе и причестити се. Христић је бурније реаговао од

⁸⁵ Православна српска епархија и Црква Св. Саве основана је тек 1949. године. Ова епархија окупља православне вернике из Француске, земаља Бенелукса, Португалије и Шпаније.

Косте Николајевића, али Николајевић га је смирио бојећи се да би их тужба против руског свештеника коштала државне стипендије. Николајевић је, поштујући упутства која су питомци добили још од намесничке владе,⁸⁶ знао да не смеју да привлаче пажњу на себе и да не смеју да изостају из цркве. У време следећег великог поста отишли су у цркву и исповедили своје грехе, поп их није питао ко су, али их је наградио „поскурицом“⁸⁷ која им је заменила доручак. Чак и ово може показати у колико лошем материјалном стању су српски питомци били током школовања јер Христић истиче да су добијајући „поскурицу“ од попа уштедели паре на доручку и на томе су му били веома захвални. Ово је допринело да забораве прошлогодишње свештениково лоше понашање.

Христић је, као и сви остали питомци, био свестан културолошке и цивилизацијске заосталости Кнежевине у односу на европски запад. Због тога су се веома трудили да што брже усвоје европски начин мишљења и понашања који су касније донели у Србију. То је допринело да у Србији ускоро постану уочљива друштвена групација, с посебним начином размишљања.

Пошто је Христић школовање наставио као државни питомац у Паризу, самим тим је припадао првој генерацији српских ђака „паризлија.“ Они су по бројности представљали најмању групу српских студената школованих у иностранству. Међутим, одмах по повратку у Кнежевину, они су постали, као целина, уочљиви у културном и друштвеном животу Србије. Срби из Аустрије (из Прека, како су их тада звали) до тада су сматрани друштвено најнапреднијим елементом у друштву Кнежевине. Париски ђаци донели су нова схватања која су стекли током студија у Француској. Ова гледишта изгледала су народу у Србији револуционарна и радикална.⁸⁸

Стојан Јовановић, Димитрије Томић и Димитрије Црнобарац такође су затражили да буду послати у Париз да наставе школовање, али је влада одбила њихов захтев. Министарство просвете донело је одлуку да се из прве групе питомаца више ниједан не шаље у Француску на школовање, већ да заврше факултет у Бечу. Ова чињеница могла би да потврди Христићев субјективан став да су му другови завидели што је био послат у Париз. Црнобарац је послат у

⁸⁶ Р. Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, 97.

⁸⁷ Поскурица је танак мали хлеб кружног облика који се употребљава у време причести.

⁸⁸ В. Павловић, *нав. дело*, 187.

Париз 1842. године да би као званичан српски агент који је требало да, под утицајем француске дипломатије, покуша да ослободи Србију од руског покровитељства. У то време Црнобарац је успоставио контакте с Адамом Чарторијским и пољском емиграцијом. Ова мисија била је кратког трајања јер је њен циљ ускоро доспео у јавност преко немачких новина. Ипак, пошто је Црнобарац успоставио контакт с пољском емиграцијом, добио је поново, после годину дана државну стипендију и наставио школовање 1843. године.⁸⁹

Школовање у Паризу омогућавало је питомцима да стекну шире политичке видике од оних који су постојали у апсолутистичкој Хабзбуршкој монархији. Ипак, као и у Бечу, Христић и Николајевић живели су у немаштини због високих трошкова свакодневног живота у Паризу. Магазиновић је изнео оцену да је градиво понуђено на студијама, у односу на немачке универзитете, било несистематично излагано. Као и у Бечу, један од највећих проблема био је недовољно образовање. Кости Николајевићу је призната диплома Лицеја као положена матура. Црнобарцу, Магазиновићу и Ристићу, који били су уписани на бечки универзитет пре него што су дошли у Париз, то им је признато и није им тражено додатно школовање. Филип Христић је морао да похађа колеџ „*Louis le Grand*.”⁹⁰ Иако је, у датим околностима изгледало да је то додатно оптерећење за Христића, може се ипак закључити да је школовање у овако престижном колеџу и те како помогло његовој дипломатској и политичкој каријери. Париски политички живот највише је утицао на све студенте који су били уписани на Правни факултет.⁹¹

Новембра 1842. године уставобранитељи⁹² су пак одлучили да поред Косте Николајевића и Филипа Христића у Париз пошаљу и Димитрија Црнобарца са истом стипендијом. После две године прикључио им се и Коста Магазиновић.

⁸⁹ Р. Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, 107.

⁹⁰ Исто, 194. Лицеј *Louis le Grand* је основан 1563. године и налази се и данас у Латинском кварту, традиционалној студентској области Париза. У овом делу града налазе се најстарије образовне установе Париза као што су Сорбона и *College de France*. *Louis le Grand* је играо велику улогу у образовању француске елите. Многи ђаци су касније постали државници, политичари и дипломате. Овај колеџ похађали су Молијер, Волтер и Виктор Иго.

⁹¹ Париски универзитет убраја се у прве универзитете у Европи. Основан је још средином 12. века и организован као универзитет у периоду од 1160. до 1170. године.

⁹² Види: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1933, 93–109.

Пошто је првих годину дана по доласку у Париз провео учећи француски и латински, Филип Христић је 1843. године започео редовне студије права. Како су успели да упишу жељене универзитете, о српским студентима у Паризу више нико није водио рачуна. Српска влада, а пре свега, Државни савет и Министарство просвете нису пратили њихов даљи ток школовања. Пошто нису познавали француски систем школовања, нису ни могли да знају које би дипломе студенти требало да стекну, нити да ли су им уопште биле потребне. За сваку диплому, осим основне стипендије, било је потребно одвојити додатна државна средства. Опште мишљење Министарства било је да су дипломе, у ствари, непотребне и ствар престижа. Христић је 1845. године стекао диплому лиценцијата (бакалаурелат права) и вратио се у Србију.

На повратку у Србију, Христић се месец дана задржао у Берлину где се дружио са Димитријем Матићем, који је тамо студирао права. Христић је похађао и предавања тамошњих професора да би усавршио своје знање немачког језика. Димитрије Матић за Филипа Христића рекао да је „добар, искрен, родољубив Србин, нека само здрав и срећан буде, Србија ће у њему врлог радника имати.“ Приликом одласка Филиповог Матић је констатовао „Од тог младог Србина надати се је добру. Њему обште благо на срцу лежи.“

У Београду је добио место секретара у новооснованом Врховном суду 1846. године. Пошто, султанов ферман који је требало да одобри оснивање поменутог суда никако није стизао, Христић је упућен у Апелациони суд,⁹³ са платом стипендисте,⁹⁴ у коме је остао следећих шест месеци. Када је Христић схватио да ће потрајати док стигне султаново одобрење за његову службу у Врховном суду, одлучио је да поново замоли државне власти да продужи школовање у Паризу за још две године. Као и сви други, Христић је имао проблема да докаже да му је потребна диплома доктора права. Ипак, трошкови за дипломе на крају су били одобрени и сви докторанди су се вратили у Кнежевину са дипломама париског универзитета.⁹⁵

С обзиром на то да школовање о државном трошку у Паризу више није било одобравано, појединци су све чешће одлазили о свом трошку да би тек

⁹³ Апелациони суд у Кнежевини уведен је 1839. године.

⁹⁴ Исто 200 талира.

⁹⁵ В. Павловић, *нав. дело*, 195–107.

касније затражили новчану подршку државе. До 1848. године, у Паризу су се налазили на дошколовавању, после завршеног факултета у Бечу и Хајделбергу, Димитрије Матић, Љубомир П. Ненадовић и Коста Цукић. Сви они су заједно с Христићем, Костом Николајевићем и Магазиновићем провели револуционарну 1848. годину у Паризу. Са њима се тада у Паризу налазио и Димитрије Матић у намери да научи француски језик и упозна тамошње установе. Христић, Црнобарац и Магазиновић пријатељски су прихватили Димитрија Матића, који је забележио: „Ти ме људи непрестано чаште.“⁹⁶

Револуционарни догађаји из 1848. године⁹⁷ представљали су почетак смене монархистичког система владавине и дефинитивног успостављања републике. У то време у Србији на власти је био олигархијски уставобранитељски режим, чији је основни став био да власт треба поштовати само зато што је власт и да народ не треба да се бави политиком.⁹⁸

Прва генерација државних стипендиста послата је, између осталог, у Париз због богатог друштвеног живота и развијене правне праксе. Револуција 1848. године утицала је на то да се Христић, Магазиновић и Црнобарац по завршетку студија врате у Србију. Плашили су се да би револуционарни догађаји могли довести до прекида примања редовних државних стипендија и да ће им повратак у Србију бити отежан.⁹⁹

Христић је одбранио докторат 1848. године, после чега се дефинитивно вратио у Србију.¹⁰⁰ У исто време студије су завршили Црнобарац и Магазиновић. Црнобарац је, као и Христић, стекао докторат права док су Магазиновић и Јеврем Грујић¹⁰¹ школовање завршили са лиценцијатом права. Школовање у Француској

⁹⁶ Д. Матић, *Бачки дневник (1845–1848)*, 103–104.

⁹⁷ Француски краљ Луј Филип I (1773–1850) био је познат и као краљ грађанин, био је француски краљ од 1830. до 1848. године, у доба тзв. јулске монархије. У фебруару 1848. године избили су немири уперени против монархистичког система власти који су довели до успостављања француске Друге републике.

⁹⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 100.

⁹⁹ В. Павловић, *нав. дело*, 190–191.

¹⁰⁰ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 170–171.

¹⁰¹ Јеврем Грујић (1826/1827–1895), српски министар и политичар. Завршио права у Хајделбергу и Паризу, као државни питомац. Припадао је либералном кругу у Србији. После изласка из владе 1861. године постао је судија врховног суда. Изгубио је службу поводом Мајсторовићеве завере 1864. године, али је убрзо враћен на посао. Био је дипломатски представник у Цариграду пре Филипа Христића, 1869. године. Изгубио је утицај међу либералима када је Јован Ристић преузео вођство либералне странке. Био је министар правде 1875. године. Посланик у Цариграду, Лондону, Паризу и Бриселу 1880–1892. године.

је на разне начине утицало на српске питомце и допринело напредовању Кнежевине. Константин Николајевић је још као студент написао студију о потреби оснивања српске „ризнице“ – народне банке, која је објављена у Србији 1843. године. Христић и Николајевић су, приликом свог образовања добили иста основна знања, која су допринела организовању Кнежевине као модерне европске државе. На основу чињенице да су и Христић и Николајевић завршили правни факултет може се закључити да је – пошто су упознали исте државне институције које су функционисале у Француској – и то био разлог зашто је српска влада 1885. године именовала Христића за гувернера Народне банке.¹⁰² Први питомци наставили су да подстичу касније студенте да оду на школовање у иностранство, под условом да се по завршетку факултета врате у Србију. Филип Христић је подстакао Јеврема Грујића да затражи државну стипендију за даље школовање у Паризу.¹⁰³

Фебруарска револуција у Француској 1848. године имала је за циљ да оствари слободу, демократију и начело народности. У Аустрији, она је представљала борбу за народну самоуправу. Мада је фебруарска револуција допринела томе да се поново покаже мржња између Срба и Турака, у Србији није дошло до револуције. Унутрашња ситуација у Кнежевини за време владавине кнеза Александра Карађорђевића била је неуравнотежена. Предводник опозиције био је Тома Вучић Перишић, а главни представник власти Илија Гарашанин¹⁰⁴ министар унутрашњих дела. Русија се бојала да би револуционарни покрет у Европи могао да пробуди исте тежње и код јужних Словена. Пошто је одржање мира међу јужнословенским народима зависило од Србије, Русија је настојала да

¹⁰² Народна банка основана је 1884. као Привилегована народна банка Краљевине Србије, чији је први гувернер био Алекса Спасић, а други Филип Христић. О томе више у поглављу: *Гувернер Привилеговане Народне банке*

¹⁰³ В. Павловић, *нав. дело*, 200.

¹⁰⁴ Илија Гарашанин (1812–1874), српски државник, председник владе, уставобранитељ, конзервативни политичар. Био је министар унутрашњих послова за време кнеза Александра Карађорђевића 1843–1852. године, 1852/53. кнежевски представник. Саставио је *Начертаније*, план српске спољне политике 1844. године. Отпуштен је из службе 1853. године пред почетак Кримског рата на захтев Русије, јер је показивао намеру да Србију веже за западне силе, пре свега, Француску. У влади Косте Магазиновића почетком 1858. године постао је министар унутрашњих послова. На Светоандрејској скупштини допринео је томе да кнез Александар Карађорђевић буде смењен и да поново буде успостављена династија Обреновић. Постоје индикације да је планирао да и сам седне на кнежевски престо Србије. После Филипа Христића, постао је за време кнеза Михаила председник владе и министар спољних послова од 1861. до 1867. године. Иако је био присутан у Топчидру у време убиства кнеза Михаила и обавестио власти у Београду о несрећи, после тога више није учествовао у државним пословима и живео је повучено у Гроцкој.

се Кнежевина не укључи у револуцију. Француска је, такође, настојала да Србија задржи неутралност.¹⁰⁵

Ако се све наведено упореди са даљим школовањем Филипа Христића, које је наставио у иностранству као један од првих државних стипендиста, о чему ће бити речи касније у овом поглављу, може се закључити да је Христић заиста представљао јасан пример наменски школоване елите у Србији.

Паризлија у Србији

Државни питомци школовани у иностранству били су кандидати за највише државне, црквене и војне положаје. У најбољем положају после повратка у Србију били су студенти, који су као Филип Христић, завршили права. Правна служба била је у Кнежевини на великој цени и права су изучавали само најбољи ђаци. „Паризлије“ по повратку са школовања представљали су нову српску интелигенцију. Аустријски Срби, школовани у Бечу и Пешти, према њима изгледали су „несавремени и провинцијалци.“ Њихов утицај у Кнежевини све је више слабио. Млади школовани у Француској били су носиоци западних утицаја, културе и идеја. За време уставобранитеља на просветном пољу радило се у Кнежевини озбиљније него за време прве владавине кнеза Милоша. Ипак, осим новостворене интелектуалне елите, у ширим народним масама није се видео резултат овог рада. У периоду од 1839. до 1855. године око педесет студената било је послато на школовање у иностранство. После непуне две деценије у Србији је било двеста високошколованих чиновника који су управо и представљали ту већ помињану нову интелигенцију. Ови млади људи, школовани на немачким и француским универзитетима, представљали су директан контраст уставобранитељима. Поједине уставобранитељске вође били су чак и неписмени или слабо писмени.¹⁰⁶

Гарашанин је био веома љубазан према високошколованим младим чиновницима. Насупрот њему, Вучић није могао с њима да нађе заједнички језик. Ипак, иако су у основи имали наклоност читаве српске владе, млади су по

¹⁰⁵ О ситуацији у Србији у време револуције 1848–1849. године види: Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољна политика*, Београд, 1932, 109–131.

¹⁰⁶ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 94–96.

повратку у земљу очекивали и тржили највише положаје и звања. Добијали су намештења професора лицеја и секретара у министарствима.¹⁰⁷

Ипак, припадници француске школе прве генерације нису остварили утицај у спољнополитичком смислу. Отворени покушај француске дипломатије да утиче на раздвајање Русије и Србије у време кнеза Александра Карађорђевића може се уочити 1852. године, у време посете Илије Гарашанина Паризу. У то време ниједан француски ђак није се истакао као утицајна личност у српском друштву, нити су представљали профранцуску странку, иако су се тада налазили на угледним државним положајима. Николајевић је био капућехаја у Цариграду, Христић секретар у министарству просвете, Магазиновић секретар у Министарству унутрашњих дела, а Црнобарац у министарству правосуђа.¹⁰⁸ Димитрије Матић и Коста Цукић постали су професори Лицеја. То су искористили да шире либерална западњачка гледишта и демократску доктрину које су стекли током школовања. Цукић је критиковао Кнежевину као полицијску државу, а Матић се залагао за успостављање правне државе у будућности. Због оваквих јавних предавања, иако је њихове наставне програме на Лицеју одобрила државна просветна комисија, на крају су удаљени са Лицеја и премештени у администрацију. Њихов верни помагач у јавним гласилима био је новинар Љубомир Ненадовић,¹⁰⁹ додуше, школован у Бечу и Хајделбергу.¹¹⁰

Утицај француских ђака највише се могао уочити у културном животу Србије. Истицали су се усвојеним европским навикама и начином живота који су стекли током вишегодишњег живота у иностранству. Удаљили су се од типичног начина живота у Србији, начина облачења са фесовима и опанцима који су познавали пре одласка у Европу.¹¹¹ Аврам Петронијевић¹¹² и други српски угледни, али самоуки трговци, још увек су опонашали турску управљачку елиту и нису могли лако да прихвате „паризлије.“ Видели су их као странце који су

¹⁰⁷ Исто, 99.

¹⁰⁸ В. Павловић, *нав.дело*, 198.

¹⁰⁹ Љубомир Ненадовић (1826–1895), син проте Матеје Ненадовића, писац, професор Лицеја у Београду 1848; покретач српског листа *Шумадинка* 1850, 1852, 1854 и 1855–1857; архивар и протоколист у Министарству иностраних дела 1857, секретар српског посланства у Цариграду 1858. и начелник Министарства просвете 1859–1868.

¹¹⁰ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 102–108.

¹¹¹ Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002, 11–23.

¹¹² Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 183–259.

уносили немир у српско друштво. Сви ови младићи били су означени као револуционари.

Револуција 1848/49. године заснивала се на мешавини идеологија: демократија, либерализам, национализам и социјализам. Све те идеје утицале су на друштвени живот Србије јер су их „паризлије“ донеле се свог школовања у Србију.

Филип Христић је завршио школовање у време када је цела Европа, па делимично и Србија, била суочена, с најблаже речено, ванредним политичким и друштвеним околностима. У Србији се у то време спремао сукоб Држаног савета с кнезом Александром Карађорђевићем. У Кнежевини су постојале различите друштвене и политичке групације које су се отимале око власти – обреновићевци, карађорђевићевци и уставобранитељи. Поред тога, обреновићевци су се делили на „милошевце и михаиловце.“ Главни представници уставобранитеља били су Аврам Петронијевић, све до своје смрти 10. априла 1852. године, и Илија Гарашанин. Стефан Стефановић Тенка је, без предлога самог Савета, постављен за председника Совјета, што су остали државни саветници осудили као противзаконит акт.¹¹³

Револуционарне појаве у Кнежевини биле су тежње за реформама и слободом штампе. Пре него што је постао председник Савета Тенка је био министар правде и просвете и без знања других министара изнео је напред поменуте захтеве марта 1848. године. Сазивање Народне скупштине на Петровдан 1848. године такође се може протумачити као последица револуционарних тенденција. Скупштина није сазивана од 1843. године када је изабран кнез. На скупштинском заседању, међутим, још су се увек плашили Вучића, који је у овом периоду и даље имао највећи утицај на народне посланике. Када је дошао у сукоб с кнезом Александром Карађорђевићем и Аврамом Петронијевићем, Вучић је коначно пензионисан тек септембра 1852. године.¹¹⁴

Иако је утицај „паризлија“ у српском друштву у досадашњој историографији¹¹⁵ оцењен као занемарљив, ова претпоставка може и треба

¹¹³ Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд, 1947, 158–160.

¹¹⁴ Исто, 161.

¹¹⁵ В. Павловић, *нав. дело*, 201–202.

додатно преиспитати. Филип Христић је 1848/49. године био секретар у Министарству просвете. Министар просвете био је Лазар Арсенијевић Баталака, за кога је раније речено да је у Христићевом детињству изнајмљивао собе у његовој породичној кући. Из тога се може извући закључак да је Христић већ у младости користио породична пријатељства за напредовање у служби. Баталака је наставио Тенкине реформаторске тенденције у школству. Ово министарство именовало је школску комисију 1849. године,¹¹⁶ за чијег је секретара постављен Филип Христић. Комисија је саставила прве уџбенике на српском језику: *Буквар*, *Прва знања*, три читанке, *Кратку српску историју*, *Кратки земљопис*, *Кратку рачуницу* и *Кратку граматiku*. *Прва знања* и три читанке за први, други и трећи разред написао је Филип Христић.¹¹⁷ У писању осталих књига учествовали су Коста Цукић, Димитрије Матић и Љубомир Ненадовић, који је био аустријски ђак. На основу те чињенице може се закључити да су 1849. године француски ђаци могли да утичу на процес образовања српске деце. Такође, ово је била иста просветна комисија која је одобрила предавања Цукића и Матића на Лицеју. Они су покушали да на један не тако прикривен начин пренесу своја схватања и на српске студенте. Тек тада држава се умешала и сменила професоре „паризлије.“ Русија је, такође, покушала, не баш успешно, да рад просветне комисије стави под своју контролу. Међутим, два руска професора Богословије која су била њени чланови нису могли да остваре већи утицај на састављање наставних планова и програма. Иако се Филип Христић није јавно истицао у ширењу либералних идеја, ипак је свесрдно, својим учешћем у просветној комисији, из позадине помагао својим друговима.

Једна од важних области државне власти, у којој су либерали половином 19. века настојали да учествују, било је државно образовање. Либерали су се веома залагали за увођење широког образовања, али само за мушке чланове

¹¹⁶ Уместо Просветног одбора успостављеног 1845. године, 1849. установљена је Просветна комисија са задатком да прегледа све школске књиге, а посебно оне намењене основношколској настави. Ова комисија је већ после годину дана израдила све уџбенике за наставу основне школе: „Српски Буквар, Прва читанка Прва знања, Свештена историја и Катехизис“ које је написао архимадрит Гаврило; „Српска историја“ Љубомира Ненадовића, „Српска граматика“ Косте Цукића, „Земљопис Србије и Турске“ Косте Бранковића, „Прва Читанка, Прва Знања, Друга Читанка и Рачуница“ Филипа Христића. Види: Н. Јовановић, *Наставни програми и планови*, 161–177.

¹¹⁷ О Христићевом просветном раду биће још речи у поглављу: *Министар просвете у влади Јована Маринковића*.

друштва. Европски либерали су, као и српске паризлије, јасно показивали отпор према клерикализму и црквеној контроли образовања.¹¹⁸

Деловање из сенке ће се и касније показати као основни начин Христићевог наступа у политици. Свој утицај у дипломатији спроводио је на мање пркривен начин. Никад у првим редовима, али увек ширећи из позадине свој утицај, Христић је сарађивао с највећим српским државницима, пре свега, с пашеногом Јованом Ристићем.

Вероватно је и то, поред заједничког детињства, допринело да Христић буде укључен у круг који се формирао око кнеза Михаила Обреновића и који чинио важну управљачку елиту шездесетих година 19. века.

Паризлије су ипак представљале неформалну политичку групацију у Кнежевини. Ова врста политичког окупљања није била неуобичајена у Европи. У свим просвећеним монархијама, где је политичко окупљање било делимично дозвољено, постојало је мноштво сличних друштвених група, које су се окупљале у оквиру неформалних политичких мрежа које су постојале широм земље. У таквим политичким организацијама учествовали су и чланови парламента, па су самим тим групе грађана биле повезане са званичним политичким институцијама у држави.¹¹⁹ Међутим, утицај паризлија није био ни близу толико распрострањен и ова врста организација у Србији била је у самом зачетку. У Србији је ситуација више одговарала односима унутар олигархијских режима у клими без слободе штампе. Тиме је било онемогућено јавно изношење политичких гледишта. Политичко груписање у монархијама попут Србије започиње током револуција 1848/49. године. Ипак, те организације су имале мали број чланова који су по друштвеној структури припадале грађанској елити.¹²⁰ Паризлије се могу окарактерисати као оваква врста политичке групације која се у поменутом периоду појавила у Кнежевини Србији.

¹¹⁸ Jonathan Sperber, *The European Revolutions 1848–1851*, Cambridge, 2005, 67.

¹¹⁹ Најбољи пример за ову врсту политичког организовања су *Одбори за спољну политику* у Великој Британији. Основао их је Дејвид Уркварт (1805–1877), британски публициста, дипломата и политичар четрдесет година 19. века. *Одбори за спољну политику* посебно су имали за циљ да омогуће да се изрази народно незадовољство правцем спољне политике Велике Британије према Османској империји. *Одбори за спољну политику* били су посебно активни током педесет и шездесетих година, па све до Велике источне кризе 1875–1878. године. Њихова делатност замире после смрти Дејвида Уркварта. Види: Јелена Пауновић–Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд, 2007, 43, 68.

¹²⁰ J. Sperber, *nav. delo*, 53.

Паризлије су, под утицајем револуције 1848. године из Европе, донеле различите политичко-социолошке идеје, пре свега, конзерватизам и либерализам, затим радикализам и социјализам.¹²¹

Током школовања Христић је био под утицајем филозофије позитивизма. Као водећи идејни правац у Француској тог периода, позитивизам је представљао филозофски начин мишљења који се заснивао на научним чињеницама и искуству. Настао је у доба просвећености и повезивао теорију с интроспективним методом. Позитивизам је представљао логично сједињење друштвеног и природног. Суштина позитивизма била је да објасни и касније предвиди жељени резултат истраживања и размишљања. Позитивисти су сматрали да треба да докажу своја истраживања користећи логичну потвду. Представници позитивистичке струје у француком друштву у коме је боравио Филип Христић били су Иполит Тен¹²² и Ернест Ренан.¹²³

Иполит Тен заснивао је своја схватања на закључцима Огиста Конта¹²⁴ да свако друштво мора да испуни одређене услове да би постојало. То условљава друштвену статистику и динамику – принципе или унутрашње законе од којих је зависио историјски развитак једног друштва. Може се претпоставити да су позитивисти утицали на формирање ставова српских конзервативаца. За разлику од њих, либерали су били под утицајем Хегелове филозофије. Покрет либерала био је уверен у превласт општег над посебним, али су ускоро у својим разматрањима усвојили методе и резултате научног позитивизма, што их је веома приближило закључцима конзервативаца. Управо због тога, тешко је одредити којој струји, по својим схватањима, припада Филип Христић. Иако сам за себе, у време писања својих *Успомена*, каже да је био неправедно представљан, као

¹²¹ Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, необјављена магистарска теза, Филозофски факултет, Београд, 2003, 3–5; Појам „западноевропске политичке идеје“ подразумева идеје и политичке правце који су настали на територији држава западне Европе, тј. идеје из других крајева света, а прихваћене и развијене на поменутој геополитичкој територији. Поједина западноевропска схватања била су директно супростављена.

¹²² Иполит Тен (1828–1893), француски књижевни критичар и историчар. Залагао се за натуралистички покрет у француској књижевности и социолошки позитивизам. Један од првих представника историјске критике.

¹²³ Ернест Ренан (1823–1892), француски експерт за блискоисточне језике и цивилизације, филозоф и писац. Познат је по својим теоријама о нацији и националном идентитету.

¹²⁴ Огист Конт (1798–1857), француски филозоф, оснивач научне дисциплине – социологија и филозофске доктрине – позитивизам. Може се сматрати првим филозофом науке у модерном смислу. Позитивизам је у ствари, настојао да окриви Француску револуцију за све недостатке француског друштва у 19. века.

припадник конзервативне струје у српском друштву, његова начела и ставови у време када је био председник прве владе кнеза Михаила и касније, члан државног савета и дипломата указују на Христићеве либералне погледе.¹²⁵

Либерализам као политичка доктрина имао је потпуно различита значења на различитим деловима континента. У време када је Христић био близак начелима либерализма он је представљао уставни монархизам. Друштво су, по схватању либерала средином 19. века, сачињавали мушки власници имања, који су функционисање својих поседа спроводили по сопственом нахођењу са што мање спољног мешања државе. Режим уставне монархије, по схватањима ових либерала, на најбољи начин ограничавао је државно мешање и омогућавао природно функционисање производног процеса у друштву. Либерали половином 19. века у сваком случају нису били демократе. Веровали су да искључиво мушки власници имовине, они који су имали највећег удела у функционисању друштва, треба да имају гласачко право. Либерали су под народом подразумевали трговце, занатлије и чиновнике, тј. представнике елите.¹²⁶

Конзервативизам као политичка доктрина развио се тридесетих година 19. века. Основне две поставке овог правца, насталог у периоду рестаурације, после Француске револуције, били су историјска традиција и патријархалност. Конзерватизам је био блиско повезан с реакционарним црквеним круговима.¹²⁷

Христић би се најпре у политичком смислу могао одредити као либерални конзервативац. Либерални конзервативизам у централној Европи, па самим тим и у Србији представљао је у 19. веку прихватљив друштвени концепт, који би се могао објаснити као социјално прихватљив традиционализам. Мора се, међутим, нагласити да је овај политички правац јасно дефинисан тек осамдесетих година 19. века.¹²⁸ Можемо рећи да је Христић по својим схватањима, био испред времена у коме је живео и деловао. Друго тумачење би било да је концепт либералног конзерватизма био прихваћен начин понашања у европском, па самим

¹²⁵ Радован Самарцић, *Писци српске историје*, књ. 2, Београд, 1981, 244–248; За теорију филозофског либерализма види: Bertrand Russell, *The History of Western Philosophy*, New York, 1945, 596–604.

¹²⁶ J. Sperber, *nav. delo*, 64–65.

¹²⁷ Isto, 72.

¹²⁸ М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје*, 3.

тим и српском грађанском друштву много пре него што је био објашњен као политички правац.

Позиви на реформе широм Европе 1848. године чули су се и у Србији. Народ их није разумео. Народ је сматрао да је сама могућност сазивања Народне скупштине довољна да би се остварила народна права.¹²⁹

Либерали су се као друштвено-политичка групација дефинисали већ 1847. године преко *Дружине младежи српске*. Уставобранитељска власт је у време револуције 1848. године морала посебну пажњу да обрати управо на либерале и паризлије као на друштвено језгро које је захтевало реформе у Кнежевини. Паризлије су вративши се у Србију дошле у додир са ђацима Лицеја – Јевремом Грујићем, Милованом Јанковићем, Стојаном Бошковићем, Јованом Ристићем, Владимиром Јовановићем. Започели су с протестима тражећи одобрење од попечитељства просвете да могу да носе сабље и калпаке. На Петровској скупштини изнети су захтеви за слободом „предавања наука“ и штампе, али нису остварени. Ово је била револуционарна искра међу младом интелигенцијом, која је забрињавала уставобранитељске властодршце. Управо због тих захтева током 1848/49. године појачан је надзор над Лицејом и отпуштени су Христићеве школски другови, Димитрије Матић и Коста Цукић.¹³⁰

Христић се вратио у Србију након одбране докторске тезе, али је током свог пута назад посетио Лондон, Горњу Немачку и један крај Италије и тиме проширио своја знања о земљама западне Европе.

Због школовања и усавршавања у иностранству Христић је провео осам година изван Србије (1840 – 1848). За то време у Србији су се промениле две династије и три владара. Христић је одрастао и започео школовање током владавине кнеза Милоша, а Србију оставио, као што је већ речено, 1840. године, у време прве владавине кнеза Михаила. Када се коначно вратио 1848. године, на власти је затекао кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитеље. Ипак, Христићева каријера није због тога трпела. Чим је ступио на тло Кнежевине, као доктор права, ушао је у круг тадашње српске елите који су чинили: старији припадници, уставобранитељи – Илија Гарашанин, Аврам Петронијевић, Тома

¹²⁹ Јован Ристић, *Историјски списи*, књ. I, Београд, 1940, 20–21, 86–87.

¹³⁰ Данко Леовац, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1850–1870)*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет, Београд, 2010, 19–23.

Вучић Перишић.¹³¹ Од млађих паризлија, у поменути елиту убрајали су се: Јеврем Грујић, Јован Мариновић, Јован Ристић,¹³² Димитрије Матић, Коста Цукић и, наравно, Филип Христић.¹³³

Напредовање у служби

Између 1848. и 1851. Филип Христић променио пет наименовања. Био је секретар Попечитељства просвете. Од 1851. до 1856. начелник Судског одељења при Кнежевој канцеларији, затим члан Врховног и Касационог суда. У међувремену је 1851/52. осам месеци као заменик српског капућехаје Косте Николајевића провео у Цариграду. Српски капућехаја Константин Николајевић напустио је без дозволе и знања српске владе своје место у Цариграду. Илија Гарашанин је одлучио да га замени. Филип Христић, „начелник правосудне струке у кнежевској канцеларији“, изабран је на место заступника српског капућехаје у Цариграду 6. новембра 1851. године.¹³⁴

Боравећи у Цариграду као заменик српског капућехаје, Христић је први пут дошао у ближи контакт с британском дипломатијом и њеним деловањем на истоку. Односи између Србије и Велике Британије у то време нису били добри, а британски конзул у Београду се понашао надмено. Прослава рођендана кнеза Александра 11. октобра 1851. године довела је до инцидента који је изазвао британски конзул, контраверзни Фонбланк. Иако су српске куће биле осветљене поводом кнежевог празника, страни конзули нису били обавезни да поштују овај обичај. Конзул Фонблак није поштовао овај српски обичај, што је изазвало

¹³¹ Стојан и Алекса Симић, Стеван Петровић Книћанин, Стефан Стефановић Тенка, Паун Јанковић Баћа, Стеван Магазиновић, Миливоје Петровић Блазнавац. Другу групацију чинили су аустријски Срби: сам Христићев добротвор, митрополит Петар Јовановић, Јован Хацић, Стефан Марковић, Лазар Зубан, Јован Стерија Поповић, Атанасије Николић, Димитрије Исаиловић, Цветко Рајовић.

¹³² Јован Ристић (1831–1899), српски политичар, државник и историчар, један од највећих државника Кнежевине и Краљевине Србије у 19. веку. Био је представник 1878. године Кнежевине Србије на Берлинском конгресу, када је Србија добила независност. Основао је Народно–либералну странку, намесник Милана, а затим и Александра Обреновића.

¹³³ Небојша Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, Београд, 2009, 148–177. Иако писац овог дела истиче постојање елите у Србији, не увиђа у потпуности њену сложеност. Паризлије су занемарене и од њих се помињу само Јован Мариновић и Јеврем Грујић. Писац није уочио Христића као једног од кнежевих љубимаца.

¹³⁴ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, 157–158; Љубодрог П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, Београд, 2008, 29; Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856)*, Београд, 2004, 6–10.

негодовање народа. Да би исказао своје незадовољство, Фонбланк је са своје куће скинуо заставу и конзуларни грб с британског представништва у Београду. Такво понашање британског конзула довело је до прекида дипломатских односа између Кнежевине и Уједињеног Краљевства. Срби су у то време били уверени да Енглези према српском народу и уопште према Словенима осећају само мржњу. Христић и Петронијевић добили су задужење да изгледе тај инцидент с британским амбасадором у Цариграду, сер Стратфордом Канингом. Христић је успео да спречи намеру британског амбасадора да пошаље посебну мешовиту комисију у Београд да испита односе британског конзула и српске владе. Порта је, ипак, после поновљеног захтева сир Стратфорда Канинга, одобрила слање енглеског чиновника из Британске амбасаде у Цариграду у Београд. По свом доласку у Кнежевину, енглески службеник Алисон није се у потпуности сложио с поступцима конзула Фонбланка. После великог труда и преговора, уз Христићев допринос, британска застава је поново истакнута на конзулату у Београду, 4. априла 1852. године.¹³⁵

Иако овај догађај нема много значаја у укупном збиру британско-српских односа током 19. века, за каријеру Филипа Христића овај инцидент био је од посебне важности. Тада је Христић први пут употребио своју дипломатску вештину за договоре с британским представницима у Цариграду. Ово упознавање с принципима британске дипломатије утицало је на каснији избор Христића за учешће у мисији у Лондону 1863. године. Тада је Христић успоставио дубље везе с британским политичарима. С прекидима, Христић је остао на месту српског капућехаје у Цариграду од 1870. до 1879/80. године. У том периоду, о чему ће бити касније бити речи, Христић се много ослањао на комуникацију с британским амбасадорима у Цариграду.

Христић није имао тешкоћа да се снађе међу дворским присталицама кнеза Александра. Могуће је да је један догађај утицао на Христићев повлашћени положај. У преписци Илије Гарашанина и Јована Мариновића може се наћи податак да су Филип Христић и кнез Александар јуна 1855. године, током пута у

¹³⁵ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, 166–172.

Брестовачку бању, упали у надошлу реку Млаву. Том приликом Христић се скоро удавио. Вода га је вукла чак око 80 м.¹³⁶

Може се само претпоставити да је, или кнез скочио да помогне Христићу, или вероватније, Христић кнезу. У сваком случају, било какав озбиљан закључак изискује прецизнији историјски доказ. Може се само претпоставити да је то, уколико је Христић помогао кнезу, допринело каснијој кнежевој наклоности према њему.

Кримски рат¹³⁷ променио је положај Србије утолико што је Париским миром стављена под покровитељство свих великих сила, а не само Русије. То је за Србију била велика предност, по оцени Јована Ристића, зато што је тиме Кнежевина добила маневарски простор и могућност да се приликом тешкоћа у унутрашњој или спољашњој политици договара са свим представницима великих сила. То јој је омогућило да сама доноси одлуке јер представници великих сила нису били способни да у српским питањима постигну јединствени договор.¹³⁸

Христић је постављен за комесара Дунавске комисије 1856. године. За све време док је Дунавска делта била у саставу Османског царства за прибржне држава постојала је потпуна слобода пловидбе. Прибржне државе биле су Аустрија, Русија и Турска. На Бечкој конференцији, одржаној марта 1855. године, на којој су учествовали представници Енглеске, Француске, Аустрије, Русије и Турске расправљало се о слободи пловидбе на Дунаву. Учествовале су још и Сардинија и Пруска. Париским уговором из марта 1856. године Дунав је проглашен за међународну реку. Уговором из 1856. године прокламована је слобода пловидбе само за главни ток Дунава. Слободу пловидбе гарантовала је европска комисија у којој су све силе потписнице уговора биле подједнако заступљене. Интересе прибрежних држава заступала је прибрежна комисија. Чланови комисије постали су још и Баварска и Виртемберг. Париски уговор регулише само директну пловидбу, тј. директну везу прибрежних држава међу собом и с иностранством, и обратно. Прибржне државе су регулисале превоз робе и путника према сопственом нахођењу и интересима.

¹³⁶ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. 1 (од 29. марта 1848 до 31. дец. 1858), средио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, 287.

¹³⁷ Ј. Ристић, *Историјски списи*, 92–144, Ч. Антић, *нав. дело*, 34–144.

¹³⁸ Ј. Ристић, *Историјски списи*, 170–172.

Пројекат који је усвојен на конференцији сила у Паризу ушао је у састав Париског уговора. Слободна трговина је важила за цео ток Дунава и његову делту. Париским уговором успостављена је Европска дунавска комисија.¹³⁹

После Кримског рата 1853–1856. године закључен је Париски мир. Иако је Кнежевина под притиском великих сила успела да задржи неутралност током овог рата, од посебне важности за Србију били су чланови 17 и 18. Наведеним члановима планирано је формирање Прибрежне дунавске комисије. Поменута комисија морала је да има и сталног комесара из Србије који је имао задужење да заступа економске привредне и трговачке интересе Србије. Задатак ове комисије био је да регулише пловидбу на Дунаву. Христић је постао српски представник – комесар у Дунавској комисији 1856. године, стално смештен у Бечу. На тој дужности остао је до половине 1858. године.¹⁴⁰

Комисија прибрежних држава – чији су чланови били делегати Аустрије, Баварске, Виртемберга и Турске и комесари дунавских кнежевина, међу којима је био и Христић – имала је задатак да изради правилник за пловидбу која би представљала речну полицију, те да састави сталну речну комисију. Било је предвиђено да комисија изврши корекцију речног тока, да отклања препреке сваке природе које би могле да спрече примену Бечког уговора. Планирано је да се Европска дунавска комисија, такође, бави корекцијом речног тока, али да то учини у одређеном року од две године. Било је предвиђено да Прибрежна дунавска комисија после две године замени Европску дунавску комисију кад ова престане да ради. Србија је уласком у састав Дунавске комисије на међународном плану добила положај да брани своје интересе на Дунаву. Тиме је Србија добила могућност да буде повезана и са Западом и са Црним морем, што јој је омогућило да даље развија своје економске и трговачке интересе.¹⁴¹

У новембру 1858. године у Бечу је усвојен и потписан правилник о пловидби на Дунаву. Филип Христић је заједно с делегатима прибрежних држава и комесарима дунавских кнежева учествовао у састављању поменутог правилника. Укинуте су таксе за пловидбу, одржавана је пловност речног тока,

¹³⁹ Милан А. Тодоровић, *Међународно-правни положај Дунава. Студија из међународног права*, Београд, 1910, 3–6.

¹⁴⁰ Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 50.

¹⁴¹ М. А. Тодоровић, *нав. дело*, 6; Ј. Ристић, *Историјски списи*, 166–167.

извршена корекција речног корита. Превоз робе и путника могле су да обављају само прибрежне државе. Прибрежне државе су, такође, имале повољнији положај приликом оснивања бродарских агенција. Тај акт, међутим, није ступио на снагу пошто је био у супротности с уговором о слободној пловидби на Дунаву. Пошто Европска комисија није успела да изврши корекцију речног тока, од Исакаче до ушћа Дунава у Црно море, мандат јој је продужен до 1866. године, а онда и даље.¹⁴² Током 1856/57. године Христић је боравио с породицом у Бечу као српски комесар дунавске комисије. У то време се заједно са својом женом сретао и дружио с Вуком Караџићем.

Кнез Александар Карађорђевић у периоду од 1852. до 1857. године у Кнежевини Србији задржао је подршку још само својих најближих присталица. Изгубио је подршку уставобранитеља делом зато што су Аврам Петронијевић и Стојан Симић умрли 1852. године, а делом што је у дошао у отворен сукоб са Вучићем и Гарашанином.¹⁴³ Гарашанин и Мариновић су, на захтев Русије, удаљени из државне службе већ 1853. године.¹⁴⁴

Аврам Петронијевић је, као што је већ речено умро у Цариграду 22. априла 1852. године. Боравио је у Цариграду да би са Портом преговарао о додељивању наследног кнежевског достојанства породици Карађорђевић. Петронијевић је сахрањен у Цариграду. С његовом смрћу, та мисија је пропала.¹⁴⁵

Кнез је, иако је имао право вета, делио законодавну власт са Саветом¹⁴⁶ и без сагласности саветника није могао издати ниједан закон. Савет је имао право да решава буџетска и административна питања све до 1858. године. Организација административне власти зависила је од Државног савета, који је уређивао централну управу, одређивао надлежности појединачних министарстава и надзирао ministre. Било је предвиђено да ministри одговарају за своје поступке пред саветом, али ово овлашћење савета било је недовољно дефинисано. Само државни саветници могли су да буду именовани за ministre. Кнез је, међутим, јасно исказивао тенденцију да спречи мешање Савета у политику и државну

¹⁴² М. А. Тодоровић, *нав. дело*, 7–9.

¹⁴³ Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 171.

¹⁴⁴ Н. Јовановић, *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, 248.

¹⁴⁵ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, 156–157.

¹⁴⁶ За објашњење институције Државног савета види: Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 183–187.

организацију и желео је да саветницима препусти искључиво законодавна овлашћења. Савет је, насупротив кнезу, настојао да влада заједно с њим. Недовољно одређени односи између кнеза и Савета слабили су цео уставобранитељски режим. Пошто се Савет састојао од доживотних чланова, врховном влашћу у Кнежевини располагали су, по Уставу из 1838. године, равноправно и кнез и Државни савет. Сукоб око власти између кнеза и Савета посебно је био заоштрен половином педесетих година 19. века.¹⁴⁷

Први чланови Државног савета били су, као војводе учесници оба Устанка, чувени у целом народу. Међутим, временом су нови, непознати људи заузели место саветника уместо познатих народних старешина. Уместо њих у Савет улазе чиновници. Ускоро је Савет почео да представља најуспешнију и најугледнију чиновничку групацију у Кнежевини. Саветништво је постало последњи степен у административној хијерахији. Међутим, све до Тенкине завере Савет је представљао савет старца у који није био укључен нико од млађих, у иностранству школованих државних стпендиста и службеника. Паризлије су због тога биле у прикривеном сукобу са старијим члановима Државног савета. Саветници су се супротстављали „паризлијама“ чак и у једној области у којој су они, уз сагласност кнеза и владе, остварили преовлађујући утицај – у реформи основног школства. Стари саветници изнели су мишљење да школу треба препустити надлежности цркве, а учитеље ставити под контролу свештеника. Још треба истаћи да су државни саветници били изузетно имућни људи, што је доприносило њиховом угледу и утицају.¹⁴⁸

Сукоб кнеза с уставобранитељима кулминирао је Тенкином завером крајем септембра 1857. године. Стефан Стефановић Тенка био је тада председник Државног савета. Поред њега, у завери су учествовали и други државни саветници и председник Врховног суда Цветко Рајевић. Иза Тенкине завере стајали су Обреновићи. Њен основни циљ било је збацивање или убиство кнеза Карађорђевића. Међутим, заверенике су издали. Затворени су у октобру исте године. Прво су били осуђени на смрт, а затим је казна замењена доживотном робијом.¹⁴⁹

¹⁴⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 192–204.

¹⁴⁸ Исто, 204–213.

¹⁴⁹ Исто, 263–313; Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 180–183.

Да би се разрешила судбина завереника, Порта је јануара 1858. године решила да пошаље комесара у Србију. У време боравка специјалног турског изасланика у Кнежевини Етем-паше,¹⁵⁰ марта 1858. године, Филип Христић се и даље налазио у Бечу као српски комесар у сталној Дунавској комисији. Коста Цукић га је обавестио да је пад кнеза Александра Карађорђевића врло вероватан. Иако Јован Ристић и Јеврем Грујић тврде да је Етем-паша тражио кнежеву оставку, у депеши која је послата Христићу наведено је да је турски комесар говорио само о оптужбама и незадовољству изазваном кнежевим поступцима. Међутим, у истој ноти наглашено је да су оставку кнеза Александра захтевали сви други дворови великих сила. Нагађања о кнежевој оставци престала су тек када је Етем-паша и званично изјавио да није овлашћен да од Порте захтева оставку.¹⁵¹

После открића Тенкине завере и стране силе су преко својих конзула почеле да раде на збацивању Карађорђевића. Иако је именовано нову владу, која у свом саставу није имала ниједног кнежевог члана породице, и нови државни савет, састављен од раније пензионисаних државних саветника, кнез Александар Карађорђевић није успео да побољша свој положај.¹⁵²

Стефан Стефановић Тенка се касније, после осуде, изјаснио као верни обреновићевац и присталица кнеза Михаила, који је увек био против доласка на престо Србије кнеза Александра Карађорђевића. Иако је кнез Милош помагао у организацији Тенкине завере, по повратку у Србију није показао разумевање и захвалност према завреницима, вероватно плашећи се за сопствени живот.¹⁵³

Главни кнежев противник био је Илија Гарашанин. Гарашанин није у потпуности припадао старим сенатским старешинама. Иако није био школован у иностранству, као паризлије, он је, пре свега, био веома вешт администратор, а приликом учешћа у власти у периоду од 1842. до 1852. године пропутовао је Аустрију, Немачку, Италију и Француску. Боравио је неко време у Паризу, и то му је омогућило да схвати значење појма Европа. Волео је да се дружи с

¹⁵⁰ Ибрахим Едем Паша (1819–1893) био је Османски државник који је био на положају Великог везира на почетку владавине Абдулхамида II 1877/1878. године. Држао је многе административне положаје унутар Османске империје укључујући и положај министра спољних послова 1856. године. Био је Османски амбасадор у Берлину 1876 и у Бечу 1879–1882. и министар унутрашњих послова 1883–1885.

¹⁵¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 306–308.

¹⁵² Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 186–189.

¹⁵³ Радомир Ј. Поповић, *Исповест Стефана Стефановића Тенке*, Мешовита грађа 21 (2003), 21–41.

паризлијама који су га прихватили, за разлику од осталих старих саветника. Гарашанин више није спроводио власт на источњачки начин, већ је почео постепено да примењује европске принципе управљања државом.¹⁵⁴

После откривања и спречавања Тенкине завере, у којој су, као што је већ речено, учествовали државни саветници у великом броју, кнез Александар је био принуђен да озакони ново устројство Државног савета Изменама и допунама закона о савету из 1858. године. По тој новој законској регулативи, кнез је добио, уместо досадашњег апсолутног, суспензивно право. Ипак, ако би кнез три пута одбио неки законски предлог, Савет би имао право да га усвоји, занемаривши одлуку кнеза. Регулисана је у потпуности кривична одговорност саветника. Пошто би Савет утврдио кривицу саветника, њима би судио Касациони суд.¹⁵⁵ Порта се обавештавала о кривици саветника тек када би он био разрешен дужности. Члан 17 Устава из 1838. године тумачен је на тај начин да је Порта имала право само да буде обавештена о утврђеној кривици саветника, али не и да сама утврђује кривичну одговорност саветника. Савет је, такође, утврђивао и кривичну одговорност министара. Оптужница је подизана код Апелационог суда, а министар се могао жалити Касационом суду. Поново је утврђено право да министри могу да се именују само из редова саветника, по претходном предлогу Савета. Таква организација Савета представљала је врхунац саветске моћи.¹⁵⁶ Обимно објашњење о овлашћењима Државног савета било је потребно због дугогодишњег учешћа Филипа Христића у његовом раду.¹⁵⁷

Таква је овлашћења имао Савет у који је именован Филип Христић. Овај савет је имао у својим рукама и административну и законодавну власт. Кнез Александар је делимично распустио стари реакционарни савет уклонивши десет опозиционара. На њихово место наименовао је себи одане људе: начелника гарнизонске војске пуковника Константина Хранисављевића, помоћника Министарства спољних послова Антонија Мајсторовића, помоћника министра правде и просвете Димитрија Црнобарца, начелника Крагујевачког округа Ранка Матејића и начелника Ћупријског округа Добросавца Ресавца. Филип Христић је

¹⁵⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 325–337.

¹⁵⁵ Касациони суд Србија је добила 1846. године, као суд „коначни, трећег и последњег степена.“

¹⁵⁶ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 337–341.

¹⁵⁷ Види поглавље: *Члан Државног савета*.

наименован у нови савет као комесар при сталној Дунавској комисији. Нови савет састојао се поново од кнежевих рођака, окружних начелника и истакнутих виших државних службеника, међу којима је налазио и Христић. Ова последња група била је спремна да се због даљег напредовања у каријери покорава свачијој власти.¹⁵⁸

Први припадници либералног правца, су замишљали да ће либерално друштво чинити предузетници, који ће добити могућност да се обогате или да буду постављени на значајне положаје у влади или у државној служби. Либерални слоган овог времена био је „таленат омогућава каријеру.“ Такво функционисање друштва може да се уочи и у Србији, где је успостављена спрега између уставне Кнежевине и друштва богатих трговаца, занатлија и чиновника, који су били једнаки пред законом. Овај развојни принцип у друштву није пореметила ни смена владајућих династија.¹⁵⁹

За разлику од ове врсте либералне доктрине каква је била заступљена у уставним монархијама / кнежевинама, развијена је либерална доктрина попут оне у Великој Британији, а која је у том периоду подразумевала слободну трговину, економски развој и индустријску револуцију. Посматрајући територије које су биле ближе Србији, ову врсту развијеног либерализма омогућавао је Царински савез (*Zollverein*), успостављен између Немачке и Италије још 1834. године.¹⁶⁰

Филип Христић је именован у Државни савет 1857. године, али је на дужност ступио тек 1858. године јер је до тада обављао поменуту дужност српског комесара у сталној Дунавској комисији, са седиштем у Бечу. Писмом му је наложено да заклетву положи пред својим дугогодишњим добротвором, митрополитом Петром Јовановићем. Изгледа да Христић у почетку није ово своје намештење узимао сувише озбиљно јер је свом надређеном министру иностраних дела Стефану Марковићу¹⁶¹ писао да се одриче спорног члана 17 Устава из 1838. године и додао да сматра да га је срамота да буде државни саветник док у Уставу Кнежевине Србије постоји такава одредница по коме саветницима суди Порта.

¹⁵⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 283–285.

¹⁵⁹ J. Sperber, *nav. delo*, 65–66.

¹⁶⁰ Isto, 66.

¹⁶¹ Стефан Марковић (1804–1864) био је Србин из прека, а прешао је у Србију 1834. године. Од 1835. године, био је секретар Кнежеве канцеларије. Био је директор Кнежеве канцеларије 1837. године, члан Савета од 1842. до 1857. године. Постао је министар правде и просвете 1854–1856. и министар иностраних дела 1857–1858. године.

Такав Христићев став и чињеница да је после поменуте изјаве ипак прихватио наименовање у Савету, остали саветници су искористили да према њему покажу подсмех.¹⁶²

Може се закључити да иако је Христић изложио свој став на помало наиван начин, то није био основни разлог за подсмех старијих државних саветника. Такво понашање доказује ранији поменути прикривени сукоб између париских ђака и старих српских угледних старешина. На тај начин, покушали су да покажу Христићу да му у Савету, у ствари, није ни место. Ипак, Христић, као представник младе српске интелигенције није због подсмеха одступио од одговорности и 1858. године је преузео своју дужност у Савету.

Иако је кнез био против, Вучић и Гарашанин су се залагали за нови сазив Скупштине. За сазив Скупштине били су обреновићевци и млада српска тзв. либерална интелигенција. Следећи нараштај српских студената, те револуционарне године, још је био у клупама у Лицеју. Тек касније, четрдесетих година 19. века, овај српски нараштај отишао је на школовање у иностранство. Друга генерација наменски школоване српске интелигенције имала је, за разлику од Христићеве генерације, развијеније либералне тенденције. Јасно су се залагали за сазив Народне скупштине видећи у њој потпуно остварење народне власти и самосталности. Христићева политички неопредељена генерација, углавном запослена у државној служби, те идеје није тако јасно умела да изложи.¹⁶³

Први позиви за сазив Народне скупштине у Београду појавили су се јула 1858. године. Филип Христић је био веома близак кнезу Александру Карађорђевићу и није се устезао да изнесе своје мишљење о личностима које су сачињавале кнежеву клику. Опмињао је кнеза да се сувише ослања на савете Јеремије Станојевића¹⁶⁴ и Антонија Мајсторовића.¹⁶⁵ Сматрао је да ови људи имају лош утицај на кнеза. Међутим, кнез Карађорђевић се није освртао на Христићеве савете. Може се закључити да се Христић није слагао у потпуности

¹⁶² Никола Христић, *Мемоари 1840–1862*, приредио Витомир Христић, Београд, 2006, 112.

¹⁶³ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 354–361.

¹⁶⁴ Пуковник Јеремија Станојевић (1808–1869), попечитељ (министар) правде и просвете, државни саветник, председник Врховног (Касационог) суда Кнежевине Србије, председник Друштва српске словесности, ожењен Маријом Ненадовић, ћерком јединицом проте Матеје Ненадовића, сестром од стрица Персиде Карађорђевић, рођене Ненадовић.

¹⁶⁵ Антоније Мајсторовић био је члан народног суда од 1833. године и државни саветник у време кнеза Александра Карађорђевића. Учесник неуспеле тзв. Мајсторовићеве завере 1863. године, која је имала за циљ убиство кнеза Михаила Обреновића и повратак Карађорђевића на престо.

ни с кнежевим присталицама, ни с Вучићем, ни Гарашанином.¹⁶⁶ Христић је допринео кнежевом лошем положају и страху, тиме што је предложио Савету нови сазив Народне скупштине. Кнез Карађођевић га је замолио да то не учини.¹⁶⁷

Христић је у Савету хтео да предложи да се поново разматра о предлогу Скупштине из 1848. године. Основни захтев из 1848. године, који је Христић поново изнео 1858. године, било је доношење закона о редовном сазиву Народне скупштине. Пошто је кнез онда овај предлог закона одбио, Христић је оставио могућност да се предлог преради. Циљ ове Христићеве идеје био је да се спречи бунтовно понашање на Скупштини и да се устали редовни скупштински сазив. Из тога се може закључити да је Христић ипак веровао у стварање државних институција у држави и њену модернизацију. Христићев предлог о редовном сазиву Народне скупштине није прихваћен. Нису га подржали ни Вучић, ни Гарашанин, ни припадници обреновићевске странке, а наравно, ни кнежеве присталице, управо зато што по својим убеђењима Христић није у потпуности припадао ниједној поменутој политичкој групи.¹⁶⁸

Христић је јула 1858. године у Државном савету именован за председника комисије за израду новог пројекта Устројства Главне Контроле¹⁶⁹ – највишег надзорног органа државне финансијске администрације. Христић је овако рано у својој каријери наименован за реформатора важне државне финансијске институције.

Закон о Народној скупштини донет је 28. октобра 1858. године. Овај закон није дао Скупштини сталну законску основу, већ је био намењен искључиво сазиву Светоандрејске скупштине и регулисао је само њено заседање. Требало је да смањи Вучићев утицај на народне посланике.¹⁷⁰

Гарашанин је као способан политичар успео да постигне савез с народним вођама конзервативне оријентације и либералним представницима. Вучић и Гарашанин радили су и на збацивању кнеза Карађорђевића и против поновног успостављања владарске породице Обреновић, и то у споразуму с Портом. Кнез

¹⁶⁶ Јеврем Грујић, *Записи Јеврема Грујића*, књ. 1 (*Пред Светоандрејску скупштину*), Београд, 1922, 145–151.

¹⁶⁷ Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 189.

¹⁶⁸ *Записи Јеврема Грујића*, књ. 1, 154–155.

¹⁶⁹ Главна контрола је 1843. године издвојена из Попечитељства финансија и постала саставни део Државног савета под називом Државна контрола.

¹⁷⁰ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 374–375.

Александар Карађорђевић збачен је на Светоандрејској скупштини новембра 1858. године.

Кнез није одједном изгубио све присталице. У односу на друге, Христић је доста дуго остао уз Карађорђевића. Поред њега и кнежеве родбине, уз кнеза су остали још неки Христићеви другови паризлије – Димитрије Матић и Коста Николајевић. Никола Христић¹⁷¹ чак наглашава да је Филип Христић био кнежев љубимац. Међутим, пошто је уочио да ће кнез свакако бити збачен, Филип Христић је променио страну и у потпуности пришао Гарашанину.¹⁷²

Кнез Михаило се тада одрекао претензија на кнежевски престо и подржао ступање на престо кнеза Милоша. Либерали су, такође, подржали кнеза Милоша зато што је одлучно могао да одбрани унутрашњу независност Кнежевине од претензија Порте.¹⁷³

По повратку кнеза Милоша у Србији су и даље остале сукобљене разне политичке и социјалне групације. Против либерала били су углавном присталице Карађорђевића, али и неки обреновићевци.

Приликом именовања државних саветника 1858. године, Филип Христић није добио тај положај и на тај начин је изгубио државну службу. Иако Владимир Стојанчевић тврди да је Христић поменути положај изгубио због сумње да је учествовао у Тенкиној завери, то није био случај. Христић је прво наименовање државног саветника, као што је већ наведено, добио 1857. као резултат промене састава Државног савета после Тенкине завере. Међутим, није поново именован за саветника, када су Обреновићи коначно повратили власт.

Кнез Милош је фебруара 1859. године од државних саветника, наименованих за време Александра Карађорђевића, захтевао да у Кнежевој канцеларији преко Јевтимија Угричића¹⁷⁴ дају изјаву верности и кривице.

¹⁷¹ Никола Христић (1818–1911), управник вароши Београд 1856–1858, 1860; министар унутрашњих дела 1860–1868, премијер 1868–1869, после убиства кнеза Михаила. Краљ Милан га поново поставља за премијера и министра унутрашњих послова 1883–1884. У том периоду угушио је Тимочку буну. Постаје опет председник владе да би спровео развод краљице Наталије и краља Милана и краљеву абдикацију 1888–1889.

¹⁷² Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 257–262.

¹⁷³ Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 191–195.

¹⁷⁴ Јевтимије Угричић (1800–1886) постављен је 12. 12. 1858, с Илијом Гарашанином и Стевчом Михаиловићем, за члана привремене државне управе. Септембра 1859. био је министар правде и просвете, а после је постављен у Касациони суд. Октобра 1861. постао је државни саветник и 1864. члан суда који је осудио председника и чланове Врховног суда, због суђења у афери Антонија Мајсторовића. Пензионисан је 1869. године.

Угрочић је јануара 1859. године био постављен за директора Кнежеве канцеларије и постао помоћник кнежевог представника. Том приликом Филип Христић је дао изјаву верности кнезу Милошу, али је одбио да призна кривицу.¹⁷⁵

Може се претпоставити да стари кнез није могао тако лако да опрости Христићу присност коју је успео да оствари с Карађорђевићима. Ако се пажљивије размотре чињенице, може се извући закључак да је кнез Милош заједно са целом породицом Обреновића, поред митрополита Петра, био највећи добротинитељ Филипа Христића. Није се могло очекивати од Обреновића да, на било који начин, прихвате, да један члан њихове проширене породице подржи супротстављену владарску династију. Такво схватање може се поткрепити чињеницом да су и кнегиња Љубица, допуштајући да Христић у детињству учи заједно с младим кнезовима, и кнез Милош, одобравши му државну стипендију, заједно допринели да Христић добије највише образовање у иностранству.

Поновном побољшању Христићевог положаја допринели су његови пријатељи из детињства – кнез Михаило и друг са школовања – Коста Цукић. Када је Коста Цукић, који је заменио Христића на месту комесара у Дунавској комисији, био одређен да прати кнеза Михаила на пропутовању по Европи, на инсистирање младог кнеза и Цукића, Христић је поново послат у Беч да ту дужност поново врши до Цукићевог повратка. То је био начин да кнез Михаило допринесе томе да се Христић поново врати у државну службу. Тек после неколико месеци Христић се вратио у Србију и тада је постављен за приватног секретара кнеза Милоша. На тој дужности остао је све до смрти старог кнеза 1860. године.¹⁷⁶

Дукатовац

Посебно је занимљива улога Филипа Христића у тзв. дукатовачким чланцима који су излазили у *Српским новинама* у периоду од августа до краја

¹⁷⁵ *Писма Илије Гарашана Јовану Мариновићу*, књ. 2 (од 4. јан. 1859. до 29. марта 1874), средио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, 27.

¹⁷⁶ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 161–171; Такво тумачење је у супротности с наводима Слободана Јовановића да се Христић добро снашао после одласка Карађорђевића убрзо поставши лични секретар кнеза Милоша. Види: Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 157–159.

октобра 1859. године. Као писци ових чланака, у српској историографији помињу се Матија Бан, Јован Ристић и кнез Михаило. У шири круг дукатоваца убрајају се: Филип Христић, Коста Цукић, Милоје Лешјанин, др Пацек, Никола Христић, као и Михаило Барловац. Основна тема дукатовачких чланака била је критика функционисања и уопште, постојање Светоандрејске скупштине, као трећег точка у држави. Чланака је било девет. Дукатовци су за разлику од либерала захтевали да Народна скупштина (Светоандрејска) има само саветодавни карактер. Савет је требало да буде представничког карактера и да има просто консултативну улогу или чак и законодавну, али приликом усвајања закона кнез је требало да има коначну реч. Супротан овим захтевима био је захтев либералног карактера за потпуном слободом штампе. Како су присталице овог правца углавном били државни чиновници, они су захтевали формирање чиновничке класе с образложењем да је то најважнија класа у Кнежевини. Дукатовци су посебно настојали да докажу да у Србији постоји демократски систем. То је било у потпуности неусаглашено с њиховим главним мотивом за писање ових чланака – тенденцијом да се оправда могућност успостављања личног режима будућег кнеза Михила. Под демократским системом дукатовци су, у ствари, подразумевали уставну кнежевину, у преносном смислу просвећену монархију, с просвећеним кнезом на челу. Савет и Скупштина треба да буду у служби кнеза. Либерална струја истицала је у први ред власт Народне скупштине. Кнез и олигархија у Савету требало је да буду под контролом Скупштине, тј. народа.¹⁷⁷

Паризлије се могу изједначити с конзервативцима само због уверења да се друштво може мењати само постепеним успореним путем, побољшањем постојећих установа и образовањем неписменог српског народа. Либерали су овај процес желели да убрзају и новообразоване демократске установе препусте управи неписменом народу.

Може се закључити да је највећи број личности окупљених око дукатовачких чланака подржавао идеје које су паризлије донеле у Србију 1849. године. Такође, дукатовци представљају још једну неформалну политичку групацију, о чему је већ раније било речи. Само позивање на Робеспјера, Дантона и Мара, у дукатовачким чланцима указује на то да су паризлије узеле учешћа у

¹⁷⁷ Види: Ј. Милићевић, *нав. дело*, 242–253, С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 54–64, Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 251–259.

састављању дукатовачких чланака. Деловање дукатоваца представља наставак политичког деловања паризлија, којима је припадао и Филип Христић.

Либерална схватања из данашње перспективе могу се тумачити као наивна и недовољно промишљена. Кнежевина Србија, у сваком случају, није дошла до оног ступња развоја у којем би народ могао да влада. Српски народ се ипак у том периоду и свом највећем делу састојао од недовољно образоване сељачке масе, која веома мало знала о либералним начелима владавине, а још мање о парламентаризму. Условима у Кнежевини много више су одговарала гледишта тзв. „млађих конзервативаца“ или либералних конзервативаца, којима је припадао и Филип Христић. Либерални конзервативизам у Србији може се изједначити са жељом кнеза Михаила да успостави владину просвећеног апсолутизма у Кнежевини.

Дукатовци су посебно осуђивали жељу Светоандрејске скупштине да се у Кнежевину уведу идеје француске револуције. Изгледа да су дукатовци сматрали да идеје француске револуције у Кнежевину не треба да се уведу скупштина, него просвећени кнез кад процени да је народ, реформисан и потчињен законским одредбама, за то спреман.

Владалац у систему просвећеног апсолутизма био је врховни поглавар у држави и није имао само симболичну власт. Био је командант војске, вршио је извршну власт у држави преко савета министара које је могао да смени. Устав у просвећеним државама Европе гарантовао је још и неку врсту слободе говора, штампе, окупљања, право вероисповести и личне својине, тако да ни у ком смислу нису била посредна апсолутна права.¹⁷⁸

Настојећи да изједначи либералне и конзервативне струје у Србији и спречи дукатовачку пропаганду у корист кнеза Михаила, Кнез Милош је сменио, октобра 1859. године, дотадашњег уредника *Српских новина* Милоша Поповића и на његово место поставио либерала Владимира Јовановића. Већ у новембру исте године, на захтев београдског паше, Јовановић је смењен и постављен је, такође, либерал Стојан Бошковић.¹⁷⁹

¹⁷⁸ J. Sperber, *nav. delo*, 55–56.

¹⁷⁹ Д. Леовац, *нав. дело*, 32–33.

После дужег разматрања политичких идеја Филипа Христића у протеклом тексту усуђујемо се да Христића у младости окарактеришемо као *либералног конзервативца – лојалног обреновићевца* – уместо само као конзервативца.

На тај начин, гледишта кнеза Михаила и њеовог првог министра могла би се представити као веома блиска. Радош Љушић га је сврстао у Михаилову омладину, што више одговара томе што је сам Христић мислио о себи.¹⁸⁰ Ово је још једна чињеница која је допринела да кнез Михаило изабере Филипа Христића за свог првог кнежевског представника, председника владе 1860. године.

Прелазни период „двовлашћа“ за време болести кнеза Михаила веома је занимљив за проучавање. Будући да је био стар, кнез Милош се разболео лета 1860. године тако да је већ у том периоду кнез Михило почео да преузима државну управу. У прилог таквом сагледавању ситуације, поред Филипа Христића,¹⁸¹ доприносе и извештаји британских дипломата¹⁸² и сведочанство Николе Христића.¹⁸³

Филипу Христићу је изгледало да се није снашао приликом болести и смрти кнеза Милоша. Дешавало се да изгуби и службу. Гарашанин наводи да је из Алексиначке бање послат за Београд јер није умео кнезу да прочита писмо на грчком.¹⁸⁴ У време када је писао своје успомене тај догађај га је и даље „тиштио.“ Здравствено стање старог кнеза било је врло лоше и он је боравио прво у Алексиначкој, а затим и у Брестовачкој бањи. Христић је био у кнежевој пратњи. Када су стигли у Брестовачку бању, кнезу Милошу је било толико лоше да више није могао да устане из кревета. Филип Христић је учивши тежину ситуације телеграфом позвао кнеза Михаила да дође у Брестовац. По доласку кнеза Михаила стари Обреновић је одлучио да крене у Београд и смести се у приземљу свог конака јер више није могао да се пење на спрат. Пре него што су стигли до престонице, добили су вести да су избили сукоби између Срба и Турака на Сави. Управитељ вароши Београд тражио је упутства. Кнез Михаило није желео да донесе одлуку без очевог одобрења и послао је Христића да чује мишљење

¹⁸⁰ Радош Љушић, *Државно–друштвена и генерацијска периодизација нововековне Србије (1804–1918)*, у: *Србија 19. века. Изабрани радови*, књ. 2, Београд, 1998, 31.

¹⁸¹ Ф. Христић, *Успомене*, у штампи.

¹⁸² Јелена Пауновић Штерменски, *Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја*, *Историјски часопис* 60 (2011), 333–355.

¹⁸³ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 344.

¹⁸⁴ *Писма Илије Гарашана Јовану Мариновићу*, књ. 2, 77.

болесног кнеза. Христић је у својим сећањима нагласио да је кнезу Милошу морао да објасни ко је, што значи да кнез није више у потпуности разазнавао свет око себе. Изгледа да је кнез Милош био свеснији свог стања него свита која га је окруживала. Чувши садржај телеграма, Милош је рекао: „Кажите Мијајлу нека нареди што треба, од мене, сине, нема ништа, ја сам још за који дан, ваља мрети“. Христића је збунила таква изјава јер је ненамерно одговорио: „Даће Бог, Господару“ – па ућута, као да ми нечастиви уста затвори. Осетих шта лудо рекох, хтедох још коју проговорити, да исправим, али ми се у гуши стегло, крв ми јурну у главу, и срце јаче закуца“. Када се постиђен повукао из собе остарелог Обреновића, Христић је своју муку исповедио кнезу Михаилу. Млади кнез није придавао много важности непријатности у којој се нашао његов пријатељ из детињства. Решио је проблем с Турцима пославши војску, преузео одговорност власти на себе и одговорио: „Никад Вас нисам таквог видео као сада кад сте у собу ушли. Ја сам поплашен помислио да се није Бабу што год догодило. Наредили смо што је било нужно“.

Сукоби с Турцима избили су прво у Београду у околини Дефтердарове цамије, која се налазила надомак Лутеранске цркве у Улици Вука Караџића. Поменута цамија срушена је непосредно после 1878, а Лутеранска црква 1937. године. Око 200 турских надничара почело је да се наоружава. Избило је неколико инцидената на Дорћолу. После нереди на Теразијама Срби су неколико Турака побацали у Саву. Мали број Турака је био побијен. Београдски паша је уложио протест код управника Београдске вароши Николе Христића, жалећи се на лошу безбедност у вароши.¹⁸⁵

Тада су кнез Милош и Михаило били телеграфски обавештени о српско-турским размирицама. Већ тешко оболели кнез Милош се, са својом пратњом у којој је био и Филип Христић, вратио у Београд. Обреновићи су се паробродом вратили у престоницу. У *Мемоарима* Никола Христић, такође, описује кнеза Милоша као веома болесног и слабог. Иако је и даље у Топчидерском конаку примао извештаје од попечитеља и управника Београдске вароши, његово учешће

¹⁸⁵ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 336–340.

у државној власти било је само привидно. Државну управу у своје руке у потпуности је преузео кнез Михаило.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Исто, 543–344.

КНЕЖЕВСКИ ПРЕДСТАВНИК

Кнез је у Србији био принуђен да своју власт заснива на одредницама Устава из 1838. године. Христић је за поменути устав сматрао да је: „Наш устав заменио је код нас веру и науку Христову, уместо љубави посејао је он мрзост, у место слоге раздор и поцепаност, уместо мира борбу, уместо пожртвовања за опште добро нехатност и себичност.“¹⁸⁷

Кнез је министре је могао да бира по сопственом нахођењу, али је Државни савет и даље имао овлашћења да ограничи кнежев ауторитет. Као што је већ речено, под кнезом Александром Карађорђевићем сукоб између саветника – уставобранитеља и кнеза дошао је до врхунца и довео до поновне смене између династија на српском кнежевском престолу. По закону из 1839. године, Савет је управљао земљом, а не кнез, јер су за министре могли бити именовани само они који су били чланови Државног савета.¹⁸⁸

По повратку на власт кнез Милош је занемарио овлашћења Савета и Турски устав. Чланови Државног савета за њега су били само административни службеници, а за министре је постављао само своје поуздане присталице. Кнез Михаило је доношењем закона озваничио такав начин владавине и вратио врховну извршну власт, на легалан начин у руке кнеза.

Министарски савет или влада представља је заједничку владавину државних службеника одговорних за разне аспекте власти. Влада је надлежна за спровођење извршне државне администрације и одговорна је, у време кнеза Михила, кнезу. Под руководством кнеза, влада је доносила нове законе, организовала државне институције, спроводила кнежеве напоре у спољној и унутрашњој политици Кнежевине.¹⁸⁹

Основна идеја кнеза Михаила у време његовог другог доласка на власт била је не само ослобођење Србије од Турака већ и ослобођење целог Балкана. Због тога је сматрао да је неопходно да припреми Србе за рат. Да би Кнежевина била довољно јака и да би могла остале турске вазале да поведе у рат против

¹⁸⁷ Ф. Христић, *Успомене*, у штампани.

¹⁸⁸ Види: Сузана Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд, 2003, 13.

¹⁸⁹ Исто, 16.

Османске империје, било је неопходно да се у држави заведе законски поредак и помире политички противници. За кнеза тек на другом месту налазило се постизање побољшања укупног материјалног стања грађанства. Завођење правног стања у држави подразумевало је апсолутну власт кнеза уз подршку сложене владе. Друга институција коју је кнез Михаило сматрао као неопходну за спровођење свог плана била је народна војска. Ниједна кнежева замисао није се нашла у његовој прокламацији.¹⁹⁰

Кнез Михаило је законом о организацији централне државне администрације од 22. марта 1862. године укинуо Устројство централног правленија и Књажеве канцеларије и издвојио владу као независан орган власти. Тим законом министри су били искључиво одговорни кнезу. Кнез је извршио централизацију власти и извршну компоненту концентрисао у својим рукама. Закон из 1862. године дефинише Министарски савет као извршни орган власти и председника владе као координатора рада министарстава. Влада је организована као посебна институција и одређена је надлежност свих седам министараства. Министри су имали своја задужења и министарствима су управљали у име кнеза.¹⁹¹

Таква јасна организација владе није постојала у време када је Филип Христић постављен за књажевог представника и попечитеља иностраних дела. Централно правленије Филипа Христића¹⁹² представљало је припремну фазу за тако јасно дефинисану државну организацију Кнежевине за време владавине кнеза Михаила. Ипак, одређене компоненте кнежеве власти, иако још увек нису биле одређене законом, јасно се могу уочити. Прва од њих је и то што је кнез Михаило за свог првог министра поставио Филипа Христића, према којем је гајио пуно поверење. Ако би се анализирао Христићев послушан однос према кнезу Михаилу који је био изграђен још у детињству, то најпре може бити разлог због чега је Михаило Обреновић изабрао Филипа Христића за свог првог председника свог првог министарства.

¹⁹⁰ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 145–151.

¹⁹¹ Исто, 17–20.

¹⁹² *Владе Србије 1805–2005*, уредник Радош Љушић, Београд, 2005, 100–101. Влада Филипа Христића је у наведеној публикацији последња наведена под називом Централно правленије. У даљем тексту биће коришћен искључиво термин *влада Филипа Христића*; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 157–162.

После смрти кнеза Милоша ступање кнеза Михаила на престо, по сећањима савременика, дочекано је у Кнежевини с великом радошћу и одушевљењем.¹⁹³ Кнез Михаило Обреновић преузео је власт у Србији 14. септембра 1860. године, истог дана када је преминуо кнез Милош. Прокламација је извршена 15. септембра, када је тело кнеза Милоша из Саборне цркве пренесено у Топчидер. Истовремено, српски народ је исказао велику тугу због смрти „избавитеља Србије, кнеза Милоша“.¹⁹⁴ *Србске новине* су објавиле мноштво „адреса“ локалних власти из српских градова који изражавају радост српског народа због ступања на власт кнеза Михаила. Иако није био близак народу као његов отац, те да би одговорио таквом одушевљењу народа, кнез је одредио да ће сваког петка од 10 до 12 сати примати народне изасланике.¹⁹⁵ Правила пријема у кнежевском двору објављена су у *Србским новинама* тек 31. децембра 1860/12. јануара 1861. године. Кнежевски пар је примао народ на кнежев рођендан, на Светог Првозваног Андрију, на Цвети, кнежев имендан, дан патрона кнежевског дома, кнегињин рођендан, Нову годину, Ускрс и Божић.¹⁹⁶ Кнез Михаило је тим својим указима увео дворски церемонијал у Србију. Себе је представио као кнеза по милости Божјој и по вољи народа. Филип Христић је јасно, као кнежевски представник, подржавао у српском народу такву представу о кнезу.

Међутим, либерални представници одмах су о кнезу Михаилу створили потпуно другачију слику. Владимир Јовановић у својим *Успоменама* истиче да је кнез показао да жели „аутократскији господарити у Србији“. Чланови владе су постављени без претходног њиховог пристанка. Кнез их је обавестио указима који су им послати на кућу.¹⁹⁷

Кнез је организовао први пријем дипломатског кора, свештенства, грађанства и чиновника у недељу 18. септембра 1860. године, после свечаног богослужења у Саборној цркви.¹⁹⁸

¹⁹³ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 346; *Србске новине*, бр. 110, 14/26. септембар 1860; Исто, бр. 111, 15/27. септембар 1860.

¹⁹⁴ *Србске новине*, бр. 114, 20. септембар/2. октобар 1860.

¹⁹⁵ Исто, бр. 120, 4/16. октобар 1860; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 349.

¹⁹⁶ *Србске новине*, бр. 156, 31. децембар 1860/12. јануар 1861.

¹⁹⁷ Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд, 1988, 108.

¹⁹⁸ Јеврем Грујић, *Записи Јеврема Грујића*, књ. 3 (*Друга влада Обреновића и турски ратови*), Београд, 1923, 74–75.

Говорећи о саставу владе у својој прокламацији, кнез Михаило је рекао да од чланова своје прве владе очекује да се одрекну династичког прогона и освете, и посвете се искључиво побољшању благостања свог народа. Такође, обавештавајући Порту о преузимању власти на основу наследног права, кнез Михаило обратио се директно султану. На тај начин, повредио је уобичајна правила да се вазални кнез обраћа великом везиру, а не врховном владару. Кнез је на тај начин показао да себе сматра равноправним владаром независне државе.¹⁹⁹

За кнежевог представника био је најпогоднији Илија Гарашанин, а за попечитеља иностраних дела Јован Мариновић. Међутим, ни један ни други нису хтели да уђу у владу с било којим либералним представником. Да би помирио козервативце и либерале, кнез је желео да у владу уђе и Јеврем Грујић као присталица Стевче Михиловића. Гарашанин и Мариновић то нису хтели да прихвате. Коста Цукић и Милоје Лејшанин, иако верне кнежеве присталице, подржали су Гарашанина и Мариновића, док је Јеврем Грујић по сваку цену желео да уђе у владу, без обзира на њен састав.²⁰⁰

Присталице либералног правца у Србији себе су назвали „људима од народне стране“. Иако су желели самостално да саставе владу, били су спремни да прихвате и министарство у којем би се нашле присталице правца просвећеног кнежевог апсолутизма. Јеврем Грујић истиче да су његови истомишљеници имали намеру да помогну кнезу да спроведе своју власт.²⁰¹

Ипак, стране силе су сматрале – иако су уочиле да Михаило Обреновић тежи да уведе друштвено уређење које би представљало владавину кнежевог просвећеног апсолутизма – да српски народ нема друштвену интелигенцију, морал ни политичку свест неопходну за такав облик државног уређења.²⁰²

Кнез је понудио Мариновићу да уђе у владу без обзира на Гарашанина, али је Мариновић то одбио. Исти захтев кнез је поставио Николи и Филипу Христићу. Као послушни обреновићевци, Христићи су се сложили, иако су познавали Грујићеву тешку нарав. Такође, тежили су истом циљу као и кнез Михаило – измирењу странака.²⁰³

¹⁹⁹ TNA, PRO, FO 78, /1512, Ambassador Bulwer to Lord Russel 16th October 1860.

²⁰⁰ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 351; *Записи Јеврема Грујића*, књ. 3, 76.

²⁰¹ *Записи Јеврема Грујића*, књ. 3, 76.

²⁰² TNA, PRO, FO 78, series 1514, consul Longworth to lord Rusel Belgrade 28th of September 1860.

²⁰³ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 252.

Влада Филипа Христића именована је 8. новембра 1860. године.²⁰⁴ Састав владе објављен је у *Србским новинама*. Кнез Михаило није хтео да мења ништа у власти за првих 40 дана од смрти свога оца, исказујући поштовање према старом српском кнезу. Тек пошто се навршило 40 дана жалости, кнез је именовao своју прву владу у саству: Филип Христић – кнежев представник и попечитељ иностраних послова, Никола Христић, попечитељ унутрашњих послова, Јеврем Грујић – попечитељ правосуђа, Јован Гавриловић²⁰⁵ – попечитељ финансија, и Јован Филиповић, попечитељ просвештенија, тј. управник просвете. Управа просветних дела формирана је 4/16. новембра 1860. године.

Указом кнеза Михаила и Филипа Христића 28. септембра именовани су Стевча Михаиловић²⁰⁶ за председника Државног савета и Цветко Рајовић за потпредседника.²⁰⁷

Ова влада називана је „владом помирљивости и добре воље.“²⁰⁸

Из угла великих сила, пре свега Велике Британије, најугицајније силе у источном питању у периоду после Кримског рата, кнез Михаило је одузео извршну власт свима који су учествовали у његовом прогонству 1842. године. Такође, сматрало се да Илија Гарашанин није хтео да уђе у владу зато што је увидео да ће кнез желети да влада самостално, а сам Гарашанин је показивао тенденције да државне послове узме у своје руке.²⁰⁹

Кнез Михаило је могао да задржи у влади само оне за које је био сигуран да ће подржати његов програм. Из владе кнеза Милоша у Државном савету младог кнеза остали су Цветко Рајовић као потпредседник Државног савета, Матија Симић и Ђорђе Миловановић као чланови. Као попечитељ, није остао

²⁰⁴ *Србске новине*, бр. 130, 27. октобар/8. новембар 1860; *Владе Србије 1805–2005*, 100–101.

²⁰⁵ Јован Гавриловић (1796–1877), српски историчар и политичар. Пореклом из богате трговачке породице из Вуковара, прешао је у Србију, где је постао директор Кнежеве канцеларије, министар финансија, члан Државног савета. Био је и трећи намесник после смрти кнеза Михаила.

²⁰⁶ Стевча Михаиловић (1804–1888), српски политичар и председник владе. На Светоандрејској скупштини 1858. године предводио је странку обреновићеваца, која је тражила абдикацију кнеза Александра Карађорђевића. Именован је за председника Државног савета после доласка на власт кнеза Михаила, али је пензионисан 1861. године. Постао је председник владе 1875. године, када су либерали однели победу на изборима. Био је поново члан владе 1876–1878. године, током Велике источне кризе заједно с Јованом Ристићем.

²⁰⁷ За чланове постављени су: Матија Симић, Ђорђе Миловановић, Миљивоје Јовановић, Гаврило Јеремић, Јован Мариновић, Димитрије Црнобарац, Андрија Стаменковић, Станојло Петровић, Данило Стефановић, Војислав Вујовић и Ђорђе Ценић.

²⁰⁸ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, приредио Василије Ђ. Крестић, Нови Сад, 2010. 80.

²⁰⁹ TNA, PRO, FO, серија 1514, конзул Лонгворт амбасадору Булверу, Београд, 16. новембар 1860.

нико. Тиме је кнез Михаило показао да раскида с реакционарном, деспотском политиком кнеза Милоша. Када се ред и закон уведу у Србији програм кнеза Михаила предвиђао је иселење Турака или њихово покоравње српским законима, као и уклањање српских војних посада.²¹⁰

Чланови Државног савета који су пензионисани били су: Стефан Стефановић, Паун Јанковић, Алекса Симић, Милутин Петровић, Илија Гарашанин, Јован Вељковић,²¹¹ Стојан Лешјанин,²¹² Стефан Марковић, Лазар Арсенијевић, Илија Новаковић,²¹³ Јеврем Ненадовић,²¹⁴ Алекса Јанковић,²¹⁵ Стефан Магазиновић,²¹⁶ Живко Давидовић,²¹⁷ Милча Трифуновић,²¹⁸ Ранко Матејић,²¹⁹ Добросав Ресавац,²²⁰ Јеврем Гавриловић,²²¹ Марко Дабић и Стефан Милковић.

Том одлуком о пезионисању старих саветника из државне управе уклоњене су преостале присталице Карађорђевића, уставобранитељи и устаничке старешине, које су давале подршку личном режиму владавине кнеза Милоша. У Савету наименовање су добиле личности за које је кнез Михаило био сигуран да ће се покорити његовој власти и подржати сваки његов потез. Државни савет и влада Филипа Христића именована 1860. године представљали су административне институције састављене од државних чиновника који су били верни кнезу Михаилу.

²¹⁰ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 449–450.

²¹¹ Јован Вељковић био је из Параћина, један од предводника 1832. године, када је Параћин припојен Кнежевини.

²¹² Стојан Јовановић Лешјанин (1796–1866) пореклом из Лешја код Параћина, учесник Првог српског устанка, државни саветник, министар унутрашњих дела 1858. године, родоначелник породице Лејшанин.

²¹³ Илија Новаковић (1813–1885), протојереј-ставрофор, дворски свештеник, духовник кнеза Михаила, београдски окружни и војни свештеник, посланик на Светоандрејској скупштини.

²¹⁴ Јеврем Ненадовић (1793–1867), војвода Тамнавске кнежине Ваљевске нахије.

²¹⁵ Алекса Јанковић био је школовани правник, родом из Темишвара, који је прешао у Србију 1834. године, представник књажевски и попечитељ иностраних дела септембра/октобра 1843. године, попечитељ иностраних дела 1843. 1852. и 1856. године, привремени попечитељ правосуђа 1848. године, попечитељ правосуђа и просвештенија крајем 1854. и почетком 1855. године.

²¹⁶ Стефан Магазиновић (1804–1874), службеник у судској служби 1823–1829, запослен у Кнежевој канцеларији 1829–1833, председник Врховног суда 1855. године, члан Државног савета 1854/55, министар иностраних дела 1858–1859. године.

²¹⁷ Живко Давидовић (1806–1904), државни саветник, потпуковник, добротвор.

²¹⁸ Милча Трифуновић био је окружни начелник из Ужица.

²¹⁹ Ранко Матејић био је капетан јасенички, члан Државног савета, син кнеза Матеје Јовичића из Тополе.

²²⁰ Добросав Здравковић Ресавац био је пореклом из Ћуприје, окружни начелник.

²²¹ Јеврем Гавриловић био је државни саветник, ожењен Јелком Ненадовић сестром кнегиње Персиде.

Основна разлика између две супротстављене групације у политици Кнежевине била је садржана у томе што су једни веровали да народ могу да држе под контролом путем чврсте државне администрације. Либерали Светоандрејске скупштине су насупрот томе били уверени да је Србији неопходна Народна скупштина и слобода штампе да би се бирократија држала под надзором. Насупрот једној и другој политичкој групи, кнез Михаило је желео озакоњени владалачки деспотизам. За свог председника владе, тј. кнежевог представника и министра иностраних дела именован је Филипа Христића од кога је очекивао да му то омогући. Због тога је Филип Христић у српској историографији оцењен као слаб председник владе.²²²

Међутим, улога Филипа Христића у законодавној делатности кнеза Михаила није до сада довољно размотрена. Из угла Велике Британије, главне заштитнице статуса Османске империје у Европи, наименовање Филипа Христића за кнежевског представника и Николе Христића за министра унутршњих послова оцртавало је кнежеву намеру да извршну власт у Кнежевини концентрише у својим рукама. Обавештавајући британског амбасадора у Цариграду, лорда Булвера, о постављењима поменутих попечитеља, британски конзул Лонгворт истакао је, пре свега, да Филип и Никола Христић нису били родбински повезани. Филип Христић као дугогодишњи лични секретар кнеза Милоша, наводио је Лонгворт, које год да су биле његове друге квалификације, својом покорношћу и послушношћу доказао је своју верност према династији Обреновић и због тога га је кнез Михаило изабрао за свог представника и попечитеља спољних послова. Никола Христић, по мишљењу британске дипломатије, такође, иако добро обавештен због дугогодишњег положаја на месту управника Београдске вароши, није био довољно добар избор за министра спољне политике. Српска јавност није одобравала ни једно ни друго наименовање.²²³

Попечитељи и нису могли бити у неким посебним приватним односима јер је кнез Михаило инсистирао на томе да сваки понаособ комуницира с њим и није захтевао заједничке седнице Правиленија.

²²² С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 156–157; Радош Љушић, *Од Правитељствујућег Совјета до Министарског савета – Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: *Србија 19. века. Изабрани радови*, књ. 3, Београд, 2005, 344.

²²³ TNA, PRO, FO 78/1514, consul Longworth to Ambassador Bulwer, Belgrade, 16th of November 1860.

Кнез није желео да уведе политичке слободе, а посебно слободу штампе у земљу у којој нису владали закони. У покушају да унапред оправдају намеру новог српског кнеза да своји владавину озакони новим законима, а не новим уставом, *Србске новине* су пропагирале да су најбољи енглески закони усклађени са средњовековним обичајним англосаксонским правом. Такав начин владавине био је, наглашено је у *Србским новинама*, најповољнији законски систем у Европи.²²⁴ Такав став није први пут изнесен у Кнежевини. Још је Дејвид Уркварт,²²⁵ британски дипломата, у време доношења Сретењског устава, изнео сличан став рекавши да нови српски устав треба да буде заснован, не на либералним европским принципима, већ на средњовековним српским законима.²²⁶

Приликом првог доласка попечитеља у Савет Филип Христић је изложио државни програм владе и кнеза Михаила. Дајући пуну подршку кнез Михаилу, Христић је говорећи у Савету цитирао кнежеве речи из Прокламације: „Ево пута који добру води; ево правца којег ћемо се држати да бољу срећу, да бољу будућност Србији створимо“. Поштујући кнежеву жељу о измирењу различитих политичких странака, Христић је истакао да ће попечитељи ићи заједничким путем и тежити истом циљу који им је прописао кнез Михаило.²²⁷

Промене у државној администрацији су настављене. Кнез Михаило је на предлог министра иностраних послова Филипа Христића поставио свог начелника Кнежеве канцеларије Милоја Лешјанина за начелника у Попечитељству иностраних дела. Милан Ђ. Милићевић је постављен за секретара Кнежеве канцеларије.²²⁸

²²⁴ *Србске новине*, бр. 120, 4/16. октобар 1860.

²²⁵ Дејвид Уркварт (1805–1877), британски дипломата публициста и политичар, који је као први британски дипломата посетио Кнежевину 1832, 1833, 1835. и 1837. године. После изгубљеног намештења секретара британске амбасаде у Цариграду, због амбиције да добије намештење британског амбасадора у Цариграду 1837. године, Уркварт је наставио своје активности у Великој Британији. Издавао је три листа *Портфолио* у две серије 1835–1838 и друга 1842–1844. година, часопис *Слободна штампа* 1855–1864. године и новине *Дипломатски преглед*, који је излазио до Урквартове смрти 1877. године. Пропаганда уперена ка промени правца спољне политике Велике Британије Дејвида Уркварта имала је највише утицаја међу британском радничком класом у Шефилду, Лидсу и Манчестеру. Дејвид Уркварт се највише залагао за одржање Османске империје и њеном реформисању у правцу федералне многонационалне државе.

²²⁶ Види: Ј. Пауновић Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, 108–109.

²²⁷ *Србске новине*, бр. 132, 1/12 новембар 1860; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 240–241.

²²⁸ *Србске новине*, бр. 133, 3/15 новембар 1860.

Никола Христић, као министар унутрашњих дела, видео је кнеза Михаила као човека „чврста карактера и пуног патриотских осећаја.“ Млади Обреновић је био владар који је желео да допринесе напредовању свог народа да би довео до већег угледа и стабилности Кнежевине. Такође је желео да уведе ред и закон у земљу и обезбеди и сопствену и приватну својину свих становника. Завођење закона у свим инстанцама представљало је основу Прокламације кнеза Михаила, што је желео и Филип Христић. Либерали Стевче Михаиловића нису били задовољни тим одлукама јер нису у њима имали никаквог учешћа. Захтевали су да се Народна скупштина и народ сагласе с увођењем нових мера и другачијег начина владавине.

Током прве и каснијих влада кнеза Михаила кнез је информације о стању у Кнежевини добијао искључиво у разговорима са својим попечитељима, касније министрима. Иако је општи став српске историографије да је кнез Михаило управљао својим министрима и сву власт држао у својим рукама, може се приметити да су и попечитељи имали велики утицај на формирање његових гледишта на спољну и унутрашњу политику Кнежевине, пошто је сам кнез имао мало додира с народом.²²⁹

У децембру 1860. године *Србске новине* су проглашене за службене новине.²³⁰ Већ и пре тога *Србске новине* пружале су отворену подршку кнезу Михаилу и његовој влади. Извештавале су да на првом месту подршку влади омогућава добро организован Државни савет који је влади пружао гаранцију за напредак и полазне реформе у друштву и омогућавао темељ друштвеног преображења народа. Тек на другом месту у систему владавине налазила се Народна скупштина и слобода штампе, који су попечитељима могли да омогуће законитост и подршку у народу. У уредничком уводнику за *Србске новине* које су изашле 31. децембра 1860. године о ситуацији у земљи Милан Ћ. Милићевић, говорећи о времену када га је кнез Милош поставио за уредника *Србских новина*, дошао је до закључка да су сви сукоби између две завађене стране у народу били личне, а не страначке природе. Милан Ћ. Милићевић видео је *Србске новине* као административни орган кнежеве власти намењен образовању српског народа. У време прве владе кнеза Михаила *Србске новине*, као службени лист, почеле су да

²²⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 239–260.

²³⁰ *Србске новине*, бр. 147, 8/20. децембар 1860.

представљају глас читавог српског народа, а не сваке поједине завађене политичке стране. Још приликом преузимања уредништва Милан Ђ. Милићевић је истакао да ће новине „неговати свезе љубави међу браћом и ако ове по несрећи кад год где и ослабе, *Србске* ће их новине крепити лековитим балзамом братског споразумевања“. Прокламацију кнеза Михаила објављену 14. септембра Милан Ђ. Милићевић видео је као оправдање свог читавог издавачког труда.²³¹

Ни једна ни друга странка нису биле задовољне саставом владе. Либерали су очекивали да ће Јеврем Грујић бити именован за попечитеља иностраних послова, а присталице кнеза биле су разочаране што Гарашанин и Мариновић уопште нису ни ушли у састав прве владе кнеза Михаила.²³²

Да би образовао јаку војску која би могла да оствари кнежев основни циљ – независност Кнежевине, кнез Михаило је запослио Иполита Модена,²³³ француског војног стручњака, мајора. Најбоље су га познавали Гарашанин и Мариновић, а највише је с њим био у контакту Филип Христић, по службеној дужности. Христићу је кнез издао упутства да ступи и контакт с Монденом и позове га да ступи у службу Кнежевине. Договор на одређено време постигнут је с француском владом да Монден прихвати место попечитеља војске и грађевине 1861. године.²³⁴

До доласка Мондена за министра војног у влади Филипа Христића, именован је Петар Протић, мајор.²³⁵ Међутим, Протић је заузео надмен став према старијим српским официрима, а млађе је врђао и омаловажавао, барем према сећањима Николе Христића. Влада Филипа Христића се због таквог понашања министра војног нашла у неповољном положају. Никола Христић је због тога, на захтев кнеза, позвао Константина Хранисављевића,²³⁶ који је 1. новембра 1860.

²³¹ *Србске новине*, бр. 156, 31. децембар 1860/12. јануар 1861.

²³² Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 351–352.

²³³ Иполит Монден (Hippolyte Mondain) први пут је боравио у Србији за време Кримског рата. Именован је за министра војног у Србији 1861. године. Много је допринео реформи војске у Србији. Такође је учествовао у формирању народне војске кнеза Михаила, која је могла бити мобилисана у случају потребе. Миливоје Петровић Блазнавац заменио га је на месту министра војног 1865. године.

²³⁴ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 356.

²³⁵ Петар Ј. Протић био је први српски школовани артиљеријски официр. Завршио је војне школе у Берлину и био присталица политике кнеза Михаила.

²³⁶ Константин Хранисављевић (1807–1880), учесник Другог српског устанка, у време кнеза Михаила, са чином пуковника.

године поднео оставку,²³⁷ да преузме тако важан положај у првој влади кнеза Михаила. Пошто се противио да одржава контакте с конзулима страних сила, Хранисављевић није постављен за попечитеља војног ,већ само за „начелника (управника) војног“. Он је, упркос свему, успео да поврати ред и дисциплину у војсци.²³⁸

Као искусни правник већ научен дворском протоколу, Филип Христић је био бирократа, обреновићевац, учен човек, пријатељ, који је могао да изврши задатак који му је кнез Михаило поставио. Употребљив је своју вештину и склоност ка дипломатији да оствари први део плана кнеза Михаила, да покуша измирење странака, тј. да докаже да је либерална струја неспособна да учествује у влади. Министровањем је оправдао уверење кнеза Михаила да власт треба поверити способним политичарима без обзира на њихову страначку оријентацију. За кнежев план Христићу није био потребан ауторитет већ само вешта комуникација и урођена љубазност. Министарство иностраних послова, ако се изузме Јеврем Грујић, било је ипак састављено од верних обреновићеваца. Јован Гавриловић био је у државној администрацији још од времена кнеза Милоша, а Никола Христић био је строг и праведан управник Београдске вароши.

Иако Никола Христић наводи да ни он ни Филип Христић нису били у добрим односима с Јевремом Грујићем, нема података у поменутих *Мемоарима* да су односи међу попечитељима били толико лоши као што наводи српска историографија.²³⁹

Међутим, разматрајући мемоаре Јеврема Грујића, стиче се потпуно другачија слика. Кнез и Филип Христић оспоравали су постављање службеника које је наименовао Јеврем Грујић у попечитељству правосуђа. Присталице кнежевске власти на тај начин су настојали да заваде либерале и уклоне их из државне службе. На удару су посебно били Стојан Бошковић,²⁴⁰ Јован Илић,²⁴¹ Милован Јанковић²⁴² и Владимир Јовановић.²⁴³

²³⁷ Кнез је намеравао да га пензионише, али је Хранисављевић сам поднео оставку; *Српске новине*, бр. 132, 1/13. новембар 1860. Именован је за управника војске 31. децембра 1860; *Српске новине*, бр. 156, 31. децембар 1860/12. јануар 1861.

²³⁸ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 358.

²³⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 159.

²⁴⁰ Стојан Бошковић (1833–1908), политичар, дипломата и историчар. Започео је каријеру као професор и директор гимназије у Шапцу, уредник *Српских новина* 1859–1860. Изгубио је службу

Приликом разматрања *Мемоара* Николе Христића који представљају извор од непроцењиве историјске важности за податке о функционисању владе Филипа Христића, мора се водити рачуна о томе да је Никола Христић остао министар унутрашњих послова за све време владе кнеза Михаила и да не разликује један састав владе од друге, јер је био у саставу свих влада кнеза Михаила.

Против владе Филипа Христића организоване су многе политичке сплетке. Једна од водећих личности умешаних у све инциденте уперене против кнеза Михаила и владе Филипа Христића био је митрополит Михаило. Уз подршку Стевче Михаиловића и његових присталица, организовао је агитацију против кнеза Михаила. Главна оптужба против српског кнеза била је недостатак патриотизма. Ипак, митрополит Михаило представљао је руску струју у Србији и због тога његови мотиви нису били у потпуности чисти.

Добивши новац из Русије, митрополит Михаило покушао је да у Кнежевини организује добровољачке чете, које би учествовале у устанку против Турске у Босни и Херцеговини. Уочивши да би делатност митрополита Михаила била опасна по Србију, влада Филипа Христића била је принуђена да покуша да се објасни с руским конзулом Влангалом. Као што се могло очекивати, руски конзул је порицао сваку умешаност у такву врсту активности.

У разговору с Филипом Христићем конзул Влангали оптужио је Христића за сарадњу с Француском због набавке 50.000 пушака за народну војску. Изгледа да је влада Филипа Христића искористила зајам од Русије у износу од 100.000 диката за набавку поменутог оружја.

за време владавине кнеза Михаила. Наставио је да се бави политиком после 1868. Био је министар просвете 1875. и 1879. године. Види: *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997, 294.

²⁴¹ Јован Илић (1924–1901), књижевник и политичар. Присталица либерала са Светоандрејске скупштине, министар правде 1869–1871. и државни саветник 1873–1882. Отац песника Војислава Илић.

²⁴² Милован Јанковић (1828–1899), професор економије и политичар. Министар финансија био је 1875. године. Истакнути либерал и касније оснивач Либералне странке.

²⁴³ Владимир Јовановић (1833–1922), економиста, политичар и новинар. Као члан либералног круга, није био у добрим односима с кнезом Михаилом осим током мисије у Великој Британији 1862/63. поводом предаје градова Србији. Оптужен за учешће у завери после убиства кнеза Михила, али је ослобођен због недостатка доказа. Био је министар финансија 1876. године и у кратком периоду 1880. године.

Христић је био принуђен, да би разрешио овај дипломатски сукоб, да разговара и са самим митрополитом, намеравајући да спречи његову агитацију против кнеза, али није имао много успеха у томе.²⁴⁴

На Младенце, 22. марта 1861. године, изашло је обавештење да ће ускоро бити објављен први број *Видовдана* – политичко-књижевних новина. Њихов уредник Милош Поповић²⁴⁵ у уводнику истиче да ће лист бити намењен упознавању српског народа са светским догађајима и упућивању Срба како да ускладе своје интересе с општеевропским интересима јер се Кнежевина само на тај начин могла надати да ће имати успешну будућност. *Видовдан* је пропагирао идеју да би Србији користило да своју политику води тако да изазове симпатије великих сила, „свуда тражи пријатеље а непријатеље нигде“. Кнежевина није требало да се размеће својом предношћу међу балканским народима, већ да усавршава своју моралну вредност и тиме доприноси повећању материјалне снаге народа. Тиме би Србија показала просвећеној Европи да је њен народ свестан породичних вредности, способан да начини државу која је спремна да се уклопи у европски систем вредности, а касније и у светски. Тиме је Србија могла да на миран начин стекне територије које су јој традиционално и припадале пре турских освајања. *Видовдан* је био полуслужбени лист. Кнез Михаило је доделио финансије Поповићу за објављивање *Видовдана*. Лист је био намењен, што се може видети из напред поменуте објаве, да народ обавештава, пре свега, о питањима спољне политике, а затим и о унутрашњем стању у земљи. Тиме је влада Филипа Христића сматрала да је омогућила делимичну слободу штампе. Сукоби с либералима показали су супротно.²⁴⁶

Либерали су у време министровања Филипа Христића покренули лист *Народна скупштина*. Јеврем Грујић је своје политичке пријатеље саветовао да не покрећу тако отворено либерлан лист јер га кнез Михаило неће дозволити. Ове

²⁴⁴ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 375–376.

²⁴⁵ Милош Поповић (1820–1879) рођен је и школовао се у Новом Саду, што значи да је припадао тзв. групацији Срба из прека. Био је, песник, уредник *Србских новина* 1844–1856. и 1857–1859. године. Станоје Станојевић га у својој *Народној енциклопедији српко-хрватско-словеначкој* карактерише као предводника дукатоваца и наводи као потписника дукатовачких чланака. Покренуо је *Видовдан* 16. априла 1861. године. Лист је излазио до 4. априла 1876. године. Занимљиво је приметити, разматрајући најаву садржаја листа, да поменута енциклопедија наводи да је *Видовдан* „устајао против свих слободоумних и напредних струја у Београду и био нападан од свих демократских и либералних листова“.

²⁴⁶ *Србске новине*, бр. 28, 7/19. март 1861; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 220, 233.

новине су основане као одговор на смењивање Стојана Бошковића с места уредника *Србских новина*. Бошковић и Јовановић предали су молбу за оснивање листа, преко Љубомира Ненадовића, вршиоца дужности попечитеља просвете, Филипу Христићу, без знања Јеврема Грујића. Не желећи, због болести, тиме да се бави, кнежев представник није проследио молбу министарском свету, већ директно кнезу. Пошто кнез није изнео своје мишљење, Ненадовић је закључио да је оснивање листа одобрено. После разговора између кнеза и Филипа Христића Ненадовић је смењен и на његово место постављен је Јован Филиповић.²⁴⁷ Убрзо је опозвана одлука о одобрењу оснивања *Народне скупштине*. Сукоб је дошао до Државног савета коме су издавачи поднели жалбу. Савет није имао размевења за захтеве либерала.²⁴⁸ На наговор Милована Јанковића, Бошковић и Јовановић су прекинули односе с Јевремом Грујићем.²⁴⁹ Влада Филипа Христића уместо да доведе до помирења странака довела је до међусобних сукоба главних либералних представника.

Влада Филипа Христића суочила се с опозицијом већ на самом почетку свог деловања. Чак ни Гарашанин ни Мариновић нису показивали наклоност према новој влади кнеза Михаила. „Пасквиле“ – подругљиве штампане објаве уперене против Николе и Филипа Христића – појављивале су се редовно у Београду. Оба Христића била су јавно осуђивана што су прихватили да уђу у прву владу кнеза Михаила.²⁵⁰ Смена Филипа Христића очекивана је у Београду већ фебруара 1861. године. Оптуживан је да је дозволио аустријском конзулу Михановићу да купи у вароши кућу, а да је исплати држави кад буде могао. Противници су оптуживали Филипа Христића да не говори увек истину. Христићи су осуђивани да отпуштају чиновнике у унутршњости из службе без

²⁴⁷ Јован Филиповић (1819–1867), правник и политичар. За време прве владе кнеза Милоша радио је у Кнежевој канцеларији. Током владавине кнеза Александра Карађорђевића био је судија у Кривичном одељењу Касационог суда. Када је кнез Милош дошао на власт 1860, обављао је дужност попечитеља правосуђа. Сачинио је нацрт закона о кривичном поступку. Током владе Филипа Христића Јован Филиповић постаје управитељ просвете и председник Друштва српске словесности. После завере Антонија Мајсторовића, која је била спроведена у намери да се на власт врате Карађорђевићи и пропасти Великог суда он је као судија Великог суда смењен. Велики суд је по откривању завереника одлучио да осуђенике ослободи па га је кнез због тога распустио. Филиповић је ослобођен због притиска јавности; *Србске новине*, бр. 153, 22. децембар 1860/3. јануар 1861.

²⁴⁸ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 221–222.

²⁴⁹ *Записи Јеврема Грујића*, књ. 3, 82–85; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 376–379.

²⁵⁰ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 83.

посебног разлога, те да хапсе људе због личне освете, без претходне судске пресуде.²⁵¹

Христићи су оптуживани пред кнезом и Државним саветом за велике крађе и неправде које су се дешавале по Србији. Народ је за то кривио државну политику и оптуживао посебно попечитеља унутрашњих дела Николу Христића, па и Филипа Христића. Саветници су били позвани да изјаве шта знају о овим политичким проневерима за које су Христићи оптуживани. Неки саветници су показали изненађење, други су изјавили да ништа о томе не знају, а трећи су рекли да не верују у те народне оптужбе. За крађу и проневеру у Србији оптуживани су пред кнезом попечитељи, али не и саветници. Попечитељи нису применили довољно законских мера да би се „неваљалство у народу искоренило.“ У народу се причало да господа Христићи нису верни кнезу и да желе да упропасте Србију. Кнез је желео слогу и помирење, али поступци његових попечитеља нису одговарали његовим намерама.²⁵²

Ипак, смена Јеврема Грујића омогућава да се представи колико је поверење Филип Христић уживао код кнеза Михаила. Кнежев представник непрестано је оспоравао наименовања чиновника у министарству правосуђа. Када је Јеврем Грујић коначно одлучио да се побуни због таквог односа, затражио је пријем код кнеза. Тада је уочио, и то не први пут, да је Филип Христић присутан када кнез Михаило прима у „аудијенцију“ другог попечитеља. Приликом овог пријема сукоб између Филипа Христића и Јеврема Грујића изашао је на отворено и завршио се обостраним осуђивањима, у присуству кнеза, које је потрајало пола сата. Када је Христић прихватио све оптужбе и оставио кнезу да пресуди, Јеврем Грујић је закључио да је време да напусти двор.²⁵³ Тактика повлачења и прихватања оптужби, указује на то да је Филип Христић био сигуран да ће на крају добити подршку кнеза за своје ставове.

Доношење закона о чиновницима довело је до кризе у влади и погоршања положаја Јеврема Грујића.

Када је због злоупотреба власти због промоције политичких присталица либералног правца кнез отпустио Јеврема Грујића, за министра правде

²⁵¹ Исто, 85; Архив Србије (=АС), Поклони и откупи (=ПО), к. 118, бр. 38–39.

²⁵² АС, ПО, к. 118, бр. 39.

²⁵³ *Записи Јеврема Грујића*, књ. 3, 90–95.

наименован је Ђорђе Ценић. Грујић је прво стављен на расположење Правитељству, а затим наименован за члана Касационог суда.²⁵⁴

Иако су млади либерали предвођени Владимиром Јовановићем своју активност уперену против кнеза Михаила преселили у Војводину, сплетке уперене против владе Филипа Христића организовала је групација светоандрејских либерала Стевче Михаиловића. Опозиција кнезу Михаилу била је најочљивија у Савету. Желећи да разреши ту ситуацију, кнез Михаило је преко Филипа Христића позвао у Двор све чланове Савета и попечитеље. Кнез Михаило обратио се присутнима говорећи о томе да су у Кнежевини распрострањене оптужбе против владе Филипа Христића због крађе и разних проневера. Кнез је, међутим, захтевао мир и спокојство и „строгу законитост и непартијачност.“ Да би се то постигло, кнез је захтевао од саветника и попечитеља да му скрену пажњу на све неправилности које су увидели у власти. Осим Стевче Михаиловића, а сви присутни уверавали су кнеза да нису уочили никакве грешке у власти. Кнез је од Стевче Михаиловића затражио да оптужбе против владе Филипа Христића достави писмено. Износећи своје оптужбе, Михаиловић није схватао функционисање правне државе и због тога су његове оптужбе биле неосноване. Свако примењивање закона у државној администрацији приписивао је самовољи кнеза.²⁵⁵

Дипломатске мисије за време владе Филипа Христића

На почетку своје владавине кнез Михаило је пред чланове своје прве владе поставио два задатка: исељење Турака из Кнежевине и доношење новог устава, тј. законско регулисање своје владавине.

Не желећи да пред светским дворovima изгледа немилостив, кнез Михаило није одмах изнео захтев за исељење свих Турака из Србије. Првобитни захтев владе Филипа Христића тицао се одласка Турака из градова Кнежевине. Уместо тога, захтевали су да се турско становништво, које је живело ван градова, потчини српском законодавству. Такав предлог подржала је и Русија.²⁵⁶

²⁵⁴ *Србске новине*, бр. 73, 10/22. јун 1861.

²⁵⁵ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 381–383.

²⁵⁶ Исто, 362.

Пре него што се упустио у регулисање своје власти појединачним законима Михаило Обреновић је покушао да у потпуности реши уставно питање у Кнежевини. Тако радикалан корак на почетку владавине захтевао је мишљење европских сила. Порта је била спремна да прихвати нови устав у Србији, али је хтела да га она изда Кнежевини као врховни сизарен. Кнез Михаило и Филип Христић нису били спремни то да прихвате. Они су имали мишљење да би такав потез требало да докаже да Србија има потпуну унутрашњу самосталност па може сама да донесе нови устав.²⁵⁷

Већ у априлу исте године влада Филипа Христића покренула је иницијативу о побољшању положаја муслиманског становништва у Србији. Као што је већ речено, уместо да тражи иселење турског становништва из Србије, на шта је имала право по хатишерифу из 1830. године, влада је прво тражила примену српских закона на турско становништво.

Да би проверио став великих сила о тако важном државотворном питању, кнез Михаило је – будући да као вазални кнез није имао стална дипломатска представништва код гарантних сила – био принуђен да организује дипломатске мисије. Прва је спроведена јавно. Државни саветник Јован Мариновић и већ познати дипломата послат је у Петроград, Берлин, Париз, Лондон и Торино да испита однос европских дипломатија према уставном питању у Србији. Уставно питање у преносном смислу представљало је однос великих сила према остварењу независног статуса Србије према Османској империји.²⁵⁸

Мариновићева мисија у Петрограду требало је да Србији обезбеди подршку руског императора. Кнез Горчаков подржао је српске захтеве за иселење Турака са територија ван градова. Што се тиче промене устава, Горчаков је предложио да се доношењем основних закона промене спорне одредбе устава. Руси су Мариновићу препоручили да ће касније на основу поменутих закона Кнежевина моћи да донесе Устав.²⁵⁹

Мариновић је за планове кнеза Михаила добио подршку у Русији док је у Француској доживео дубоко разочарање. Русија је због својих циљева настојала

²⁵⁷ Исто, 166–167.

²⁵⁸ Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила, (први балкански савез)*, Београд, 1963, 53–59.

²⁵⁹ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 359.

да Кнежевину привеже што чвршће уз себе док је Француска одбијала сваки српски захтев за зближавањем.²⁶⁰

У Паризу Мариновић је сазнао да не може да добију подршку ни Француске ни Енглеске, јер је енглески посланик у Паризу отворено дао подршку турској влади.²⁶¹

Друга мисија била је тајног карактера и требало је да испита став Аустро-Угарске према истом проблему. Као најближи сусед и империја истог државног уређења као и Турска, мишљење Хабзбуршке монархије о том проблему било је, за Србију, веома важно. Тај осетљиви подухват, који је захтевао велику дипломатску вештину, кнез је поверио свом представнику Филипу Христићу.

Већ 16. новембра 1860. године Христић је од кнеза затражио десет дана одмора да би отишао у Беч због свог здравственог стања. Његове послове до повратка преузео је министар финансија Јован Гавриловић.²⁶²

Филип Христић је, као попечитељ иностраних дела, циркуларном нотом обавестио конзуларно тело у престоници о свом одласку у Беч из здравствених разлога. То је изазвало поприличну забуну међу конзулима. Питали су се зашто је личност која је имала здравствених проблема наименована, само неколико дана пре тога, за кнежевог представника. Управо тај разлог и истовремени одлазак Јована Мариновића у Петроград и Париз изазвао је сумњу код представника гарантних сила. Били су убеђени да је разлог за ове две мисије добијање одобрења од европских сила за признавање наследног права династије Обреновић на кнежевски престо у Србији. Том захтеву кнеза Михаила придавана је сувише велика важност.²⁶³

Поменути разлог није био довољно валидан за тако широку дипломатску акцију код великих сила. Кнезу Михаилу више није било потребно признање наследног права. Он је већ преузео све атрибуте кнежевске власти у Кнежевини, са или без наследног права. Као и Христићева болест, признање наследног права представљало је варку. Један од разлога за ове две мисије било је и тражење

²⁶⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 55–59.

²⁶¹ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 360.

²⁶² *Србске новине*, бр. 139, 17/29. новембар 1860.

²⁶³ TNA, PRO, FO 78/ 1514, consul Longworth to Ambassador Bulwer Belgrade 3rd of December. 1860; TNA, PRO FO 78/ 1513, Ambassador Bulwer to Lord John Russel, Constantinople, 30th November 1860. Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 180–181.

могућности да се створе законски оквири за примену личног режима кнеза Михаила у Србији. Може се претпоставити да је кнез, такође, желео да добије подршку великих сила за планирану промену устава и иселјење Турака. Међутим, може се придодати још један разлог – очигледно је да је за проналажење решења владавине без промене устава кнезу била потребна помоћ европских владара, који су имали много више искуства у владавини просвећеног апсолутизма. Због тога је у дипломатске мисије послао два правника од којих је један био и искусни дипломата.

Још један од циљева ове две мисије био је покушај успостављања директних дипломатских веза с другим независним државама. Србија као Портин вазал није имала право да без посредника комуницира с европским дворовима. Уобичајено је било да кнез разговара с конзулима – представницима гарантних сила који су боравили у Београду. На тај начин, кнез Михаило је показао да жели да умањи утицај коју су страни конзули имали за време владавине његовог оца.²⁶⁴

Ипак, као главни разлог ових мисија у српској историографији наводи се жеља кнеза Михаила да се Турци иселе из тврђава у Србији и план о стварању савеза балканских народа, за који је била неопходна подршка великих сила. Напори Филипа Христића и његовог кнеза да још више ојачају „државне институције, друштвено уређење и материјалну снагу“ у Србији издвајали су Кнежевину од осталих турских вазалних области у региону.²⁶⁵

Филип Христић није био у могућности да изврши задатак који му је кнез поставио. Разлог за овај неуспех не треба тражити у Христићевој дипломатској вештини, већ у друштвеном развоју две империје. Било је нереално очекивати да једна реакционарна Хабзбуршка царевина подржи уставну промену у вазалној турској кнежевини, кад ни сама није имала устав до 1867. године, када је проглашена двојна монархија. У време када је кнез Михило послао Филипа Христића у Беч, Хабзбуршка монархија била је централистичка апсолутистичка држава у којој су на власти били немачке дипломате и аристократски великопоседници. Цар Франц Јозеф владао је својом многонационалном империјом на основу лажног конституционализма.²⁶⁶

²⁶⁴ TNA, PRO FO 78/1514, consul Longworth to Ambassador Bulwer, Belgrade 6th of December 1860.

²⁶⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 51.

²⁶⁶ Allan J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918*, London, 1990, 103–117.

Никола Христић у својим *Мемоарима* не помиње мисију Филипа Христића.²⁶⁷

Ипак, ове две мисије се не могу у потпуности окарактерисати као неуспешне. Европске гарантне силе унутрашње самоуправе Србије нашле су на основу иницијативе Јована Мариновића и Филипа Христића решење за Михаилове захтеве. Српском кнезу је дозвољено да промене у уставу Кнежевине изврши путем закона које је доносио сам, не тражећи сагласност Порте.²⁶⁸

Већ у фебруару 1861. године кнез Михаило је послао Илију Гарашанина у нову мисију у Аустрију. Ова мисија имала је за циљ да успостави боље односе између Срба у Војводини и Мађара. Кнез Михаило је био мишљења да ће Срби имати боље услове ако буду под управом Мађара. Постојао је спор између Мађара и Хрвата око српске Војводине. Војводина је морала да потпадне или под хрватску или под мађарску власт. Кнез Михаило је сматрао да ће Србима под мађарском влашћу бити осигурана народност и верска права. Гарашанин и Јован Ристић били су овлашћени да са Мађарима преговарају о овим питањима. Странка Светозара Милетића, која је инсистирала на српском патриотизму, није доприносила остварењу ове кнежеве намере. Кнежеви захтеви за јединством државе, такође, нису ишли у прилог успеху ове Гарашинове мисије. Те српске захтеве подржавао је патријарх Рајачић, који је био велики поштавалац кнеза Михаила.²⁶⁹

Влада Филипа Христића намеравала је да склопи савезе с Бугарима, Србима из Босне и Херцеговине и Грцима да би ојачала спољно-политички пложај Кнежевине. После мисије у Аустрији кнез је послао Гарашанина у мисију у Цариград марта 1861. године. Мисија је имала за циљ достављање кнежевих захтева о ослобађању српских утврђења Порти. Гарашанин је, такође, у споразуму с кнезом и Филипом Христићем тежио да током овог посланства склопи савез с

²⁶⁷ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 360.

²⁶⁸ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 167.

²⁶⁹ Јосиф Рајачић (20. јул 1785 – 1/13. децембар 1861), архимандрит гомирски, епископ шибенски и вршачки, митрополит карловачки и патријарх српски, заслужан за стварање Српске Војводине и уздицања митрополије на ниво патријаршије; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 362.

Грчком. Преговори с Грцима су пропали јер је у Грчкој извршен преврати и краљ Отон²⁷⁰ који је био наклоњен намерама кнеза Михаила збачен је с власти.²⁷¹

Боравећи у Цариграду, Гаршанин је сматрао да су сви догађаји уперени против намера владе Филипа Христића. Обавештавао је попечитеља иностраних дела о свом слабом напретку у Цариграду иако је сматрао да је политика владе „добра и успешна.“ Ни Турци ни представници великих сила нису показали разумевање за Михилове захтеве о исељењу Турака из Кнежевине.²⁷²

Водећи преговоре с Турцима у мају 1861. године Илија Гаршанин је осуђивао владу да троши сувише пара на збрињавање избеглица. Такође је протествовао против увођења слободне штампе. Сматрао је да слобода штампе само показује „глупост нашу.“ Новине су, по Гаршанину, само штетиле остваривању кнежевих намера.²⁷³

Филип Христић послао је Илију Гаршанина с инструкцијама да на Порти захтева да Турци који живе у Београдској вароши морају подлећи правилима која је спроводила српска полиција. „Нека Турци београдски, ако другачије бити не може, остану непосредни поданици Портини“, а данак могу плаћати директно Порти, али у свим другим односима морају се покоравати српским властима и законима. Филип Христић је сматрао да ће на тај начин успоставити једнаку власт над свим поданицима у Србији. Издао је упутства Илији Гаршанину да се, уколико не успе с преговорама код Порте, обрати гарантним силама за посредовање.²⁷⁴

У августу исте године постало је јасно да мисија Илије Гаршанина неће бити успешна. Једино што је Порта била вољна да прихвати био је мешовити суд у којем би Срби судили Србима, а Турци Турцима за Београд, а никако потчињавање турске популације српским казним органима. Силе су подржале тај Портин предлог.²⁷⁵

²⁷⁰ Грчки краљ Отон (1832–1867) постао је први краљ модерне Грчке по Лондонској конвенцији из 1832. године. По Лондонској конвенцији, Грчка је проглашена за нову краљевину под гаранцијом великих сила. Грчка је постала уставна монархија 1843. године, а Отон је збачен 1862. године.

²⁷¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 64; *Српске новине*, бр. 40, 28. март/9. април 1861.

²⁷² АС, Фонд Илије Гаршанина (=ИГ), 1204, Илија Гаршанин–Филипу Христићу, 18/30. август 1861; *Писма Илије Гаршанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 87–88.

²⁷³ *Писма Илије Гаршанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 89.

²⁷⁴ АС, ИГ, 1203, Филип Христић–Илији Гаршанину, 12/24. мај 1861.

²⁷⁵ Исто, 1204, Илија Гаршанин–Филипу Христићу, 23. август/4. септембар 1861.

Насупрот тврдњи британског посланика у Србији Лонгворта, да је Гарашанин био послат у Цариград да би се склонио из Србије на одређено време, британски амбасадор у Цариграду Булвер имао је потпуно супротно мишљење. Истичићи да ни сам Лонгворт није био сигуран у разлоге Гарашанинове мисије, јер је другом приликом конзул изнео мишљење да ће уколико мисија успе Гарашанин бити постављен на чело државе, Булвер оцењује Илију Гарашанина као „господина великих способности и одређеног утицаја“, а његову мисију као прихватљиву за Порту.²⁷⁶

Када је постало јасно да Гарашанин неће успети да испуни задатак који му је кнез поставио, јер Порта није хтела ни да размотри српске захтеве, амбасадор Булвер је оценио да неуспех мисије може само допринети погоршању односа између Порте и њеног вазала, тј. Кнежевине.²⁷⁷

Односи с Турском и балканским државама

Односи између Срба и Турака у Кнежевини на почетку рада владе Филипа Христића били су и даље веома осетљиве природе. Порта је тврдила да је спасла Србију од унутрашњих сукоба прихвативши избор Михаила Обреновића као наследника српског „изборног кнеза.“ *Цариградски журнал* је отворено нападао Србију тврдећи да се сукоби на српској граници с турском војском преносе у Босну и доприносе немирној ситуацији у тој области царевине. Чланци у *Србским новинама*, који су били намењени да одбране кнеза Михаила и његову прву владу од ових напада, били су написани мало превише оштро. Износили су отворене осуде турске администрације. Изнесене су следеће тврдње: „Муслимани у Србији стадоше као насилници и убојице живети о трошку живота, части и имања српског.“ Остаци турске управе у Србији угрожавали су безбедност српског становништва јер су само још Турци свакодневно носили оружје. Крајеви у којима је још увек живело турско становништво били су неуређени и запуштени и неосветљени, стока је била незбринута. Турци су наносили зло женама и нејакој деци, а избегавали сукобе с мушким делом српске популације. Једино је

²⁷⁶ TNA, PRO, FO 78, series 1570, Ambassador Bulver to Lord John Rusel, Constantinople May 15th 1861.

²⁷⁷ TNA, PRO, FO 78/ 1573, Ambassador Bulver to Lord John Russell, Constantinople July 23rd 1861.

поштравање законских мера у Србији успело да спречи директан обрачун између турског и српског становништва.

Да би тврдње у *Српским новинама* добиле још више на значају, на крају последњег чланка објављеног као одговор турским оптужбама из *Цариградског журнала*, наведено је писмо кнежевог представника Филипа Христића, српском капћехаји у Цариграду Илији Гарашанину. У том писму Христић је изнео своје мишљење да је учесталост прекршаја и непоковање муслимана српском законодавству било дириговано из Цариграда. Упутио је српског капћехају да о томе обавести турског министра спољних послова Али-пашу. Представник је, такође, сматрао да ова непријатељства неће наудити Кнежевини, али могу довести до распламсавања народне страсти и мржње према Турцима, која ће морати да се стишава. Све док Порта не буде поштовала српско законодавство и док Кнежевина буде морала да се плаши од зла које би поданици Порте могли да јој нанесу, неће бити могуће да се постигне политички споразум између Србије и Порте.

Такве изјаве и тврдње изнесене јавно у службеном гласилу Кнежевине довеле су до тога да је кнез Михаило морао да пошаље свог представника да увери Хуршид-пашу и све остале стране конзуле да се овакво јавно заштравање односа између Турске и Србије више неће поновити. *Српске новине* су, са своје стране, у потпуности порекле све оптужбе позивајући се на суверена владарска права кнеза Михаила.²⁷⁸

Очигледно је да се Филип Христић у овом случају послужио дипломатском вештином да изазове реакцију Порте и на тај начин још једном оцени став великих сила према захтеву кнеза Михаила за иселење турског становништва из Кнежевине.

Гарашанин је од Филипа Христића добио инструкције да на Порти инсистира да све што се убраја у категорију кривичних дела буде под надлежношћу српских власти. Власт у Кнежевини није желела да се меша у религиозне, школске и брачне ствари, грађанске, наследне спорове око масе. Међутим, кривичне преступе држава је морала да кажњава и гони. Такви преступи угрожавали су сигурност државе. Филип Христић сматрао је да би чак и

²⁷⁸ *Српске новине*, бр. 15, 4/16. фебруар 1861; Исто, бр. 16, 7/19. фебруар 1861; Исто, бр. 32, 16/28. март 1861.

примена таквог компромиса довела до отежаних односа Срба и Турака. Једино стално решење видео је у постепеном исељењу Турака из Србије.²⁷⁹

Ипак, Порта није прихватила понуду српске владе коју је јој је проследио Гарашанин. Захтевала је потпуну исплату турске имовине у Кнежевини да би прихватила исељење Турака из околине градова. Што се тиче Београда, била је само спремна да прихвати мешовити суд где би се Турцима судило по грађанском законнику који би на Порти био састављен по угледу на неки француски грађански законик. Овај законик би, по замисли Порте, одређивао и висину пореза који би Турци плаћали Кнежевини.²⁸⁰

Ипак, српске и турске власти трудиле су се да побољшају међусобну комуникацију Кнежевине и Османског царства. Због тога је Порта дала амнестију свим бегунцима који су из Ниша и Нишког пашалука прешли у Србију. Из дописа који је издало Попечитељство иностраних дела може се пак уочити да је Кнежевини било у интересу да се бегунци из Босне врате у своје родне куће. То се може тумачити на два начина, један је да су желели, као што је наведено у саопштењу, да је у интересу Србије да се заведе законски систем у целој Османској империји и да се примени на све хришћанске становнике царства. Други разлог, који се, такође, може уочити у Христићевом обавештењу јавности јесте и тај да су бегунци из Босне били изузетно лошег имовинског стања, што је додатно оптерећивало буџет Србије. Кнежевина је чак била спремна да плати путне трошкове бегунаца. После овог споразума Београдска општина је организовала бал којем су присуствовали кнез Михаило и кнегиња Јулија и Хуршид-паша, мухафис, заповедник Београдске тврђаве, који је и предао поменути турски допис кнезу.²⁸¹

Већ у априлу у Кнежевину је дошао нови талас хришћанских избеглица са турских територија, укупно 124 породице (700 људи). Иако су их власти саветовале да се врате на своја огњишта у Турској, пребегли су тврдили да ће радије да остану у Србији и под заштитом српских закона. Све избеглице биле су

²⁷⁹ АС, ИГ, 1203, Филип Христић–Илији Гарашанину, 21. јун/3. јул 1861.

²⁸⁰ Исто, 1203, Илија Гарашанин–Филипу Христићу, 30. август/11. септембар 1861.

²⁸¹ *Србске новине*, бр. 25, 28. фебруар/12. март 1861.

у веома бедном стању. Кнегиња Јулија уступила је Попечитељству 200 дуката за побољшање стања ових сиромаша.²⁸²

Због све већег броја хришћанских избеглица из турских области, влада Филипа Христића с кнезом Михаилом на челу била је принуђена да изда следећа наређења Попечитељству финансија: избеглице су морале да буду распоређене од стране окружне административне власти по разним општинама и морале су да им се доделе парцеле општинске земље. Пребеглима је дато право да две године живе о трошку државе. Избеглице су морале да буду равномерно распоређене по свим општинама, да нека општина не би била преоптерећена наметима за издржавање избеглица. Породицама су додељивани плацеви за куће и земља за орање. Земљу нису имали право да отуђе, нити продају у периоду од петнаест година.²⁸³

Због великог броја избеглица за примером кнегиње Јулије убрзо се повела Београдска општина позивајући своје становнике да донирају колико год могу средстава за збрињавање пребеглог народа из Турске. Грађани су позвани да дају осим новца, одећу, обућу, храну и стоку.²⁸⁴

Односи Србије с околним турским вазалним кнежевинама на почетку владе Филипа Христића нису били посебно срдачни. У Босни, Бугарској, Старој Србији и Македонији ситуација је била нестабилна због сталног турског лошег опхођења према хришћанском становништву и лошег економског стања у целој области. У Бугарској Турска је спроводила насељавање кримских Тартара, што је још више погоршавало стање у држави. Херцеговина се налазила у стању непрестане побуне против турске власти уз подршку из Црне Горе. Кнежевина није учествовала у овим превирањима, између осталог, и зато што 1861. године није била за то материјално способна.²⁸⁵

Односи између Србије и Црне Горе имале су другачију димензију. Црногорски кнез Никола очекивао је помоћ Србије у виду оружја и муниције. Истовремено, не чекајући на одговор, кнез Никола је већ почео да се хвали међу страним посланицима да је помоћ већ добио, што је изазвало велико незадовољство кнеза Михаила. Филип Христић је морао да смирује овај

²⁸² Исто, бр. 48, 11/24. април 1861.

²⁸³ Исто, бр. 51, 18/30. април 1861.

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 59–60.

дипломатски инцидент и уверава француског конзула да су ти наводи у потпуности нетачни.²⁸⁶

Да би очувла наклоност великих сила, у великом интересу владе Филипа Христића било је да се прикрије намера кнеза Михаила да организује отпор против Турске.²⁸⁷

Инцидент с кнезом Николом ускоро је био изглађен и Србија је наставила да снабдева Црну Гору једином војном сировином које је у време владе Филипа Христића имала довољно за извоз – барутом. Барут је достављан Црној Гори приватним каналима све док један од умешаних није решио да товар обезбеди са две наоружане чете Црногораца. То је изазвало подозрење Турака па је влада Филипа Христића Црногорце прогласила за избеглице. Међутим, кнез Никола је порекао да је у било каквој вези с члановима два наоружана одреда. Влада Филипа Христића била је принуђена да накратко смести Црногорце у Ваљево, Чачак и Крагујевац, док нису нашли начина да тајним каналима пребаци војнике назад у Црну Гору.²⁸⁸

Године 1861. Црна Гора је оскудевала у храни па је замолила Србију да дозволи пресељење више стотина породица на њену територију. Кнез Михаило и Филип Христић закључили су да је много ефикасније да Црногорцима одобре новчану помоћ.²⁸⁹

Односи Кнежевине са Србима у Хабзбуршкој монархији у време владе Филипа Христића били су другачији од српско-црногорских или српско-турских односа. Срби у Кнежевини имали су оставрена национална права и тежили су остварењу сопствене државотворности док су Срби у Хабзбуршкој монархији и даље чекали на остварење својих „национално-политичких права“. Патент о оснивању Војводства Србије и Тамишког, који је представљао највеће остварење српских привилегија у Аустрији, проглашен је 18. новембра 1849. године. Војводство је укинато 27. децембра 1860. године. Аустријски цар Франц Јозеф I (1848–1916) тежио је после 1848. године да преуреди Хабзбуршку монархију на принципима федерализма, централизма и двојне монархије. Борба српског народа

²⁸⁶ Laurence Guymer, *Curing the Sick Man, Ser Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht, 2011, 151–159.

²⁸⁷ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 364.

²⁸⁸ Исто, 364–367.

²⁸⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 60–62.

за своја национална права била је подређена споразуму између Немаца/Аустријанаца и Мађара. Желећи да задовољи интересе Мађара, цар је укинуо Војводину. У намери да поврате привилегије, Срби из Војводине су желели да одрже народни сабор. Насупрот томе, цар им је нудио споразум у Бечу. Не желећи да одговорност о привилегијама у потпуности преузме на себе, патријарх Рајачић је одлучио да, уз дозволу цара, одржи Благовештенски сабор у Сремским Карловцима. Сабором је председавао патријарх Рајачић. То је био један од важнијих сабора српског народа у Угарској.²⁹⁰ Сабор се састао 2. априла 1861. године.

Сабор је уместо црквеног имао „расправно-политички“ карактер. Основни циљ Сабора био је да одреди даљи пут српског националног развитака унутар Хабзбуршке монархије. У Хабзбуршкој монархији донета је одлука да се у царевини уведе централизација власти. Сазвањем сабора јавно је признат већ поменути „национално-политички значај“ српског народа. Основни захтев сабора српске војвођанске елите био је уперен ка поновном оснивању посебне српске аутономне области. На сабору је дошло до сукоба истих тенденција које су постојале у влади Филипа Христића, тј. до сукоба тзв. конзервативних присталица царске власти (у Кнежевини то су биле кнежеве присталице којима је припадао и сам кнежев представник) и либерала. Либерали су решење српског националног питања видели у ослонцу на Угарску. Они су желели да права српског народа остваре уставним путем уз помоћ Угарског сабора савезом између „напредних мађарских и српских друштвених снага“. На челу либерала био је Светозар Милетић. Даљу основу за остваривање српских права представљали су принципи природног и националног права.²⁹¹

Занимљиво је истаћи да се српска влада Филипа Христића, која је, као што је већ речено, у српској историографији окарактерисана као конзервативна, такође, залагала за уједињење и сарадњу с Мађарима. Овај став владе доказује поставку да се политика Филипа Христића не може у потпуности окарактерисати као конзервативна, већ се Христићев политички став мора прилагодити

²⁹⁰ Важни народно-црквени сабори српског народа у Угарској били су још Темишварски сабор 1790. године и Мајска скупштина 1848. године.

²⁹¹ Василије Крестић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1849–1868*, Историја српског народа, књ. V–2, Београд, 1994, 125–128.

приликама у Србији, која нити је 1861. године успела у потпуности да се одрекне турског наслеђа, а нити је успела да усвоји европске вредности. Кнез Михаило се залагао за измирење Мађара и Срба. Изасланик владе Филипа Христића на Благовештенском сабору у Карловцима био је Јован Ристић, који је патријарху Рајачићу изнео мишљење да српска права у Угарској треба да буду потврђена уставом. Предлози Светозара Милетића и владе Филипа Христића нису у Сабору добили већину гласова. Поновно успостављање Српског Војводства, као посебне аутономне јединице, угрозило би јединство угарске територије, што је било неприхватљиво за мађарске владајуће кругове.²⁹²

На сабору у Карловцима 1861. године прихваћен је правац патријарха Рајачића. Ова струја, подстицана од аустријских власти, захтевала је што већу територију и што шира аутономна права. Ипак, патријарх Рајачић није сагледао да су такви српски захтеви били оружје аустријске владе у борби против Мађара. Срби су захтевали аутономна права за Срем, Бачку, Банат и Војну границу. Било је предвиђено да у Војводини службени језик буде српски, да има свој грб и заставу, првостепени и апелациони суд, на челу војводства био би војвода. За Светозара Милетића и владу Филипа Христића такви захтеви били су потпуно неприхватљиви јер нису водили рачуна само о српским националним интересима већ и о интересима других народа. Сабор је трајао до 20. априла 1861. године. Цар је обећао Србима да ће испунити њихове захтеве. Ипак, у страху од оснивања једне заједничке српске државе цар није испунио српске захтеве.²⁹³

Законодавна делатност

У законодавству којим је руководио Филип Христић може се уочити неколико врста закона: закони који су регулисали односе у друштву, као што су закон о механама и другим аспектима друштвеног живота, закон о дому за с'ума сишавше; закони који су регулисали односе унутар друштвених класа чиновника и официра, тј. закони који су се односили на државну администрацију и приврдене законе.

²⁹² Исто, 128–129, 142.

²⁹³ Исто, 129.

Почетне реформе кнеза Михаила биле су врло малих размера. Филип Христић је издао наредбу да се члановима грађевинских комисија уведе надокнада за путне трошкове. Извршене су допуне казненог законика; регулисано је законски приватно власништво земље, тј. уведена је казна законом за бесправно проширење поседа на туђу или општинску земљу; одлучено је да ће за отварање дућана, тј. трговачке или занатске радње бити потребна државна дозвола. Регулисана су правила понашања међу чиновницима и припадницима еснафа. Такође, кнез Михаило и Филип Христић покушали су да заведу ред у администрацији правосуђа Кнежевине.²⁹⁴

Кнез Михаило и Филип Христић издали су налог Попечитељству правосуђа да уведе нов начин завођења јавних исправа у судовима и опорезивање истих. На тај начин, постављен је темељ за увођење модерног правосудног система у Кнежевину. Све исправе морале су у суду да се поднесу у оригиналу и тамо су у том облику морале бити заведене. Документа су могла да буду достављена поштом, али у том случају пошиљалац не би добијао потврду да су документа стигла у суд. Издато је наређење да се у суду смести посебна каса, тј. трезор у коме би се чувала највреднија документа као што су тестаменти и остала вредносна документа. Сва документа су морала да буду заведена једнаким редним бројем. Такође, уведена је такса на печате, тј. такса за оверу докумената.²⁹⁵ Династичко питање било је основа сукоба политичких струја у Србији. Михаило Обреновић је у својој прокламацији нагласио да презире освету и гоњење и да ће се у својој власти ослонити да све личности које буду доприносиле просперитету Кнежевине. Млади Обреновић тежио је да успостави равнотежу у односу подржавалаца једне и друге династије. Друго питање било је повезано са династичким питањем. Током обрачуна између две династије многи државни службеници – чиновници изгубили су државну службу. Кнез је решио да се то питање испита и да они чиновници који још нису за пензију добију поново посао у државној администрацији, а осталима да буде додељена пуна пензија. Тиме је делимично била успостављена чиновничка држава кнеза Михаила.²⁹⁶

²⁹⁴ *Србске новине*, бр. 146, 5/17. децембар 1860; Исто, бр. 11, 26. јануар/ 8. фебруар 1861.

²⁹⁵ Исто, бр. 19, 14/26. фебруар 1861.

²⁹⁶ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 152–155.

Влада Филипа Христића била је принуђена да покуша да среди државни буџет. Као што је већ речено, уведена је такса за оверу докумената и регулисана је наплата данка у домаћинствима која су изгубила неког члана. Измењен је судски поступак у грађанским парницама тиме што су градске парнице изузете из ингеренција Попечитељства унутрашњих дела и стављене у руке Попечитељства правосуђа. Буџет намењен за грађанске парнице прешао је, такође, у касу Попечитељства правосуђа. Наложено је Попечитељству финансија да уведе нову таксу на лов риба гардама, рибарско-грађевинским алатом. Та врста риболова била је уобичајена на Ђердапу, на широком делу Дунава. Пошто је друштвени живот у Београду почео да се развија, кнез Михаило и Филип Христић уочили су могућност да Кнежевина и Београдска општина од тога имају корист. Млевену – туцану кафу могао је да служи у кафанама само онај који је поменуто кафу купио од произвођача. Само Београдска општина могла је да дозволи производњу туцане, тј. млене кафе одређеном произвођачу и тиме је Кнежевина од буђења грађанског живота у Србији имала корист.²⁹⁷

Уочивши добит за буџет Кнежевине од поменутог развоја друштвеног живота у Србији, кнез Михаило и Филип Христић увели су „меанску таксу“ од две паре на вино и точено пиво и порез од четири паре на препеченицу у свим општинама у Србији.²⁹⁸

Заведено је делимично здравствено осигурање полиције, које би полицајци могли да доплате у случају да се лече од нечег другог, што није повреда на раду, тј. рањавање.²⁹⁹

У намери да створи војску с којом је могао да Србију и околне балканске области у потпуности ослободи од турске власти, кнезу Михаилу била је потребна војна елита која би могла да управља народном војском. Због тога је заједно с Филипом Христићем и председником савета Стевчом Михаиловићем донео закон о женидби официра. Није било довољно да официр заврши војну школу, већ је било неопходно да има довољно средстава за живот да не би на тај начин угрожавао своју службу.

²⁹⁷ *Србске новине*, бр. 14, 2/14. фебруар 1861.

²⁹⁸ Исто, бр. 15, 4/16. фебруар 1861.

²⁹⁹ Исто, бр. 29, 9/21. март 1861.

Сваки официр је по том закону био у обавези да се ожени, али да не би морао да издржава породицу од своје плате, морао је да изабере жену из богате породице. За брак је морао да добије одобрење Војне управе. Закон је предвиђао да је тек официр са чином мајора имао довољно велику зараду да издржава своју породицу. Нижи чиновници морали су приликом женидбе добити мираз од 500 дуката, што би им обезбедило пристојан живот. Да би ступила у брак, невеста је морала да буде крштена, официр је морао да прима пуну плату и није смео да буде задужен. Такође, пре ступања у брак између супружника склапан је предбрачни уговор који је показивао колика је вредност њиховог заједничког имања.³⁰⁰

Издата је и уредба да се у свим општинама у Кнежевини изједначе плате кметова и служитеља с платама служитеља запослених у Попечитељствима.³⁰¹ Те односе посебно је регулисао закон о чиновницима грађанског реда, који је успостављен за време владе Филипа Христића. Општим делом закона регулисано је ко може да ступи у државну службу. У ред чиновника могло је да ступи само лице које је било потпуно самостално и уживало пуна грађанска права, тј. није било под туторством или старатељством другог лица. Лице није смело да буде осуђивано. Чиновник је морао да има потребна знања за обављање свог посла, способност и добро владање. Странац се могао примити у државну службу само уз одобрење и под уговором. Чиновници су приликом ступања у службу полагали заклетву, административну или судску. Заклетва се полагала само једном, приликом ступања у службу. Полагала се поново само приликом преласка у другу службу, која је поново захтевала заклетву. У државну службу су примани само најбољи и унапређења су могла бити додељивана само по заслуги водећи рачуна о примерном владању у служби и изван службе, као и способностима чиновника. Године службе нису могле да утичу на унапређење у више звање. Само приликом једнаких способности чиновника добијао је предност онај који је имао више година службе. Ако би неко био примљен у службу да би стекао праксу и изучио посао, то му не би гарантовало унапређење у служби.

Закон је, такође, прописивао да су чиновници били у обавези да чувају државне тајне и нису смели да напуштају место службовања без одобрења власти.

³⁰⁰ Исто.

³⁰¹ Исто, бр. 30, 11/23. март 1861.

Они службеници који су били запослени у дипломатској служби или у Попечитељству иностраних дела нису смели да примају поклоне, награде и одликовања, од страних влада без одобрења кнеза.

Сви чиновници имали су право да ако се одрекну плате, пензије и осталих користи, поднесу оставку на службу када предају своја задужења другоме. Све поменуте повластице, чиновници су могли да изгубе само судском пресудом.

Чиновник се могао привремено удаљити из службе само ако је укинута звање које је имао или служба у којој је био запослен. Кад би кнез отпустио попечитеље и посланике из службе, они би се вратили на радно место са кога су отишли или на друго радно место с истом платом. За необављање или лоше обављање посла, чиновници су могли да буду кажњени административним укором или одузимањем плате на три месеца. Чиновник је могао да буде пензионисан после 40 година службе или са 60 година старости. Државни службеник је могао да изгуби пензију само у случају смрти, ако поново ступи поново у службу било домаћу, било страну или из истих разлога из којих је могла и служба да се изгуби. Породица чиновника била је обезбеђена оснивањем Фонда за удовице. Овај закон потписали су: кнез Михаило Обреновић, Стевча Михаиловић, председник савета, кнежевски представник Филип Христић и главни секретар Савета Рајко Лешјанин.³⁰² Реформе које је увео Филип Христић задирале су у сваки аспект живота српског грађанина. Издајући наредбу да се у правосуђу не примају непотписане и неоверене молбе, Христић је покушао да научи становништво исправаном начину за изношење захтева, тј. молби за испуњење својих права и тако је пунио државну касу новцем.³⁰³

Такође, Филип Христић издао је наредбу Попечитељству финансија да се аустријски шестац (новац) сведе на 36 чаршијских или 18 пореских пара.

Кнез Михаило и Филип Христић покушали су да уведу ред у наплату данка. Када би домаћинство због смрти остало без пореске главе, приликом наплате пореза уместо данка прилагала се умрлица, коју би потписао свештеник. Ако је било у питању богато домаћинство, порез би био наплаћен за претходни период, ако је у питању било сиромашно домаћинство, порез не би ни био

³⁰² *Србске новине*, бр. 40, 28. март/9. април 1861.

³⁰³ Исто, бр. 42, 30. март/11. април 1861.

наплаћен.³⁰⁴ У време владе Филипа Хрстића уведен је и закон о стечајном поступку. Стечај је дефинисан као судски поступак у којем дужник није у стању да подмири своје дугове према повериоцу. Закон је дефинисао стечајни поступак уопште, намирење поверилаца, правила о начину исплаћивања поверилаца. Овим законом регулисан је и стечајни поступак према фабрикама, трговцима и трговачким друштвима. Закон је усвојен 17. марта 1861. године.³⁰⁵ У априлу 1861. године Филип Хрстић је уз подршку кнеза Михаила увео закон о механама. Закон је признавао три врсте механа: варошке, сеоске и друмске. Биле су подељене у три класе: механа прве класе морала је имати пет соба, од којих су три морале да буду намештене. Механе друге класе морале су да имају четири собе од којих су две морале да буду намештене, док су механе четврте класе морале да имају три собе од којих је најмање једна морала да буде ненамештена. У механама све три класе две собе су морале да служе за ручавање и преноћиште. Прописано је да је свака механа, поготово ако је била друмска или сеоска, морала да има и кухињу, пећ за печење хлеба и бунар са свежом водом уколико у близини није постојао извор ни текућа вода. На ком месту и које класе механа може да буде подигнута, одређивало је Попечитељство унутрашњих послова. Све механе морале су да буду удаљене од школа и цркава барем сто метара. Механе су могле у свом поседу да имају и кафану, али постојећим кафанама није било дозвољено да у својој понуди имају и преноћиште. Све друмске или сеоске механе морале су се налазити на сат и по удељености једна од друге. Права на изградњу механе давало је и наплаћивало Попечитељство унутрашњих дела. Уколико би механа била отворена без поменуте дозволе, закон је прописивао казне. Већ отворене механе су распоређене по класама.³⁰⁶

На предлог Малогоспојинске скупштине из 1859. године и уз сагласност Савета, прописано је да се у Београду годишње могу одржати три панађура – вашара „за сирове, земаљске и стране производе за стоку“. Вашари су се могли одржавати од 20. фебруара до 1. марта, од 1. до 10. августа и од 15. до 26. октобра.³⁰⁷

³⁰⁴ Исто, бр. 38, 23. март/4. април 1861.

³⁰⁵ Исто, бр. 42, 30. март/11. април 1861.

³⁰⁶ Исто, бр. 47, 8/20. април 1861.

³⁰⁷ Исто, бр. 48, 11/23. април 1861.

После општих закона о уређењу друштвеног живота дошле су на ред и уредбе о завођењу реда у Београду. Влада Филипа Христића одлучила је да се мора одржавати чистоћа на улицама и авлијама и да баште и плацеви морају да буду ограђени са прописно затвореним капијама. Стока је могла да буде продавана само на прописаним местима. Оцаи су морали редовно да се чисте. Власници механа и кафана морали су да пале фењере увек у одређено прописано време. Дрва су морала да буду уредно сложена. Прописано је да се четвртком и недељом, рано ујутру док су радње затворене и док народ не почне да излази у град, улице перу и чисте и да се уклања смеће. Није само регулисана хигијена у граду већ и понашање грађана. Тудорима, старатељима и родитељима наређено је да пазе да се малолетна деца не изгубе. Они грађани који су издавали куће и станове били су у обавези да пријаве полицији уколико кућу издају неком странцу. Сви дрвени оцаи морали су до августа 1861. године да буду замењени озиданим. Овај низ уредби донет је у периоду од фебруара до априла.³⁰⁸

Одлучено је да се потврде о личности (феде) издају бесплатно чиновницима, свештеницима, службеницима у правитељствима, ђацима и убогим.³⁰⁹

Током владе Филипа Христића законом је успостављена прва болница за умоболне – Дом за с'ума сишавше. Болница је установљена у *Докторовој кули*.³¹⁰ Занимљиво је да је тој кући намену одредио Филип Христић 1861. године и да је она остала психијатријска болница све до данас. Болница је била намењенима пацијентима из целе Србије. Била је под управом Попечитељства унутрашњих дела. У Дому за с'ума сишавше од особља био је запослен један доктор медицине, који је уједно био и начелник, тј. управник болнице. Запослени су били још и један лекарски помоћник – хирург, један економ и један свештеник. Овако мали број запослених у односу на болеснике из целе Кнежевине показује да материјална средства за отварање овакве специјалистичке бонице нису била велика. Ипак, за одржавање нове болнице био је обезбеђен посебан буџет. Пацијенти који су примани у новоосновану медицинску установу патили су од

³⁰⁸ Исто, бр. 51, 18/30. април 1861.

³⁰⁹ Исто, бр. 55, 29. април/11. мај 1861.

³¹⁰ *Докторова кула* саграђена је 1823. године. Подигао ју је италијански лекар Вито Ромита, један од првих лекара у кнежевини, на Губеревцу (данас Кнеза Милоша 103)

дечје парализе и епилепсије. Може се закључити да у Кнежевини у ово време нису биле познате друге душевне болести. Попечитељство унутрашњих послова одређивало је колико ће умоболних болесника бити примљено сваке године. Међутим, богати пацијенти који су желели да буду смештени у тој болници били су у обавези да свој боравак плаћају Попечитељству унутрашњих послова по цени коју би оно одредило. Приходи који би били остварени на тај начин остајали би болници на располагању.

У првобитној уредби о оснивању поменуте болнице било је предвиђено да се направи разлика између болесника који плаћају и оних који се лече на терет државе. Они који плаћају имали би боље услове боравка. Када би се, после неког времена уочило како болница функционише, било је замишљено да се једни болесници одвоје од других. Они душевни болесници који нису били у стању сами да се издржавају, лечили су се о трошку државе. Који ће болесници из Кнежевине бити примљени у ову институцију, одлучивали су градски судови, а за варош Београд суд вароши Београд. Ако би се неко од родбине или неко други одлучио да чува особу за коју је пресуда донесена да је душевно оболела, морао би да гарантује сигурност поменуте особе, као и свих особа које је окружују.

Болесници су могли да буду отпуштени из ове лекарске установе кад би оздравили или кад би неко од родбине одлучио да преузме бригу о њима. Велики део оздрављења болесника чинила је религија. Због тога су свештеници долазили у болницу три пута недељно. Када би били отпуштени из болнице, сви пацијенти су добијали назад своју приватну својину. Уколико нико од родбине не би преузео бругу о болеснику или он не би био успешно излечен, његова материјална добра припала би фонду за „с ума сишавше.“ Тим фондом управљала је Управа просвете. Лекове је обезбеђивало Попечитељство унутрашњих дела из материјалних средстава предвиђених за сиротињу. Цена лекова била је за трећину мања од набавне вредности медикамената.

Осим болнице за умоболне влада Филипа Христића настојала је да успостави и друге медицинске установе у Кнежевини. На основу пореза сакупљеног у пожаревачком округу, било је предвиђено да тамо буде основана општа болница смештена у Шапцу.³¹¹

³¹¹ Србске новине, бр. 32, 16/28. март 1861.

Уређујући даље државну администарцију Филип Христић је указом од 7. априла 1861. године увео фиксно радно време за све чиновнике – и зими и лети од осам до тринаест сати с обавезом доласка у канцеларију и поподне уколико обим посла то захтева.³¹²

У законе који су уведени у привреди Кнежевине може се сврстати закон о шумама – шумска уредба. Том уредбом шуме су биле подељене на правителствене, општинске, општенародне и приватне. У општенародним шумама које су се налазиле у планинама ван приватних поседа било је свима дозвољено да секу дрва за огрев. Општинске шуме су биле у власништву појединих општина и само су оне могле од тих шума да имају приходе. За сечу шуме на приватним поседима биле су потребне дозволе. Биле су прописане казне за оне који су секли шуму на местима за која нису имали одговорајуће дозволе.³¹³ Кнез Михаило и Филип Христић увели су царине на Сави и Дунаву на превоз робе скелама у циљу побољшања земаљске трговине.³¹⁴ Царина је уведена и на ушћу Дрине.³¹⁵

Што се тиче професора, њима је одређено да могу у пензију после 30 година професорске службе. А ако би променили професију, године службе које су стекли као професори биле би им урачунате за пензију.³¹⁶

Донесене су и измене и допуне казног законика које су регулисале понашање затвореника и однос власти према њима.³¹⁷ Влада Филипа Христића издала је наредбу Управи просвете да се професори више не примају одмах као редовни професори, на упражњеним катедрама у Лицеју и гимназијама, као што је до тада било уобичајено. Показало се да би због економије и због редовног одржавања предавања било корисније да се лица на слободна места на катедрама прво примају на замену. Од ове уредбе на упражњена места на катедрама могли су да се примају само „суплементи“ или „заступници.“ Такав поступак је омогућавао да се провери да ли ће лице које је примљено у потпуности

³¹² Исто, бр. 47, 8/20. април 1861.

³¹³ Исто.

³¹⁴ Исто, бр. 57, 6/18. мај 1861.

³¹⁵ Исто, бр. 58, 8/20. мај 1861.

³¹⁶ Исто, бр. 62, 16/27. мај 1861.

³¹⁷ Исто, бр. 64, 22. мај/3. јун 1861.

одговарати послу, који је требало да врши. Заступник или суплемент сматран је у сваком погледу привременим чиновником.³¹⁸

У циљу да општине стекну сопствене приходе и да не зависе од државног буџета Кнежевине, влада Филипа Христића омогућила је свим општинама у Кнежевини да могу на својој територији изнајмљивати право на клање стоке у соланама. Таксе које су наплаћиване на стоку која је искоришћена за производњу усољеног меса, ишла је у касу општине, а на у државну касу.

Увођење закона и друге реформе у Србији довеле су до узнемирености на Порти. Илија Гарашанин преко Јована Мариновића сугерисао је да се успори спровођење реформи јер је такво стање у Кнежевини угрожавало успех Гарашанинове мисије. Сазив Преображенске скупштине такође је успоравало Гарашанинове преговоре с Турцима.³¹⁹

После Преображенске скупштине одржане августа 1861. године, током пропутовања по Србији, док су боравили у Књажевцу, кнез и Филип Христић су на препоруку Управе просвете донели уредбу да се Крагујевачкој полугимназији дода још један пети разред и да се на тај начин подигне на степен гимназије. Посебна годишња плата је одређена за још једног професора.³²⁰

Разматрајући претходно наведене законе, може се закључити да је влада Филипа Христића, под његовим руководством на основу реформи, које је наложио кнез Михаило, у државну администрацију Кнежевине Србије увела темеље западног законодавства. Будући да је био правник, Филип Христић је својим образовањем, стеченим у Аустро-Угарској и Француској, допринео томе да се испуни намера кнеза Михаила о успостављању правног поретка и државе закона у Србији.

Преображенска скупштина

Кнез Михаило је објавио да ће „у намери да саслуша жеље свога народа“ ванредна Народна скупштина бити сазвана на Преображење 6. / 19. августа 1861.

³¹⁸ Исто, бр. 65, 23. мај/4. јун 1861.

³¹⁹ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. 2, 90; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 80–83.

³²⁰ *Србске новине*, бр. 130, 7. септембар 1861.

године. Да би поштедео народ од напорног путовања, кнез је одлучио да Скупштина буде одржана у Крагујевцу, који се налазио у централном делу тадашње Кнежевине. Избори су морали да буду обављени у кратком року. За посланике нису могли да буду бирани по закону државни чиновници. Иначе је могао бити изабран сваки припадник српског народа старији од 30 година.³²¹ Избори за Народну скупштину заказани су за 24. јули 1861. године.³²² Попечитељство унутрашњих дела је 27. јула премештено у Крагујевац, где је било предвиђено да остане све док траје Скупштина.³²³ Већ 1. августа Филип Христић се налазио у Крагујевцу, као и попечитељ финансија Јован Гавриловић и управитељ просвете Јован Филиповић. Кнез Михаило отишао је из Београда у Крагујевац 2. августа 1861. године.³²⁴

Напади либерала на владу Филипа Христића и кнеза Михаила у *Српском дневнику* настављени су и у време избора за Преображенску скупштину. Влада је оптуживана да није одговарајуће људе изабрала за народне посланике. На Преображенској скупштини учествовало је 575 посланика, што је био највећи број до тада.³²⁵

За председника скупштине изабран је Тодор Туцаковић,³²⁶ за потпредседника Мијалко Раденковић, за секретаре Јован Ристић и Алекса Романовић. Кнез је за секретаре скупштине изабрао најобразованија лица за која је био сигуран да ће подржавати став владе Филипа Христића. У Крагујевцу је либерална опозиција била веома јака. Због тога је кнез инсистирао да изабрани председник скупштине Тодор Туцаковић буде смењен и да на његово место буде изабран посланик из Јагодине Мијалко Раденковић, који није био под утицајем кргујевачке опозиције.

Преображенска скупштина трајала је од 6. до 20. августа 1861. године, укупно две недеље. Најважнији закони који су усвојени на Преображенској

³²¹ Исто, бр. 92, 19/31. јул 1861.

³²² Исто, бр. 93, 22. јул/3. август 1861.

³²³ Исто, бр. 96, 27. јул/8. август 1861.

³²⁴ Исто, 101, 1/13 август 1861.

³²⁵ Исто, бр. 104, 5/17 август 1861.

³²⁶ Тодор Туцаковић (1825–1886), трговац, посланик на Светоандрејској скупштини. На Малогоспојинској скупштини 1859. године био је потпредседник Народне скупштине. Изабран је за председника Преображенске скупштине, али је смењен после три дана јер је кнез Михаило желео да Мијалко Раденковић, јагодински посланик, буде председник. Касније је био потпредседник Скупштине 1868. године која је довела кнеза Милана на престо и 1896. године на скупштини која је усвојила нови устав. Био је председник скупштине 1878, 1879. и 1887. године.

народној скупштини били су закон о Народној скупштини,³²⁷ закон о Државном савету, закон о народној војсци, закон о плаћању пореза на богатство и допуна закона о наследству књажевско-српског престола.³²⁸

Закон о Народној скупштини прописивао је да кнез поставља председника, потпредседника скупштине и скупштинске секретаре. На тај начин, они који управљају скупштином били су поуздани органи владе. Министри су били обавезни да присуствују скупштинском заседању. Основни разлог за сазив скупштине било је да кнез сазна какво је расположење народа. Преображенска скупштина показала је да постоји потпуна сагласност између кнеза, владе Филипа Христића и скупштине. Основни састав скупштине чинили су градски трговци и сеоске газде док су свештеници чинили један мали број посланика. Већина посланика била је неписмена. Управо је то био основни разлог због кога се кнез Михаило противио увођењу у Кнежевину народних слобода које су биле распрострањене у Европи. Кнез је сматрао да би редовни годишњи сазив Народне скупштине требало увести у Србију тек када би највећи број њених чланова сачињавала имућна и образована средња класа.³²⁹

Закон о Државном савету изједначио је саветнике с осталим државним службеницима. Кнез је добио право да отпусти државне саветнике из службе и самим тим је добио сва овлашћења која је до тада по Уставу из 1838. године имао турски султан. Саветници су тражили да се прошири њихов имунитет. По овлашћењу кнеза, Филип Христић је морао овај захтев да одбије „као неумесан.“³³⁰

Порез на имућност предвиђао је нови порески систем. С једне стране, порез би се резезивао на основу постојеће имовине, а с друге, на основу добити, зараде становника, трговца или занатлија. По овом систему, било је предвиђено да већи порез држави плаћају богатији становници. Овај закон није доживео своју потпуну примену.³³¹

³²⁷ *Србске новине*, бр. 118, 21. август/2. септембар 1861.

³²⁸ Марко Павловић, *Преображенски устав, први српски устав*, Крагујевац, 1997, 75.

³²⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 205–218.

³³⁰ М. Павловић, *нав. дело*, 215–216. Занимљиво је приметити да је Филип Христић као министар зауставио иницијативу о саветничком имунитету, а као саветник 1864. године био предводник опозиције у Савету захтевајући министарску одговорност. С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 172–173.

³³¹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 297–298.

Допуна закона о наследству књажевско-српског престола омогућила је кнезу да – иако после осам година брака с књегињом Јулијом Хуњади није имао мушког наследника – Србији обезбеди наследног кнеза из династије Обреновић. То је омогућено уколико би кнез Михаило у свом тестаменту наименовао „себи и свом престолу наследника.“³³²

Филип Христић је два пута долазио на заседање Преображенске скупштине. Чим је постало очигледно да ће либерална опозиција имати велики утицај у Скупштини и да неће доћи до намераваног помирења странака, кнез је одлучио да пошаље у Скупштину Филипа Христића да посланицима покуша да објасни да је за просперитет Кнежевине најважнија слога. Христић је у скупштини покушао да убеди посланике да је веома важно да буду уверени у добре намере кнеза и да је најважније да скупштина усвоји законе које јој је Михаило Обреновић предложио. Христић није добро проценио односе у скупштини и веровао је да је успео да утиче на расположење посланика. Међутим, ситуација је била у потпуности супротна. Христићев наступ изазвао је незадовољство либералне опозиције. Основни приговор посланика био је да је кнежев представник својим појављивањем изазвао опструкцију рада скупштине.

Филип Христић и кнез Михаило после таквог развоја ситуације нису више имали другог избора него да позову председника и потпредседника скупштине и по два посланика из сваког округа на пријем код кнеза. Кнез је поново апеловао на посланике да покушају да се сложе и да се одупру агитацији либералне опозиције и позивима на народне слободе. Кнез је истакао да је законодавна делатност најважнији задатак скупштине. Најопасније оружје које су либерали користили у покушају да управљају Народном скупштином било је позивање на народне слободе. Филип Христић и кнез Михаило били су свесни те опасности и покушавали су да је отклоне у разговорима с народним посланицима.³³³

Највећи број проблема у односима владе Филипа Христића с Народном скупштином настао је приликом доношења закона о министарској одговорности. Није било одговарајуће да високообразовани министри одговарају пред

³³² М. Павловић, *нав. дело*, 219.

³³³ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 390–392.

неписменим посланицима. Због тога је било предложено и усвојено да министри одговарају за своју делатност кнезу и Државном савету.³³⁴

Други пут је Филип Христић присуствовао заседању Преображенске скупштине 11. августа, када је изложио кнежеве примедбе на предложене законе. Замерке су се односиле на пројекат закона о Народној скупштини. Примедбе су биле усмерене да ојачају кнежеву власт, на пример, уколико би кнез дуже одсуствовао из земље, не би морао да сазива Народну скупштину, већ би могао да постави једног или више намесника. Христић је на захтев кнеза тражио да се појам харач као услов који одређује да ли неко лице има бирачко право или нема, изостави из текста јер се харач више у Србији и није плаћао. Такође, онемогућено је да у случају смрти или болести изабраног народног посланика лице с највише гласова после њега, буде постављено као замена. Све кнежеве примедбе Скупштина је усвојила у целини.³³⁵

Христићев други долазак у Скупштину забележен је у Протоколима народне српске Преображенске скупштине под датумом 11. август 1861. године. У *Србским новинама* овај протокол објављен је под датумом 15. август 1861. године.³³⁶

Закон о народној војсци, поред стајаће војске, установио је народну изједначивши њену структуру са стајаћом војском. Народну војску чине сви Срби од двадесете до педесете године. Као и стајаћа, народна војска се дели на пешаке, коњанике, тобције и пионире. Структура обе врсте војске изједначава се и започиње се с редовном обуком народне војске. Замисао кнеза и владе Филипа Христића била је да се читав народ претвори у војску, а да се издржавање војске одвија о трошку сељака, а не државе, јер војска није боравила у касарнама, већ су маневри вршени у руралним областима после завршетка пољопривредних радова.³³⁷

Као и на све остале основне законе Михаилове владавине, Филип Христић је ставио свој потпис на Закон о Народној скупштини,³³⁸ Закон о устројству

³³⁴ Исто, 393–394.

³³⁵ *Протоколи ванредне скупштине народне државне о Преображењу 1861. године*, Београд, 1861, 42–43.

³³⁶ *Србске новине*, бр. 113, 15/27. август 1861.

³³⁷ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 277–280.

³³⁸ *Србске новине*, бр. 118, 21. август/2. септембар 1861.

Државног савета,³³⁹ Закон о устројству народне војске,³⁴⁰ Закон о плаћању пореза по имућности³⁴¹ и Допуну закона о наследству књажевско српског престола.³⁴²

Филип Христић је по повратку у Београд своје путовање са кнезом Михаилом по Србији, „где је кнез Милош становао у својој младости,³⁴³ Илији Гарашанину описао као веома успешно. Христић се током пута уверио да је српски народ задовољан реформама које је спровела Преображенска скупштина. „Сва решења Преображенске скупштине примљена су од народа са пуним задовољством, чиме је реформама његове светлости, не само стварни него и морални успех савршено у земљи осигуран.“³⁴⁴

Христић је оценио да је Законом о устројству Савету враћена сва претходна законска власт, која је до тада била угрожена међусобним сукобима саветника. „Укинута су све повластице које су биле везане само за личност саветника.“ Повлашћени положај појединих саветника доводио је до сталних сукоба унутар Савета. Увођењем одговорности саветника кнезу, уместо Порти, обезбеђено је стално и непрекидно функционисање Савета, у намери да се осигура благостање народа о коме се Савет бринуо.

Пишући Илији Гарашанину о одлукама Преображенске скупштине, Филип Христић је нагласио да је схватио да ће му у Цариграду највише замерити садржај члана 10 Закона о устројству државног савета.³⁴⁵

Поменути члан гласи: „Кнез једини заступа и представља Србију спрам страних држава. Он закључава уговоре и прави конвенције о чему извештава Савет, чим околности допусте. Но ако су уговори онакве природе као што је у трећој тачки подречено, нужно је претходно одобрење Савета.“

Став 4 тачке 3 Закона о устројству Државног савета гласи: „Задатак Савета је да разматра уговоре, које би Кнежевство Правитељство везивало било са страним државама било са приватнима, уколико би такви на терет државе падали или би у правна или приватна права дирали“.

³³⁹ Исто, бр. 119, 22. август /3.септембар 1861.

³⁴⁰ Исто, бр. 120, 23. август/4. септембар 1861.

³⁴¹ Исто, бр. 121, 24. август /5.септембар 1861.

³⁴² Исто, бр. 137, 23. септембар/5.октобар 1861.

³⁴³ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 394.

³⁴⁴ *Србске новине*, бр. 146, 14/26 октобар 1861.

³⁴⁵ Исто.

Филип Христић је био свестан да му је по овој тачки замерено да је кнезу дато право да склапа уговоре као независан владар, што је било право сувереног владара, а не вазалног кнеза. Кнежев представник бранио је постојање овог члана тврдећи да се он односи искључиво на уговоре склопљене унутар српске независности, што је била логична последица Кнежевине признате аутономије.

Што се тиче овлашћења Народне скупштине, Христић је сматрао да је до Преображенске скупштине, претходне три године Народна скупштина себи приписивала законодавну власт. По новом закону о Народној скупштини и укидањем већ поменутих личних повластица државних саветника, законодавна власт је враћена у руке кнеза и Савета.

Закон о плаћању пореза по имућности Филип Христић је оценио једноставно – сматрао је да промена пореског система „лежи на логичном начелу да ко више има, више и средстава држави треба да пружи“.

Што се тиче Закона о народној војсци, Христић је истакао да је српски народ ионако у свакодневном животу стално наоружан и способан да самостално организује војне формације. Закон о устројству народне војске омогућио је да се ова уобичајена навика српског народа постави у законске оквире.

Када је Скупштина усвојила све претходно поменуте законе, почела је да разматра тешкоће српског народа. Једна од основних тешкоћа било је наследство престола јер кнез Михаило није имао мушког наследника ни после осам година брака с кнегињом Јулијом. Светоандрејска и Малогоспојинска скупштина потврдиле су наследно право династије Обреновић. Ново дефинисање наследног права династије Обреновић, које је усвојила Преображенска скупштина, омогућавало је да кнез одреди свог наследника путем усвајања, што је по схватању Филипа Христића учврстило права династије Обреновић и обезбедило независна права Кнежевине. Могућност усвајања наследника кнеза Михаила омогућило је сталност и стабилност династичке власти која је Кнежевини била потребна.

Оценивши на тај начин достигнућа Преображенске скупштине, Филип Христић је упутио Илију Гарашанина да о њима извести министра иностраних послова Турске, а преко њега и самог султана.

Илија Гарашанин је отворено изразио Филипу Христићу своје одушевљење усвајањем закона на Преображенској скупштини. Сматрао је да ће слобода у Кнежевини пасти пред „поретком, спокојством и напретком земаљским.“ Тиме је потврдио да подржава смернице кнеза Михаила да народ прво треба научити да живи и поштује законски организовану државу па тек му онда дати политичке слободе. Владавину кнеза Михаила окарактерисао је као ослобођење од страних утицаја. Овим писмом Гарашанин је Филипу Христићу из Цариграда поручио да је задовољним законским реформама.³⁴⁶

Порта је, међутим, сматрала да су одлуке Преображенске скупштине прекорачиле границе српске аутономије и да омогућавају помагање ослободилачких покрета у Босни и Херцеговини и Бугарској. Међутим, све велике силе, осим Аустрије и Велике Британије, нису дале подршку том ставу Турске. Децембра 1861. године ове две силе су одлучиле да уложе протест у Београду. Влади Филипа Христића замерено је да није достојна да учествује у стварању Европе. Законске одлуке Преображенске скупштине протумачене су као нови устав и проглашење потпуне независности.³⁴⁷

Закони усвојени за време владе Филипа Христића дали су основу дугогодишњем министровању Илије Гарашанина. Може се уочити да Гарашанин као релативно необразован политичар, у односу на школоване паризлије, није био способан да сам спроведе усвајање закона кнеза Михаила, потребних за даље легално уређење руковођења Кнежевином. Филип Христић је својим министровањем омогућио спровођење националног програма кнеза Михаила и Илије Гарашанина следећих седам година њихове зајадничке владе.

Без увида у нове историјске изворе не може се тачно проценити у којој је мери Филип Христић учествовао у законодавној делатности кнеза Михаила и колика је његова заслуга за креирање поменутих закона. Међутим, у сваком случају се може закључити да је учествовао у групи правника која је писала основне законе, који су регулисали владавину кнеза Михаила.

Кнез Михаило је 7. децембра 1861. године свог досадашњег кнежевског представника и попечитеља иностраних дела Филипа Христића сменио са

³⁴⁶ М. Павловић, *нав. дело*, 223–225.

³⁴⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 99–100.

поменутог положаја и наименовао га за државног саветника. На место министра иностраних послова кнез Михаило поставио је Илију Гарашанина.³⁴⁸

Никола Христић у својим *Мемоарима* на једном месту наговештава да је и сам Христић сугерисао кнезу да уведе Илију Гарашанина у владу, због његовог познавања српско-турских односа. Да ли је Христић тиме сматрао да он треба да остане кнежев представник и министар спољних послова а да Гарашанин буде постављен за министра унутрашњих послова, што је и био положај који је Гарашанин желео, не може се доказати без даљих истраживања. Никола Христић изнео је тврдњу да је желео да изађе из владе. Када је кнез сменио Филипа Христића, доделио му је 400 дуката из своје касе као награду за учињене услуге кнезу и реформе уведене у Кнежевини. Тих 400 дуката додељено му је уместо државног ордена – награде која у то време није постојала у Србији. Иако је Филип Христић добио захвалност кнеза Михаила, Никола Христић је навео да Филип Христић није био задовољан новим саставом владе пошто није очекивао да из ње буде искључен.³⁴⁹

На двору

Уздизање династије Обреновић у очима народа као владарске породице углавном је подстицао Филип Христић као кнежев представник. Друштвени живот у Београду, балови, литургије, концерти и позоришне представе биле су разлог за окупљање кнеза, кнегиње, попечитеља, страних конзула и богатог грађанства, једном речју, српске елите. *Србске новине*, као државно гласило, детаљно су извештавале о сваком таквом друштвеном догађају. Такве прилике служиле су да се кнез и кнегиња јавно појаве у друштву, и то у контролисаном окружењу, налик западноевропском начину живота, који је више одговарао затвореном кнезу Михаилу и кнегињи Јулији, католкињи, која никада у потпуности није била прихваћена у српском народу.

Кнегиња Јулија дошла је у Србију после дугог одсуства децембра 1860. године. Кнез је са Филипом Христићем, Јевремом Грујићем и целом својом свитом кренуо у сусрет кнегињи паробродом „Француска“, добијеним од Друштва

³⁴⁸ *Србске новине*, бр. 170, 9/21. децембар 1861.

³⁴⁹ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 395–413.

француско-српског пријатељства. Када су заједно стигли у Београд кнежевски пар је свечано дочекан, Посебну част народ је указао кнегињи. Кнегиња је ступивши с пароброда на копно узвикнула „ура“ и „живили“ и одмах отишла на поклоњење у цркву, где је „замолила Бога да буде милостив према делу великог Милоша“.³⁵⁰ Филип Христић је посебно захвалио председнику друштва француско-српског пријатељства на изузетно доброј услузи приликом пловидбе паробродом.³⁵¹

Кнез Михаило и сви чланови владе Филипа Христића и чланови Савета, уз присуство кнегиње Јулије, после шест месеци од преузимања власти, 11. марта на Тодорову суботу, одали су почаст преминулом кнезу Милошу. Кнегиња Јулија није била присутна на сахрани кнеза Милоша, боравила је ван Кнежевине, због лечења у мађарским бањама. Тада је први пут јавно пред народом била присутна на помену свом свекру. Пошто је исти дан означавао долазак на власт кнеза Михаила, у Саборној цркви одржана је најпре насвечанија служба божја, а затим и парастос. Том свечаном чину присуствовало је ниже чиновништво у великом броју, као и велики број грађана.³⁵²

Осим што су служили за забаву грађана, друштвени догађаји у престоници могли су да послуже да се изрази незадовољство или политички ставови народа. Аустријски посланик Влангали организовао је априла 1861. године, уочи Ускрса, концерт у „пивари.“ Концерт је изазвао велико интересовање, осим конзула Лонгворта, сви остали страни конзули су присуствовали с породицама и сви чланови владе Филипа Христића. Међутим, поред припремљеног програма, отпеване су две српске песме, једна уперена против кнегиње Јулије и друга која је позивала на подршку устанку у Херцеговини и Црној Гори. Одушевљење народа је било толико да су британски и аустријски конзул уложили званичан приговор Филипу Христићу.³⁵³

Празник Цвети 1861. године прослављен је најсвечаније. Одржан је помен „српском избавитељу, кнезу Милошу“, као и служба божја, коју је служио митрополит, на којој су присуствовали кнез Михаило и кнегиња Јулија, све више и ниже државно чиновништво и бројно грађанство. Црквено појање пратили су

³⁵⁰ *Србске новине*, бр. 153, 22. децембар 1860/3. јануар 1861.

³⁵¹ Исто, бр. 154, 24. децембар 1860/5. јануар 1861.

³⁵² Исто, бр. 30, 11/23. март 1861.

³⁵³ Драгослав Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд, 1940, 27.

топови из касарни, прангије с Калемегдана и плотуни једног дела војске. После службе кнез и кнегиња примали су подворење у двору. Увече је град био свечано осветљен и свирао је војни оркестар у присуству великог броја младих.³⁵⁴

Концерти су организовани код „Српске круне.“ У мају 1861. године организован је концерт Корнелија Станковића,³⁵⁵ чувеног српског композитора и мелографа 19. века. Концерту су присуствовали кнез Михаило и кнегиња Јулија, митрополит Михаило, Филип Христић, кнежевски представник, више страних конзула и попечитеља. Сви присутни били су веома задовољни поменутиим концертом.³⁵⁶

Део посла Филипа Христића као попечитеља иностраних дела и кнежевског представника био је да одржава контакте с представницима страних сила. Када је сердар – ерем Осман паша воденим путем путовао у Босну и Херцеговину у посебну мисију, одседао би у Београду. Филип Христић је ишао код турског паше у посету.³⁵⁷ Неколико дана после тога британски генерални конзул Лонгворт је свечано прославио рођендан краљице Викторије. Тој свечаности присуствовали су кнежевски представник као представник владе и кнежев ађутант као представник кнеза.³⁵⁸

Осим појединачних дипломатских посета, Филип Христић је морао да буде домаћин заједничких пријема за све представнике великих сила у Београду. Један такав догађај организован је 15. јуна 1861. године на пароброду Француско-српског друштва „Било.“ Том свечаном ручку присуствовали су, пре свега, Етем-паша, као и сви представници страних дворова са својим чиновницима. Брод је кренуо у шест сати поподне са Савског пристаништа. Свечаност се одвијала уз звуке војног оркестра који је свирао српску народну музику. Учешће војног оркестра омогућио је сам кнез Михаило. Вечера је трајала све до 11 увече.

Може се закључити да овакви догађаји нису раније били организовани под покровитељством држава, тј. домаћин оваквих свечаности увек је био кнез, а не „председник владе“. За време владе Филипа Христића такви приједи су први пут

³⁵⁴ *Србске новине*, бр. 51, 18/30. април 1861.

³⁵⁵ Корнелије Станковић (Будим, 18. август 1831 – 5. април 1865), српски композитор, мелограф, музички писац и извођач који је обележио епоху раног српског романтизма.

³⁵⁶ *Србске новине*, бр. 62, 16/28. мај 1861.

³⁵⁷ Исто, бр. 60, 11/23. мај 1861.

³⁵⁸ Исто, бр. 62, 16/28 мај 1861.

били одржани под покровитељством владе и без присуства кнеза. Кнежевина је на тај начин доказивала да постепено постаје европски организована држава, која је била под контролом државних институција, а не само кнеза.

У јуну 1861. године кнегиња Јулија поново је напустила Србију. Отишла је у бању у Штајерској. Том приликом кнез је приредио ручак на коме су као гости присуствовали: Хуршид и Етем-паша, сви попечитељи и представници страних дворова. Кнегиња је допутовала у бању Нојхаузен 15. јуна 1861. године.³⁵⁹

Кнез Михаило и Филип Христић су по завршетку Преображенске скупштине кренули на пут по Србији. Посетили су манастир Враћевшницу, преноћили у Горњем Милановцу и продужили за Чачак. Искористили су боравак у Крагујевцу да посете крајеве у којима је боравио кнез Милош. Гостовали су и у: Пожеги, Ужицу, Крушевцу, Сталаћу, Алексинцу, Делиграду, Књажевцу, Зајечару, Неготину, Доњем Милановцу, у коме је одржан парастос кнезу Милошу, Мајдампеку, Пожаревцу, Смедереву, и преко Гроцке, стигли Београд. Читав пут трајао је од 23. августа до 15. септембра, дуже од две недеље.

Истовремено се у Србију вратила и кнегиња Јулија и придружила се кнезу и Филипу Христићу у Зајечару, одакле су заједно наставили пропутовање.³⁶⁰

Током овог пута кнез Михаило је прославио свој рођендан 5. септембра у Зајечару. Рођенданско славље поводом кнежевог рођендана, који је слављен као државни празник, приређено је и у Београду. Читав град је тим поводом био осветљен и приређено је народно весеље. На тај начин, у престоници је показана оданост кнезу и занемарена чињеница да кнез и кнежевски представник нису присутни дуже од месец и по дана.³⁶¹

Кнегиња Јулија сусрела се с кнезом и Филипом Христићем 7. септембра у Неготинској Крајини. Читаво пропутовање имало је за циљ да се кнежавски пар што боље упозна с народом којим је требало да влада. Филип Христић био је присутан на овом путу као представник не само кнеза већ и законски успостављене независне власти у Србији. Народ је по извештајима званичних *Србских новина* био одушевљен кнежевом посетом, али народно задовољство је достигло врхунац када се кнезу придружила кнегиња као доказ да после

³⁵⁹ Исто, бр. 74, 15/27. јун 1861.

³⁶⁰ Исто, бр. 119, 28. август/9. септембар 1861.

³⁶¹ Исто, бр. 129, 5/17. септембар 1861.

доношења Допуне закона о наследству кнежевског престола и даље постоји нада да Кнежевина добије наследног кнеза, не усвајањем, већ природним путем. Управо је та могућност можда била и основни циљ овог пропутовања по наследним територијама, кнежевским областима кнеза Милоша и династије Обреновић.³⁶²

Београд је свечано дочекао повратак кнеза и кнегиње. Читава престоница била је окићена заставама и осветљена. Организована је велика народна свечаност. „Четири места одређена су где ће се четири вола пећи, на пијаци, Теразијама, малој пијаци и код касарне. Варошка банда пратила је оне који су те волове, на ражањ натакнуте носили кроз варош до одређених места.“ Народ се увече скупљао да посматра печење волова. Ово печење било је намењено војсци и жандармеријском хору.³⁶³

Кнез Михаило и кнегиња Јулија, у пратњи Филипа Христића, вратили су се свечано, уз канонаду топова, у Београд 15. септембра 1861. године. Прошли су од вашаришта до Батали џамије, преко Теразија, до двора. Кнежевски пар прошетао је уз пратњу топова и војног оркестра поред мноштва окупљених Београђана, који нису крили своје одушевљење великом свечаношћу. У дворском дворишту сачекао их је митрополит, попечитељи и државни саветници. Народно весеље трајало је до дубоко у ноћ. Појављивање кнеза и кнегиње у јавности искоришћено је да би се показала оданост и поверење које је српски народ исказивао према династији Обреновић и званичним властима Кнежевине.³⁶⁴

Београдска општина приредила је бал у част кнежевог повратка 17. септембра у „Српској круни.“ Балу су присуствовали страни конзули и попечитељи, Филип Христић је лично „отворио прву игру“.³⁶⁵ Ово је вероватно било и једно од последњих Христићевих појављивања у јавности на дужности попечитеља иностраних дела и кнежевог представника.

Илија Гарашанин скоро десет година касније у писму Јовану Мариновићу наводи да је Филип Христић сам највише инсистирао да се одрекне места кнежевог представника у корист Илије Гарашанина. Међутим, чим је ова смена

³⁶² Исто, бр. 133, 14/26. септембар 1861.

³⁶³ Исто, бр. 134, 16/28. септембар 1861.

³⁶⁴ Исто.

³⁶⁵ Исто, бр. 135, 19. септембар/1. октобар 1861.

извршена, по сећањима Илије Гарашанина, Филип Христић је постао један од његових најжешћих критичара.³⁶⁶

Када је Филип Христић због смене с места кнежевског представника био принуђен да, за неко време, одустане од политичке службе унутар државне администрације – јер се показало да није довољно јака личност да би могао дуже време да остане председник прве владе Михаила Обреновића 1860. године и контролише министре – окренуо се постепено дипломатској каријери. Временом се показало се да је био много вештији дипломата него политичар.

³⁶⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 322–323.

ЧЛАН ДРЖАВНОГ САВЕТА

Устројство владе, које је уведено после смењивања Филипа Христића с дужности кнежевског представника, установљено је законом од 22. марта 1862. године. По том закону, предлози које министри, радећи независно један од другог, подносе Државном савету сматрају се предлогом целе владе. Овај закон је предвиђао да се прво у влади расправи о свим законима који се односе на благостање целе Кнежевине и који су од опште важности за Србију, па да се тек потом подносе на разматрање Државном савету. Законе су, као што ће се видети касније у тексту, Државном савету подносили ресорни министри, чијих су се области закони тицали, у име целе владе.³⁶⁷

По новом закону о Државном савету, „кнез је био све а Савет ништа.“ Савет је постао административно тело. У саставу Државног савета налазило се тело названо Главна контрола која је била одговорна за државне финансије. Кнез је по закону добио право да узима министре и ван круга државних саветника. Извршна власт је том изменом потпуно одвојена од Савета којем је остављена законодавна власт. Државни савет и Министарски савет постали су два одвојена државна органа.³⁶⁸

На месту државног саветника Филип Христић је остао до поласка на своју мисију у Цариград 1870. године.³⁶⁹

Кнез је коначно одобравао све одлуке Савета, које ће бити у даљем тексту наведене. Чланство у Државном савету представљало је начин да се сачува државна служба у време када нека угледна државна личност није имала друго наименовање у државној администрацији.

Државни савет је на ванредној седници 6. јуна 1862. године, када је Филип Христић већ био члан Савета, одлучио да се сва извршна власт због бомбардовања вароши Београд концентрише у рукама кнеза Михаила и да му се на располагање стави државна каса да би могао да покрије трошкове потребне за

³⁶⁷ *Србске новине*, бр. 31, 13/25. март 1862.

³⁶⁸ Р. Љушић, *Од Правитељствујућег Совјета до Министарског савета*, 300–301.

³⁶⁹ Исто, 304.

одбрану вароши. Саветници су одлучили да ће кнез накнадно оправдати потрошене финансије.³⁷⁰

Министар правде Радојко Лешјанин поднео је наређење на усвајање по коме су сви Турци после бомбардовања Београда дужни да се иселе са српских поседа и да своја имања продају српском народу. Србима је препоручено да куповину земље од Турака обаве испред српских судова да би се избегле све преваре и злоупотребе.

Такво наређење доказује да Срби нису веровали Турцима приликом продаје земљиша и пазили су се да не преплате стварну вредност турских имања. Од Турака је по уредбама из децембра 1843. и октобра 1845. године захтевано да приликом продаје у суду покажу на увид папире о власништву над земљом чиме би доказали да су прави власници земље. Многи Турци нису имали уредне папире и нису били прави господари добара која су продавали.

Кнез је сматрао да се сви спорови који су у то време постојали између Срба и Турака у вези с имањем морају разрешити пре коначног турског иселења.

Државни савет је одлучио да првостепени судови при преносу власништва, непокретних некретнина и добара изврше попис турских добара Турака који су се селили из Србије у складу с решењем које је донела Цариградска конференција. Турци морају пред судом да испоставе право сопствености да би приликом продаје Србима заиста потврдили њихово власништво и да имају пуноважна документа која могу да пренесу на другога.³⁷¹

Такву одлуку Савета донету 25. октобра 1862. године потписали су кнез Михаило, председник савета Јован Мариновић, секретар савета Димитрије Матић и министар правде Радојко Лешјанин.³⁷²

Као последицу бомбардовања, Државни савет је морао 27. октобра 1862. године да одобри посебне кредите министру војном за трошкове војника и њихових породица који су учествовали у одбрани Београда. Државни савет је одобрио кредит за подмиривање трошкова регуларне војске и за снабдевање храном и другим потрепштинама народне војске. Такође, одобрени су посебни путни трошкови за враћање војника кући после окончаних сукоба с Турцима.

³⁷⁰ АС, Државни савет (=ДС), мфр. 313/2–3.

³⁷¹ Исто, 314/4–7.

³⁷² Исто, 314/8.

Браниоцима је одобрено и одређено повећање плате. Тај предлог за одобрење поменутих трошкова поднео је министар војни Монден.³⁷³

Државном савету је послат приговор на закон о чиновницима. У новоуведеном закону о чиновницима укинута је право да се чиновник може оптужити за било какво кривично дело или преступ. Чиновнике није било могуће разрешити дужности ни када пред крај службе, пред пензијом више нису били способни да врше своју дужност. Приговор на овај закон предвиђао је да се чиновнику може судити због тога што се није слагао с другим службеницима у служби. Тиме се имало на уму укидање привилегованог положаја чиновничке класе. По старом закону, чиновник је могао задржати службу само ако би био ослобођен оптужбе. Ове измене требало је учинити на предлог министра правде, а у недостатку касационе власти. Решено је да Државни савет овај предлог детаљније размотри.³⁷⁴

Током 1863. године Филип Христић није учествовао у свакодневном раду Државног савета и саветским седницама јер је с кнегињом Јулијом био у дипломатској мисији у Великој Британији.

Питање железница у Србији отворено је пред Државним саветом маја 1864. године. У допису је наведено да је питање железница постало животно питање за Србију. Због тога се министар финансија Коста Цукић обратио Државном савету да му се из буџета за 1864. годину издвоји посебна сума новца, дуката, за одређене изванредне потребе као што је премер земље куда би могла да прође железничка пруга. Било је потребно направити предрачун и за само постављање железница, како би према томе „правитељство“ могло да се управља, када буде водило преговоре са страним предузимачима. Тај захтев Косте Цукића је одобрен и Јовану Гавриловићу стављено је у дужност да проучи захтеве страних предузимача и да ли је „умесно у ово предузеће упустити се.“³⁷⁵

Државни савет је и 1864. године на предлог министра финансија одобрио да се из буџета издвоји сума од хиљаду цесарских дуката за инжењера који би требало да дође у Србију и да премери земљиште на коме би се изградила

³⁷³ Исто, 314/10.

³⁷⁴ Исто, 326/ 1–8.

³⁷⁵ Исто, 328/2–3.

железничка пруга. Председник Државног савета Цветко Рајовић прихватио је овај предлог Косте Цукића 1. априла 1864. године.³⁷⁶

Влада Михаила Обреновића одлучила је да изради „целокупни лик“ српског добротвора, мајора Мише Анастасијевића, и да је постави у салу здања које је поклонио Правитељству у просветне циљеве. Ова одлука владе донета је 19/31. маја 1864. године како би се капетан Миши показала захвалност због завештања садашњег Капетан Мишиног здања за Велику школу. Тај предлог нашао се пред члановина Државног савета који су га спремно одобрили.³⁷⁷

Августа 1864. године, на предлог министра грађевине, Државни савет је одобрио средства из буџета Министарства грађевине за поправку Болнице за с' ума сишавше и изградњу нове зграде са још посебне две собе с купатилом у већ постојећем објекту, где су ови болесници били смештени у релативно лошим условима. Министар грађевине 1864. године био је Миливој Петровић Блазнавац. Може се претпоставити да се Филип Хриситић заложио за ову одлуку јер је учествовао у доношењу закона о оснивању Болнице за с ума сишавше 1861. године. Захтев су коначно у име Савета одобрили председник Јован Мариновић и секретар Димитрије Матић 17. августа 1864. године. Да би се овај подухват завршио, подигнут је кредит.³⁷⁸

За све време док је био члан Државног савета Филип Христић је једном покушао начелно да се у Савету супротстави правилима кнеза Михаила. У ствари, Филип Христић је на другачији начин протумачио један члан закона о Државном савету. То се десило 1864. године, када је Филип Христић покренуо питање министарске одговорности. По Слободану Јовановићу, кнез Михаило је био прави шеф владе, министри су били само извршиоци његове воље. Тај закључак је тачан јер је кнез владао као апсолутистички просвећени владар.

Христић је критиковао одсуство министарске одговорности. Ова константација Слободана Јовановића је превише поједностављена. Није било недостатка министарске одговорности већ је кривичну одговорност министара утврђивао сам кнез. Кнезу Михаилу је засметало место у говору где је Христић рекао да се у Србији кнежеви мењају, а министри остају исти. Због тога је

³⁷⁶ Исто, 328/5.

³⁷⁷ Исто, 328/7–10.

³⁷⁸ Исто, 330/3–6.

предлагао да министри буду одговорни Савету. Савет се одмах на инсистирање кнеза оградио од Христића и његових захтева. Државни саветници су брзо потврдили тумачење саветске власти које је признавао кнез Михаило да је Савет само решавао о саветима и одобравао буџет, а у послове владе се није мешао. То би значило да чланови Савета нису имали намеру да преузму на себе утврђивање кривичне одговорности министара јер би то било супротно жељама кнеза. Христић се залагао да се Савету омогући да позове на одговорност министре који су прекршили закон, што је наговештавао један члан закона о Државном савету. То се односило само на кривичну одговорност министара, а Христић је желео да се то прошири и на политичку.

Кнез Михаило је зато дозволио Гарашинину да у Савету истакне да само владар својим ауторитетом може да одреди кривичну одговорност министара и државних саветника. Ово је било кнежево тумачење јер по новом Закону о Државном савету из 1861. године кнез може пензионисати кад пожели, има над њима дисциплинску власт а за своје кривице одговарају пред домаћим судовима. Тиме је укинут пропис из 1839. године да се у суђењу саветских кривица примени суверенитет Порте.

Закон који би регулисао кривичну и политичку одговорност министара није донет за време Михаилове владавине па је члан 14 омогућавао различито тумачење. Премда се супротставио кнезу, Филип Христић није због тога изгубио место државног саветника.

Кнез Михаило је брзо употребио свој ауторитет у Савету и жељу саветника да сачувају своје позиције и допринео томе да се Савет изјасни да ће и даље поштовати његов ауторитет и неће преузимати прерогативе кнежевске власти. Христићев покушај опозиције био је први и последњи. После тога Савет се више није усуђивао да распавља о Михаиловом начину владавине.³⁷⁹

У члану 14 Закона о устројству централне државне управе у кнежевству Србији писало је да су министри одговорни „Савету и кнезу за неизвршење закона“. У даљем тексту је наглашено да ће „закон нарочити наредити ближе о томе“.³⁸⁰

³⁷⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 172–177.

³⁸⁰ *Србске новине*, бр. 31, 13/25. март 1862.

Марта 1865. године Државни савет је одобрио веће трошкове за прославу педесетогодишњице Другог српског устанка.³⁸¹ Додатна материјална средства одобрена су због путних трошкова лица која су позвана из унутрашњости да присуствују тој свечаној церемонији. Захтев за одобрење трошкова од 400 цесарских дуката поднео је министар унутрашњих дела Никола Христић. Поменуте трошкове одобрили су и кнез Михаило и министар финансија Коста Цукић.³⁸²

Министар војни Монден марта 1865. године обавестио је министра унутрашњих послова Илију Гарашанина да није више у могућности да остане у државној служби Кнежевине. У таквим случајевима било је уобичајено да се личности која одлази из службе одреди још нека надокнада осим војне плате. Монден је водио и Министарство грађевине, радио на припреми војног закона и у потпуности водио војну администрацију. Био је од користи Кнежевини у тешким унутрашњим и спољашњим околностима. Велики труд је уложио и верно извршавао поверену службу. Поред тога, француска влада испоручила је Кнежевини Србији озбиљан рачун за услуге које је пружио Иполит Моден. По одобрењу кнеза, Илија Гарашанин је од Државног савета тражио да се бившем министру одобри 1.000 дуката награде. Савет је одобрио предлог да се поменути новац издвоји из буџета предвиђеног за ванредне намене за 1865. годину.³⁸³

Уместо Иполита Модена, Државни савет и кнез Михаило на место министра војног и заступника министра грађевине именовали су Миливоја Петровића Блазнавца.³⁸⁴

На седници септембра 1865. године на предлог Косте Цукића, министра финансија, одлучено је да се одвоји 168.000 цесарских дуката за учешће Србије на светској изложби у Паризу 1867. године. Трошкови за тај подухват биће покривени на основу дела буџета намењеног за 1866. и 1867. годину.³⁸⁵

Из буџета за рачунску 1865. годину министар финансија је замолио Државни савет да дозволи издвајање кредита за уређење Топчидера 23. октобра

³⁸¹ Jelena Paunović Štermenski, *The British Diplomacy and the Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising*, Београдски историјски гласник/Belgrade Historical Review 2 (2011), 191–204.

³⁸² АС, ДС, мфр. 334/1–4.

³⁸³ Исто, 334/7–10.

³⁸⁴ Исто, 335/1

³⁸⁵ Исто, 337/1–5.

1865. године. Државни савет је одобрио овај захтев и одредио суму од 3.800 дуката и о томе известио кнеза.³⁸⁶

Јован Гавриловић, члан Државног савета, предложио је 24. августа/5. септембра државном савету да се одреди сума новца која би омогућила изградњу државног архива. Ова иницијатива покретана је још 1848. и 1850. године, али није остварена. Јован Гавриловић је предложио да у нову зграду државног архива буду смештена сва државна документа, сачувана још од 1804. године, „важне хартије из 1807. и 1809. године“, а посебно документа Кнежеве канцеларије, која је укинута законом из 1862. године и документа народног суда, који је почео са радом 40 година раније. Гавриловић је предлагао да се у ову нову грађевину пребаце и музејска збирка и библиотека које су тада биле смештене у згради Велике школе. Нова зграда би морала да буде добро осигурана од временских непогода.

Јован Гавриловић обратио се Државном савету да би скренуо пажњу владе на то колико су поменута акта у лошем стању, смештена по таванима и ходницима, непрописно архивирани и сређена. Захтевао је од владе да нађе згодно место где би се ова грађа безбедно могла да се смести, да се сва акта архивирају и бржљиво чувају, те да се запосли један чиновник који ће се само бавити тим послом. Овај главни архивиста имао би канцеларију и био би именован за чувара главног архива.³⁸⁷

Овај предлог је прослеђен министрима на процену. Попечитељству финансија предложено је да се одреди сума новца која би омогућила да се изгради једно ново здање под називом Народни архив, где би се чувала стара државна акта. То би требало да учини споразумно с осталим министарствима и Државним саветом због повећања прихода потребних за извођење овог плана и преуређење једне грађевине за ове посебне намене.³⁸⁸

На жалост до реализације овог предлога дошло је тек после више од три деценије (1898. године).

³⁸⁶ Исто, 338/1–3.

³⁸⁷ Исто, 338/4–6.

³⁸⁸ Исто, 338/8.

Пословник Државног савета – посебан допринос Филипа Христића

Новембра 1865. године Филип Христић је заједно са члановима Савета Димитријем Црнобарцем, Ђорђем Ценићем и Јованом Гавриловићем добио задужење да размотри пословник рада Државног савета. Именовани чланови поднели су свој извештај 9/21. децембра 1865. године. Установљено је да председник савета отвара и затвара заседање, сваки члан који је био спречен да присуствује заседању морао би о томе правовремено да извести остале чланове. Свако заседање започињало би читањем записника са прошлог заседања. Уколико би било примедби на записник, те примедбе би биле накнадно усвојене. Председник је задужен за одржавање реда током заседања. Време предвиђено за излагање сваког појединачног предлога није смело да се прекорачи. Ако би један члан током излагања другог прекидао и узнемиравао, председник је био задужен да такаво понашање спречи а имао је право чак и да заседање прекине. Председник би могао да оног члана који ремети рад савета удаљи са заседања. Сви предлози који су изнесени пред председника и чланове савета записују се у протокол, као и свака примедба председника или било ког члана савета. Пречишћени записник са заседања предаје се председнику на увид.

Пре седнице секретар је састављао дневни ред и давао га на увид свим члановима савета. Чланови би на почетку заседања морали да се изјасне да ли се с предвиђеним дневним редом слажу. Уколико се неки саветник с неким чланом није слагао, морао је на почетку излагања да изнесе зашто. Ако би се остали присутни с његовим примедбама сложили, одређени предмет би се скидао с дневног реда.

Саветници нису разматрали предлоге који се нису налазили на дневном реду одрђеног заседања осим у изузетним случајевима када је дневни ред допуњаван по извршном решењу председника. Предлози су решавани одлуком већине.

За време заседања, претреса и саветовања сваки саветник могао је слободно да изнесе своје мишљење и своје разлоге, и такво излагање било би приложено предлогу записника.

По завршеном претресу и саветовању, приступало би се гласању. Председник савета је стављао предлог на гласање и сваки члан би износио своје мишљење и примедбе.

Пословник је одређивао посебан протокол разматрања када је Савет одлучивао о предлозима закона. Савету се на увид подносио оригинални текст закона како би се саветници изјаснили о његовом садржају. председавајући је предлагао да ли ће се неки предлог ставити на разматрање. Да би Савет одобрио предлог закона, сваки саветник појединачно је морао да изнесе свој суд и оцену. Ако је неко имао негативно мишљење о закону, приступало се претресу сваког појединачног члана. Ако се саветници ни тада не би сложили, предлог закона би се сматрао одбаченим.

На предлог председавајућег, Савет је бирао комисију за разматрање предлога закона. Којим се начином бирају комисије и референти за друге предлоге пословник је предвиђао посебно појашњење.

Када предлагач закона заврши своје излагање, председник би именовано комисију да проучи предлог закона. Чланови закона могу се известити о раду комисије која је била обавезна да садржај закона изнесе пред Савет, после претходног разматрања. Тек после тога Савет би приступио одлучивању о закону.

Ако би због државних интереса или унутрашње ситуације у земљи било потребно да се неки предлог закона одмах одложи или да са одмах стави на разматрање, дневни ред саветских седница могао је да се измени и предлог би био стављен на разматрање по кратком поступку. Ако би се предлог већином гласова усвојио, онда би седница била настављена и даљи предлози би се решавали.

У пословнику је било наглашено да процедура која важи за доношење закона важи и за друге важније државне предлоге. Процедура је могла бити примењена на предлог председника или било ког члана савета.

За решавање свих обимних и спорних предлога Савет је именовано једног или више чланова комисије да их проуче.

Ако би неки члан Савета сам предложио закон или неку законску меру за разматрање таквог предлога, била би заказана посебна заседања за које би био одрђен посебан дан. Ако већина у савету сматра да предложена законска мера има

смисла, била би даље решавана по претходно поменутој процедури. Тек после примене изложене процедуре предлог таквог закона могао би да буде усвојен.

Када би неки члан савета сматрао да је потребно и да је у интересу државе да одступе од пословника о раду савета, тај предлог би прво требало да изнесе на седници савета. Ако би се остали саветници сложили, одредио би се посебан дан када би на заседање био позван засебно сваки министар да пред саветницима јасније изложи своје предлоге.

На почетку сваког месеца била би одређена једна комисија у коју би ушли наименовани саветници која би се бавила појединачним молбама и жалбама на законе. Сваку молбу и жалбу саветници би пре тога појединачно размотрили и своје мишљење би доставили члановима именоване комисије. Комисија би жалбе стављала на разматрање на седницама ако би сматрала да је то потребно. Такође, могла би да позове и министра чијег би се ресора закон тичао, да присуствују седницама.

Сва усвојена акта морала су бити унесена у протокол и унесена у записник, с свака допуна морала је да буде саопштена секретару.

Све што саветници реше одлазило је на одобрење кнезу. Кнез је био извештен о начину гласања у Савету. Секретар Савета је бележио резултате гласања и о томе извештавао кнеза.

Овај пословник усвојен је почетком 1866. године и одлучено је да ће важити толико и дотле док Савет не одлучи другачије.³⁸⁹

Јануара 1866. године пред савет је стигло неколико предлога енглеског, француског и белгијског друштва за концесију за „прављење гвозденог пута“ од Београда до Алексинца. После 1864. године ово је било други пут да се Државни савет бави питањем железнице. Концесија је прво предложена влади која је предлоге проследила Државном савету. Влада није могла да уђе у озбиљне преговоре с Друштвом пре него што и сама ближе не проучи све околности и сва обележја предложене трасе пруге. Српска влада је замолила француску владу да јој пошаље способног инжењера који би извршио потребне предрачунае за трасирање поменуте линије. Ова студија требало је да буде површна и да обезбеди само најпотребнија основна обавештења. Влада је закључила да у овај подухват

³⁸⁹ Исто, 338/1–52.

не може да уђе због великих издатака. За сада јој је била довољно да добије општу процену железничке линије да би могла даље да се упусти у преговоре о концесијама страних улагача.

Било је предвиђено да француски инжењер заврши поменућу студију за три месеца, али је временски период могао и да се продужи. Српска влада би обезбеђивала материјална средства за путне трошкове, смештај, плату инжењера и његових сарадника „помагача“. За извршење поменућог подухвата био је задужен министар грађевине. Посао је завршен на задовољство владе за три месеца и 12 дана, у најкраћем могућем року. Влада је добила добре основе за наставак преговора о концесијама о изградњи пруге кроз Кнежевину.

Комплетна документација је достављена Државном савету на увид да би саветници одобрили исплату поменућих трошкова из државне касе. Известилац је нагласио да је ово веома важно питање за напредак и благостање Србије и Државни савет је одобрио покриће свих материјалних трошкова. Покриће трошкова подразумевало је споразум између министарства грађевине и министарства финансија. Кредит за исплату обимних трошкова одобрен је из буџета за 1866. годину.³⁹⁰

Том одлуком српске владе и Државног савета питање српске железнице поново је постало актуелно. Коначно је решено тек двадесетак година касније осамдесетих година 19. века. Филип Христић је учествовао у сваком кораку који је учињен у том процесу, од поменуће одлуке Државног савета, дугогодишњих преговора с Турцима, као капућехаја и касније стални српски заступник у Цариграду, а затим и као дипломатски посланик и преговарач с аустријским акционарским друштвима у Бечу.

Савет је октобра 1866. године одобрио закон о текућим водама. Тим законом за пловне реке проглашене су Дунав, Сава, Дрина и Морава. Овај закон регулисао је пловидбу овим рекама и право на риболов. Право на риболов остваривала је она општина кроз чију територију река протиче. На извору реке право на риболов има онај на чијој се земљи извор налази. Право употребе водене

³⁹⁰ Исто, 340/1–6.

снаге потребне за покретање воденица, друге индустрије и фабрика одобравало је министарство грађевине.³⁹¹

Министар војни Блазнавац доставио је предлог Државном савету марта 1866. године да се за војску набаве инструменти за премеравање Србије. Ово премеравање осим за војне потребе могло је, по сугестији министра Блазнавца, да користи за израду географске карте, која би пописала путеве, реке, планинске ланце и све значајне пределе на површини земље у Кнежевини и могла би да послужи и многим другим потребама, а не само војним. Блазнавац је од Државног савета захтевао кредит од 1.000 цесарских дуката. Државни савет је одобрио да се трошкови за ове потребе издвоје из буџете намењеног за посебне потребе.³⁹²

На пролеће поменуте године министар финансија доставио је молбу Државном савету да му се одобре трошкови за уређење Топчидерског парка, сађење цвећа и пошумљавање. Државни савет је предлог одобрио. Трошак је одобрен из буџета за текућу годину.³⁹³

Исте године Државни савет је добио обавештење да је сума одобрена за набавку полица за књиге за Народну библиотеку и набавку разних старина за Народни музеј већ унапред потрошена. Паре су биле углавном потрошене за набавку и корице књига. За Народни музеј набављено је шест комада сребрних полуга. У име министра просвете и црквених дела министар финансија Коста Цукић молио је Државни савет да одобри додатну суму за набавку књига и музејских експоната. Државни савет, уз одобрење председника Цветка Рајовића, одобрио је поменуте трошкове делом из буџета министарства просвете и црквених дела, а делом из буџета за ванредне потребе.³⁹⁴

Јуна 1866. године Државни савет је на предлог министра унутрашњих послова Николе Христића усвојио закон који је у Србији одређивао која су места вароши, варошице, села и засеоци. Одређено је да су вароши она места у којима стално пребивају окружне власти, што је подразумевало Београд. Закон је одредио остале окружне центре: Ражањ, Гроцка, Обреновац, Уб, Аранђеловац, Рача, Брза Паланка, Доњи Милановац, Кладово и Текија, Брус, Књажевац, Трстеник, Велико

³⁹¹ Исто, 340/11–15.

³⁹² Исто, 344/1–4.

³⁹³ Исто, 334/6–9.

³⁹⁴ Исто, 345/4–7.

Градиште, Жагубица, Петровац, Крупањ, Љубовија, Паланка, Иваница, Рогачица, Карановци, Рашка, Лешница, Митровица, Свилајнац, Параћин и Мајданпек. Сва остала непоменућа места закон је дефинисао као села.³⁹⁵

Државни савет је током мандата Филипа Христића морао да се бави и веома неуобичајеним проблемима. Када је лета 1866. године рушена Стамбол капија, Коста Ђорђевић је пролазећи туда због посла у министарству био погођен и касније умро од последица ударца. Носио је писма за министарство и до тада је имао 20 година државне службе. Његова жена молила је Државни савет да јој се одреди неко скромно издржавање из државне касе. Министар финансија Коста Цукић, чији је службеник био Ђорђевић, сложио се с тим предлогом. Удовици је септембра 1866. године издато десет цесарских дуката.³⁹⁶

У Београду се 1866. године појавила колера, која се из дорћолског кварта проширила на Савамалу и у друге крајеве града. Заведено је ванредно стање у покушају да се спречи ширење те заразне болести. Колера се посебно ширила међу сиротињом. Њима није пружана ни лекарска помоћ, а нису им обезбеђивани ни лекови. Посебни лекари морали су да буду задужени да врше службу у теразијском кварту и Савамали. Међу београдским лекарима заведена су и ноћна дежурства. На крају су лекари замољени да сами одаберу део града у којем ће лечити болеснике. За тај прековремни рад, министарство унутрашњих послова доставило је предлог Државном савету да се лекарима обезбеди додатна сума новца, а апотекама наложи да бесплатно издају лекове сиромашним грађанима, уз потпис лекара. Такође, о трошку државе ангажовани су људи који су помагали болесницима, који нису били у стању да сами дођу у болницу. Зараза је трајала од маја до септембра. Министар унутрашњих дела укинуо је 12. септембра посебне мере предострожности. У октобру више није било нових случајева. Предлог је достављен Државном савету да сви ванредни трошкови које је изазавала колера покрије влада Кнежевине. Плаћене су визите које одређени лекари нису могли да наплате. Да би се покрили ванредни издаци у време заразе, министар унутрашњих послова Никола Христић предложио је Државном савету да одобри исплату

³⁹⁵ Исто, 345/9–19.

³⁹⁶ Исто, 346/1–7.

додатних 1.284 цесарска дуката из суме одређене за изванредне трошкове. Предлог је у Савету био одобрен већином гласова.³⁹⁷

Децембра 1866. године министар финансија и заступник министра просвете и црквених дела Коста Цукић обавестио је Државни савет да је Србија добила позив да учествује на светској етнографској изложби августа 1867. године која ће бити организована у Москви. Изложбу је организовало Руско друштво пријатеља природних наука. Било је предвиђено да на тој изложби „буду присутна сва светска племена у карактеру и слици њихова домаћег живота“.

Да би успело у том подухвату, друштво пријатеља природних наука обратило се свим словенским народима и позвало их да учествују. Руси су се Србима обратили преко Српског ученог друштва. Било је потребно сакупити и изложити етнографске предмете из српског народног живота. Српско учено друштво објавило је оглас у *Вили* и замолило народ да приложи предмете који би могли да буду изложени као експонати на изложби.³⁹⁸ Осим тога, Српском ученом друштву била је потребна и државна помоћ. Био им је потребан новац да откупе мушку и женску народну ношњу из сваке области у Србији и да фотографишу људе чије би физиономије могле да буду представљене као аутентично српске на поменутој изложби. Такође им је било потребно стоно и собно посуђе, музички инструменти, и други разни предмети који представљају особености српског народа. Коста Цукић је истакао да је и кнез увидео велику потребу да се Србија одазове позиву за учешће на светској етнографској изложби и представи своје карактеристике у односу на остале словенске народе. Кнез је сматрао да би то веома користило Кнежевини и због тога се обратио Државном савету да одобри 200 цесарских дуката да би се омогућило остварење овог подухвата. Државни савет је одобрио захтев министра финансија и кнеза.³⁹⁹

Председник владе Илија Гарашанин је 14. фебруара 1867. године обавестио председника Државног савета да је влади потребан неко ко уме да говори енглески језик да би преговарао у име српске владе с Енглезима о куповини америчких пушака за српску војску. Официр који се у то време налазио у Хамбургу није имао довољно „знања и вештине за тај посао“. Због тога је кнез

³⁹⁷ Исто, 346/ 9–24.

³⁹⁸ Истраживач није успео да пронађе поменути оглас у *Вили* ни за 1866. ни 1867. годину.

³⁹⁹ АС, ДС, мфр. 347/1–6.

Михаило решио да пошаље члана државног савета Филипа Христића да обави поменуте преговоре. Илија Гарашанин молио је председника државног савета Цветка Рајовића да Филипа Христића ослободи дужности у савету током трајања мисије и да му одобри одсуство. Савет је на заседању „примио к знању“ обавештење председника владе.⁴⁰⁰

На предлог министра финансија Државни савет је одобрио суму од 14.000 гроша за кнежев пут у Цариград, с великом свитом, поводом добијања утврђених градова, 14. марта 1867. године. Сума је издвојена из буџета намењеног за изванредне трошкове за 1867. годину. Тек када се кнез врати из Цариграда могло се знати колика је тачно сума била потребна за покриће трошкова тог пута.⁴⁰¹

Поводом добијања утврђених градова Државни савет је поред трошкова за кнежев пут морао да одобри и трошкове за изградњу велике трибине на Калемегдану. На тој трибини било је предвиђено читање турске повеље о препуштању градова Кнежевини и кнез Михаилу. За изградњу трибине било је потребно 11.311 гроша. Изградњу је наредио кнез телеграфским путем, враћајући се из Цариграда. Потребан новац одобрен је на основу кредита. Саветници су ипак захтевали да им се на увид дају рачуни за изградњу. Заступник министра грђевине министар Блазнавац је уз објашњење о трошковима морао да достави поменуте рачуне. Изградња поменуте трибине коштала је нешто више од предвиђених трошкова. После додатних објашњења Државни савет је повећао суму одобреног новца.⁴⁰²

Кнез се вратио у Београд 4. априла 1867. године. Свечани програм предаје градова објављен је у *Србским новинама* 17. априла 1867. године. На поменутој новоизграђеној трибини био је смештен кнез, десно од њега митрополит, председник владе, сви министри, председник савета и сви саветници. Извештај о плану прославе може да послужи као доказ да је Филип Христић с осталим државним саветницима присуствовао предаји градских кључева кнезу Михаилу.⁴⁰³ После читања султановог фермана кнез је свечано примио кључеве

⁴⁰⁰ Исто, 349/1–2.

⁴⁰¹ Исто, 349/3–6.

⁴⁰² Исто, 350/1–13.

⁴⁰³ *Србске новине*, бр. 48, 5/17. април 1867.

града на Калемегдану 6. априла 1867. године од Али Риза-паше, заповедника београдског града.⁴⁰⁴

Августа 1867. године министар Миливој Петровић Блазнавац именовано је комисију за регулисање саобраћаја у вароши Београд. Комисија је саставила протокол и поднела га Државном савету на одобрење. Државни савет је у комисију за разматрање овог протокола именовано Филипа Христића, Чеду Јеремића и Стојана Петровића.

Протокол је предвиђао сталну комисију која би вршила регулисање вароши Београд. Било је предвиђено да ову комисију чине два члана Државног савета, три грађанина, једно правно лице и један инжењер. Саветнике је одређивао кнез, а грађане је одређивала општина, правно лице министар правде, а инжењера министар грађевине. Председник ове комисије био је један од саветника кога изаберу остали чланови комисије, а дужност деловође извршавао је један члан кога, такође, бира комисија. Комисија је била задужена да процену зграда које се подижу у граду, за правац и границе ширења вароши. Министар грађевине био је дужан да овој комисији преда урбанистички план вароши. На основу тог плана комисија ће направити процену у коликој мери се ширење града тог плана придржава, а комисија ће бити задужена да се даља изградња вароши Београд врши по поменутом плану. Комисија ће, такође, имати задужење да проверава да ли грађани измирују све градске грађевинске и стамбене таксе и казне ако се изврши нека штета. Закон о регулисању вароши Београд ступио је на снагу 5/17. септембра 1867. године.

Филип Христић и остали чланови комисије писменим путем Државном савету доставили су примедбе на Закон о регулисању вароши Београд. Закључили су да је овај нацрт закона био намењен да што брже, правилније и боље регулише варош Београд. Блазнавац је после примљених примедби комисије предлог закона изменио. Комисија је известила Државни савет да је уверена да ће овај закон бити од велике користи у регулисању вароши Београд и препоручила да га Државни савет одобри 27. октобра/9. новембра 1867. године.⁴⁰⁵

Пред Државни савет децембра 1867. године дошао је предлог Министарства просвете да се за изградњу позоришта, до завршетка позоришне

⁴⁰⁴ Исто, бр. 49, 6/18. април 1867.

⁴⁰⁵ АС, ДС, мфр. 352/1–10.

зграде, из буџета намењеног за поменуто Министарство издвоји 700 цесарских дуката. Завршетак радова био је предвиђен за новембар 1870. године. Именована је комисија која је овај предмет заједно с министром просвете и црквених дела требало да размотри. Државном савету су достављена сва акта која су постојала од почетка иницијативе за оснивање Народног позоришта у Србији. Одлучено је да започета зграда и плац на коме се налазе грађевина Народног позоришта пређу поново у власништво државе, јер се плац налазио на мочварном земљишту, те да се скупштини позоришта одобри кредит у износу од 700 цесарских дуката.⁴⁰⁶

После убиства кнеза Михаила Државни савет је морао да потврди одлуку Велике народне скупштине јуна 1868. године о наименовању кнеза Милана Обреновића IV за кнеза Србије и постављању Миливоја Петровића Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића за намеснике младом кнезу, по закону о Народној скупштини из 1861. године. Државни савет је известио кнеза Милана о одлукама народне скупштине.⁴⁰⁷

Министар унутрашњих дела Радивој Милојковић доставио је октобра 1868. године предлог на одобрење Државног савета који се тицао осуде збаченог кнеза Александра Карађорђевића за убиство и саучесништво у убиству кнеза Михаила. После осуде за убиство кнеза Михаила, министар унутрашњих послова предлагао је Државном савету да одобри да ни бивши кнез Александар Карађорђевић ни било ко од његове породице „не могу у своје име, ни на име другога, имати добра у Србији“. После извршења пресуде од 15/27. јуна 1868. године министар је предлагао да се Карађорђевићима наложи да у року од три месеца сва своја добра продају. Ако то сами не учине, држава ће имања продати уместо њих и новац и послаће им новац. Државни савет је усвојио овај предлог и одлучио да ова наредба важи од дана наименовања намесништва.⁴⁰⁸

По предлогу председника Државног савета Ђорђа Ценића, и уз сагласност намесника Државни савет је 12. децембра укинуо ванредно стање у вароши Београд које је уведено после убиства кнеза Михаила.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Исто, 356/1–18; О изградњи Народног позоришта види: поглавље *Христићев просветни и културни допринос напретку српске државе*.

⁴⁰⁷ АС, ДС, мфр. 358/1–3.

⁴⁰⁸ Исто, 359/ 1–6.

⁴⁰⁹ Исто, 360/7.

Децембра 1868. године намесник Јован Ристић је уводио нове реформе Намесништва у државну управу. Поставило се питање да ли ће Државни савет опстати као институција. Ристић није укинуо Државни савет и Филип Христић је био задовољан том Ристићевом одлуком.⁴¹⁰

На предлог министра финансија Косте Цукића забрањен је унос у земљу старих аустријских монета. Наредно је да се новац који буде нађен заплени у корист државне касе. Закон је ступио на снагу јануара 1869. године.⁴¹¹

Државни савет је марта 1869. године добио предлог за установљење државног кредитног завода под називом Прва српска банака. Завод је био намењен развоју унутрашње и спољашње трговине. Предлагач, министар финансија, сматрао је да кредитни завод може да обезбеди напредну трговину и напредно газдинство, а самим тим и народно благостање у Србији. Завод би могао да у одлучујућим тренуцима помогне развој трговине. Трговачко-занатлијски одбор изјаснио се у корист оснивања поменуте банке. Држава је морала дати гаранцију да следећих пет година ни један други страни кредитни завод неће бити основан у Србији. Што се тиче домаћих кредитних завода и банака, њихово оснивање је било дозвољено. Тај предлог достављен је на разматрање Филипу Христићу, Милану Петронијевићу и Д. Стефановићу. Комисија је на предлог имала примедбе искључиво правне врсте. Државни савет је у основи прихватио закон о оснивању Прве српске банке.⁴¹²

Половином јуна 1869. године у Београду се говорило да ће Стевча Михаиловић заменити Јована Гавриловића на месту намесника младом кнезу Милану. У вези с тим била је и промена министарства, па се помињало да ће сенатор Христић добити министарски положај. Од свега тога није било ништа.⁴¹³

У овом поглављу наведени су најважнији предмети којима се бавио Државни савет док је Филип Христић био његов стални члан. У неким ситуацијама било је могуће издвојити Христићево деловање као појединца, или члана неке саветске комисије, али у највећем броју случајева његово мишљење није могло бити појединачно назначено. Као што је већ речено, када је Филип

⁴¹⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, приредио Андрија Раденић, Београд, 2002, 130–131.

⁴¹¹ АС, ДС, мфр. 369/1–4.

⁴¹² Исто, 364/1–12.

⁴¹³ *Дневник Бењамина Калаја*, 192.

Христић био члан Државног савета, Савет више није представљао олигархијско тело, већ је био само административни орган под контролом кнеза. Саветници у то време нису имали политичку моћ и више нису имали доживотно чластво. Упркос томе, Христић је и у Државном савету изнео своје мишљење по питању министарске одговорности, што кнезу Михаилу није било по вољи. Ипак, сачувао је службу и остао државни саветник све до 1870. године и наименовања за српског капућехају у Цариграду. Своје чланство у саветским комисијама и у самом Савету заслужио је због своје стручности у области законодавства. Бавећи се предлогом о оснивању Прве српске банке, Филип Христић је почео да стиче знања која су му касније била потребна за руковођење Народном банком од 1885. године.

После доношења Закона о Државном савету из 1870. године Савет је постао административно-саветодавно тело владе, које је чак изгубило право да расправља о новим државним законима и указима кнеза.⁴¹⁴

Упркос напора Филипа Христића да повећа овлашћења Савета и да у његове дужности уврсти и утврђивање кривичне одговорности министара, Државни савет је у време док је Филип Христић био државни саветник у главном имао овлашћења да разматра и повремено одлучује о финасијским питањима у држави.

⁴¹⁴ За развој Државног савета до 1862. и после 1870. године види: Н. Јовановић, *Државни савет Кнежевине и Краљевине Србије*, Споменица историјског архива “Срем” год. 9, бр. 9 (2010), 100–110.

МИСИЈА У ЛОНДОНУ

Кнез Михаило одлучио је да пошаље Филипа Христића и кнегињу Јулију у Лондон после бомбардовања Београда 1862. године⁴¹⁵ и Канличке конференције⁴¹⁶ јула 1862. године. Мисија је имала за циљ да преокрене став британског јавног мњења према Србији. Занимљиво је приметити да је британски амбасадор у Цариграду Булвер, насупрот званичном ставу Британије, у јуну 1862. године, непосредно после бомбардовања, оценио да је за бомбардовање Београда крива Турска, због свог оклевања да именује посебног комесара који би био послат у Србију да разреши сукобе који су постојали између српског и муслиманског становништва.⁴¹⁷ Управо је то био став који су бранили Филип Христић, кнегиња Јулија и Владимир Јовановић у Лондону.

Као верни обреновићевац и пријатељ кнеза Михаила, Христић је истицао да је само тежио да оствари циљ који му је поставио кнез Михаило. „Овај акт кнежев био је производ његове мудрости и његовог великог патриотизма.“⁴¹⁸

Мисија Филипа Христића у Великој Британији 1863. године истражена је у српској историографији и представља значајан период његовог живота. Она је допринела томе да његово име буде запамћено у историји Кнежевине. Мисија је углавном оцењена као неуспешна у историографији.⁴¹⁹ Никола Крстић је сматрао да је Филип Христић изгубио поверење кнеза Михаила када је смењен с места кнежевског представника крајем 1861. године. Такав став је оповргнут одлуком кнеза да пошаље са својим повереником из детињства у важну дипломатску мисију.⁴²⁰ У књизи Христићевог сина Милана Ф. Христића, посвећеној „сени љубљеног оца“, мисија је представљена на позитиван начин. Слободан Јовановић

⁴¹⁵ За став Велике Британије о бомбардовању Београда види: Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 203–231; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 337–340; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 111–122.

⁴¹⁶ О Канличкој конференцији види: Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 233–270. С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 340–343. Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 140–155. L. Guymet, *нав. дело*, 175–184.

⁴¹⁷ TNA, PRO, FO 78/1652, Ambassador Bulwer to Lord Russell, 18th Jun 1862.

⁴¹⁸ Ф. Христић, *Успомене*, у штампани.

⁴¹⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 170–171; Александар Раствовић, *Велика Британија и Србија 1878–1889*, Београд, 2000, 29–30.

⁴²⁰ Види: Јелена Пауновић Штерменски, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, Српске студије 2 (2011), 125–138.

није дао оцену поменуте мисије јер је у њој заједно с кнегињом Јулијом и Филипом Христићев учествовао и либерал Владимир Јовановић, његов отац.⁴²¹

Занемарујући оцену о дипломатском успеху поменуте мисије како би се придобило енглеско јавно мњење за циљеве кнеза Михаила и Кнежевине Србије, пре детаљног разматрања ове мисије треба напоменути да су учесници били задовољни њеним током и својим деловањем. Сва три учесника представљала су различите слојеве српског друштва, кнегиња Јулија династију, Филип Христић школовану грађанску елиту која је подржавала династију и Владимир Јовановић поменуту елиту, али која је заступала интересе и слободе народа. У овој мисији 1863. године која је тражила подршку Велике Британије за српске националне циљеве учествовала је читава образована Србија.

На власти у Великој Британији 1863. године били су виговци – либерали. Лорд Палмерстон⁴²² био је премијер у периоду од 1859. до 1865. године, све до своје смрти. Лорд Џон Расел⁴²³ – премда се није у потпуности слагао с Палмерстоном – пристао је да буде министар иностраних дела у истој влади. Ова влада се у британској историји сматра за прву праву владу либерала у Енглеској. Вилијам Еверт Гледстон⁴²⁴ је у поменутој влади био министар финансија.

Владимир Јовановић кренуо је у Енглеску први, септембра 1862. године. За своју делатност имао је подршку либералне опозиције, а на пут је кренуо уз одобрење кнеза. Контакте у Великој Британији остварио је преко госпођица Ирби⁴²⁵ и британске мисионарке Мекензи,⁴²⁶ уз препоруку митрополита Михаила

⁴²¹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 379.

⁴²² Хенри Џон Темпл, виконт Палмерстон Трећи – Лорд Палмерстон (1784–1865), британски државник, министар спољних послова 1830–1834, 1835–1841, 1846–1851, министар унутрашњих послова 1852–1855, премијер 1855–1858. и 1859–1865.

⁴²³ Лорд Џон Расел (1792–1878), британски либерални политичар – виговац који је био на положају премијера два пута у својој каријери половином 19. века.

⁴²⁴ Вилијам Еверет Гледстон (1809–1898), британски либерални државник. У каријере дужио од 60 година четири пута је био премијер. Био је на дужности министра финансија, такође, четири пута. На тој дужности је био и у Палмерстновом кабинету 1859–1865.

⁴²⁵ Аделина Паулина Ирби (1831–1911) рођена је у енглеској аристократској породици, школовала се у Лондону где је и упознала госпођицу Мекензи после чега су кренуле на пропутовање по Европи и словенским областима Балкана и Турске. Када су упознале балканске народе и њихове националне тежње, почеле су да се баве збрињавањем хришћанских избеглица из турских области. У периоду од 1862. до 1864. године пропутовале су Балканом пет пута. На основу тих путовања написале су и издале путопис *Across the Carpathians* и *Travel in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* која је издата у Лондону 1867. а у преводу Чедомиља Мијатовића под насловом *Путовање по словенским земљама Турске и Европе* у Београду 1868. године. Отвориле су уз помоћ мисионара школу за девојчице у Сарајеву 1870. године.

с којим су две Енглескиње сарађивале током својих пропутовања по истоку. Аделина Паулина Ирби и Георгина Мјур Мекензи биле су британске добротворке и путописци. Током својих путовања успоставиле су везе с представницима грађанске класе свих балканских народа. У Србији њих су познавали Филип Христић, Никола Крстић, Владимир Јовановић, Чедомиљ Мијатовић и други.

Владимир Јовановић уложио је свој труд да успостави контакт између англиканске и српске православне цркве. Радио је на организацији посете митрополита Михаила Енглеској. Српска влада није желела да се ова веза успостави. У интересу владе било је политичко а не религијско повезивање и уместо митрополита Михаила у Велику Британију послати су кнегиња Јулија и Филип Христић.⁴²⁷

Кнез Михаило је у јануару 1863. године позвао Филипа Христића и питао га да ли би био вољан да учествује у дипломатској мисији која је имала за циљ оправдање српских националних тенденција у британској јавности. Против Србије били су и британска влада и британско јавно мњење.⁴²⁸ Кнез Михаило је указао на то да ће ова мисија бити посебно тешка због тога што ће Филип Христић морати да успостави везе с владом која је била непријатељски расположена према Србији и сматрала је за основни разлог који би могао да проузрокује распад Османске империје чије је интересе Британија подржавала. Британија је сматрала да је Србија крива за изивање сукоба с Турцима и бомбардовање Београда. Кнез Михаило је сматрао да српски утицај треба да се шири и међу средњом класом и међу аристократијом па је поред Филипа Христића у Британију одлучио да пошаље и кнегињу Јулију која је већ била позната међу британским племством.⁴²⁹

Брачни односи између кнеза Михаила и кнегиње Јулије су већ током 1862. године ушли у кризу. Постоји могућност да је осим српских националних

⁴²⁶ Георгина Мјур Мекензи (1833–1874) рођена је у Шкотској и упознала се с госпођицом Ирби у Лондону после чега су кренуле у даља заједничка путовања.

⁴²⁷ В. Јовановић, *Успомене*, 113–118.

⁴²⁸ За утицај британског јавног мњења на спровођење британске спољну политику види: Ј. Пауновић Штерменски, *Урквартото виђење међународног положаја Србије*, 57–76.

⁴²⁹ Милан Ф. Христић, *Србија и Енглеска од пре пола века*, Београд, 1910, 1–7.

интереса и то био разлог што је кнез одлучио да кнегиња Јулија буде послата у мисију заједно с Филипом Христићем.⁴³⁰

Осим сећања из детињства, највећи део *Успомена* Филипа Христића односи се на мисију у Лондону.⁴³¹ Христић је био одушевљен временом проведеним у Великој Британији и касније су га описивали као енглеског центлмена који је живео у Београду.⁴³² Слободан Марковић у чланку *Anglophiles in Balkan Christian States (1862–1920)*⁴³³ не сврстава Филипа Христића међу англофиле у Србији иако је он у сваком случају припадао том кругу. Марковић међу енглеске присталице у Србији сврстава углавном либерале, занемарујући чињеницу да су том кругу припадали и неки „либерално конзервативни“ српски државници. Христић је везе успостављене током мисије 1863. године наставио да одржава и биле су му од посебне користи током његовог дугог намештења на месту српског изасланика у Цариграду.

Који год да су били разлози што је кнез Михаило одлучио да повери бригу о својој жени Филипу Христићу, јануара 1863. године Христић и кнегиња су кренули на пут. Христић је у својим *Успоменама* кнегињу оценио као побожну католикињу, али склону сујевељу.

Путовање и почетак мисије

Српски изасланици су путовали преко Пеште, Удина, Беча, одакле су возом стигли до Ламанша, где су се укрцали на пароброд. Од Довера до Лондона, поново су ишли возом.

Филипу Христићу је већ током пута била повређена сујета због сопствене самоуверености. Државни саветник је био убеђен да говори енглески језик, који је учио током школовања, проводећи лета у Лондону. Међутим, убрзо се

⁴³⁰ Види: Д. Страњаковић, *Михаило и Јулија*, 35–54.

⁴³¹ Највећи број података о мисији Филипа Христића који до сада нису били познати налази се у необјављеном рукопису Филипа Христића, *Моје детињство и прво школовање* (други део: *О мојој мисији у Лондону 1863. године*), РОНБС, Р 373/1–7. Ове Успомене представљају само део рукописа на основу кога је Милан Ф. Христић написао књигу *Србија и Енглеска од пре пола века*; L. Guuher, *nav. дело*, 192–193.

⁴³² Види: Ј. Пауновић Штерменски, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, 125–138; М. Ј. Стојимировић, *нав. дело*, 304.

⁴³³ Slobodan G. Marković, *Anglophiles in Balkan Christian States (1862–1920)*, *Balkanica* 40 (2009), 95–145.

испоставило да не разуме ни реч енглеског језика. Већ у возу није разумео захтев кондуктера да кнегиња доплати износ карте да би њена слушкиња прешла из друге у прву класу. Затим је предложио кнегињи да оду на проповед у протестантску цркву на скверу Сент Џејмс, у којој се окупљала лондонска аристократија. Иако јој није било право, због своје католичке вероисповести, кнегиња је прихватила. Међутим, Христић ни тамо није разумео проповедника. Због тога је у убрзо узео додатне часове језика, а док није научио језик кнегиња му је помагала у споразумевању.

У првом тренутку Филип Христић и кнегиња Јулија били су смештени у једном од најбољих хотела на угледној улици Џермин (Jermyn Street) у центру Лондона у делу који се зове Вестминстер-сити (Westminster City), недалеко од трга Пикадили (Picadilly Circus). Међутим, већ после четири дана српски изасланици су се преселили у суседну Албермарл улицу, у много јефтинији приватни хотел. То доказује да чланови српске мисије нису имали на располагању позамашна средства за извршење мисије. После два месеца преселили су се у велику троспратну кућу у којој је раније становао амерички амбасадор, у палату Светог Џорџа (Saint George's Palace) преко пута Хајд парка.⁴³⁴

Када су Филип Христић и кнегиња Јулија стигли у Велику Британију, кнез је поручио Владимиру Јовановићу да сарађује с њима. Јовановић је прихватио његове инструкције. Убрзо је постало јасно да ће српски напори моћи да добију само подршку Енглеске цркве и појединих енглеских политичара, присталица Либералне странке.⁴³⁵

У периоду од маја до августа 1863. године започела је зимска сезона балова и пријема у Лондону као део социјалног миљеа британске аристократске и више средње класе. Христић је истакао да се такви друштвени догађаји у другим земљама одвијају зими, а у Лондону лети. Зими су породице аристократа и други богати припадници трговачког и сталежа индустријалаца одлазили у Париз, јужне делове Европе или на своје имање на селу. Христић истиче да је током трајања друштвене сезоне 1863. године најбоље упознао живот и раскошно богатство британске аристократије и индустријалско-трговачке средње класе. Упало му је у очи да понашање лондонског високог сталежа далеко превазилази француску,

⁴³⁴ Ф. Христић, *Успомене*, у штампи.

⁴³⁵ S. G. Marković, *nav. delo*, 95–145.

аустријску и немачку аристократију.⁴³⁶ Тај период године Христић и кнегиња искористили су за остварење своје мисије.

Кнегињино учешће у друштвеном животу Лондона посебно је лепо описао познати британски публициста и филозоф Џон Хенри Левс⁴³⁷ у два чланка.⁴³⁸

Филип Христић и британски политичари

Када су прошла два месеца Христићевог и кнегињиног боравка у Великој Британији, њихова акција попримила је организовани облик деловања на политичаре, аристократију и британско јавно мњење.

На почетку мисије кнегиња Јулија Обреновић прво је посетила представнике католичке цркве, а Филип Христић велечасног Вилијема Дентона⁴³⁹. Филип Христић га је упознао 1862. године, када је велечасни посетио Србију из здравствених разлога. Британски свештеник љубазно је примио Христића као старог знанца.

Иако Христић тврди да је и у следећу посету отишао ненајављен, много је вероватније да је Дентон препоручио Христића богатом британском индустријалцу Ричарду Кобдену.⁴⁴⁰

Ричард Кобден био је веома утицајан британски политичар. Сопствени посао као штампар започео је у Шефилду и проширио га на Манчестер. Сам је писао за своје часописе бавећи се трговачким и економским питањима. Залагао се за принципе немешања, мира, смањења британског утицаја на европске односе и

⁴³⁶ Isto.

⁴³⁷ Џорџ Хенри Левес (George Henry Lewes) (1817–1878), енглески филозоф, књижевни и позоришни критичар. Прихватао је филозофске покрете дарвинизам и позитивизам, али и религијски скептицизам. Најпознатији је по томе што је отворено живео с једним британском познатом списатељицом, публицистом и новинарком Џорџом Елиотом (тј. Маријан Еванс) (1819–1880), која је била веома угледна међу британским писцима викторијанске епохе. Имали су троје заједничке деце. Могуће је да је Џорџ Хенри Левес написао два чланка о кнегињи Јулији, али не у *The Fortnightly Review* јер је аутор тај лист покренуо тек 1865. године.

⁴³⁸ Истраживач није успео да пронађе ова два чланка, то се може додатно истражити за потребе неког будућег рада.

⁴³⁹ Велечасни Вилијем Дентон (1815–1888), представник англиканске цркве на високом положају у викторијанској Енглеској. Био је образован на Вустер колеџу у Оксфорду под великим утицајем трактаријанског покрета (покрет који је захтевао уједињење англиканске цркве с католичком црквом). Успоставио је везе с православном црквом у Србији и објавио неколико књига о Србији и Црној Гори. Такође, занимао га је лош положај хришћана у Турском царству.

⁴⁴⁰ Ричард Кобден (1804–1865), британски индустријалац, радикални и либерални државник рођен у Западном Сесеку.

слободу трговине. Насупрот таласу русофобије⁴⁴¹ који је 1836. године у Великој Британији подстакао Дејвид Уркварт, Кобден се залагао за успостављање равнотеже између великих сила.

Христић је оценио Кобдена као неког ко има „благу и питому физиономију“, те љубазног човека, спремног да саслуша Христића који је изложио проблеме који су угрожавали опстанак кнежевине и хришћане у Османском царству. Кобден је одмах прихватио Христићево тумачење да Срби нису били криви за бомбардовање Београда и да нису испровоцирали турско непријатељство.

Кобден је Филипа Христића упознао с познатим британским војним лекаром Хемфријем Сендвитом⁴⁴² који је постао један од највећих подржавалаца српских ставова према Турској у Великој Британији. У корист Срба написао је роман *Хећим-Баћа*, који је изашао и у српском преводу. Дентон је написао брошуру *Хришћани у Турској*. Сви ти потези били су део организоване српске иницијативе у циљу оправдања Србије у односу на Турску пред британским јавним мњењем. Кнезу Михаилу било је неопходно да добије подршку најугицајније силе на Босфору за прелазак српских утврђених градова под контролу српске војске. Кобден је Сендвита, препоручујући га Христићу, описао као веома младог човека који је у време када га је Христић упознао имао већ 41 годину. Сам Кобден имао је 59, а Христић 44 године. Занимљиво је запазити да је Христић Кобдена видео као човека у годинама, тј. старца.

У својим *Успоменама* писаним пред крај дугог и испуњеног живота Христић је себи са 44 године у сећању остао као веома млад. Сви Христићеви британски пријатељи тада су већ били покојни и он их се сећао са сетом и љубављу. Због тога се ови описи не могу у потпуности разматрати као објективни. Ипак, ти људи су помогли Христићу и остали су му дубоко урезани у памћење. Доктор Сендвит се по Христићу највише залагао за поправљање лошег положаја хришћана у Турској.

⁴⁴¹ Ј. Пауновић Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, 39–40.

⁴⁴² Хемфри Сендвит (1822–1881), британски војни лекар, учесник Кримског рата и војни репортер. Касније током велике источне кризе бринуо се за српске добровољце, учеснике оружаног сукоба у Босни и Херцеговини.

Хемфри Сендвит је по речима Филипа Христића у Лондону преузео улогу његовог ментора. Виђали су се сваког дана. Христића је упознао са сер Вилијамом Грегором,⁴⁴³ чланом Британског парламента, Доњег Дома, који је касније водио дебату у корист Србије у Парламенту.

Главни Христићеве помагачи у извршењу започете мисије били су, дакле, Дентон, Сендвит и Грегор који су подржали Христића у покушају да скрене пажњу Велике Британије на положај Србије и потребу за признавање независности кнежевине, а пре свега, разрешења става Србије и Турске према положају градова. Кобден и Грегор су свој утицај употребили у Парламенту, а Дентон и Сендвит у јавности путем штампе. Циљ свих тих акција био је да се британско јавно мњење упозна с непрестаним свирепим понашањем Турске према хришћана.

Мора се истаћи да је доктор Сендвит од почетка добро проценио потенцијал Србије и способности Филипа Христића, или се барем Христић тог догађаја на тај начин сећа. Христић наводи да му је Сендвит, ухвативши га за руку, рекао: „Христићу, ви ћете дочекати да Србија постане независна и бићете њен посланик у Лондону“. Христић је ово Сендвитово мишљење прихватио не придајући му превише значаја.

Ипак, ово „предсказање“ се остварило и Христић је постао званични српски краљевски посланик у Лондону у периоду од 1883. до 1884. године.⁴⁴⁴

Градоначелник Лондона Вилијам Лоренс⁴⁴⁵ приредио је кнегињи у част ручак коме је присуствовало 80 званица. Филип Христић и кнегиња били су званично позвани да присуствују. Лоренс је приредио поменути ручак, коме су присуствовали и представници британске владе. Пошто је до тада у круговима свих британских класа постало познато да је акција Филипа Христића била уперена против британске спољне политике, градоначелник се извинио што није у могућности да наздрави у част кнегиње и Христића. Мислећи да ће бити наздрављено у име српских изасланика, посебно у част кнегиње, Христић је припремио говор. Намеравао је да у кнегињино име захвали на здравици,

⁴⁴³ Сер Вилијам, ерл од Велбија Грегори (1829–1898), британски политичар, члан радикалне партије и члан парламента од 1857. године. Поднео је оставку 1868. године.

⁴⁴⁴ О томе ће бити речи у поглављу *Посланик у Лондону*.

⁴⁴⁵ Сер Вилијам Лоренс (Sir William Lorence) (1818–1897) био је градоначелник Лондона у време посете Филипа Христића и кнегиње Јулије 1863. године. Био је члан парламента града Лондона.

пријатељском пријему и гостопримству које ју је дочекало у Енглеској, а посебно у Лондону. Истичући вредности Србије у односу на Енглеску, Христић би у говору нагласио српско гостољубље и спремност Срба да удовоље свакој жељи придошлица из страних земаља. У нади да ће саобраћај између Србије и Велике Британије ускоро постати уобичајен и учестао, Христић је желео да нагласи да би тада Енглези упознали какав Срби могу да припреме пријем и какву угодну добродошлицу. Такође, искористио би прилику да упозна присутне да српски народ и други хришћани у оквиру Османског царства „сносе живот пун неизвесности брига и страдања“. Живети у Београду значило је бити изложен разним свирепостима турске посаде у београдској тврђави, која је пре само неколико месеци престоницу бомбардовала пуних пет сати, без икаквог конкретног повода. Христић је желео да скрене пажњу Енглеца да је такво стање у кнежевини уназадило развој трговине, спречило сваки напредак и ширење благостања и цивилизације.

Христић је у свом замишљеном говору изнео своју жељу о зближавању Србије и Енглеске и успостављање трговачких веза између две самосталне државе.

Први говор Христић је одржао на пријему масона коме је присуствовао и Владимир Јовановић. Тај говор није био тако детаљно разрађен и представљао је само захвалност на здравици.⁴⁴⁶

Уз подршку Дентона, Кобдена и Сендвита, Христић и кнегиња Јулија позивани су у најугледније британске аристократске куће. Одлазили су на многе ручкове и вечерња окупљања. Позивнице су биле насловљене на „кнегињу Јулију и сенатора Христића.“

Будући да се сусрео с лордом Палмерстоном, Христић га је описао као „стаситог човека, лепог старачког изгледа, пријатне физиономије и отвореног у разговору. Патио је од гихта“.⁴⁴⁷ Палмерстон је био увек лепо расположен и темперамантан, радо се шалио и правио вицеце.

Христић је два пута званично посетио лорда Палмерстона. Први пут је Палмерстон строго и оштро наступио, држећи се званичне линије британске

⁴⁴⁶ Ф. Христић, *Успомене*, у штампи.

⁴⁴⁷ Гихт је једна од најстаријих болести познатих међу људима. Посебно је била раширена међу богатим људима који су претеривали у јелу и пићу. Представља поремећај метаболизма. Представља упалу зглобова због појаве вишка и немогућности избацивања мокраћних кристала.

спољне политике. Оптужио је Србе да су својим својеволјним и самосталним понашањем угрозили стабилност Османске империје и тиме изазвали петочасовно бомбардовање. Чак је и запретио Кнежевини да се суздржи од својих захтева и рекао да ће Британија увек подржати Порту. Овде је дошла до изражаја Палмерстонова чувена русофобија јер се плашио да би Русија могла да искористи сукобе са Србијом и Турској објави рат.

Ипак, приликом друге Христићеве посете Палмерстон је заузео много блажи став. Био је спреман да саслуша Христићево излагање и када му је Христић објаснио да му није јасно како је могуће да премијер једне тако утицајне хришћанске империје подржава Османско царство које пропада насупрот просперитетној кнежевини, Палмерстон му је објаснио да то Христићево гледиште није исправно. Палмерстон је истакао да је наклоњен Србима и да им жели свако добро „само не ослобођење и независност од Порте“. Нагласио је да Велика Британија чува Турску зато што Србија још није сазрела за потпуну државну независност да би у европском делу Османске империје заменила Турску. Палмерстон се бојао да би Кнежевина одмах пала под контролу Русије уколико би стекла независност. Палмерстон је на крају истакао: „Када Србија толико ојача да уме ценити и чувати своју слободу и независност и водити самосталну политику, Енглеска ће тада бити међу првима да Вас помогне.“

Занимљиво је навести да су кнегиња Јулија и Филип Христић једном недељно били позивани и посећивали пријеме у дому лорда и леди Палмерстон, угледне представнице женске популације Велике Британије.⁴⁴⁸ Ти приједи били су познати по томе што су њима присуствовале стране дипломате од којих су Палмерстонови на неформалан начин сазнавали ставове њихових држава. Приједи су били веома посећени. Леди Палмерстон дочекивала је госте у првом салону, а лорд тек у трећем. Ова незванична дипломатска представа била је веома добро осмишљена. Леди Палмерстон је уз одобрење мужа у разговору испитивала дипломатске ставове и преносила их Палмерстону. Палмерстон је волео игру речи

⁴⁴⁸ Емили Ламб, леди Копер (1787–1869) била је сестра премијера лорда Мелбурна и жена лорда Палмерстона. Палмерстон је био њен други муж. Када су ступили у брак 1839. године, уз одобрење краљице Викторије Палмерстон је имао 55, а леди Палмерстон 52 године. Под утицајем своје супруге, Палмерстон је одбацио партију торијеваца и прешао у партију виговаца, тј. либералну партију. Лејди Палмерстон била је угледна домаћица пријема који су у дому Палмерстонових приређивани за стране дипломате.

и на једном пријему, на коме кнегиња Јулија није могла да прође даље од другог салона обратио јој се речима: „Драга Светлости, видим да вам увек врата (франц. – *la port*) сметају да напредујете; много ми је жао“, Ова изјава могла би се протумачити на два начина. Врата су могла да буду симбол за Блиставу Порту, како је то тумачио Христић, или су то могле бити капије у Београду и другим градовима, у којима су још увек 1863. године боравиле турске посаде, спречавајући Србију да стекне пуну независност и потпуни посед своје територије.⁴⁴⁹

Лорд Расел је представљао потпуну супротност Палмерстону. По Христићу, био је нешто млађи, али је изгледао старије од Палмерстона. Када га је Христић упознао 1863. године, био је „остарео, ћутљив и измршавео“.

Гледстон је био леп човек који је уливао поверење. Христић га описује као великог научника и говорника. „Не зна се шта је узвишеније и племенитије код њега, да ли ум или срце његово.“ Као велику Гледстонову ману, Христић наводи то што је био поводљив и лаковеран. Био је љубопитљив и желео је да сазна појединости о балканским народима.⁴⁵⁰

Осим што је посећивао енглеске балове, чиме је очигледно био задивљен, Христићева основна делатност била је издавачка, и то усмерана ка побољшању става британског јавног мњења према Кнежевини. У Британији је изашло неколико брошура чије је ауторство спорно. Сигурно је да је сам Христић саставио брошуре *Србин о случају Србије (Case of Serbia by a Serbian)* и *Српско турско питање (Serbo – turkish Question)*, које су изашле у Лондону 1863. године. Владимир Јовановић написао је *Српска нација и српско питање (Serbian nation and the Serbian Question)*. У састављању осталих памфлета учествовали су Никола Крстић, Матија Бан, Фрањо Зах.⁴⁵¹

Дентон је, такође, био укључен у ширење српске пропаганде у Британији описујући у књизи *Србија и Срби (Serbia and the Serbians)* свој боравак у Србији током 1862. године.

⁴⁴⁹ Ф. Христић, *Успомене*, у штампи.

⁴⁵⁰ Исто; М. Ф. Христић, *нав. дело*, 114–117.

⁴⁵¹ Види: М. Ф. Христић, *нав. дело*, 13; Ј. Пауновић Штерменски, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, 124–138.

Низ чланака објављених у британској штампи припремио је терен за расправу о Србији која је требало да се одржи у Британском парламенту.

Идеалан циљ мисије био је да се мишљење британског јавног мњења окрене против туркофилског става британске спољне политике и да се у британској јавности одбрани Србија од британских оптужби да Кнежевина припрема акцију међу балканским народима која би довела до коначне пропасти Турског царства.

Кнегиња Јулија је као што се могло и очекивати оставила већи утисак у високом друштву Велике Британије него Филип Христић. Сматрали су је за дивну и способну жену. Њене способности подстакле су британску аристократију да обрати пажњу на Кнежевину Србију за коју до тада нису ни чули, а камоли знали где се налази.⁴⁵²

Као што је већ речено, представници спољне политике Велике Британије јавно су оптуживали Србију да је својим непријатељством изазвала непријатељску акцију Порте због непоштовања међународних уговора.

Христић, међутим истиче, као одговор на јавне нападе г. Лејарда,⁴⁵³ државног подсекретара у британском министарству спољних послова, да је кнежевина настојала да у што већем броју образује своје становништво. Србија је 1863. године имала 320 основних школа, четрдесет и једну вишу школу, четири ниже гимназије, лицеј, војну академију и богословију. Такође, реорганизовала је реакционарни турски Устав из 1838. године усвајајући на Народној скупштини грађански законик, систем казног поступка, трговачки закон. Кнежевина је према упутствима кнеза увела читав низ административних правила, уредила свештенички сталеж.⁴⁵⁴

Насупрот томе, наводио је Филип Христић у својим чланцима објављеним у британским дневним листовима, Турска царевина није поседовала ниједан сличан елемент модернизације, па чак ни устав. Срска раја у Турској није учила

⁴⁵² М. Ф. Христић, *нав. дело*, 14.

⁴⁵³ Остин Хенри Лејард (1817–1894), британски дипломата и политичар, велики путник, археолог, историчар уметности, колекционар и писац. Био је рођен у Паризу а пореклом је из хугенотске породице. Један део свог школовања провео је у Италији, али школовао се у Енглеској, Француској и Швајцарској. У Цариграду се упознао с британским амбасадором сер Стратфордом Канингом. У периоду од 1845. до 1866. године бавио се археологијом. У време мисије Филипа Христића био је на положају државног подсекретара у Министарству спољних послова.

⁴⁵⁴ М. Ф. Христић, *нав. дело*, 21–22.

ни да чита ни да пише, нити је Империја настојала да улаже у образовање свог народа.

Христић је у брошури *Србин о случају Србије (Case of Serbia by a Serbian)* веома оштро осудио Велику Британију што је по сваку цену желела да очува надмоћ Османског царства у Европи. Турску је окарактерисао као непрестану опасност за односе у Европи. Чак је и саму Велику Британију смело оптужио да као „народ на челу цивилизације подржава не хришћане насупрот хришћана, варваризам насупрот прогреса“. Христић је смело закључио да Британија подржава нацију – Турке, која током четири и по века своје доминације на балканском делу Европе, није допринела развоју науке и уметности. Насупрот томе, довела је до уништења земаља које је освојила и брутално се односила према покореним хришћанским народима. Њихове територије пуне природних лепота и богате ресурсима Турци су претворили у пустиње.⁴⁵⁵

Христић је истицао да би Британија, од свих сила, имала највише користи од пропасти Турског царства. Када би се владавина муслиманских предрасуда заменила хришћанским просвећеним учењем, отворило би се велико тржиште за британске производе и Велика Британија би могла још више да напредује и богати се. Преовладавали би принципи слободне трговине на читавој територији на којој сада живе покорени хришћански народи.

Христић је додао да је истина да је Велика Британија своју трговину с Османским царством вршила преко њених хришћанских поданика да би избегала бескрупулозност и корупцију Турака. Ипак, Христић је био свестан да је опстанак Турске неопходан за одржавање равнотеже великих сила. Турска је представљала границу која је зауставила ширење Русије ка истоку. Христић, такође, у својим разматрањима наводи и општепознату русофобију британских политичара да би се сви хришћански народи било словенског порекла, било православне вере одмах по ослобађању од турске власт ујединили с Русијом. По Христићу, подршка Турској је највећа грешка британске спољне политике на Леванту јер турска влада није била способна да води мирнодопску политику, да се нагоди или да се реформише.

⁴⁵⁵ Christic Philip, *The Case of Serbia by a Serbian*, London, 1863, 4.

Христић је, међутим, чврсто веровао да поново пробуђени национални идентитет Срба никада не би дозволио да Србија буде чланица пансловенске империје. Русија би могла да задобије симпатије и подршку српске Кнежевине само уколико би подржавала српске националне амбиције – оснивање независне државе.

Христић је изложио своје идеје о могућем решењу Источног питања после пропасти Турске. Једно могуће решење била је подела Турске између великих сила, а друго је било препуштање османске територије њеним правим наследницима – балканским народима. Балкански народи би тада основали самосталне сопствене државе на рушевинама Османске империје.

Српском државном саветнику било је јасно да праведна подела Турске између великих сила није била могућа. За Христића је било прихватљиво друго понуђено решење Источног питања. На територији Турске живеле су три различита хришћанска народа: Словени, Грци и Румуни. До 1863. године основане су три различите мање државе у којима су ти народи живели: Краљевина Грчка, Кнежевина Србија и Кнежевина Влашка и Молдавија. Сви хришћани европске Турске у Кнежевини Србији и Кнежевини Влашкој и Молдавији виде језгро будућих европских балканских краљевина. По Христићу, цела Европа би требало да буде задовољна оснивањем таквих држава у Европи.

Западне силе, закључио је Христић, могле би да нађу своје природне савезнике међу три новоосноване аутономне државе Грчке, Србије и Румуније. Укупан број становника ове три државе био је 16 милиона. По Христићевом плану, заснованом на спољнополитичкој оријентацији кнеза Михаила, ове три самосталне јаке државе представљале би баријеру ширењу руског утицаја много бољу од ослабљеног Турског царства. Такође, истакао је могућност оснивања конфедерације између три поменута балканска народа. На тај начин би биле сузбијене амбиције Русије за ширење сопствене територије. Христић је у својим тврдњама отишао тако далеко да је тврдио да би свако друго решење довело до крвавог сукоба који би и Исток и Европу увукао у анархију. Могло би се рећи да је у овом случају Христићева визија била исправна. Два Балканска рата довела су до Првог, а затим и Другог светског рата и обрачуна великих сила око светских територија.

Уколико би ове три државе биле основане на националним принципима и правно признате, Христић је поново то нагласио, британска трговина и производња највише би имале користи јер би се отворила три нова стабилна тржишта.⁴⁵⁶

Владимир Јовановић је написао брошуру *Српски народ и источно питање* у којој је изложио либерална гледишта на положај српског народа у односу на Османско царство. У тој брошури покушао је да докаже да је српски народ спреман да се уједини са својом ослобођеном браћом која живе ван Србије. Као и Христић, Владимир Јовановић наводи све уговоре који су постојали између Србије и Турске. Такође, истиче да великим силама не би одговарало политичко осамостаљивање балканских народа. Заједничка је и осуда турског Устава из 1838. године. Садржај се разликује по томе што Христић истиче законодавну власт кнеза, а Јовановића се као либерал залаже за народни суверенитет. Јовановић је тврдио да Устав мора да буде „израз законите воље српског народа; а таква воља може се изјавити само слободном народном скупштином. Иако је признао да су Срби „понајвише прости,“ Јовановић је сматрао да имају као народ довољно политичке способности да сами владају својом новооснованом државом путем институције Народне скупштине. У спољној политици смернице које дају Христић и Јовановић поново се поклапају: Србија је морала да успостави што чвршће везе с осталим словенским народима на Балкану, као и осталим балканским народима: Грцима, Италијанима, Мађарима, Румунима и Јерменима. Србија је по Јовановићу морала да се одупре свакој врсти освајања и да успостави принципе слободне трговине с оним народима с којима је то било могуће.⁴⁵⁷

За разлику од Христића, као што се могло и очекивати, Владимир Јовановић је сумњао да ће у Србији кнез поштовати владавину закона.⁴⁵⁸

Христић и Јовановић, међутим, поново се слажу у осуди британске спољне политике. Јовановић је дао за право Британији што је сматрала да Турско царство представља баријеру ширењу Русије, али је поставио питање британском јавном

⁴⁵⁶ Исто, 11–16.

⁴⁵⁷ Владимир Јовановић, *Српски народ и Источно питање*, Београд, 1863, 24–27. Његови закључци поклапају се с предказањима Филипа Христића.

⁴⁵⁸ Исто, 27–28.

мњењу да ли је могуће да је Британија као уставна монархија веровала да ће балкански хришћански народи заувек остати под неуставном влашћу Турака.

Либерално конзервативна српска пропаганда сложено је окарактерисала Турску империју као деспотску државу која над покореним народима влада без реда и закона. И либерали и конзервативци заједнички су истакли да Турци познају само законе Курана и по њима се опходе према другим народима.⁴⁵⁹

Већ је тада било јасно да се Турска одржава само на основу зајмова које јој одобравају европске силе. Јовановић је, такође, истакао да су источни хришћани били способни да заснују сопствене државе после пропасти Турске. Јовановић је још напоменуо да источни хришћански народи никада нису показивали освајачке намере. Истичући пацифистичке намере балканских народа, Јовановић је, међутим, додао да Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина заједно располажу са преко 350.000 наоружаних народних војника коју би могли да употребе у одбрамбене сврхе против турског тлачења. Овој борби би се прикључили Грци и Бугари. Таквим закључцима Владимир Јовановић, као и Филип Христић још 1863. године најављује Први балкански рат.⁴⁶⁰

Јовановић је пак уочио да је нерад умногоне доприносио спором напредовању државе иако је кнежевина била богата природним сировинама. Једино су сељачке задруге могле да допринесу бржем богаћењу и развоју кнежевине. Градски живот и државна привреда угрозили су, међутим, и умањили значај задружне пољопривреде. Тек на крају расправе, за разлику од Христића који је важност едукације становништва ставио на прво место, Јовановић је као последњи захтев за изједначавање са Европом нагласио потребу образовања народа и развитак школа.

Јовановић је као либерал истакао једнакост народа и народни суверенитет, политичке слободе и право самонаоружавања. Као посебне српске особине навео је побратимство, крсну славу, народне саборе, гусле, слободу речи, месну самоуправу, годишњи сазив народне скупштине. По Јовановићу, Срби су веровали у братску и верску толеранцију, дух слободе и удруживања.

Осликавајући идеалну слику српског друштва, Јовановић није оптуживао Енглеску строго као Христић. Јовановић је истакао да је Британија увек била

⁴⁵⁹ Исто, 30–31.

⁴⁶⁰ Исто, 37–39.

бранилац народних слобода па ће се самим тим заложити и за одбрану српских права у односу на Турке. На много скрушенији начин истиче да један Србин није у могућности да суди о британској спољној политици.⁴⁶¹

У наведеним чланцима који су објављени и британској штампи да би ширили српску пропаганду наглашено је да је једино право потпуно разграничење постојало између Турске и Грчке. Са Србијом је Порта поступила другачије јер су Турци остали да живе у градовима, дозвољено им је да се мешају у унутрашњу управу кнежевине, штите муслимане који су грубо кршили српске законе.⁴⁶²

Мора се направити паралела између пропаганде коју је ширио Филип Христић и оне коју је подржавао Владимир Јовановић. Филип Христић је за разлику од Јовановића строго и отворено, без страха оптуживао Британију за неправедно опхођење према Кнежевини и неоправдано туркофилство. Истицао је да је потпуно нереално британско уверење да ће се Османска империја извући из стања распадања у коме се налазила и опоравити.

Низ чланака објављених у британској штампи представљао је увод у дебату која је одржана о Србији у Британском парламенту.

Дебата у Доњем дому британског парламента

Дебата у Британском парламенту⁴⁶³ одржана је 29. маја 1863. године. Дебата је представљала одговор на нападе на Србију у штампи које је износио државни секретар Лејард.

Дебату је започео државни секретар Лејард покушавајући да одбрани војнички и политички рад турске владе. Као разлог за бомбардовање Београда и сукобе Срба и Турака, навео је нестрпљивост, незадовољство, раздражљивост, насртљивост и нелојалност Срба. Изјавио је да британска влада потпомаже одржање Турске јер је то неопходно за одржање мира у Европи.⁴⁶⁴

Британски посланици који су желели да стану у одбрану положаја Кнежевине одлучили су се да парламент а самим тим и британску јавност

⁴⁶¹ Исто, 46–50.

⁴⁶² М. Ф. Христић, *нав. дело*, 26–27.

⁴⁶³ В. Јовановић, *Успомене*, 126–145; Ф. Христић, *Успомене*, у штампи; М. Ф. Христић, *нав. дело*, 114–304; L. Guymet, *нав. дело*, 193–200.

⁴⁶⁴ М. Ф. Христић, *нав. дело*, 62–63.

обавесте о неправедном понашању Турака према хришћанском становништву унутар Османске империје.⁴⁶⁵

Током дебате Грегори је истакао да је Велика Британија увек одобравала покушај било које државе да ступи у ред европски уређених земаља. Међутим, чим би Француска поставила захтев за побољшање положаја хришћана у саставу Османског царства, Велика Британија би стала у одбрану Турске.⁴⁶⁶

Што се тиче самог бомбардовања Београда, и даљих српско-турских односа, Грегори је истакао да се сукоби између муслимана и Срба дешавају искључиво око варошких капија. Иако су Турци имали право да држе војне посаде у поменутих капијама, њихово присуство у самом центру града изазивало је српско незадовољство. Отуда је потицао српски захтев за иселењем турских грађана из Србије. Описујући само бомбардовање престонице Кнежевине, Грегори се ослањао на књигу велечасног Дентона *Србија и Срби*. Говорећи дуже од два сата, Грегори је такође истакао да су сви дотадашњи покушаји реформе Турске били неуспешни.⁴⁶⁷

У расправи у којој су поред Грегорија учествовали чланови парламента Кохрен и Грант – Деф истакнуто је, такође, на примеру Грчке, да сваки народ има право да бира сопствену власт. Поновљен је српски захтев да се турски гарнизони иселе из српских градова и да се дозволи да се у кнежевини успостави један слободоуман устав. Наглашено је да је питање контроле тврђава у Србији саставни део решења Источног питања. Учесници у расправи чак су ишли тако далеко да су изнели став да је једини прави непријатељ Србије у Енглеској лорд Палмерстон зато што се он највише плашио могућности да Цариград падне у руке Русије.

Лејард је у парламенту оштро осудио захтеве српске владе. Међутим, мислећи на Филипа Христића истакао је да је избор адвоката, који је британској и европској јавности требало да изложи српске захтеве, био изврстан. „Влада српска може бити срећна што има за адвоката једног тако способног центлмена, који има везе с европским круговима, може да утиче на штампу и на чланове Парламента“.

⁴⁶⁵ Исто, 103–107.

⁴⁶⁶ Исто, 134–136.

⁴⁶⁷ За опис расправе о бомбардовању Београда и стању у Турској из угла М. Ф. Христића и која се одвијала у британском парламенту види: Исто, 141–184.

Иако је Лејард тај став формулисао као похвалу, изјаву је искористио да истакне неповољан положај Турака који нису били у могућности да организују такву мисију. Наравно, Турцима оваква мисија није била ни потребна кад је у њихову одбрану стала читава британска спољна политика и већи део јавног мњења.⁴⁶⁸

Своје излагање у парламенту Кобден је започео истичући чињеницу да број хришћанске популације у европској Турској далеко надмашује број муслимана.⁴⁶⁹

Тачни подаци о броју становника Турске империје нису били познати све до 1880. године, када је спроведен први попис. До 1800. године, сматра се да је популација европске Турске износила 10–11 милиона, али није било познато колико је било муслимана, а колико хришћана.⁴⁷⁰

Говорећи у парламенту, Кобден је нагласио чињеницу да Срби нису тражили контролу над београдском тврђавом после бомбардовања већ су само захтевали да се тврђава сруши. Од великих сила, само су се Енглеска и Аустрија томе противиле. Француска, Русија, Пруска и Сардинија подржале су српске захтеве. До 1863. године, Србија је повратила два утврђена града, Соко и Ужице 1862. године, док су осталих пет и даље били у турским рукама. Кобден је приговорио државном секретару да повремено о Србима говори са мало презрења „али им признаје да су одважни, бистри, поштени и радени“. При томе је додао да се Срби сада и наоружавају, што би једног дана могло да доведе до тога да они постављају услове под којима ће се развијати српско-турски односи.⁴⁷¹

Што се тиче Париског мира 1856. године, Кобден је подсетио присутне да су се потписивањем Париског уговора велике силе обавезале да одрже територијални интегритет Турског царства. Тиме су одлучили да помажу већ умируће царство на штету просперитетних балканских народа. Кобден је затражио од британске владе да се више не ангажује против Србије која је показала да има могућност да оствари услове за самосталан живот.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Исто, 197–198.

⁴⁶⁹ Исто, 266–267.

⁴⁷⁰ Види: Donald Quartet, *The Ottoman Quartet 1700–1922*, Cambridge, 2000, 110–117.

⁴⁷¹ М. Ф. Христић, *нав. дело*, 265–266.

⁴⁷² Исто, 278–289.

Гледстон је истакао да је британска политика немешања изазвана британским страхом да Русија може да нападне Турску.⁴⁷³

Филип Христић је по завршетку дебате био задовољан тиме што му се чинило да више нико не може да поверује у могућност реформисања и препорода Турског царства. Други допринос мисије Христић је видео у томе што је у британској штампи објављено да Срби нису ни пре а посебно после бомбардовања били у могућности да живе у заједници с турским посадама у тврђавама и турским цивилним становништвом у градовима. Британска штампа захтевала је неутралност султана у међусобним односима муслимана и хришћана. Неки британски листови ишли су тако далеко, на пример, *Егземинер*, да је одобрано наоружавање Срба за случај напада Турске, Аустрије или Русије. У новинама је, такође, истицано да је Енглеска била равнодушна према суровом односу Турака према хришћанима.⁴⁷⁴

Христићеви одговори на Лејардове оптужбе штампани су и објављени у Енглеској у посебној брошури под називом *Remarks on Mr Layard's Speech, delivered in the house of commons, on Friday, May 29, 1863 by Ph. Hristic Serbian senator.*⁴⁷⁵

Христић је на оштар и јасан начин покушао да исправи грешке које је Лејард направио излажући укратко пред британским посланицима историју Кнежевине Србије и неправедне оптужбе које је изнео против кнеза Михаила. Такође, оспорио је Лејардову изјаву да је Турска поштовала све хатишерифе које је издала кнежевини. Христић је нагласио да је кнежевина провела тридесет и две године од хатишерифа издатог 1830. године покушавајући да оствари права која су јој тада додељена. Пошто Србија ни после тог дуготрајног периода није одустала од захтева за испуњење својих гарантованих права, Турци су, без најаве, бомбардовали српску престоницу. Гарантне силе су тек после тог несрећног догађаја извршиле притисак на Порту да испуни српске захтеве. Оне су се обавезале да ће поменута права бити остварена још 1856. године, после завршетка Кримског рата и склапања Париског уговора.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Исто, 287–299.

⁴⁷⁴ Ф. Христић, *нав. дело*, у штампи.

⁴⁷⁵ Philip Hristic, *Remarks on Mr. Layard's Speech, delivered in the House of Commons, On Friday, May 29, London, 1863*, 3.

⁴⁷⁶ Исто, 4–5.

Кнежевина је постала уставна држава онда када је кнез Милош донео Срећењски устав 1835. године, који скоро да није био примењен, а затим прихватио наметнути турски Устав из 1838. године. Христић је истакао да је постојање уставне словенске државе у суседству уплашило Русију и Аустрију. Насупрот томе, лорд Понсоби, у то време британски амбасадор у Цариграду, обећао је кнезу Милошу заштиту Енглеске све док се буде придржавао уставног начина владавине за који се одлучио.⁴⁷⁷

Када је завршио с општим исправкама Лајардовога излагања о историји кнежевине, Христић је настојао да одбрани наследно право владавине кнеза Михаила. Образложио је да је наследно право признато породици Обреновић, прво 1817. године, а султан га је потврдио хатишерифом 1830. године. Када је Светоандрејска скупштина изабрала кнеза Александра Карађорђевића за изборног кнеза, Порта није законски одузела право наследства породици Обреновић.

Лејард је истакао да су добри односи постојали између владе кнеза Александра Карађорђевића и Порте у периоду 1844–1858. године. Лејард је додао да Турци нису напустили Србију пошто кнежевина није плаћала данак.⁴⁷⁸ Овај податак је директно био усмерен против кнеза Михаила Обреновића који се отворено супротстављао сваком мешању Турске у унутрашње послове Србије и решио је да не плаћа данак Турској.

Своје оптужбе Лејард је највише усмерио против доношења основних закона кнеза Михила на Преображенској скупштини 1861. године у време када је Христић био кнежев представник, тј. председник владе у Србији. Лајард је тај потез осуђивао као кршење односа вазалне кнежевине према свом сизарену, тј. Порти. У осуди су га подржали лорд Расел и Порта.

Прва оптужба била је усмерена против реорганизације Државног савета и члана 10 који је кнезу омогућавао да самостално представља Србију пред страним владама. Кнез је могао самостално да склапа уговоре с представницима страних влада. Тек пошто би уговор био склопљен кнез је обавештавао Државни савет и тражио његово одобрења.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Isto, 6.

⁴⁷⁸ Isto, 9.

⁴⁷⁹ Isto, 11.

Христић је у своју и кнежеву одбрану истакао да у том члану закона о Државном савету нема ничег новог. Кнез је и до сада могао самостално да преговара са страним владама и да поставља српске дипломатске представнике у страним државама. Србија је имала свог представника чак и приликом потписивања Париског уговора 1856. године.⁴⁸⁰

Протестујући против Лајардове интерпретације државног положаја Србије, Христић је храбро изнео тврдњу да Србија не може бити враћена на ниво турске провинције. Кнежевина је склопила довољан број уговора са страним силама и својом државном реформом доказала да заслужује положај самосталне кнежевине.⁴⁸¹

Кнежевина је била вербално нападнута и због организације народне војске, тако да је Христић био принуђен да објасни и одбрани једну од најважнијих кнежевих тековина. Христић је нагласио да је ово право српског народа јасно и очигледно. Када би оно било оспорено, то би директно угрозило српску аутономију. Српски народ је увек био наоружан, а том одлуком о организацији народне војске кнез је само озаконоио постојеће стање у кнежевини. Христић је скренуо пажњу британског јавног мњења на то да је Закон о народној војсци увео организацију и дисциплину међу народне наоружане чете. Народна војска је формирана да би одбранила границе кнежевине од турских напада.⁴⁸²

Лејард је, такође, оптужио кнеза да је одузимајући Порти право да одређује кривицу државних саветника, умањио одговорност министара. Христић је тврдио потпуно супротно – „кнез Михаило је имао част да у Кнежевину уведе принцип министарске одговорности“ јер су, као што је већ речено, саветници, из чијих редова су се бирали министри, уместо Порти постали одговорни искључиво кнезу и сведени су на ниво државних чиновника које је кнез могао да смени.

Христић је, као кнежев представник и министар спољних послова 1861. године, био најпогоднији човек који је могао да одбрани основне законе донете на Преобрженској скупштини. Ови закони усвојени су без одобрења турског

⁴⁸⁰ Овај Христићев навод није тачан јер Србија није имала своје дипломатске представнике у другим државама до 1878. године.

⁴⁸¹ *Remarks on Mr. Layard's Speech*, 12; Овај Христићев навод је такође знатно преувеличан, јер је Србија имала могућност да склапа само трговачке конвенције и то ако су се уклапале у постојеће турске комерцијалне уговоре.

⁴⁸² *Isto*, 13–14.

сизарена. То је било компромисно решење које су одобриле Велике силе.⁴⁸³ Ова одлука, међутим, донета је закулисно, у дипломатским круговима без знања британског јавног мњења и Турске. Британија је јавно нападала Србију и кнез Михаило је због тога одлучио да у Велику Британију пошаље Христића да сам себе одбрани од оптужби. Кнез је упутио Христића да у Великој Британији истакне идеју да би најповољније за све било, да се после распада Турске на њеној бившој територији формирају „слободне самоуправне државице“.⁴⁸⁴

На крају расправе Христић је нагласио оданост српског народа кнезу Михаилу. Истакао је кнежев патриотизам, личне и друштвене врлине. Као кнежев лични повереник и пратилац кнегиње Јулије, Христић је таквим закључком испунио своју дужност према династији Обреновић и према Кнежевини.⁴⁸⁵

У Цариграду, центру британске политике на Босфору, уочи одржавања парламентарне кампање у Лондону, сматрало се да је мисија Филипа Христића уперена против Турске. Током те мисије Србија је нагласила свирепости Турака против хришћана. Међутим, амбасадор Булвер је закључио да без обзира на такве резултате мисије и непријатељско понашање кнеза Михаила према Турској, није било могуће да Србија стане на чело неког покрета балканских народа против Османског царства јер би тиме угрозила сопствени положај. Напади Филипа Христића на Турску у Великој Британији, у Цариграду схваћени су веома озбиљно. Док је српски представник на Порти истицао да Србија према Турској има само пријатељске намере, у Британији се појавио читав низ памфлета уперних против Османске империје. Српски представник је рекао да је мисија имала за циљ искључиво одбрану Србије од британских и турских оптужби. Амбасадор Булвер је нагласио српском представнику у Цариграду да би Србија од поменуте мисије у Британији могла да има више штете него користи, поготово код оних који су заинтересовани за очување Османског царства.⁴⁸⁶

На основу ове изјаве британског амбасадора на Босфору може се извући закључак да је српска мисија Филипа Христића у Британији ипак представљала за

⁴⁸³ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 166–167.

⁴⁸⁴ *Remarks on Mr. Layard's Speech*, 15.

⁴⁸⁵ Isto, 14–15.

⁴⁸⁶ TNA, PRO FO 78/1734, Ambassador Bulwer to Lord Russell 28th of May 1863; TNA, PRO, FO 78/1734, Ambassador Bulwer to Lord Russell 25th of May 1863

Турску много већу опасност него што је то касније представљено у српској историографији.

Министар иностраних послова Турске Али-паша изразио је своје незадовољство британском амбасадору Булверу, поводом српске мисије у Лондону. Нагласио је да је огорчен понашањем кнегиње Јулије у британском високом друштву.⁴⁸⁷

Британски амбасадор је 1863. године нагласио да ће Србија уколико заузме помирљив став према Турској моћи да рачуна на сваку помоћ Велике Британије. Тврдио је да Србија није имала довољно материјалних средстава да формира сопствену самосталну државу. Није била у могућности да предводи формирање Словенске конфедерације, без избијања европског рата, који Европа неће започети из сопствених разлога. Чак и кад би такав рат избио, Србија би из њега изашла као губитник.⁴⁸⁸

Занимљиво је истаћи да је, као и Владимир Јовановић и Филип Христић и амбасадор Булвер још 1863. године био свестан чињенице да Источно питање неће и не може бити решено без избијања свеевропског рата.

Успех или неуспех мисије?

Досадашња историографија није била у стању да објективно оцени мисију Филипа Христића, кнегиње Јулије и Владимира Јовановића. Слободан Јовановић, као историчар није могао да сам да оцену овог подухвата, јер је у њему учествовао његов отац. Милан Ф. Христић је књигу посвећену своме оцу писао у свечаном тону одајући почаст преминулом Филипу Христићу на сваки могући начин. Због породичне трагедије, прељубе Гркиње Артемизе, своје прве жене и њене дугогодишње афере с кнезом Миланом, може се претпоставити да се Милан Ф. Христић осећао кривим што је допринео породичној несрећи.⁴⁸⁹ Сам је надживео оца само пет година и умро чим је књига објављена у Београду. Војислав Вучковић и Гргур Јакшић, пишући у време постојања заједничке југословенске државе, равноправне заједнице свих народа који су је чинили, ни у

⁴⁸⁷ TNA, PRO, FO78/1737, Ambassador Bulwer to Lord Russel 9th of July 1863.

⁴⁸⁸ TNA, PRO, FO 78/1737, Ambassador Bulwer to Consul Longworth 2nd of August 1863.

⁴⁸⁹ Види поглавље: *Породични односи*.

ком случају нису имали могућност да истичу успех српских националних интереса.

Да би се мисија оценила, треба, пре свега, обратити пажњу на мишљење њених учесника. Филип Христић је био задовољан самим тим јер је његова и активност Владимира Јовановића у британској штампи изазвала једну јавну и политичку дебату у Доњем дому британског парламента која је трајала пет или шест сати. Дебата је била детаљно описана у британској штампи и самим тим допринела да британска јавност буде обавештена о српским захтевима и односу Турака према осталим хришћанима који су још увек били под њиховом влашћу.⁴⁹⁰

Владимир Јовановић разочаран успешнијом делатношћу Филипа Христића напустио је Велику Британију у мају 1863. године. Јовановићеве заслуге биле су објављивње његових списа и јавног предавања Вилијама Дентона *О Србији и Србима у Трговачким новинама* у Београду и састављање брошуре *The Serbian nation and the Eastern Question*. Јовановић је сматрао да његова мисија није успела оног тренутка када је кнез одбио да пошаље митрополит Зееа Михаила у Енглеску на разговор с британским свештенством. Кнез је уместо њега послао кнегињу Јулију. Међутим, Христићева, много шира делатност била је успешнија. Чланци које је он уз помоћ енглеских пријатеља објављивао у читавом низу британских листова у *Daily News*, *Saturday Review*, *John Bull*, *Star Morning Star*, *The Times*, *Examiner*, *Reader*, *Guardian Spectator*⁴⁹¹ довела је до отварања српског питања у британском парламенту.

Појава кнегиње Јулије у британском друштву изазвала је велико интересовање. Када би била позвана на неки бал или посело домаћини би на позвницама намењеним гостима исписивали:

„Come to meet Her Highness Princess of Serbia“

(„Дођите и сретните се са српском кнегињом“)

Све угледне племићке породице такмичиле су се која ће од њих прва позвати кнегињу и сенатора Христића у посету. Када је имала прилику да буде

⁴⁹⁰ М.Ф. Христић, *нав. дело*, 304–320.

⁴⁹¹ Исто, 28–61.

представљена краљици Викторији⁴⁹², кнегиња Јулија није пристала да је британској краљици представи турски амбасадор тј. њен суверен, како је захтевао протокол. Представила се сама као српска кнегиња. Христић истиче да јој ово нико није замерио па ни сама краљица. То је и био циљ кнегињиног доласка у Британију.⁴⁹³

У изворима се може наћи још доказа да је српска мисија Филипа Христића и кнегиње Јулије имала успеха. Илија Гарашанин пише Јовану Мариновићу априла 1866. године да је веома задовољан што је приликом Мариновићеве мисије Лејард био веома заинтересован да разговара о српским проблемима. Гарашанин је сматрао да је потребно „да ти људи знаду да наше намере нису нелогичне, но знамо шта тражимо“.⁴⁹⁴ Лејард је показао разумевање за српска питања, пре свега, за предају градова у српске руке због тога што је схватио суштину овог питања током Христићевог боравка у Британији 1863. године.

Међутим, лорд Кларендон,⁴⁹⁵ британски секретар спољних послова, није показао разумевање за српске захтеве. Гарашанин сматра да је довољно то што Енглеска није више била у могућности да порекне пропадање Турског царства. Разговор с Мариновићем, по Гарашаниновом мишљењу, само је доказао ову чињеницу.⁴⁹⁶ Уосталом, као и мисија Филипа Христића три године раније.

Српска мисија у Великој Британији у којој су учествовали представници свих тадашњих друштвених групација у Кнежевини – либерала, „конзервативаца“ и владајуће аристократске породице не може се оценити као неуспешна. Она је остварила свој предвиђени циљ самим тим што је подстакла интересовање британског јавног мњења за положај хришћана у Турској. Такође, представила је Британцима могућност извесне пропасти Турског царства па чак и решење тог геополитичког проблема, тј. стварање самосталних балканских држава, што би

⁴⁹² Краљица Викторија (Александрина Викторија, 1819–1901), краљица Уједињеног Краљевства Велике Британије и Ирске од 1837. године до своје смрти 1905. године. Од 1. маја 1876. године у договору са тадашњим британским премијером Дизраелијем узела је и титулу царица Индије.

⁴⁹³ Ф. Христић, *Успомене*, у штампи.

⁴⁹⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 167.

⁴⁹⁵ Џорџ Вилијам Фредерик Вилерс, четврти ерл Кларендон био је енглески дипломата и државник. Преузео је дужности секретара у Министарству спољних послова после смрти Палмерстона 1865. године у влади лорда Расела. Ову дужност је задржао у периоду 1865–1866. и 1868–1870. године.

⁴⁹⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 172.

довело до даљег стварања балканских савеза па чак, у не тако далекој будућности, формирања балканских сједињених држава или балканске федеративне државе.

КНЕЖЕВО УБИСТВО И ДРУГО НАМЕСНИШТВО

Јован Ристић је био председник министарског савета од новембра до децембра 1867. године. Министар унутрашњих дела био је Никола Христић, министар правде Рајко Лешјанин, министар финансија Коста Цукић, као и заступник министра просвете и црквених дела, а министар војске и министар грађевине био је Миливоје Петровић Блазнавац.⁴⁹⁷

Када је Гарашанин смењен због свог неслагања са кнежевом спољном политиком и пренаглашених веза с Русијом, Јован Ристић, капућехаја у Цариграду наименован је за председника владе. Британски амбасадор је сматрао да Ристић неће као премијер наставити пријатељске односе према Турској које је до тада Гарашанин пажљиво одржавао. Међутим Јован Ристић није успео да се договори око састава владе тако да Ристић *de facto* није наименовао свој кабинет.⁴⁹⁸

Следећа и последња влада кнеза Михаила била је под руководством Николе Христића, председника министарства и министра унутрашњих дела, Милан Петронијевић био је министар иностраних дела, министар правде Рајко Лешјанин, министар финансија, просвете и вера и даље Коста Цукић, министар војни и грађевина Блазнавац.⁴⁹⁹ За време ове владе убијен је кнез Михаило.

Ристић, који је у време убиства кнеза Михаила био у Берлину, пре свог доласка у Немачку посетио је руског цара. Том приликом је руски цар веома умерено говорио о источној политици и упутио Ристића да Кнежевина и даље одржава пријатељске односе с Портом. Убиство кнеза Михаила, у Петрограду дочекано је са запрепашћењем и бесом. У Русији је атентат на српског владара изавао забринутост за развој политике Источног питања.⁵⁰⁰

У Хабзбуршком царству принц Чарлс Хоенцолерн помињао се као наследник српског престола и аустријски канцелар непосредно после убиства Михаила рекао је да би Аустрија тај потез одобрила. Предлог да кнез Никола буде

⁴⁹⁷ *Владе Србије 1805–2005*, 109.

⁴⁹⁸ TNA, PRO, FO 78/1964, Ambassador Eliot to Lord Stanly, Constantinople, 19th November 1867.

⁴⁹⁹ *Владе Србије 1805–2005*, 110.

⁵⁰⁰ TNA, PRO, FO 65/749, Ambassador Andrew to Lord Buchanan Stanly, St. Petersburg 3rd June 1868; Ambassador Andrew Buchanan to Lord Stanly, St. Petersburg 14th June 1868; Г. Јакшић, В. Вучковић, *нав. дело*, 460–461.

предложен за српског кнеза одмах је одбијен у Бечу зато што је сматрано да ће он бити руски кандидат. Британски амбасадор у Бечу једини је од свих британских представника на дворовима страних сила убиство кнеза Михаила назвао „катастрофом која се догодила у Србији“. Барон Бајст је изјавио да је смрт кнеза Михаила ужасна несрећа која није изазавала радост Аустрије. Бајст је пак британском амасадору нагласио да кнез Михаило није био пријатељ Аустрије иако је у последње време показао мало више разумевања за развој односа између Србије и ове силе. Барон Бајст је добио циркуларно писмо од Порте у коме су Турци изразили „свој ужас због убиства кнеза“ и додали да су задовољни енергичном акцијом српских власти у Београду која је спречила nerede у Кнежевини и одмах формирану привремену владу. Влада је показала своју способност тиме што је одмах прогласила сазив скупштине која је требало да изабере новог кнеза. Бајст је истакао да ако се Аустрија, Велика Британија и Француска сложе око избора кнеза у Србији, било би „апсурдно“ да Порта на то има замерку. Барон Бајст је истакао да се Аустрија не би противила уједињењу Србије, Влашке и Молдавије у персоналну унију под кнезом Карлом фон Хоенцулерном, али је одмах додао да је Аустрија против уједињења Србије и Црне Горе под кнезом Николом пошто је он уживао подршку Русије. Британски амбасадор је одговорио да не верује да би српски народ добровољно пристао на унију с Влашком и Молдавијом. Што се тиче кнеза Николе, британски амбасадор сматрао је да црногорски владар нема довољно моћи да успостави власт над српским народом. Барон Бајст је на крају разговора поново закључио да не сумња да ако би се Аустрија, Британија и Француска сложиле око избора новог српског кнеза, ове силе би могле да осигурају избор свог кандидата на српској скупштини.⁵⁰¹

Краљицу Викторију је узнемирио предлог Аустрије да се силе отворено умешају у избор кнеза у Србији. Министар спољних послова телеграмом је поручио британском амбасадору у Бечу да Британија није спремна да се меша у слободне изборе које је организовала српска привремена влада. Британија је само захтевала да се поштују закон и одреднице Париског споразума. После такве поруке британске владе барон Бајст је брзо променио свој став и закључио да би

⁵⁰¹ TNA, PRO, FO 7/736, Ambassador Bloomfield to Lord Stanly, Vienna 12th of June 1868: “The catastrophe that has taken place in Serbia.” / “Катастрофа која је преузела место у Србији”.

најсрећније решење за српску привремену владу и скупштину био избор малолетног кнеза Милана Обреновића за српског кнеза. Бајст је додао да је Милан Обреновић био и изабрани наследник покојног кнеза и уз то у тадашњем тренутку и једини кандидат. Британски амбасадор је затим питао Бајста каква ће бити влада намесника за време малолетства кнеза Милана. Бајст је одговорио да се може очекивати велики рускиг утицај у Србији за време малолетства младог Обреновића, али да се то не може избећи. У сваком случају, кнез Никола никако није могао да буде изабран. Када је из Петрограда послат предлог Фуад Паши о избору кнеза Николе за српског кнеза, паша је рекао да би такво решење за Порту било потпуно неприхватљиво.⁵⁰²

Наследство српског престола изазвало је жучну расправу међу представницима великих сила у Цариграду, подстакнута од својих влада. Британски амбасадор Елиот одмах је изјавио да се Британија неће мешати у избор српског народа. Као кандидате, амбасадор Елиот предвидео је Гарашанина, црногорског кнеза Николу и малолетног кнеза Милана Обреновића. Русија се залагала за црногорског кнеза јер је на тај начин веровала да ће потчинити Србију свом утицају. Британија је саветовала Порту да се не меша у избор српског народа.⁵⁰³ Порта је изјавила да би подржала избор кнеза Николе за српског кнеза ако би то била одлука српског народа.⁵⁰⁴

Убрзо је Порта променила своју одлуку. Поручила је намесницима да ће потврдити сваког кнеза кога би изабрао народ под условом да није у питању странац. Под утицајем Британије, Порта је одмах затим одбила могућност да кнез Никола као странац буде изабран на српски престо. Може се закључити да је Британија том приликом употребила свој преовлађујући утицај на Порти, између осталог, и због тога што је кнеза Николу Русија подржавала и а бојала се да Аустро-Угарска не наметне влашко-молдавског кнеза Хоенцолерна.⁵⁰⁵

Када је Аустрија постала свесна да ће се све силе сложити око избора кнеза Милана Обреновића кога је Ристић и повео од Париза кроз Беч до Београда, Бајст је чак изјавио да сматра да је добро што је управа над градовима предата Србима

⁵⁰² TNA, PRO, FO 7/736, Ambassador Bloomfield to Lord Stanly, Vienna 15th of June 1868.

⁵⁰³ TNA, PRO, FO 78/2022, Ambassador Eliot to Lord Stanly, Constantinople, 13th of June 1867.

⁵⁰⁴ TNA, PRO, FO 78/2022, Ambassador Eliot to Lord Stanly, Telegram, Constantinople, 14th June 1867.

⁵⁰⁵ TNA, PRO, FO 78/2022, Ambassador Eliot to Lord Stanly, Constantinople, 14th of June 1868.

јер да су се тврђаве у том нестабилном тренутку налазиле у рукама Турака, то је могло да изазове велику нестабилност на Истоку.⁵⁰⁶

Ова опаска аустријских власти може се упоредити с одлуком Турске владе да одмах после избора кнеза Милана на престо, изда потврду о томе да контрола над тврђавама и даље остају у српским рукама. Порта је Кнезу Милану истовремено издала берат који је потврдио његов званичан и легалан избор за српског кнеза и тврђаве су препуштене његовој контроли. Истим бератом Порта је потврдила и право наследства кнежевске власти у породици Обреновић. Британски амбасадор Елиот приметио је да му је веома жао што је било потребно да кнез Михаило буде убијен да би Порта признала право наследности кнезу Милану. Кнезу Михилу ово право никада није било потврђено.⁵⁰⁷

Овде треба нагласити да је малолетном кнезу Милану Порта одмах признала сва права која је кнез Михаило годинама захтевао. Дипломатским путем и претњом силе тражио је потврду наследне власти и преузимање утврђених градова, наоружавајући српску народну и стајаћу војску. Градове је добио тек после бомбардовања Београда 1862. године. Чак и после тог насилничког чина било је потребно још пет година дипломатских преговора, до 1867. године, да би Кнежевини били препуштене турске тврђаве. Наследно право, пошто није имао наследника, Порта му никада и није признала.

После убиства кнеза Михаила, што је представљало велики ударац за положај Филипа Христића и његове породице, током лета 1868. године, Христићи су се налазили у Бузјаш бањи недалеко од Темшвара. Због присуства многих Срба, Христић ни на одмору није био поштеђен расправа о политичкој ситуацији у Кнежевини.⁵⁰⁸

Намесништво

Намесници Миливоје Петровић Блазнавац и Јован Ристић нису припадали ниједној политичкој струји, али су начинили споразум с либералима. Овај

⁵⁰⁶ TNA, PRO, FO 7/736, Ambassador Bloomfield to Lord Stanly, Vienna 23th of June 1868.

⁵⁰⁷ TNA, PRO, FO 78/2023, Abassador Eliot to Lord Stanly, Constantinople, 14th of July 1868; NA, FO 78, series 2023, Abassador Eliot to Lord Stanly, Constantinople, 25th of July 1868.

⁵⁰⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, приредио Гргур Јакшић, Београд, 1953, 1–2.

закључак Слободана Јовановића није у потпуности тачан јер је у то време Јован Ристић великим делом предводио млађе либералне снаге које су биле формиране 1868. године.⁵⁰⁹ Блазнавац је предводио српску војску. Он је уз подршку београдског гарнизона прогласио Милана Обреновића за српског кнеза и законитог наследника кнеза Михаила. Блазнавац се крајем 1868. године, из љубави а делимично и да би ојачао своју власт као намесника, оженио Катарином Константиновић, унуком Јеврема Обреновића, вереницом покојног кнеза.⁵¹⁰

Јован Ристић био је државни питомац као и Филип Христић, али се сврставао у другу генерацију државних стипендиста која је боравила у иностранству од 1849. до 1854. године. Посебно је изучавао историју, а стекао је докторат из филозофије у Хајделбергу. Пошто по повратку у Кнежевину није успео да добије катедру за историју на Лицеју, постепено је напредовао кроз државну администрацију. Филип Христић му је посебно помогао у време владавине Александра Карађорђевића, када је ушао у тзв. круг дворске камариле.

По доласку на престо 1860. године поставио га је кнез Михаило за српског капућехају у Цариграду 1861. године. На том положају остао је до 1867. године и својом вештином у опхођењу с турском администрацијом допринео је да се турски гарнизони повуку из српских градова. Слободан Јовановић негативно оцењује Ристићеву самосвест и самоувереност коју је показивао у односу на друге државнике и политичаре па чак и стране дипломате.⁵¹¹ Ипак пошто га је кнез Михаило послао на мисију у Беч и Париз непосредно уочи убиства, Блазнавац је после топчидерске катастрофе јавио Ристићу да из Париза доведе у Србију малолетног Милана Обреновића.⁵¹²

Слободан Јовановић је негативно окарактерисао намеснички режим (1868 – 1872. године).⁵¹³ Истако је да је током малолетства Милана Обреновића у Србији

⁵⁰⁹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1 Београд, 1934, 1; Живан Живановић, *Јован Ристић: кнежевски и краљевски намесник и многогодишњи министар иностраних дела*, Београд, 1929, 9.

⁵¹⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 14–21.

⁵¹¹ Исто, 21–32.

⁵¹² Исто, 33–34.

⁵¹³ После убиства кнеза Михаила Обреновића у Кошутњаку, на предлог министра Миливоја Блазнавца за новог наследника је проглашен Милан Обреновић, тада четрнаестогодишњак. У време избора, пошто је био малолетан, уместо њега је владало Намесништво (Блазнавац, Ристић и Гавриловић), све до 1872. године. Прва мера намесништва било је доношење Устава 11. јула 1869. којим је предвиђено да српски престо, ако би изумрла законита мушка линија Обреновића, могли

владао субјективизам, награђивани су само они који су служили намесничкој власти, непотизам, владавина Хаџи Томића и Бабадудића, две најугицајније српске породице 19. века и корупција.⁵¹⁴ Као позитивне карактеристике, истакао је просвећивање народа, привредни полет, развој банака.⁵¹⁵

Прва влада створена за време намесништва била је влада Ђорђа Д. Ценића који је вршио дужност министра правде.⁵¹⁶ Намесништво се нашло у тешком положају. Били су принуђени да преузму власт у своје руке после једног јаког и веома доминантног владара који је при томе убијен. Владали су уместо малолетног кнеза Милана о чијим способностима се није знало ништа јер је још увек био дете. Намесништво је на неки начин представљало период међувлашћа.

Преузимајући власт уместо малолетног кнеза Милана, Намесништво је на себе преузело и образовање и васпитање младог владара. У Београду је 17. јула 1868. године одређена посебна комисија чија је дужност била да размотри овај проблем. Чланови комисије били су: Филип Христић, Димитрије Матић, Стојан Бошковић, Стојан Марковић и Чедомиљ Мијатовић. Извештај комисије написан је рукописом Филипа Христића. Комисија је сматрала да кнез Милан Обреновић мора да добије образовање и васпитање у чисто народном духу, „како би се у њему развио кротак и честит српски карактер који ће светлити свима врлинама Србина, који ће моћи да одоли свим варљивим дражима и замкама што тако често окружују престо кнезова“. Дужност комисије била је утолико већа што је кнез Милан највећи део свог одрастања провео у иностраној земљи. Због тога му је недостајало родитељско старање и утицај српског духа и традиције. Комисија је предложила да се поред кнежевог учитеља Француза Хијета доведе још један човек са стране. Учитељ је морао да буде Србин јер је кнез веома лоше говорио

наследити потомци кнеза Милоша по женској линији. Овај Устав је нашао доста отпора у редовима опозиције.

⁵¹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 156–158.

⁵¹⁵ Исто, 163–183.

⁵¹⁶ Ђорђе Д. Ценић (1825–1903) школовао се у Београду, а правне науке завршио је у Немачкој. Од 1849. био је професор кривичног права на Лицеју. Прешао је за председника првостепеног суда 1853. године. Од 1860. био је члан Државног савета, а од 1875. и председник Савета. У време намесништва био је председник министарског савета и министар правде. Министар иностраних дела био је Радивоје Милојковић, вршилац дужности, до 24. септембра/6. октобра, када је ту дужност преузео Димитрије Матић. Министар унутрашњих послова био је Радивоје Милојковић, министар финансија, просвете и вера био је Панта Јовановић, а Димитрије Матић преузео је ту дужност 23. септембра/5. октобра 1868. Министар војни и министар грађевине био је Јован Бели Марковић. У Мариновићевом министарству Ђорђе Ценић 1873/74. године био је министар правде.

свој „народни језик који му је тако нужан као Србину и владару и у коме треба да буде тако јак и вичан, да може све мисли и осећаје своје изразити у народном смислу лако и живо као ма који други Србин“. Са тим у вези, комисија је посебно истакла да се све науке морају младом кнезу предавати на српском језику. Вештина татора и знање кнеза провераваће се у виду испита који ће се кнезу држати на сваком полугодишту. Поред татора, комисија је предложила да се именује и директор који би планирао наставу и управљао кнежевим предавањима.

Комисија је сматрала да Хијет, стари кнежев васпитач треба да се бави домаћим и моралним васпитањем кнеза. Комисија је за кнеза припремила веома обиман и тежак наставни план пошто су сматрали да је кнез прилично заостао у школском образовању. Кнез је морао да слуша предавања из вере хришћанске, српског језика, француског, немачког и енглеског језика, математичког, физичког и политичког земљописа, ниже математике, физике, хемије, људске физиономије, историје српског народа, историје српско-хрватске књижевности, историје света, с посебним освртом на словенске народе и погледом на књижевност „главнијих народа“ и филозофију. Од војне струке морао је да научи: нацртну географију, топографију, правила унутрашње службе и сл. Од стручних (специјалних наука) било је предвиђено да се кнез образује у следећем: енциклопедијско право, основа српског приватног и казненог права, српско државно право, наука о администрацији с нарочитим погледом на Кнежевину Србију, позитивно међународно право. Што се тиче војних посебних знања, кнез је требало да се обучава у тактици, историји ратова и основи стратегије, прегледној историји ратне вештине, војној администрацији, војној географији, претежно европској и географији Балканског полуострва, основама стратегије и фортификације.

Комисија је истакла да очекује да се посебна пажња обрати на телесну снагу и здравље кнежево. Очекивало се да кнез тренира гимнастику, јахање, пливање и др.

Уз тако обиман наставни план и програм, за дечака који је тада имао 14. година, комисија је предвидела да кнез има „по пет часова дневно са потребним одмором и забавом између часова“. Комисија је напоменула да очекује да се кнезу обезбеди и потребна библиотека и потребни кабинети за сва предавања која захтевају такву опрему.

„Ово су сматрања и начела по којима комисија мисли да ће се српски кнез васпитати и изобразовати (преобразити у честитог Србина) на честитог Србина, првог грађанина, првог војника и великог владоца српског. Народни дух треба да веје кроз цео живот његов и да испуњава сва дела његова, а с тиме је скопчана висока образованост светска и човечанска у напредном правцу новијег времена да га одвуче.“ На тај начин, чланови комисије сматрали су да ће обезбедити срећу и напредак читаве Кнежевине и њеног народа којим је кнез позван да влада.⁵¹⁷

Изгледа да су чланови комисије, а пре свега, Филип Христић употребили сва своја научна и педагошка знања да би направили један веома напредан и оптимистички наставни план намењен за образовање младог кнеза. У том наставном плану могу се наћи све науке које су чланови државне комисије као државни питомци и стипендисти провели године учећи на многим европским универзитетима. Већина чланова, на пример, Филип Христић, Димитрије Матић, Чедомиљ Мијатовић, Стојан Бошковић имали су и докторате. Када се проучи предвиђени наставни план, може се закључити да је комисија очекивала да доведе малолетног, необученог и ненавикнутог кнеза да учи до доктората из свих наведених дисциплина за само четири до пет година.

Из дела Слободана Јовановића, међутим, не може се закључити да је кнежево образовање било тако запостављено како је проценила поменута комисија. Кнез је у Француској завршио париски лицеј (*Luis le Grand*). По доласку у Србију кнезу Милану су обезбеђени најбољи предметни наставници по препоруци комисије, али после смрти Хијета није му обезбеђен одговарајући васпитач.⁵¹⁸

Прогласивши на скупштини Милана Обреновића за кнеза, Блазнавац и Ристић су се приближили либералној политичкој струји политичара која је покушавала да у својим ставовима измири западњаштво и национализам али и да се дистанцирају од конзервативне владе. Овакве либералне тенденције довеле су до увођења слободе штампе у неписменом народу и парламента састављеног од сељака који је усвојио Устав из 1869. године. Намесништво је покушавало да

⁵¹⁷ АС, ПО, к. 28, бр. 200.

⁵¹⁸ О васпитању и детињству кнеза Милана види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 270–279.

успостави унутрашњу политике златне средине, да се не приклони ни либералима ни конзервативцима.

Министарска одговорност била је једна од основних захтева намесничког програма. Други захтев се односио на слободу штампе.⁵¹⁹

Велика уставотворна скупштина имала је преко 500 посланика и из свог састава искључила је чиновнике. Главни посланици били су сељаци и мали број свештеника и трговаца. Заседала је у Крагујевцу одвојена од београдске интелигенције. Садржај Устава из 1869. није знао нико осим министара и намесника и посланици су с њим упознати тек на самој скупштини.⁵²⁰

Ослањајући се на „потпуну слободу законитости“ коју је Србији гарантовао париски уговор из 1856, намесници и одбор од 80 људи саставили су Устав из 1869. године. Уместо да устав поднесу Порти на одобрење, намесници су примерке устава доставили свим страним посланицима у Београду. Један примерак устава доставио је и српски капућехаја Јеврем Грујић великом везиру Али-паши у Цариграду, чиме је Турска била изједначена са свим осталим представницима страних сила.⁵²¹

Устав из 1869. године је одредбама о наследству, Скупштини и Савету знатно поправио положај Србије према Порти. Гарантне силе нису упутиле никакав протест против устава и тиме су потврдиле право Србије да сама уређује своје унутрашње уређење.

После доношења Устава из 1869. године Намесништво је успоставило и четири године спроводило умерени либерализам, до пунолетства кнеза Милана. Намесници су својој власти потчинили и Народну скупштину и слободу штампе. Намесници су оптуживани за самовољу и успостављање полицијског режима. Трећи Хаџи Томин зет Радивој Милојковић као министар полиције спроводио је полицијску диктатуру.⁵²²

⁵¹⁹ Исто, 50; 220–221.

⁵²⁰ Исто, 102–103.

⁵²¹ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. 3 (1868–1872), Београд, 1901, 242–246.

⁵²² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 137–156.

Порта и претензије кнеза Николе на српски престо

Јован Ристић је одмах по доласку на власт искористио склоност Филипа Христића ка дипломатији и марта 1869. године послао га уз одобрење Државног савета у Црну Гору да уместо малолетног кнеза Милана кумује новорођеној ћерки црногорског кнеза Николе. На предлог заступника министра иностраних дела влада је послала државног саветника Филипа Христића на мисију у трајању од 38 дана, у Црну Гору.⁵²³

Са кнезом Долгоруким, он је путовао по Црној Гори и од кнеза Николе примио орден црногорски другог степена. Христић је у Црној Гори боравио ради даљих преговора о наставку увоза барута и муниције из Србије у Црну Гору. Посетио је српске официре који су обучавали пет батљона црногорске војске. Филип Христић је истакао да су српски официри инсистирали да нова црногорска војска буде уједначено обучена, што је давало привид да су војници – сељаци униформисани. Кнеза Долгоруког је педесетогодишњи Христић запамтио као младића од двадесет осам година који је био „врло озбиљан“. Пажљиво је слушао Христића када је говорио о српској историји и међународном положају Кнежевине. Христић је слику кнеза Долгоруког послао својој супрузи Даници.⁵²⁴

Илија Гарашанин је овај Христићев и Ристићев потез сматрао за веома mudar јер је на тај начин учвршћено и настављено пријатељство између Црне Горе и Србије. Илија Гарашанин написао је Јовану Мариновићу априла 1869. године „Фала Филипу Христићу што отиде у Црну Гору те веза пријатељство између нас и цетињског двора.“⁵²⁵ Ова констатација није била тачна јер су српско-црногорски односи и даље остали у кризи.⁵²⁶

Христић се касније поставши капућехаја у Цариграду Игњатијеву, а и Ристићу жалио на понашање црногорског посланика у Цариграду. Истицао је да је црногорски агент послат искључиво да би контролисао акцију српског агента и заустави је уколико је то било могуће. Ова чињеница говори колико су односи

⁵²³ *Записи седница министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Никола Шкерковић, Београд, 1952, 67; Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Цетиње, 1950, 5, 25, 188, 190; *Дневник Бењамина Калаја*, 163, 172; АС, ДС, мфр. 362/1.

⁵²⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 2–3.

⁵²⁵ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 246.

⁵²⁶ Исто, 246.

између Србије и кнеза Николе били заоштрени за време намесничке владе. Кнез Никола није могао да се помири с чињеницом да ни у једном сегменту није био у стању да настави дело кнеза Михила уперено ка склапању балканских савеза. Христић је писао Ристићу да се акција кнеза Николе код Порте и код Русије сводила на политичко сплеткарење уперено против Србије.⁵²⁷

Филип Христић је јавио Ристићу да је кнез Никола на наговор генерала Игњатијева послао Илију Пламенца, црногорског војводу и сердара у Србију. Војвода није имао никакве инструкције осим да посети Београд и Крагујевац. Игњатијев је сматрао да ће то прекинути непрестане вести које су се шириле о неслагању између Србије и Црне Горе.

Христић се није надао побољшању односа и сматрао је да посета војводе Пламенца ништа неће променити.

Војвода Пламенац био је кум Јована Ристића. Кнез Никола се тако арогантно односио према Србији да је у Пламенчевим интрукцијама писало да је дошао у Београд да чује шта Срби имају да кажу. Није добио никакво пуномоћје па са Србијом и није био у могућности да склопи било какав договор или савез. Ристићу није било јасно шта Пламенац, у ствари, хоће. Пре доласка у Србију Пламенац је, по речима генерала Игњатијева, био у Бечу и тамо набавио контингент пушака за црногорску војску.⁵²⁸

Игњатијев је преко Христића сугерисао намесницима да Пламенчеву посету искористе за побољшање односа са Црном Гором. Међутим, Христић је истовремено јавио да је чуо да је кнез Никола незадовољан владањем намесника према њему, њиховим неповерењем у црногорске намере и њиховом неискреношћу.⁵²⁹

Ристић је по руском куриру послао писмо у коме је закључио да је задатак Србије и Црне Горе трострук: ослобођење, уједињење и династичко питање. Уједно је нагласио пишући Христићу да Црногорци ниједном речју нису поменули уједињење, а да је и Ристић на то хтео да обрати пажњу тек кад за то дође време. „Ако би се срећа српска могла постићи без уједињења, ми смо готови

⁵²⁷ Исто, 38–39.

⁵²⁸ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880*, Београд, 1931, 30–31.

⁵²⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 47.

саслушати његове назоре, јер његова несагласност у овоме питању не треба да нас одврати од прве и најважније дужности (ослобођења).“ Династичко питање било је решено уговором који су кнез Никола и кнез Михаило потписали 23. септембра 1866, којим се кнез Никола одрекао престола. Ипак, Ристић је био спреман да то питање реши касније у будућности ако му кнез Никола не би придавао превише важности. Србија и Црна Гора су се сложиле око заједничке војничке радње. Србија је била спремна да Црној Гори извезе топове.⁵³⁰

Црногорски посланик је с Аустро-Угарском водио преговоре да она призна Црну Гору као независну кнежевину, да се на Цетињу постави аустроугарски конзул, а у Задру црногорски, да се успостави телеграфска линија коју би контролисали аустријски чиновници, и да Аустро-Угарска сагради колски пут до Цетиња и Ријеке Црнојевића.⁵³¹

Блазнавац је, такође, оспоравао добре намере Русије. Поручивао је Христићу да пренесе Игњатијеву што се тиче односа између Србије, Грчке и Румуније, да је Србија наоружала и припремила Црну Гору и преговарала о савезу с Грчком а кад се указало време за акцију, Грци и Црногорци су себи правили положаје на Порти и код Аустро-Угарске на штету Србије. Међутим, Блазнавац јасно каже: „да ово неће Србију зауставити у својим народним тежњама; војну спремину ће се све једнако продужавати и усавршавати, па кад се и Грци и Црногорци увере да су на погрешном путу, они ће се повратити спремној и ојачаној Србији“.

Посета војводе Пламенца Србији није побољшала односе Србије и Црне Горе. Кнез Никола је тражио да му се пошаљу два топа и шест хаубица. Није био задовољан понашањем намесника јер су намесници за слање новог наоружања захтевали потписивање војног уговора. Христић истиче да је у Цариграду чуо да је кнез Никола због таквог одговора био веома увређен.⁵³²

У односе Србије и Црне Горе непрестано су се мешали Руси на челу са руским послаником генералом Игњатијевим, који је својим разговорима с Христићем уносио непрестану забуну. Ристић је то покушавао да објасни Христићу у скоро сваком писму, али Христић удаљен од Србије, разумео је

⁵³⁰ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 35–36.

⁵³¹ Исто, 39–40.

⁵³² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 86–92.

ствари на другачији начин и нападао Ристића због недовољне спољнополитичке активности намесника.

По повратку у Црну Гору војвода Пламенац је изнео своје мишљење да намесници нису тако отворено одани Мађарској како се причало.

Кнез Никола је био увређен због пута кнеза Милана у Ливадију, мада се трудио да сакрије своје негодовање.⁵³³

Очигледно је да је кнез Никола био незадовољан што после убиства кнеза Михаила није наследио српски престо. Односи две кнежевине за време Намесништва нису били добри и нису показивали тенденцију побољшања. Јован Ристић је на крају решио да занемари идеју уједињења и да се посвети остварењу потпуне независности Србије и ослобођењу хришћана који су се још увек налазили под Турском влашћу. Христић после свог доласка у Цариград није веровао у успостављање пријатељских односа са Црногорцима, поготову што су црногорски посланици својим преговорима са Портом угржавали успех његове мисије.

⁵³³ Исто, 107.

ПРВО ПОСЛАНСТВО У ЦАРИГРАДУ

Христић је с прекидима у првом периоду боравио у Цариграду као српски капућехаја до 1873. године. Наименован је за министра просвете у влади Јована Мариновића од октобра 1873. до новембра 1874, али је од јануара до јуна 1874. био поново у мисији у Цариграду. Од 1878. године, после Берлинског конгреса и признавања независности Кнежевине Србије, Христић је добио намештење српског изванредног посланика и опуномоћеног министра на Порти. На овај сталан дипломатски положај Србија је добила право као независна држава. У периоду од 1870/1873. године појављује се неколико важних питања с којима је Христић морао да се суочи: тежња Србије да уз помоћ Мађарске и Велике Британије добије мирним путем управу над Босном и Херцеговином, добијање територије Малог Зворника и железничке везе са Турском и на крају пута малолетног кнеза Милана у Ливадију 1871. године, који је представљао прекид добрих односа с Хабзбуршком монархијом и успостављање пријатељских веза с Русијом. Ова питања ће неведеним редом бити обрађивана као подцелине у поглављу.

Посланства Филипа Христића у Цариграду поприлично су историјски занемарена. Осим *Писама Филипа Христића Јовану Ристићу* и *Писама Јована Ристића Филипу Христићу*, нема објављених извора. Президијали Филипа Христића налазе се у Архиву САНУ и подаци из ове необјављене грађе чиниће највећи део поглавља, као и извештаји Филипа Христића који се налазе у фонду Министарства иностраних дела у Архиву Србије.

Пре него што се упустимо у разматрање основне дипломатске делатности Филипа Христића (па чак и Јована Ристића, јер садржај који следи може и на њега да се односи) може се приметити да личности дипломата обично оцењују људи који се не баве дипломатијом и којима се не допада дипломатски начин живота и дипломатске методе. Историчари углавном занемарују чињенице да дипломате немају подршку у сопственој држави и немају много пријатеља у влади. У одређеним политичким ситуацијама принуђени су да делују без одобрења владе због успорених путева комуникације у 19. веку. Осуђивали су их због њиховог

интернационализма и животног стила, који је био прилагођен животу осталих припадника дипломатског кора. Посебно им се замерала њихова блискост са странцима, што је, у суштини, и био највећи део њиховог посла и дипломатског позива.⁵³⁴

Кнез Михаило и Намесништво слали су Филипа Христића у дипломатске мисије пре него што се коначно одлучио да се уместо политике бави дипломатијом. После мисије у Великој Британији 1863. године уследила је мисија у Румунији. Илија Гарашанин, други председник владе кнеза Михаила, саветовао је Филипа Христића да обрати пажњу на буну која је избила у Румунији током маја 1866. године у пограничном месту Калафат. Ова буна била је опасна за Румунију јер је у том моменту кнез Карло Хоенцулерн преузео кнежевски престо Румуније. Христић је сам отишао у Румунију код тамошњег српског посланика Косте Магазиновића да по савету Илије Гарашанина испита узроке овакве ситуације и покуша да утиче на њено смирење. Гарашанин га је чак овластио да изјави да ће се уколико се буна прошири, у њено смиривање умешати и српска војска. Он је Мариновићу одмах напоменуо да је ово била само празна претња која је требало само вербално да користи да учврсти положај новог румунског кнеза.⁵³⁵

По извештајима британског конзула Лонгворта, Христић је био послат у још једну званичну мисију у Велику Британију марта 1867. године, да би поново преговарао с британским властима о препуштању контроле над српским градовима Србима. Истовремено, Мариновић је био послат у Хамбург.⁵³⁶

Србија је избором и ступањем на престо кнеза Милана себи обезбедила две велике привилегије: потврђена јој је контрола над утврђеним градовима и признато наследно право династије Обреновић. Христићу су поверени даљи задаци којим би био побољшан међународни положај Србије. То су били проширење српске територије успостављањем контроле над Босном и Херцеговином и добијање железничке везе с турском железницом. Питање железнице било је од посебне важности јер је оно требало да доведе до побољшања економског стања у Кнежевини и повећања међународне трговине.

⁵³⁴ L. Guymet, *nav. delo*, 15.

⁵³⁵ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. 2, 186–187.

⁵³⁶ TNA, PRO, FO 78/1973, charge de affaires Watson to Lord Lyons, Belgrade 3rd of March 1867.

* * *

Место српског капућехаје у Цариграду од одласка Јована Ристића до доласка Филипа Христића на тај положај, накратко, припадало је Јеврему Грујићу.

Непосредно пре него што је отпутовао у Цариград, Филип Христић је био у пратњи кнеза који је био у посети Обреновцу. Пуковник Љубомир Узунмирковић је, такође, путовао с кнезом и за ручком је уз здравицу пожелео Христићу да се што брже из Турске врати и донесе рат с Турцима. Христић је мудро одговорио: „Идем да огледам шта да добијем мирним путем; не буде ли ништа на миран начин, онда нека се испуни ваша жеља“.⁵³⁷

Одмах по доласку Филипа Христића у Цариград за српског капућехају Срби су постигли велики спољнополитички успех у својим односима с Портом. Оптуживши Осман-пашу, управитеља Босне и Херцеговине за неправедан однос према хришћанима у Босни и посебно за умешаност у убиство кнеза Михаила, Јован Ристић је посредовањем Филипа Христића, који је акт српске владе предао Порти, успео да се Осман-паша смени и уклони из активне службе фебруара 1870. године. То је био велики успех Кнежевине јер је на тај начин успела први пут да утиче на турску управу у хришћанским областима царства.⁵³⁸

Христић је у Цариград стигао почетком септембра 1870. године. Пасош су му проверили тек у Цариграду. У *Цариградским новинама* Христић је као привремени изасланик, српски политички агент, описан као „бивши министар и сенатор“.

Генерал Игњатијев, руски посланик у Цариграду, обавестио је остале стране посланике да се основни циљ Христићеве мисије у Цариграду тицао намере Србије да уз помоћ велике Британије оствари право да управља и брани Босну и Херцеговину. Британски посланик Хенри Елиот⁵³⁹ и сам Христић порицали су такве планове и тврдили да ове идеје потичу од британског посланика у Београду Лонгворта и намесника Блазнавца. Аустроугарски посланик

⁵³⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник 1 (1. јануар 1869–22. септембар 1872)*, приредио Петар Крстић, Београд, 2011, 240.

⁵³⁸ Исто, 252–255.

⁵³⁹ Хенри Елиот (1817–1907), британски дипломата. Наименован је за британског амбасадора у Истанбулу 1867. године. На овом положају остао је до 1877. године. Био је британски изасланик на Цариградској конференцији великих сила 1876/77. године после устанка у Босни и Херцеговини априла 1876. године.

у Београду Калај био је уверен да је Блазнавац успео да придобије Лонгворта за идеју да се управа у Босни препусти Србији. Филип Христић је био предвиђен да као изасланик прво буде послат у Европу да испита гледиште европских сила о овом питању. Уместо тога, Христић је послат право у Цариград.⁵⁴⁰

Када је Христић отишао у званичну посету, британски амбасадор у Цариграду Хенри Елиот је за Лонгворта рекао да је „матора будала, брбљивац који не зна шта говори“. Замисао да се Србији дозволи анексија Босне и Херцеговине потекла је још од преминулог кнеза Михаила и британски представници у Цариграду били су о томе обавештени три године раније 1867. године, док је кнез Михаило још био жив.⁵⁴¹

У време Христићевог доласка у Цариград генерал Игњатијев је турској влади предао ноту којом је тражио ревизију Париског уговора из 1856. године. Порта је одговорила да је ревизија Париског уговора могућа искључиво уз сагласност свих гарантних сила. Русија је била свесна овог става великих сила, али је тако одлучила да Порти стави до знања своју намеру да на Босфору поврати утицај који је изгубила после Кримског рата. Пруска је одмах подржала овај потез Русије, а Аустрија и Велика Британија изразиле су своје противљење.⁵⁴²

Христић није ценио Игњатијева, сматрао је да таквим наводима само жели да отежа српски положај и осујети праве намере Кнежевине. Христић је пак био обавезан да по дипломатском протоколу оде у званичну визиту генералу Игњатијеву пре његовог привременог одласка на двадесет дана из Цариграда због приватних послова.

Порта је одмах Христићу показала свој непромењени непријатељски однос према Србији. Нови капућехаја морао је да чека на пријем код Али-паше, турског министра спољних послова, чак три дана. Такав случај био је и са Јевремом Грујићем.

Лонгворт је известио амбасадора Елиота марта 1869. године да постоји могућност да српска православна црква у Босни и Херцеговини пређе под управу

⁵⁴⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 290, 324, 326–328.

⁵⁴¹ TNA, PRO, FO 78/ 1961, Ambassador Lyons to Lord Stanly, Constantinople 5th of June 1867; 5. април 1873. године Калај је навео у свом *Дневнику* да је Лонгворт потпуно подетињио. *Дневник Бењамина Калаја*, 526.

⁵⁴² Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), бр. 10086, Президијална писма Филипа Христића, Ф. Христић–Димитрију Матићу, 4/16. новембар 1870. године.

српске православне цркве. Пошто се распитао код Прокеша, сазнао је да се никакве вести те врсте нису чуле из Босне и Херцеговине.⁵⁴³ Ови извештаји су највероватније били основа за даље оптужбе конзула Лонгворта да подржава претензије Србије да стави Босну и Херцеговину под своју управу уз помоћ Велике Британије.

Игњатијев, Хенри Елиот⁵⁴⁴ и Али-паша су одмах на почетку Христићевог посланства новог српског изасланика упозорили да ни у ком случају не покреће питање Босне и Херцеговине и српске управе над том османском облашћу. Таквим ставом Христићева мисија је на почетку била осуђена на неуспех. Амбиције српске Кнежевине почетком седамдесетих година 19. века биле су превелике.

Филип Христић је наслутио одмах по свом доласку у Цариград, по ставу цариградских дипломатских представника да се припрема терен да Аустро-Угарска замени положај Француске на Порти. Аустрија је била спремна да заједно с Великом Британијом постане најјугословенска велика сила у Турској.⁵⁴⁵

У *Видовдану* у Београду изашла је вест да је Христић отишао у Турску да од цариградских власти тражи да Србији препусти контролу над Босном и Херцеговином, али у Београду је ова вест проглашена за лажну.⁵⁴⁶ Током фебруара 1871. године ове гласине су наставиле да се шире по српској престоници. Појавило се и уверење у београдској чаршији да су ови гласови имали сврху да повећају углед Филипа Христића да би се његова ћерка Ангелина Христић удала за кнеза Милана Обреновића.⁵⁴⁷

На таква упозорења Христић је одговорио дипломатски. Нагласио је да се његова мисија тиче успостављања и одржавања пријатељских односа с Портом, а тек очекује даље инструкције од своје владе.

Иако је морао да сачека неколико дана, Филип Христић је био љубазно примљен код Али-паше који је нагласио да је Турска почаствована и задовољна

⁵⁴³ TNA, PRO, FO 78, /2073, Ambassador Henry Eliot to Earl of Clarendon, 26th of February 1869; Ambassador Henry Eliot to Earl of Clarendon 8th of March 1869.

⁵⁴⁴ TNA, PRO, FO 78/2075 Ambassador Henry Eliot to Earl of Clarendon, 15th of March 1869; Ambassador Henry Eliot to Earl of Clarendon, 21st of March 1869.

⁵⁴⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 2/14. октобар 1870.

⁵⁴⁶ М. Ђ. Милићевић, *Дневник 1*, 298.

⁵⁴⁷ Исто, 306.

што је управо Христић изабран за српског капућехају. Паша је Христића при одласку из палате испратио до врата.

У преписци с Ристићем Христић је истакао да ће поново разговарати са амбасадором Хенријем Елиотом и поново подржати Лонгвортов предлог да с управа над Босном и Херцеговином, уз помоћ Велике Британије препусти Србији.

На почетку своје мисије у Цариграду Филип Христић је био дужан да успостави везу са свим дипломатским представницима у турској престоници. То су осим енглеског, руског и турског министра спољних послова били влашки, грчки, италијански, француски и аустријски представници.⁵⁴⁸

Аустријски посланик барон Прокеш⁵⁴⁹ био је већ на крају каријере. Генералу Игњатијеву Прокеш је Филипа Христића описао као врло несталног човека. Христићево министровање окарактерисао је као бурно. Ипак, када је упознао новог српског посланика на Порти, Игњатијеву је рекао да је Христић веома пријатан и помирљив човек.⁵⁵⁰

Јован Ристић је после првих депеша замолио Христића да пред британским амбасадором Елиотом узме у заштиту конзула Логворта. Христић је добио инструкције да оповргне све наводе да је британски генерални конзул у Београду на било који начин наговарао Србију да од Порте затражи контролу над Босном и Херцеговином. Ристић је сматрао да је такве вести подстицао генерал Игњатијев јер је био против тога да се Србија ослони на Велику Британију, или било коју другу силу осим Русије. Ипак, Ристић признаје да је британски конзул допринео томе да се такви гласови прошире међу другим конзулима. Намесништво је и само осмислило програм у којем би Србија добила контролу и управу над Босном и Херцеговином. Лонгворт је подржао српске захтеве, али у блажем облику. Предлагао је, као што је већ речено, да Кнежевина од Турака затражи управу над школством и црквеном организацијом у Босни и Херцеговини. Христић је добио

⁵⁴⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 4–9.

⁵⁴⁹ Барон Антон фон Прокеш Остен (1795–1876), аустријски дипломата, државник и генерал. Посланик у Цариграду био је у периоду од 1855. до 1870. године.

⁵⁵⁰ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 11.

инструкције да такву замисао презентује Порти и британском амбасадору од кога су Срби очекивали подршку.⁵⁵¹

Амбасадор Елиот је известио своју владу да је разговарао с генералом Игњатијевим о захтеву Србије да обезбеди заједничку администрацију Босне и Херцеговине. Игњатијев је изјавио да је ова вест изазвала узбуђење не само у Цариграду већ и у Грчкој која је изјавила да ће одмах затражити управу над Епиром и Тесалијом. Елиот је у извештају својој влади написао да захтев Грчке чини захтев Србије још озбиљнијим. Због тога се надао да се српска влада неће заваравати да ће икада добити управу над Босном и Херцеговином. Да би осигурао да српски захтев никад и не буде размотрен, Елиот је о томе говорио и са Али-пашом који га је уверио да Porta овом захтеву није придавала никакав значај. Амбасадор Елиот је морао да разговара и са бароном Прокешом, аустроугарским представником, и да га увери да Британија не подржава таква размишљања владе Србије. Елиот је телеграфисао Лонгворту и дао му инструкције да обавести српску владу да нико у Цариграду неће саслушати Христићеве захтеве.⁵⁵²

Христић је у Цариграду наставио да ради на склапању балканских војних савеза. Преговарао је о војним припремама, пре свега, с грчким послаником Рангабеом. Сарадњу између Грка и Срба ометали су повремени сукоби између Грка и Бугара.⁵⁵³ Ову сарадњу ометао је и споразум између Турске и Грчке о томе да се на границама постави регуларна турска војска уместо јаничара. Тиме је Грчка добила повлашћен положај јер на њену територију више нису упадале турске банде.⁵⁵⁴

Током наредних Христићевих посета британски посланик Елиот посебно је био заинтересован за функционисање годишњег заседања Народне скупштине. Редовно заседање Народне скупштине у Кнежевини увео је Устав из 1869. године. Ипак, Ристић је одлуке полуписмених народних посланика усмеравао својим

⁵⁵¹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 1–2.; TNA, PRO, FO 78/2124, Ambassador Eliot to Lord Greville, Therapia 23rd of August 1870; TNA, PRO, FO 78/ 2124, Ambassador Eliot to General Consul Longworth, Therapia 29th of August 1870.

⁵⁵² TNA, PRO, FO 78/2124, Ambassador Eliot to Lord Greville, Therapia 10th of September 1870; TNA, PRO, FO 78/ 2124, Pisani to Ambassador Eliot, Therapia 14th of September 1870; TNA, PRO, FO 78/2124, Ambassador Eliot to Lord Greville, Therapia 15th of September 1870.

⁵⁵³ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 12.

⁵⁵⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 6/18 октобар 1870.

саветима: „ништа народу без народа“, „слобода с редом“ и „узајамно поверење владе и скупштине“.⁵⁵⁵

Елиот је из скупштинске беседе 1870. године закључио да Намесништво има чврст ослонац у народу. Христић није оспорио ово увређе британског посланика. Уверавао је Елиота да намесништво ради искључиво у корист народа. Елиот је пак замерио намесништву што је дозволило искључивање образоване интелигенције и елите–чиновника из редова скупштинских посланика.

Христић ни поред упозорења страних посланика у Цариграду није одустајао од тражења подршке Велике Британије за успостављање српске управе у Босни и Херцеговини. Убеђивао је амбасадора Елиота да би таква реорганизација управе и успостављење „мешовите администрације“ између Босне и Херцеговине и Србије само допринело јачању и консолидовању Османског царства. Заједништво српског народа остварено унутар Турске омогућило би сигурност и задовољство народа и заштиту од руских интрига у Босни. То би осигурало гаранцију за дужи опстанак Турске. Насупрот томе, избијање устанка у Босни и Херцеговини, подржавано од неке стране силе, представљао би највећу опасност за поремећај равнотеже великих сила.

Разговори између Елиота и Христића могу да илуструју Христићеву слаткоречивост и дипломатску вештину. Христић је истицао: „Спокојни и ми и Турци корачали би сигурним кораком напред и трудили се у љубави и слози да осигурамо и постигнемо опште благостање“. Србија би представљала предстражу која би штитила Турску од напада суседних сила.

Британци, наравно, нису поверовали таквим Христићевим обећањима и били су свесни да иза таквих захтева стоје српски национални интереси за уједињењем и проглашењем самосталне државе. Ове тенденције довеле би до пропасти Турске империје, што је било у потпуности против британских интереса за одржањем статуса кво на истоку. Британски амбасадор изједначио је интересе Србије с тежњама Грчке. Христић је тврдио да се интереси Србије и Грчке разликују јер је Грчка већ била независна држава.

Као и увек, британски посланик истакао је да неопходно да Србија покаже своју лојаност и пријатељска осећања према Порти.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 133.

Христић је своју дипломатску вештину применио и у својим писмима Ристићу. Иако су га сви страни посланици обесхрабрили на почетку мисије, српски капућехаја је Ристића уверавао да ће сигурно успети да убеди Велику Британију да подржи српске намере према Босни и Херцеговини.

Христић је подлегао притиску страних представника и приликом разговора с Али-пашом није изнео српске захтеве за управом над Босном и Херцеговином. Међутим, у разговору с Елиотом о положају намесништва истакао је да су намесници уверни да Турска царевина неће угрозити њихову унутрашњу администрацију, али да им највећа опасност прети од стране Русије. Према Аустрији осећају неповерење, што није зачуђујуће када се размотри тенденција Аустро-Угарске да прошири своју власт на Босну и Херцеговину. Елиот је у свом извештају истакао да ако би Турска иакада изгубила управу над Босном и Херцеговином она не би била додељена Србији, већ Аустро-Угарској. Христић је, међутим, Елиоту истакао да су национални осећаји српског народа у овим провинцијама толико јаки да је очекивао да ће се борити заједно са Србијом против аустроугарске управе. Да би се спречила таква акција, било је једноставније за Порту да управу над Босном и Херцеговином препусти Србији. Христић је, међутим, признао Елиоту да је свестан да Турска никад неће прихватити такву расподелу управе и због тога на Порти неће ни изнети наведене српске захтеве.⁵⁵⁷

Христић је Елиоту напоменуо да је Србија против рата с Турском јер би то довело до побуне у Босни и Херцеговини. Игњатијев је, насупрот британском агенту, инсистирао на јединству балканских народа. Христићев коментар због таквих изјава руског амбасадора био је благо подсмешљив – „хоће да буде Србин више него што смо и ми сами“.⁵⁵⁸

У разговору с Али-пашом, насупрот сугестијама за препуштање управе над Босном и Херцеговином Србији, Христић је постављао жељу Хрватске да успостави контролу над истом територијом. Истовремено, Христић је скретао пажњу Али-паше на намере Аустрије да она успостави контролу над Босном и

⁵⁵⁶ TNA, PRO, FO 78/ 2124, Ambassador Eliot to Lord Greville, Therapia 21st of September 1870.

⁵⁵⁷ TNA, PRO FO 78/ 2125, Ambassador Eliot to Lord Greville, Therapia 6th of October 1870

⁵⁵⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 31; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 18/30 новембар 1870. године.

Херцеговином и на тај начин словенски елемент у Хабзбуршкој империји супротстави Мађарима. То је био начин да умањи утицај Мађара на власт у Аустријској монархији.⁵⁵⁹

Одмах на почетку његове преписке са Ристићем, Филип Христић је уочио да ће његова писма бити много чешћа него Ристићева. Христић је молио Ристића да му чешће шаље инструкције намењене комуникацији с британским амбасадором. У супротном, Христић није могао без разлога да иде на разговор с Елиотом и да и даље покушава да добије подршку Велике Британије за српске планове према Босни и Херцеговини. Такође, тврдио да би му положај у Цариграду олакшало када би му чешће стизала упутства од српске владе. Жалио се на неспособност министра спољних послова.⁵⁶⁰

Христић је генералу Игњатијеву пребацивао претеране симпатије које је Русија показивала према Црној Гори. Игњатијев је руску наклоност према кнезу Николи поредио с уважавањем који је руски цар указивао митрополиту Михаилу. Руски представник није дозволио Христићу да до краја изрази своје мишљење да је кнез Никола представник целе црногорске кнежевине, а митрополит Михило представник српске цркве, али не и државе.⁵⁶¹

Ристић је, такође, био узнемирен због руских симпатија према Црној Гори. Његова одбрана је, међутим, била другачије природе од Христићеве. Ристић је одмах написао Христићу да Србији стоји на располагању 80.000 војника, а да Црна Гора Русији током војних акција једва да може да понуди 7.000.⁵⁶²

Русија се преко генерала Игњатијева мешала у односе балканских држава. Када је у Грчкој основан комитет за ослобођење источних хришћана, руски посланик је саопштио Христићу да Грци не желе сарадњу са Србима због њихове превелике блискости с Аустро-Угарском. Везе с Аустро-Угарском посебно су приписиване немеснику Блазнавцу.

Ристић је Христићу давао политичке инструкције да намесничка влада и не помишља на ширење у правцу Солуна осим путем мирног споразума. Ширење Србије у правцу Македоније, па чак и војном силом ако је то потребно, односило

⁵⁵⁹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 11–16.

⁵⁶⁰ Исто, 20.

⁵⁶¹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 25.

⁵⁶² Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 4.

се само на области у којима је живео српски народ. Ристић је истицао Христићу да Србији, у сваком случају, највише одговара да Цариград остане у рукама Турака, много више него да га освоји Русија.⁵⁶³

Амбасадор Елиот је известио лорда Гренвила још у августу 1870. године да је Игњатијев у разговору с Али-пашом напоменуо да Русија више неће поштовати одлуку о неутралности Црног мора, наводећи да је то званичан став руске владе.⁵⁶⁴

Октобра 1870. године Елиот је добио инструкције да изјави Турској да ће Велика Британија у случају руског напада на Турску задржати положај неутралности и да се у сукоб неће мешати. Елиот је у истом извештају изјавио да сматра да се не треба одрећи неутралности пловидбе на Црном мору јер је то једини квалитетан резултат постигнут у Кримском рату.⁵⁶⁵

Званична нота достављена је 16. новембра исте године.⁵⁶⁶

Русија је, насупротив томе, тврдила да више не може да се повинује захтевима Париског уговора да ратни бродови не улазе у Дарданеле, а затим даље у Црно море. Пошто су ратни бродови других великих сила, посебно Велике Британије већ у неколико случајева упловљавали у Црно море, генерал Игњатијев је званично турским званичницима и представницима страних сила у Цариграду изјавио да ни част ни понос Русије не може више да толерише ограничења која су наметнута руским ратним бродовима.⁵⁶⁷

Канцелар Бајст је новембра 1870. године упутио допис поводом руске одлуке да не поштује одлуке Париског мира поводом пловидбе по Црном мору. Тиме је желео да упозори да Срби и Румуни не покушају да мењају стаус кво на Балакану. Калај ову ноту није прено српској влади већ је Ристић за овај распис сазнао из новина. Српска јавност била је огорчена овом претњом. У српској штампи реакција је била таква да се помињало да овакав став Аустро-Угарске може само довести до бржег отварања источног питања и разарачунавања са Турцима. После овако бурне реакције у Србији Калај је донео званичну ноту од Бајста у којој је поново истакнуто начело немешања Аустро-Угарске у балканске

⁵⁶³ Исто, 10–13.

⁵⁶⁴ TNA, PRO, FO 78/2124, Ambassador Eliot to lord Gravelle, Terapia 17th of August 1870.

⁵⁶⁵ TNA, PRO, FO 78/2125, Ambassador Eliot to lord Gravelle, Terapia 31st of October 1870.

⁵⁶⁶ TNA, PRO, FO 78/ 2125, Ambassador Eliot to lord Gravelle, Terapia 16th of Novembar 1870.

⁵⁶⁷ TNA,PRO, FO 78/2126, Ambasador Eliot to lord Gravelle, Terapia 28th of November 1870.

послове. Све ово је Ристић објаснио Христићу који је био веома узнемирен поменутом нотом зато што се налазио на турској териотрији.⁵⁶⁸

Христић је предложио да се питање добијања српске контроле над Босном, изнесе на посебној конференцији у Лондону, која се састајала због објаве Русије да више неће поштовати одреднице Париског уговора које су се односиле на Црно море. Ристић је одговорио да је овако крупно питање могуће изнети пред конференцију Великих сила тек када се припреми дипломатски терен за то. Ристић је истакао да је та припрема посланика европских великих сила у Цариграду и Турске за овакву територијалну промену у корист Кнежевине Христићев задатак. Из ове Ристићеве изјаве могао би се извући закључак да је Христић добио веома тежак дипломатски задатак.⁵⁶⁹

Христић је изјавио у разговору с амбасадором Елиотом да намесник Блазнавац никад није озбиљно разматрао анексију Босне и Херцеговине, за шта га оптужују, већ је само размишљао о успостављању мешовите турско-српске администрације и о томе је разговарао с генералним конзулом Лонгворт. Елиот је нагласио у извештају да се Лонгворт у разговору с Блазнавцем залагао за анексију. Христић је истакао да је српска влада одустала од тог предлога што је било спорно.⁵⁷⁰

Христић је са свим цариградским страним представницима разговарао на другачији начин. Игњатијеву је, иако му није у потпуности веровао, изражавао пријатељство и поверење српске владе и уверавао га да је Русија једина сила којој Србија потпуно верује. Елиоту је, насупрот томе, говорио да Србија нема поверења у Русију и да би се у руско-турском сукобу најпре ослонила на Турску. Христић је, такође, истакао да је Србија толико пуна руских агената који подбњују народ против Турске да српска влада не би имала могућности да народ умири. Христић је због тога предложио да се Босна и Херцеговина уступе Србији јер би то умирило народ и међу људима би се развила пријатељска осећања према Русији. Али-паша је потврдио овакву процену стања у Србији, али наравно, није помињао уступање Босне и Херцеговине.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 27; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. 3, 147–150.

⁵⁶⁹ Исто, 14–15.

⁵⁷⁰ TNA, PRO, FO 78/2125, Ambassador Eliot to lord Gravelle, Terapia 12th of November 1870.

⁵⁷¹ TNA, PRO, FO 78/2126 Ambassador Eliot to lord Gravelle, Terapia 28th of November 1870.

Христић је у извештају од 9. децембра 1870. године јавио министру иностраних дела да је одлучено да се на конференцији разговара искључиво о пловидби Дунавом. Британски амбасадор Елиот изјавио је Христићу да се слаже с одлуком да се гаранција прибрежних држава замени неком другачијом гаранцијом: „да не би прибржне државе једног јутра изненађене биле да виде читаву флотилу, руску на путу к Београду, или Пешти.“ Што се тиче руске изјаве поводом непоштовања пловидбе руских бродова Црним морем, „све силе су се сагласиле да изјаву руску не сматрају друкче но као изјаву њених жеља.“⁵⁷²

По Христићевом савету, Ристић је децембра 1870. године послао Чедомиља Мијатовића⁵⁷³ као српског изасланика у Лондон. Ристић је од Христића захтевао да Мијатовићу да све препоруке које су му биле потребне да ступи у контакт с Христићевим британским познаницима, пре свега, с Вилијемом Дентоном.⁵⁷⁴

Христић је известио српску владу да се у Цариграду говорило међу посланицима великих сила да су се планови великих сила на Лондонској конференцији сводили на намеру да пловидбом Дунавом и чишћењем Ђердапа настави да управља стална европска комисија уместо да се ове делатности препусте прибрежним – приобалским државама укључујући и Србију, које су од пловидбе Дунавом могле да имају највише материјалне користи. Највише интереса за такву одлуку имала је Аустро-Угарска јер је тиме спречавала бродове Србије и Румуније да учествују у слободној пловидби Дунавом, Ђердапом и Црним морем, без контроле Хабзбуршке монархије. Слободна пловидба Дунавом била би осигурана само великим европским силама.⁵⁷⁵

Чедомиљ Мијатовић је отишао као српски представник на Конференцију у Лондону и тамо успео да одбрани српске интересе по питању пловидбе Дунавом. Чедомиљ Мијатовић је истакао да од српске владе није добио никакве

⁵⁷² АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 9. децембар 1870.

⁵⁷³ Чедомиљ Мијатовић (1842–1832, српски економиста, књижевник, историчар, политичар и дипломата, један од најзначајнијих либерала. Шест пута је био министар финансија кнежевине/краљевине Србије, три пута министар иностраних послова, кандидат за највише црквене положаје и председник Српске краљевске академије.

⁵⁷⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 19–20; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 30. децембар 1870.

⁵⁷⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 13. јануар 1871; АС, Министарство иностраних дела–Политичко одељење (=МИД–ПО), мфр. 24, Ф. Христић–Д. Матићу, 6/18. јануар 1871; Исто, 12/24. јануар 1871; Исто, 13/25. јануар 1871.

инструкције осим да брани српске интересе. Аустро-Угарска није успела да укине Прибрежну комисију, чије су чланице биле Србија и Румунија и да је замени поменутом сталном европском комисијом. Мијатовић је закључио да је он сам допринео томе да српски интереси не буду угрожени.⁵⁷⁶

Мијатовић је занемарио чињеницу да је Христић предложио слање српског посланика на конференцију у Лондону и да питање српске контроле над Босном и Херцеговином није ни поменуто. Ово се може узети за пример помирљивог начина вођења спољне политике намесника која је касније у српској историографији тумачена као недовољно успешна а у ствари је била веома промишљена дипломатска тактика.⁵⁷⁷

Ристић је у својим упутствима Мијатовићу одао свако признање Христићу јер је препоручио младог Чедомиља Мијатовића својим контактима у Великој Британији, пре свега, доктору Сендвиту. Ристић је истакао да је српском иницијативом постигнут договор између прибрежних држава око Ђердапа. Силе би пристале да плаћају бродарину ако се Ђердап очисти за пловидбу.

Руски посланик у Британији барон Брунов исказао је посебну љубазност и пријатељство Мијатовићу. Руски посланик у Британији наступао је као и генерал Игњатијев у Турској. Хвалио је Србију због њеног држања после убиства кнеза Михаила. Тврдио је да је Кнежевина веома уважена у Србији. Мијатовић, за разлику од кнегиње Јулије и Филипа Христића у мисији 1863. године није желео да прави проблем јер је било потребно да га британском друштву представи турски амбасадор у Лондону. Турски абасадор био је Мијатовићу на услузи у свакој прилици. То показује да је помирљива политика намесника довела до одговарајућег понашања Порте.

Руси су говорили српским представницима да су све наде јужнословенских хришћанских народа уперене у Србију. Ристић је, међутим, чврсто остао при ставу да руководећи положај Србије у процесу ослобођења од Турака, без обзира на њену војну моћ, у овом тренутку не одговарава Кнежевини.

Такође, иако је Србија одлучила да не излази са својим захтевом о контроли Босне, иако је Христић то предлагао, пред конференцију гарантних

⁵⁷⁶ Чедомиљ Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд, 2008, 28–33; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 201–202.

⁵⁷⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 192–219.

сила, турски посланик је по Мијатовићевим обавештењима добио телеграм из Петрограда да ће Србија управо то тражити. Русија је и на том плану радила против Србије, али није у томе успела јер план о контроли Босне није изнесен пред представнике великих сила у Лондону. Велика Британија је, такође, упозоравала Србију да не очекује подршку од владе њеног величанства за свој захтев о припајању Босне и Херцеговине Србији.⁵⁷⁸

Ристић је био задовољан политичким потенцијалом који је показао Чедомиљ Мијатовић и сматрао да он има „материјала за већег чиновника.“ Мијатовић је преко Ристића захвалио Христићу због препорука које му је дао, међутим, касније, Мијатовић не помиње Христића ниједном речју у *Успоменама балканског дипломате*.

Христић је, такође, саопштио Ристићу да је од грофа Бајста добио писмо у којем је хвалио Мијатовићево држање на конференцији у Лондону. Христић је био одушевљен што је Мијатовић имао толико успеха у Лондону. Мијатовић је показао марљивост, разборитост и опрезност у опхођењу с европским дипломатама.⁵⁷⁹

Христић је из Цариграда обавестио српску владу да је на Лондонској конференцији одлучено да Париски уговор остаје на снази. Ипак, три члана су била промењена. Прибрежним државама потврђено је потпуно право суверенитета. Што се тиче Босфора и Дарданела, забрана пловидбе у начелу остаје на снази, међутим, „Порта имаће право и власт, кад нађе за добро, допустити војним лађама страних сила, да могу у један или у други мореуз ући“. Постојање европске комисије продужено је још за дванаест година. Конференција је, међутим, утврдила да после тог рока делатност ове комисије мора препустити прибржним државама. Предложено је да се одређене таксе наплаћују за бродове који пролазе кроз Ђердап, у корист прибржних држава, када се заврши прокопавање и чишћење Ђердапа.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 25–26; TNA,PRO, FO 78/ 2174, Ambassador Eliot to general consul Longworth, Constantinople 16th of April 1871; АС, МИД–ПО, мфр. 24, Ф. Христић–Д. Матићу, 21. јануар/2. фебруар 1871, 21. март/3. април 1871.

⁵⁷⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 47.

⁵⁸⁰ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 20. јануар/1. фебруар 1871; Исто, 17. фебруар/1. март 1871.

Христић је о поменутих одлукама разговарао и с Али-пашом, турским министром спољних послова, и закључили су да ове одлуке одговарају и Турској и Србији.⁵⁸¹

Русија није била задовољна српском спољном политиком. Генерал Игњатијев пребацивао је Христићу да Србија више не улаже довољно материјалних средстава из буџета на опремање војске.⁵⁸² Намесништво није било заинтересовано да настави војне припреме које је започео кнез Михаило и то је веома сметало Русији. Христић је на сва пребацивања Игњатијева одговарао да се све војне припреме врше као и раније. Само због малих материјалних средстава Кнежевина није била у могућности да убрза припреме. Генерал Игњатијев уверавао је Христића да се хришћани убрзано припремају за ослобођење од османске власти. Чак је наводио да ће Египат прогласити независност чим то учини и Србија.⁵⁸³

Игњатијев је оптуживао намеснике, тобоже кроз опаске других људи, да раде у корист аустроугарске политике против балканских савеза.⁵⁸⁴ Такође, Игњатијев се хвалио да је у одличним односима с Али-пашом и да би Турци удовољили свим руским жељама.⁵⁸⁵

Христић је морао да се позабави и српским црквеним питањем. Чим је Бугарска покренула питање одвајања своје цркве од Цариградске патријаршије, Христић је препоручио да се у Цариград пошаље једно црквено лице чак и сам митрополит Михаило који би у тим преговорима учествовао. Међутим, Ристић је одмах предвидео и корак испред и закључио да ако би се било који свештеник слао у Цариград, он би морао да тражи иста права и за српске владике, тј. да захтева независност и српске цркве. Црквена независност требало би да обухвати и српске крајеве, Стару Србију и Македонију.⁵⁸⁶

Христић је оцењивао да је Србија, пошто званично није изнела захтев за контролом над Босном и Херцеговином у Цариграду, у дипломатским круговима показала достојанствено држање. Својим озбиљним државничким радом,

⁵⁸¹ Исто, 21. јануар/2. фебруар 1870.

⁵⁸² Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, Београд, 1997, 18–21.

⁵⁸³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 31–32.

⁵⁸⁴ Исто, 34.

⁵⁸⁵ Исто, 36.

⁵⁸⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 17.

намесничка власт је допринела напретку у земљи. То оклевање у изношењу правих српских захтева посведочило је о српској памети и мудрости. По Христићу, то је побољшало политички положај Србије у Европи.⁵⁸⁷

Христић је много времена проводио у посетама генералу Игњатијеву, који је непрестано говорио о ослобођењу хришћана од Турака. Игњатијев је ласкаво говорио Христићу да „Србија у делу општег рада и ослобођења треба да изађе најснажнија од свију других, и што је желео да Србија тада добије најбољи део, лавовски део.“ Србија је требало, по речима Игњатијева, да добије приликом коначне поделе бољи део Османског царства – од Грчке и Румуније.⁵⁸⁸

Вешти руски дипломата је свим балканским изасланицима у Цариграду говорио оно што су највише желели да чују и Христић је то нагласио Ристићу у својим приватним писмима.

Игњатијев је посебно давао Србима, преко Христића, упутства за управљање народном војском. Упућивао је Намесништво да инсистира на увежбавању народне војске јер је управо ту лежала највећа војна снага Кнежевине у односу на друге балканске народе. Игњатијев је стално истицао – да би испровоцирао реакцију Христића иако у то заиста није веровао – да су намесници оруђе аустроугарске политке и да су сви народи словенског југа у ту чињеницу уверени. Христић је у писмима Ристићу преносио да такве изјаве Игњатијева не одговарају ни њему у Цариграду, а ни Ристићу у Србији. Христић је истицао да је дужност Ристића да такве вести оповргне на било који начин.

Ристић је био веома заинтересован да исправи све закључке које је донео генерал Игњатијев. Христићу је поручивао да све поруке тачно пренесе. Ристић је тврдио да српска војна спрема није ни у ком случају онолико запостављена колико Игњатијев мисли. Признавао је да је Србија имала тешкоћа с наоружавањем због недостатка новца потребног за реконструкцију пушака. Народна војска је увежбавана, али на другачији начин од регуларне војске. Ристић народну војску пореди с „биљком која се истина мора брижљиво, али и штедљиво неговати.“

Ристића су, изгледа, разљутиле генералове оптужбе да су Грчка и Румунија уложиле много више труда у војне припреме уперене против Турске него Србија.

⁵⁸⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 36.

⁵⁸⁸ Исто, 38.

Христић је одговорио да је Србија у односу на две поменуте државе много боље наоружана, а за неслагање са Црном Гором оптужио је директно Русију и њено повлађивање кнезу Николи. Ристић у свом писму није много бирао речи да одбрани своју Кнежевину од генералових непријатних сугестија.

Нагласио је Христићу да су односи између намесника „искрени и интимни“ и да приче о томе да је дошло до међусобних неслагања немају никаквих основа.

Ускоро је ипак српска намера да у договору с Великом Британијом преузме контролу над Босном дошла у немачке новине. Новине су тврдиле да је Али-паша уложио и званичан протест против те српске намере. Христић је сумњао да је овај предлог доспео у јавност посредством генерала Игњатијева јер је желео да српског агента одовоји од свих других посланика и спречи склапање било каквих дипломатских договора Кнежевине с другим силама. Христић се правдао чак и Ристићу да није разговарао о овом плану ни са ким осим с Елиотом и Игњатијевим, какве су и биле и инструкције владе. Христић је опрезно разговарао и с Али-пашом и сазнао да до њега није допрло ништа од ових вести. Христић је о томе известио Ристића телеграмом.⁵⁸⁹

Генерал Игњатијев обавестио је Христића,⁵⁹⁰ да је по ономе што је чуо од аустроугарског посланика у Цариграду аустроугарски конзул због силних интрига у Београду компромитован и да не сме ни из куће да изађе.

Намесништво је непрекидно било изложено аустроугарским интригама. Андријаша је Игњатијевим и султаном, приликом посете аустријског цара Цариграду још две године раније изјавио да Аустро-Угарска цело Намесништво „држи у цепу.“ Христић је истицао да Калај у Београду доприноси ширењу таквих сплетки против намесника.⁵⁹¹

Аустрија је показала намеру да у Боки уведе народну војску. Ристић и Христић су сматрали да би такав потез био уперен ка изазивању устанка у Босни и Херцеговини, што би довело до аустроугарске управе у поменутиим турским провинцијама.⁵⁹²

⁵⁸⁹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 40.

⁵⁹⁰ Исто, 40–41.

⁵⁹¹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 45.

⁵⁹² Исто, 46.

Ристић је постајао све уверенији да би Србија могла добити контролу над Босном и Херцеговином искључиво војном интервенцијом. Међутим, једина прилика коју је Христић видео за такву врсту оружане акције је прошла. Сматрао је да је овај подухват био могућ једино у време критског устанка и добијања градова. По Христићу, Србија је тада требало да захтева и Босну и Херцеговину.⁵⁹³

Грчки посланик у Цариграду Рангабе је Христићу изнео свој мирољубив став о Србији и другим хришћанским народима на истоку. Међутим, Србија је то протумачила као одустајање од правца у спољној политици који би довео до ослобођења хришћанских народа од Турске.

Ристић је преко Христића код генерала Игњатијева уложио озбиљан приговор зато што је руска штампа писала против Србије још од времена кнеза Михаила, а посебно откад је Кнежевина под намесничком влашћу.⁵⁹⁴

Ристић није био задовољан што се о Србији распостиру онеспокојавајући гласови код Порте. Коментарисао је да је Игњатијев тако различите и збуњујуће ствари о Србији говорио да Ристић није био у стању да одреди који је дипломатски положај Србије. Давао је инструкције Христићу да се обрати и другим конзулима „јер знаш да истина у дипломатији није најјача страна“.

У одговору на поверљиво писмо Јована Ристића које му је донела супруга Даница Христић је подвукао да је приметио да је Игњатијев постао веома „љубазан и услужан“ према Турцима трудећи се да искључи утицај сваке друге силе на Порти. Такав преовлађујући утицај у Турској имала је Француска, а пре ње Велика Британија. Ипак, Србија је и даље планирала да преко амбасадора Елиота и генералног конзула Лонгворта постави захтев за Босном.

Христић, могло би се рећи, помало иронично закључује да иако он сам не познаје довољно Игњатијева да би могао да схвати његов дипломатски корак, важно је да га Ристић добро познаје и да ће због тога умети тачно да оцени сваки потез руског амбасадора. Христић се надао да ће са новим руским саветником Куманијем успоставити блиске односе јер би му то било од велике користи.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Исто, 51.

⁵⁹⁴ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 37–39.

⁵⁹⁵ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 54–56.

Половином априла 1871. године Христић је поново, по Ристићевим инструкцијама, започео разговор с британским амбасадором Елиотом о могућности српске контроле над Босном и Херцеговином. Елиот је овог пута нагласио да није добио никакве нове извештаје о томе од Лонгворта. Истовремено је оптужио британског конзула да је тај контроверзни предлог био његова идеја. Христић је бранио Лонгворта да је све време своје службе у Београду заступао политику своје владе. Тврдио је да када је Лонгворт изнео предлог о Босни и Херцеговини залагао се много више за интерес Турске царевине него за посебне српске интересе.

Што се самог предлога тиче, Христић је покушао да објасни Елиоту да би био од велике користи Турској јер Србија није претила да ће узети Босну и Херцеговину оружјем, већ је покушавала да ове територије добије мирним путем и договором, као што је добила градове 1867. године. Христић је предлог формулисао на следећи начин: „да би и по њу (Турску) и по нас тако исто корисно било, кад би и остале српске земље са Србијом спојила па да под скиптром султановим сви Срби једна права и једне дужности имају“. Елиот је запазио да би на тај начин Турска од Србије имала користи јер би добијала већи данак. Христић је потврдио да би поменути данак могао бити поприличан, а Турска би успела да се ослободи и гломазне турске администрације која је постојала у Босни и Херцеговини јер би тај посао преузела српска Кнежевина. На тај начин, смањиле би се злоупотребе турских власти и незадовољство српског народа у тим турским провинцијама.

Елиот је, међутим, приметио да је у Босни и Херцеговини било много припадника турског народа који би били незадовољни успостављањем српске управе. Христић је мудро одговорио да у Босни нема Турака, да су све то Срби само католичке или муслиманске вероисповести. Бошњаци мухамеданског закона говоре искључиво српски. Њима не би сметала српска контрола територије ако би им била дозвољена слобода вероисповести. Елиот се сложио с Христићем да су Срби посебно толерантни према свим верама. Христић је истакао да би Турска царевина тиме ојачала јер би Срби задовољни својим положајем и уједињењем први одбранили Порту у случају спољне опасности. Међутим, Елиот је истакао да

Румунија и Египат, турске вазалне кнежевине, уједињене под турском влашћу, не показују да су тиме задовољне.

Христић је насупрот Елитовим примерима навео пример Мађарске у оквиру Хабзбуршке империје, али Елиот га је одмах упитао да ли би Србија прихватила положај Мађарске унутар Османске царевине. Христић није умео одмах да оговори на ту Елиотову опаску. Елиот је до пола у шали рекао да су српске жеље превелике и да Србија жели да запоседне територију до Солуна. Христић је ово одмах порекао. Британски амбасадор је закључио да би у Босни и Херцеговини једино била могућа мешовита управа. Христић је на то опет поновио да када би Турска препустила Србији контролу над Босном и Херцеговином сачувала би своју „целокупност“.

Елиот је нагласио да би се у случају рата између Турске и Русије Енглеска нашла на страни Турске. Што се тиче односа Турске и Русије, Христић је изнео мишљење да неће доћи до рата, већ да ће Русија „радећи постојано“ довести убрзано до растројства и дисолуције Турске. Тај процес ће се убрзати ако Турци остану у непријатељским односима с већим делом свог становништва.⁵⁹⁶

Ристић је показао велико интересовање за Христићев разговор с Елиотом. Био је задовољан начином на који је разговор текао и надао се да ће питање Босне и Херцеговине после дуготрајне дипломатске припреме бити и званично изнесено пред Порту, као што је он изнео питање градова. Посебно је повољно оценио чињеницу да је Елиот први поменуо статус Босне.

Српска влада је део разговора саопштила Лонгворту уз примедбу да британски конзул у Београду своје мишљење задржи за себе. Једино што стари и искусни конзул није успео да задржи за себе била је изјава да Енглеска не би имала помоћ Француске у рату против Русије.

Ристић је једино скренуо пажњу Христићу да не обећава у српско име толико велику захвалност Турској уколико испуни српске захтеве „јер у благодарност у политици нико не верује, као ни у задовољство онога који до успеха дође“. Упућивао је Христића да више говори о интересу Србије. Ристићев став је, такође, био да би Турску империју учврстило припајање Босне и

⁵⁹⁶ Исто, 56–60.

Херцеговине Србији, што би одговарало европским интересима а посебно Великој Британији. Христића је упутио да те ставове српске владе пренесе Елиоту.

Игњатијев је Ристићу замерио што није хтео да се одвоји од Блазнавчеве проаустријске политике, али је Ристић одговорио да он уме да мисли својом главом и да му такви савети нису потребни. За разлику од Руса, Бизмарк је сматрао да Намесништво води исправну и праведну политку.⁵⁹⁷

У разговору с Игњатијевим Христић је сазнао да Омладина српска и све словенске вође баш као и Русија и Србија сматрају да није дошло време за рат против Турске. Игњатијев је незадовољство које је расло против намесника приписивао њиховом бављењу политиком и договорима с Мађарима. Руски посланик је истакао да је Мађарска веома јасно својим политичким ставовима показала да је непријатељски расположена према Словенима. Аустроугарска је Словенима ускраћивала политичка првава на рачун Мађара.

Румунија је уз одобрење Турске увозила 50 топова. Насупрот томе, Алипаша је био хладнокрван и умерено љубазан према Христићу. Непријатељство према Србији и српском посланику на Порти било је очигледно.⁵⁹⁸

Ристић је опомињао Христића што не користи шифре у својим писмима и у шали му написао да је „једини дипломат у Европи који пошти све и сва без сваког покривача предаје“.

Христић је срео генерала Игњатијева и на Бујукдерском кеју у шетњи с породицом. Вероватно подстакнут тиме што је и на одмору морао да води дипломатске разговоре с руским амбасадором, Христић се пожалио Ристићу да му је већ доста генералових задиркивања и пребацивања, постала су му заморна и досадна. Сматрао је да су Руси већ почели да се плаше да Србија не посумња у њихово пријатељство па су почели да и сами износе нетачне оптужбе против српске верности. Христић је поводом ових својих закључака и тешког положаја у коме се налазио написао Ристићу: „Бранећи се од свију насртања његових (Игњатијевих – прим. аут.) морам ипак пазити да изгледа, како смо и ви тамо, и ја овде, потпуно уверени о пријатељству његовом према нама.“

Ристић је јавио Христићу да се у септембру спрема буна у Босни и Херцеговини, и то уз одобрење кнеза Николе. Истовремено је упозоравао

⁵⁹⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 44–48.

⁵⁹⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 64.

Христића да не изражава сувише велике изливе пријатељства према Порти јер се у *Видовдану* појавила вест да је султан изразио Србији „своје благовољење.“ Ристић је сматрао да би у време када се спрема буна у Херцеговини овакве вести међу хришћанским народима у Турској изазвеле непријатељство према Србији.⁵⁹⁹

На крају писма од 13. маја Ристић обавештава Христића да је пушка једног ноћног стражара окинула на Теразијама па се у Београду прочуло да је пукла бомба.⁶⁰⁰

Христића су 21. маја дипломатски посланици у Цариграду почели да испитују о ноћном пуцњу у Београду. Христић је у том моменту поменуо у свом одговору само ноћног стражара не знајући детаље догађаја. Тек је у вечерњој пошти добио Ристићево писмо које му је дало даља објашњења. Испоставило се да је ипак пукло нешто као топ јако. Инцидент познат као „Теразијска бомба“ је, по Ристићу, представљао непријатељску демонстрацију против намесничког режима и саветовао је Христића да уколико га нико ништа не пита ништа о том догађају и не говори.⁶⁰¹

Христић је известио министра иностраних дела да се у Цариграду међу страним посланицима појавио страх од сукоба Турске и Египта. Независне новине шириле су гласине о могућем савезу Египта с Грчком, Србијом, Румунијом, и Црном Гором упереном против Турског царства. С обзиром на то да је могућност таквог савеза била потпуно невероватна, ниједна велика сила осим Русије није одвраћала Турску од сукоба с Египтом.⁶⁰²

Није само Велика Британије покушавала да промени став Србије о уједињењу с Босном и Херцеговином. Француски посланик Вогуе је, такође, испитивао Христића о том питању. Христић је одговорио исто што и британском посланику – да би било у интересу Турске да дозволи мирно уједињење Србије с Босном и Херцеговином под турским сизаренством. Такође је истакао да пошто је једна оваква идеја неприхватљива за Турску, читава турска територија приликом распада царевине припашће Русији. Ако би Француска и Енглеска промениле своју политику на Истоку и подржали Србију у њеним тежњама о груписању

⁵⁹⁹ Исто, 60.

⁶⁰⁰ Исто, 54; Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 278–280; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Бујукдере 1/13. јун 1871; *Дневник Бењамина Калаја*, 440.

⁶⁰¹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 69.

⁶⁰² АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Бујукдере, 16/28. мај 1871.

управе над српским народом признајући суверено Портино право, то би био једини пут да се спречи освајање европске Турске од стране било Русије, било Аустро-Угарске, или неког другог. Што се тиче Русије, Христић је изјавио француском посланику да он сматра да би она допустила самосталност Словена у Турској и на југу Европе, јер би више волела да с њима има пријатељске него непријатељске односе као с Пољацима.⁶⁰³

Све до краја своје мисије Христић није одустао од почетног циља посланства, добијања управе на Босном и Херцеговином од Османског царства – мирним путем. На жалост овај циљ није било могуће остварити.

Питање железнице и питање Малог Зворника

За време управе намесништва, пре посете кнеза Милана Ливадији и руском цару, наметнула су се два спољнополитичка питања између Србије и Порте која су захтевала решавање. То је било питање Малог Зворника и питање железничке везе између српске и турских железница. Ристић је од Филипа Христића очекивао да реши та два проблема. Питање железнице није могло да буде решено зато што је Србија показала наклоност ка Русији, а Турска је заузврат дала предност изградњи босанских железница.

Када је Филип Христић септембра 1870. године преузео своју дужност у Цариграду, намеснички режим је био на власти већ две године. У Кнежевини Јован Ристић је успоставио умерени либерализам. Скупштина је била сељачка, чиновницима и адвокатима било је забрањено да се кандидују за посланике по Уставу из 1869. године.⁶⁰⁴

Христић је у свом президијалном писму од 23. октобра/5. новембра 1870. године известио Димитрија Матића да у статутима османског друштва за изградњу и експлоатацију железнице у Турској постоји тачка која гласи: „од дана када се главне пруге одобре, куда ће гвоздени пут кроз Турску пролазити, па за шест месеци, друштво ће дужно чекати да се Кнежевина српска с њима споразуме о тачки где ће се српски гвоздени пут с османским свезати и о условима ове свезе; по истеку овога рока ако Србија не буде никакава корака у том обзиру учинила

⁶⁰³ Исто, 24. новембар/6. децембар 1871.

⁶⁰⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 135–141.

обавезност друштва престаће“. Христић је проценио да се ова тачка тиче српских најважнијих материјалних интереса. Христић је, такође, известио Матића да је Порта у октобру 1870. године одобрила главне правце изградње својих пруга и да је један правац већ почео да се гради према Србији. Главна турска пруга пролазила је поред Ниша. Турска није била у стању да самостално уговори са Србијом све потребне детаље за изградњу српске железнице па је преговоре пребацила на представнике османског друштва за изградњу железница, тј. барона Хирша. По Христићевом мишљењу, питање саме изградње српске пруге и њене експлоатације могла је да решава Србија сама за себе, али о свези с Турском пругом мора се договорити с представницима турске компаније за изградњу. Христић је изнео мишљење да је стекао утисак да и самом барону није много одговарала пруга кроз Босну. Највише би му одговарало да је добио концесије за изградњу и српске и мађарске нове пруге. Христић је на крају овог извештаја препоручио да се с бароном Хиршом преговара у Београду.⁶⁰⁵

Крајем октобра 1870. године барон Хирш, покушавајући да добије концесију за изградњу српске железнице, посетио је Филипа Христића. Из разговора с њим Филип Христић је закључио да великом аустријском акционару одговара да добије право на изградњу и мађарско-српске и босанске железнице. Такође, експлоатација пруга кроз Босну и кроз Србију уравнотежила би приходе акционарског друштва. Христић је закључио да планирана железница кроз Босну не би доносила довољно прихода друштву, а то би надокнадили приходи које би донела мађарско-српска железница. Хирш је нудио да изгради нову директну линију од Пеште до Земуна и Београда и најкраћу могућу линију од Солуна до Пеште.⁶⁰⁶

Од намесника, веће интересовање за изградњу железнице показивао је Блазнавац. Он је занемаривао све дипломатске цариградске игре и давао је Христићу инструкције како да испита основно дипломатско питање – питање српске железнице. Аустријске компаније нису преговарале с намесницима о српској железничкој вези јер су чули да намесници нису желели ништа коначно да закључе без скупштине која ће бити сазвана тек после кнежевог пунолетства.

⁶⁰⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 28. октобар/10. новембар 1870; *Дневник Бењамина Калаја*, 382–383.

⁶⁰⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 28. октобар/9. новембар 1870.

Блазнавац је желео да зна какве барон Хирш, главни аустријски финансијер турских железница, има намере у вези с изградњом српске железнице и докле је стигао с изградњом турских пруга. Блазнавца је посебно занимало да ли ће наставити с изградњом пруге у Босни. Блазнавац и није био заинтересован да започне преговоре с Аустријанцима па је Христићу поручио да аустријске агенте одврати од посете Србији.⁶⁰⁷

Игњатијев је више пута упозоравао Христића да јави Ристићу да буде веома опрезан у разговорима с Калајем, јер је неко од дипломатског кора преносио Калају сваки Христићев поверљиви разговор обављен у Цариграду и он је о свему био веома добро обавештен. На основу тих извештаја, Аустро-Угарска је радила против српских интереса на Порти и код Али-паше. Посебно је Аустро-Угарска стално говорила Турској да се Србија наоружава.⁶⁰⁸

Ристић је уверавао Христића и Али-пашу да преко њега и Игњатијева нико не преноси намесничке договоре страним конзулима у Београду. Истакао је да Србија жели мир с Портом и да се тај мир може лакше остварити ако Србија добије железничку везу с турским пругама. Тада би Србија могла да се посвети „делима мира и цивилизације“, а не наоружавању.

Христић и Игњатијев су се, по Христићевим речима, својски трудили да се договоре с Турцима поводом железничке везе за Србију, међутим, добијали су само одговор да ће бити изграђена линија у Босни која ће користити само Аустроугарској. Игњатијев је нудио Србима да им Русија обезбеди конструкторе пруге ако је буду градили сами.

Турска влада није дозвољавала да Србија директно преговара с аустроугарским магнатом Хиршом. Христић је морао да разговара с Дауд-пашом, министром јавних грађевина, који је у турској влади био задужен за питања железнице.⁶⁰⁹

На питања железничких магната у Цариграду, заинтересованих за изградњу пруга у Србији Христић је одговарао да је склапањем уговора о

⁶⁰⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 20–21.

⁶⁰⁸ Исто, 52.

⁶⁰⁹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 11/23. новембар 1870.

изградњи српске железнице управљао намесник Блазнавац „као човек од технике и знања.“⁶¹⁰

Барон Хирш, железнички магнат спремао се пошаље свог агента у Србију јер је Хирш видео своје интересе у Србији. Христићево мишљење је било да је најбољи начин да се паралише и осујети Портин и аустроугарски план за изградњу железница кроз Босну него да се изградња железнице кроз Србију уступи истом извођачу радова коме је Турска већ уступила концесију за своју железницу. Пошто је ту концесију поседовао барон Хирш, Христић је инсистирао на томе да Србија с њим започне преговоре. Христић је исистирао да Србија никако не сме своје интересе да веже за изградњу босанске пруге. „Већи део прихода нашег гвозденог пута прогутала би тада пруга босанска јер она не би ни десети део доносила од онога што би наша линија приврћивала.“

Хирш је захтевао експлоатацију српске пруге, што је доприносило српским тешкоћама. Аустро-Угарска и Турска су се јасно изјасниле да Кнежевини неће дати свезу све док не заврше босански део пруге. Христић је препоручивао Ристићу и српској влади да свој интерес што чвршће веже са солунском и цариградском линијом, сматрајући да је то био најбржи начин да се изгради српска пруга и обезбеди велику корист Кнежевини.⁶¹¹

Ристић је послао изасланика у Солун да лично провери да ли пруга ка Цариграду напредује оном брзином како је Хирш говорио. Ристић је одбијао да преговара с Хиршовим заступником. Сугерисао је Христићу да каже Али-паши да Хирш уцењује Србију захтевајући да му се додели право на експлоатацију пруге да би Србија уопште добила железничку везу. Српска влада је хтела да преговара само с Портом „пошто је то питање интернационалне, а не шпекулативне природе“. Турска је као држава могла да дâ свезу Србији, а не компанија која је имала концесију за изградњу турске железнице.⁶¹²

Марта 1871. године преговори између Филипа Христића и Али-паше по питању железничке везе нису напредовали због Али-пашине болести. Христић је од Турака очекивао само тешкоће и одуговлачење. Аустро-Угарска, такође, није желела да потпомогне српске интересе, већ је тежила томе да се радови на

⁶¹⁰ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 66

⁶¹¹ Исто, 76–77.

⁶¹² Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 58.

босанској железници заврше пре него што радови на српској прузи уопште започну. Изградња босанске железничке линије била је потребна Аустроугарској империји да би помогла њено ширење у Босну и Херцеговину, транспорт материјала, људства и наоружања. Христић је уочио да Аустро-Угарска због тога није била заинтересована за изградњу српске железнице јер би то ишло у корист ширења истих таквих српских интереса у Босни и Херцеговини.

Христић је сугерисао министру иностраних дела да Србија треба насупрот ових аустроугарских и турских тенденција да настоји да српски део пруге буде што пре саграђен, пре босанске линије. Једини начин да то буде спроведено, по Христићу, било је „да предузимач турских гвоздених радова буде у исто време и наш (српски – прим. аут.) предузимач. Може бити варам се, али држим кад би такав предузимач саставио главну солунску и цариградску пругу с нашим гвозденим путем и везао овим начином *већи и главнији део Европе с Истоком*, да би се тада тај предузимач премишљао да ли би му од какве хасне била пруга босанска, која би га страшно много стајала, а била би много дужа од наше, и мање би му доносила него српска.“

Христић је на индиректан начин покушавао да сугерише српској влади да што пре успостави преговоре с бароном Хиршом и османским акционарским друштвом за изградњу железница. Христић је одмах сугерисао други начин на који би српска железница могла бити изграђена пре босанске. То би било могуће само ако се Кнежевина сама упустила у изградњу железнице, не чекајући на везу с турском линијом. У Србији је требало „отпочети озбиљски градити наш гвоздени пут и потрудити се да га што пре завршимо“. У том случају, турски предузимач би вероватно Србији сам понудио везу с турском железницом.

Ако би српска пруга била изграђена пре босанске, босанска пруга би постала „излишна“ и „наша пруга би тада била једина која би Исток с Европом везивала“. На тај начин, Кнежевина би се ослободила аустроугарске опасности „која би иначе отуда грозила у делу ослобођења наше браће“.⁶¹³

Како је Христић чуо од представника османског акционарског друштва, било је предвиђено и предложено, после детаљног премеравања трасе, да турска пруга иде правцем: Цариград – Једрене – Филибе – Татар Пазарчик – Кустендил –

⁶¹³ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 3/15. март 1870.

Софија – Ниш. Од Ниша би пруга даље ишла на Приштину, а одатле лево ка Босни, а десно наниже ка Скопљу, где би се повезала са солунском пругом. Независно од промена које су Турци тражили на Цариградској линији, главни правци – солунска и босанска линија наставиле су да се граде. Христић је закључио да су Турци затражили ново премеравање и скраћивање цариградског правца да би могли да одуговлаче давање свезе Србији код Ниша и Алексинца и да би дали приоритет изградњи босанске пруге.⁶¹⁴

Следећи корак у преговорима о железници може представљати моментат када је Али-паша отворено саопштио Христићу и препоручио му да то јави српској влади, да је потребно да Србија истовремено добије одобрење за везу и с турском и с аустроугарском железницом. Том изјавом Али-паша је потврдио све Христићеве сумње да Турска и Аустро-Угарска заједнички спречавају изградњу српске железнице у корист Босне.⁶¹⁵

Железничка конвенција била је заказана за 3. јул у Бечу. Андријаши је обећао Србији да неће пристати на изградњу босанске железнице ако се пре тога не изгради српски део.⁶¹⁶

Христићево и Ристићево мишљење о изградњи железнице није било исто.⁶¹⁷

Ристић је, међутим, тврдио да он и Христић раде у истом интересу. Србија је желела договор с Хиршом, а Христићеве жалбе турским министрима могле би само да допринесу томе да и Порта утиче на Хирша да се споразуме са Србијом.⁶¹⁸

Али-пашина болест пореметила је преговоре које је Христић водио о српској железници. Али-паша је боловао од туберкулозе и болест је била у поодмаклом стадијуму. Како је био веома вешт велики везир и било је веома тешко да му се нађе замена, Сервер-ефендија је наименован за његовог заменика.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Исто, 17/29. март 1871.

⁶¹⁵ Исто, Бујукдере 14/27. мај 1871.

⁶¹⁶ Исто, 6/18. јул 1871.

⁶¹⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 77.

⁶¹⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 60.

⁶¹⁹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Бујукдере, 22. јун/4. јул 1871; Исто, 25. јун/7. јул 1871.

Христић је после разговора са Сервер-пашом, прво замеником а потом и министром, закључио да је нови министар спољних послова „потпуно ништавило.“⁶²⁰

Поред толиких смена у турској влади, ускоро је потврђено да је султан именовано слабе министре зато што је узео власт у своје руке. Христић је обавестио српску владу да је султан чак изјавио: „Доста је Али-паша владао, сад је ред на мене, и ја ћу да покажем тој Европи да и ја знам шта су те реформе и да умем царством мојим управљати“. Влада је страховала од султана и није смела да доноси самосталне одлуке.⁶²¹

Питање железничке везе и иселјење Турака из Малог Зворника и Сакара постала су после кнежеве посете Ливадији и сазива Народне скупштине 1871. године још актуелнија због српског отвореног приближавања Русији.

Јован Ристић, оцењујући српске односе с Портом, сматрао је да су ишли у правцу све већег остваривања српске независности од Османског царства. Међутим, то што су два главна спорна питања тадашњих српско-турских односа, питање Малог Зворника и питање железничке везе за Србију, остала нерешена приписује се ситуацији која је настала у Османском царству после Али-пашине смрти. После његове смрти сваки нови велики везир имао је другачије комбинације за повезивање српских и турских пруга. Србија је захтевала везу код Алексинца (Ниша) или Јанковој клисури. Турци су нудили повезивање код Новог Пазара. Велики везири с којима је Филип Христић преговарао смењивали су се: Махмуд-паша који је хтео Србији да дозволи везу код Новог Пазара, Митхад-паша који је желео да изгради пругу Софија – Ниш – Видин.

Србија је могла да бира на јесен 1871. године везу или код Ниша или код Видина. Српска влада се преко Филипа Христића званично изјаснила за везу код Ниша. Међутим, у Турској се поново променио велики везир и постављен је Мехмед Рушди-паша, који није желео да изврши ове планове, већ је желео да изгради босанску пругу. Честе промене владе у Цариграду утицале су на неуспех преговора о железници.⁶²²

⁶²⁰ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 128.

⁶²¹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Бујукдере, 1/13. септембар 1871.

⁶²² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 261–263.

Питање Малог Зворника је у геополитичком смислу било безначајно. Град Велики Зворник на левој обали Дрине остао је Турцима, а два села, Мали Зворник и Сакар, на десној обали реке додељена су на управу Србима, али је њима управљао босански валија. Овај део турске територије на српској земљи прекидао је трговачки пут од Лознице до Ужица.

Слободан Јовановић осуђује Филипа Христића да као српски заступник није успео да реши питање Малог Зворника иако је сваки дан ишао на разговоре код турских власти. Међутим, без подршке гарантних сила, Христић није ни могао да разреши територијалне размирице.

Намесништво је било склоно да овај сукоб реши силом, али су намесници од тога одустали. Међутим, данак није Турској исплаћен у року као одговор на ово неслагање ставова. По Јовановићу, то је показало слабост намесничке дипломатије.⁶²³

Мали Зворник је долина која лежи на десној, тј. српској обали Дрине. Ту су се налазила два села, Сакар са 20–30 муслиманских кућа у Мали Зворник са око 100 до 120 кућа. Српско право на долину Малог Зворника било је неоспорно, али су Турци одбијали да га испуне. Турска није желела да дозволи да се границе Србије поново увећају као када јој је уступала градове и због тога је одбијала да реши питање Малог Зворника.⁶²⁴

Када је Филип Христић на Порти, по инструкцијама своје владе, покренуо питање исељавања Турака из Малог Зворника, Игњатијев је истакао да сматра да није најповољније време за покретање овог питања јер је кнез Никола истовремено покренуо питање о црногорским границама тражећи да се Турци повуку са Мораве.

Христић је одговорио да је српска скупштина захтевала извршење хатишерифа пре кнежевог пунолетства. На то је Игњатијев сугерисао да се на Порти не износе истовремено српски захтеви за Малим Зворником и за железничком везом „јер би то сувише алармирало Турке и могло лако компромитовати и једно и друго питање“.⁶²⁵

⁶²³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 212–213.

⁶²⁴ Исто, 263–274.

⁶²⁵ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 112.

Филип Христић је био збуњен Ристићевим инсистирањем фебруара 1872. године да оба српска захтева, и онај о Малом Зворнику и онај о железници, преда турским властима у року од десет дана. Такве Ристићеве инструкције биле су у потпуној супротности са саветима Игњатијева. Христић је испитивао Ристића због чега је почео поново да се понаша хладно и уздржано према Русима. Сматрао је да би Русија због тога могла да одустане од помагања Србији и да је неповерење може увредити. Тачно је предвидео да ова питања неће бити решена код Порте, а односи с Русијом поново ће се покварити. Предајући ноту Сервер-паши, Христић је истакао обазривост српске владе према турској влади, што је такве захтеве изнела у време када на Балкану и свуда у Европи владају „највећи мир и спокојство.“ Сервер-паша је одговорио Христићу на непријатан начин, да пријатељски и добри односи Србије и Порте имају своју границу. На то је Христић истакао да то право Србије загарантовано хатишерифима није испуњено и да то није ни у каквој вези с границом коју Турска жели да повуче у односима с Кнежевином. Христић је одговор Сервер-паше оценио као опор и неполитичан. Што се тиче железничке везе, Христић је и даље сматрао да против српских захтева на том пољу највише ради Аустро-Угарска.⁶²⁶

После много устезања Христић је инструкције које је добио од Ристића саопштио генералу Игњатијеву на вечерњој забави у руској амбасади. Генерал Игњатијев није се супротставио овако исхитреној одлуци српске владе.⁶²⁷

Отправник послова британске амбасаде Хорас Румболт је известио ерла Гренвила да је Христић предао допис српске владе који се тичао предаје Малог Зворника Србима 29. фебруара 1872. године. Турски министар спољних послова замолио је британског отправника амбасаде да обавести своју владу да је генерал Игњатијев говорио о овом спорном питању Турцима још пре два месеца саветујући их да се реши у корист Србије. Два дана касније Христић је ноту српске владе доставио и британском представнику у којој је било истакнуто да Мали Зворник припада Турцима иако се налазио на српској десној обали Дрине. Христић је истакао британском представнику да је Народна скупштина Кнежевине захтевала да се ово питање реши у најскорије време. Христић је додао да решавање тако ситног питања које се тичало само два села са две стотине кућа

⁶²⁶ Исто, 115; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 16/28. фебруар 1872.

⁶²⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 116.

не би требало да код Турака проузрокује било какву врсту великог отпора. Британски посланик је као и Турци закључио да је овај српски захтев узнемирио релативан период мира који је трајао у Османској царевини и да питање није постављено у најбоље време. Турски министар спољних послова Сервер-паша рекао је британском представнику у поверењу да је Игњатијев још пре већ поменута два месеца тржио евакуацију Турака из ова два села на српској страни. Христић није признавао да је о том питању расправљао с Игњатијевим. Турски посланик је изјавио да се нада да ће то питање решити две заинтересоване стране без интервенције великих сила. Турци су британском представнику сугерисали да су спремни да то питање реше у корист Србије ако би се Кнежевина суздржала од било каквих других захтева.⁶²⁸

Ови британски извештаји дају праву слику цариградске дипломатије где свако изражава своје посебно мишљење, што турци користе у своју корист, али се ниједно питање не решава на било који начин.

Аустроугарски посланик у Београду Калај навео је да Србија није тржила исељење Турака из Малог Зворника и Сакара, већ је тражила да се ова два села подвргну српској јурисдикцији. Нота је била писана у умереном тону. Као што је већ речено, у британским и у аустроугарским извештајима налази се тумачење да је то питање покренуто да би се испуниле жеље народа који је вршио притисак на владу. Калај, међутим, без увијања наводи да је велики везир тај захтев љутито примио. Што се тиче ноте о железничкој свези, Калај је известио да је Турска у првом тренутку била спремна и овај захтев да одбије. По Калају, тек после интервенције генерала Игњатијева портини министри су прихватили да оба захтева барем ставе на разматрање.⁶²⁹

Разговарајући с турским министром грађевине Етем-пашом, Христић је сазнао да Турци сматрају да је Србија пропустила рок да се изјасни о изградњи своје железнице, који је био одређен на Бечкој конференцији у јулу. С обзиром на то, Турска је свом снагом наставила изградњу босанске линије и са Србијом има намеру да разговара о железничкој вези тек када сама Кнежевина изгради своју пругу до границе или неке тачке ближе турској прузи. Српска влада није успела

⁶²⁸ TNA, PRO, FO 78/ 2215, Horace Humbolt to Earl Granville, Pera 29th of February 1872; TNA, PRO, FO 78/2215, Horace Humbolt to Earl Granville, Constantinople 1st of March 1871.

⁶²⁹ *Дневник Бењамина Калаја*, 449.

да постигне договор с представником барона Хирша и Турци су Србију окривили што није добила железничку везу. Сервер-паша је већ наредног дана порекао изјаве Етем-паше и уверавао Христића да је питање железничке свезе са Србијом још увек отворено за преговоре на шта је српски представник изјавио да влада Кнежевине не жели више да по том питању буду држана у неизвесности. Христић је известио све посланике гарантних сила у Цариграду да је пред Порту званично изнео захтеве српске владе о железничкој вези и исељењу Турака из Малог Зворника. Сви посланици осим генерала Игњатијева сматрали су да моменат за изношење ових захтева није био погодан за Турску. Христић је изнео своје мишљење да је тадашња турска влада понајмање била спремна да удовољи било каквим захтевима својих вазалних кнежевина.⁶³⁰

Ово је пример на који начин је Христић, и сваки други српски посланик у Цариграду, морао свакодневно да се бори са превртљивим и неискреним представницима турских власти.

Посета кнеза Милана Ливадији

Основни циљ Христићеве мисије, осим увођења недостижне српске управе над Босном и Херцеговином, било је успостављање железничке везе с турском пругом ка истоку. Аустријанци и Турци покушавали су да ове преговоре угрозе, посебно аустроугарски посланик у Цариграду, барон Прокеш.⁶³¹

У беседи приликом отварања Народне скупштине на Крстовдан 1870. године, 26. септембра, Јован Ристић је изјавио да је Србији обећана железничка свеза код Алексинца. Међутим, у Кнежевини је постојао основан страх да ће босански железнички пут добити предност над повезивањем српске железнице с Турском. Намесништво је заузело став, да би се одбранило од оптужби да је неефикасно, да Србији железница кроз Босну, ни на какав начин, не може нашкодити.⁶³²

⁶³⁰ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 23. фебруар/6. март 1872; Исто, 1/13. март 1872.

⁶³¹ *Дневник Бењамина Калаја*, 382. АС, МИД–ПО, мфр. 25, Ф. Христић–Д. Матићу, Бјукундере, 28. јун/10. јул 1871.

⁶³² *Србске новине*, бр. 110, 16. септембар/28. септембар 1870.

Пред сазив скупштине половином јула Ристић је Христићу одбио одсуство и рекао му да има два важна питања која мора да реши – питање железнице и питање Ужичана. Препоручивао је Христићу да узме одсуство на пролеће. Ристић је с породицом отишао на две недеље у Аранђеловачку бању.

Клима му није пријала, али му је пријало што се мало удаљио од државничких послова. Ипак, решио је да из Аранђеловца напише писмо кнезу Николи иако је Христићу рекао да сматра да све то није вредно труда. Такође, писмо Христићу из Аранђеловца било је пуно детаљнијих инструкција и упутстава за Христића за шта иначе није имао времена. Тражио је од Филипа Христића да још једном од Порте покуша да добије одштету за напаћене Ужичане јер се прибојавао да ће то питање заједно са железницом бити једно од главних питања приликом сазива скупштине.

Да би се заштитили од сплетки генерала Игњатијева, Ристић је Христићу препоручио да ступи у блиске односе са саветником руске амбасаде Куманијем. Рекао је Христићу да му приђе пријатељски и покуша да сазна какав је, у ствари, положај Србије у односу на Црну Гору код Русије. Да пита: „шта нам се замера, на чему највише запиње ствар и чиме би се могла исправити“. Такође, замолио је Христића да Куманију нагласи да искључиво за себе тржи ове савете и упутства. Христић је требало отворено да каже да између Србије и Црне Горе не може доћи до слоге и договора. Такође је дао инструкције Христићу да покуша да ступи у односе с Грцима и нагласио да је устанак у Босни и Херцеговини изванредан, и то уз подршку кнеза Николе.⁶³³

Христић је био задовољан када је Игњатијев отишао на одсуство у Русију па је могао мало да се ослободи његових приговарања. По упутствима Ристићевим, Христић је ступио у разговоре с Куманијем за кога каже да је био „смишљен и озбиљан човек“. Христић се сложио с Ристићем уколико не добије надокнаду за Ужичане са овим случајем мораће да се изађе пред скупштину и да се Порти 3.000 дуката ускрати од данка.⁶³⁴

За Ристића се у Царграду говорило да се повезао с Бизмарком, а за Блазнавца да је био у сталном пријатељству с Аустро-Угарском.⁶³⁵

⁶³³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 62–67.

⁶³⁴ Исто, 75.

⁶³⁵ Исто, 78.

Христић није био у могућности да реши питање турске надокнаде за злостављане Ужичане јер су Турци променили уговорене услове због Али-пашине болести. Сервер-ефендија није знао да је потребно платити надокнаду од по 1.000 дуката за све три фамилије, а не само исплату годишње пензије од 50 дуката за породицу човека који је умро од последица турског хапшења (пао је с коња у повратку у Србију и у Рушчуку умро).⁶³⁶

Када је примио Ристићево писмо из Аранђеловца, Христић је одлучио да одговори на нека његова питања и примедбе. Није се слагао с Ристићевом иницијативом да се извештаји српских посланика из иностранства штампају и дају скупштини на увид. Мислио је да је довољно што Србе сматрају за практичан народ здравог разума и да не треба настојати да се представљају за нешто што нису. То је значило да не треба представљати штампане дипломатске извештаје једној полуписменој скупштини. Довољно је било усмено обавестити посланике о активности страних агената.

После првобитног успеха у разговорима с Куманијем Христић је закључио да ипак има посла с веома резервисаним човеком који тешко улази у поверљиве разговоре. Ипак, Кумани колико год суздржан био говорио је „с љубављу и симпатично и о земљи и о људима нашим“. Саветовао је Србе да буду стрпљиви и потврдио да им београдски руски конзул Шишкин није био наклоњен. За кнеза Николу имао је идентично мишљење као и Христић и Ристић – „кнез Никола злоупотребио је добро расположење и благовољење двора руског“.

Једино што је Србима замерало било је то што су сувише рано донели закон о слободи штампе па је „наиван и свеж народ као што је српски“ био изложен левичарској пропаганди и социјалним системима о којима није знао ништа.⁶³⁷

Ристић је био задовољан тек када је Филип Христић заиста ступио у разговоре с руским саветником Куманијем о српско-руским односима. Скупштина је била планирана за крај августа и Ристић и намесници су 30. августа отишли у Крагујевац. Било је предвиђено да скупштина почне 5. септембра. Христића је забринула Али-пашина смрт јер се бојао да нови турски министар спољних послова неће бити праведан према Србима као Али-паша. Амбасадор Елиот је

⁶³⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Бујукдере, 27. јул/8. август 1870; Исто, 30. јул/11. август 1870.

⁶³⁷ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 82–83.

изјавио да је Али-паша у време своје смрти био цењенији као државник у Европи него у самој Турској, где је стекао бројне противнике због своје попустљивости према турским вазалним провинцијама и европским силама.⁶³⁸

По повратку у Бујукдере крајем августа генерал Игњатијев изнео је нов предлог српском посланику. Мада се у српској историографији посебно не помиње да је Христић био укључен у припрему посете малолетног кнеза Милана руском цару у Ливадији, Христићева писма Ристићу показују да је Христић био умешан у ову иницијативу од самог почетка. Идеја је по Христићу потекла од генерала Игњатијева, а не од руског цара, тј. руске званичне власти, како наводи Слободан Јовановић.⁶³⁹

Христић је сматрао да је идеја потекла искључиво од генерала Игњатијева и да му није била наметнута.⁶⁴⁰

Ристић је телеграмом обавестио Христића да српска влада није вољна да предложи посету кнеза Милана руском цару преко руског посланика у Београду Шишкина. На то је Игњатијев руском цару послао телеграм следеће садржине: „Г. Христић ми је говорио неодређено о жељи кнеза Милана да посети Ваше величанство на Криму. Да ли да га обесхрабрим или не“. Тако је испало да је иницијатива за посету руском цару потекла од самог кнеза Милана.

Христић је сматрао да би ова посета била нужна јер су највећи политички противници Кнежевине били из руских кругова власти. Руси су оптуживали Србе да су се продали Мађарима и тиме постали непријатељи других словенских народа. Христић је одмах предложио да и сам Блазнавац крене са кнезом да би Русима објаснио да су гласови о његовој наклоности Мађарима нетачни.⁶⁴¹

Могућност незваничне посете кнеза Милана руском цару, пре пунолетства, поклапала се с руском одлуком да прекрши Црноморски уговор и тиме покаже да се опоравила од пораза који је претрпела у Кримском рату.

Ристић је покушавао да успостави спољнополитички правац у Кнежевини који би допуштао повезивање час с једном, час с другом великом силом. Овај

⁶³⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 68–69; TNA, PRO, FO 78/2177 Ambassador Eliot to Earl Granville, 7th of September 1871.

⁶³⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 203; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 83–84.

⁶⁴⁰ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 87.

⁶⁴¹ Исто, 89.

начин дипломатског пословања посебно се односио на односе с Русијом и Аустро-Угарском. Насупрот томе, Блазнавац је био више наклоњен Аустро-Угарској.⁶⁴²

Главни противници намесника на руској политички сцени, као што је већ речено, били су Шишкин, руски конзул у Београду и Стремоуов директор „азијског департмента у Петрограду“. Стремоуков је био у сталном ривалству с генералом Игњатијевим и самим тим био против сваке иницијативе коју би Игњатијев предложио. Иако у преписци с Христићем Ристић врло често са сумњом разматра пријатељске изјаве генерала Игњатијева, у *Спољашњим одношајима Србије новијег времена* књ. 3, у којој анализира намесничку владу, Ристић истиче Игњатијево пријатељство и наклоност према Кнежевини.

Јован Ристић, за разлику од Филипа Христића, наводи да је идеја о посети кнеза Милана руском цару у Ливадији потекла од Стремоуова и Шишкина, јер је и румунски кнез Карло ишао у такву посету руском цару.⁶⁴³

Христић је сугерисао Игњатијеву да тај пут не би имао никакав значај пошто је кнез још увек малолетан. Руски посланик је инсистирао да је ово идеална прилика за пут јер да је кнез пунолетан друге велике силе и Порта придале би тој посети много већу важност. Пут је предвиђен за почетак октобра после затварања годишњег заседања скупштине у Крагујевцу.

Христић је овај предлог Игњатијева саопштио Ристићу у поверењу чекајући да се намесници договоре између себе. Ако би се договорили, Христић би то саопштио Игњатијеву који би затим о посети кнеза Милана писао руском цару.⁶⁴⁴

Ристића је посебно занимало да ли је та идеја потекла од самог цара или је посету осмислио сам Игњатијев. Разговарајући с Куманијем, Христић је дошао до закључка да је идеја потекла од руског амбасадора у Цариграду. Кумани је искрено нагласио: „Цару ће зацело бити мило да види младог кнеза, и примиће га врло лепо, но то неће променити политику садашњег министарства руског према вама: оно ће по свој прилици продужити и даље да чини што је до сада чинило, и

⁶⁴² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 204–206.

⁶⁴³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 203–207.

⁶⁴⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 83–84; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 207–209.

може бити биће још горе према вама расположено баш зато, што сте њега у овој ствари обишли“.

Игњатијев никако није желео да се на руском двору сазна да је идеја о посети кнеза Милана руском цару потекла од њега. Предлог је требало изложити тако да изгледа као да је искрсао случајно у разговору између Христића и Игњатијева који се тицао кнеза Николе. Игњатијев је, наводно, изјавио да би руски цар био исто тако срећан да прими кнеза Милана и да би му указао исте почести као и црногорском кнезу Николи. Игњатијев је сматрао да би на тај начин нестало суревњивости између Србије и Црне Горе. Кнез би преко намесника требало да изјави своју жељу да посети руског цара на Криму.

Христић је много више проблема имао с новим аустроугарским послаником у Цариграду Лудолфом, који је заменио остарелог Прокеша. Посланик је сматрао да је било неопходно известити хабзбуршки двор пре него што кнез Милан крене на пут у Ливадију. Србија би тиме показала признање Аустроугарској. Аустроугарски посланик је покушавао стално да интригира против Србије и Русије. Обавестио је султана о званично поднетим српским захтевима за железничку везу и исељење Турака из Малог Зворника пре него што је то успео да учини и сам велики везир. То је још више погоршало султаново нерасположење према Србији.⁶⁴⁵ Намеснике је оптуживао да су постали оружје у рукама Русије и да је питање Малог Зворника само увод у даље српске захтеве. Лудолф је покушавао да Турску одвоји од Русије и поново појача аустроугарски утицај на Порти.⁶⁴⁶ Борећи се против Лудолфових сплетки, Христић је морао да истакне аустроугарском посланику да „Порта не треба да верује, нити да се обазире на оно што јој са стране долази, јер ја сам код ње орган српске владе, и само оно треба за њу, односно српске владе да важи, што јој ја кажем“.⁶⁴⁷ Тако одлучна Христићева изјава представљала је осуду конзула што је Христићу иза леђа ишао да разговара са султаном и интригирао против српских захтева.

Ристића је највише збунило гледиште Куманово које је било супротно мишљењу Игњатијева. Постављало се питање зашто би посета била организована ако се односи између Србије и Русије тиме не би поправили, а Кнежевина би

⁶⁴⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 15/27. март 1872.

⁶⁴⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 118.

⁶⁴⁷ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 14/26. април 1871.

изазвала нерасположење других сила. Ристић је истакао да предлог за посету кнеза Милана руском цару треба послати преко Београда.⁶⁴⁸

Игњатијева порука у име кнеза Милана руском цару због тога је представљала компромисно решење. Пошто је сам кнез Милан изразио жељу да види руског цара, тиме је спречено да ова посета буде иницирана из било ког другог дипломатског центра моћи. Посета је тако договорена између два владра иако је један био малолетан.

Кнез Милан се прибојавао да неће бити довољно љубазно примљен у Ливадији због тога што је још увек био малолетан. Ристић га је уверио да ће као владар бити почасно дочекан без обзира на то колико година има. Ристић је успео да наговори Блазнавца да крене у Ливадију јер да је Ристић отпутовао Блазнавца би поново у европској политици прогласили за сталног руског противника.⁶⁴⁹

Дипломатске форме ради цару је преко Шишкина јављено да кнез Милан жели да га посети. Христић је предложио да кнез путује инкогнито да се Турци не би узбудили што владар вазалне кнежевине прво иде у посету руском цару. Игњатијев је изјавио да је сигурно да ће Порта тражити од кнеза Милана да посети Порту када постане пунолетан. Христић је на то мудро рекао да би за такву посету било потребно да Порта Србији уступи контролу на Босном и Херцеговином, а ако не то, онда барем да Турци напусте Мали Зворник и предају га Кнежевини.

Одлучено је да кнез не иде инкогнито већ у пратњи једног намесника – Блазнавца. Игњатијев и Христић су, такође, отишли да посете руског цара у Ливадији. Кнез је на расположењу имао руски пароброд, а Христић га је дочекао у Одеси.

Турцима је речено да је кнез Милан већ пуно путовао по Европи и желео је да свој одмор, по завршетку школовања, искористи како би видео један део Русије и посетио цара. Намесници су закључили да је боље да ову жељу испуни док је малолетан и док посета нема званичан државни значај.

Због кнежеве посете Ристић је имао највише проблема с Калајем, аустроугарским послаником у Београду. Иако се бојао да ће Христић остати с породицом у Цариграду због појаве колере ипак му је саветовао да када крене у

⁶⁴⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 69.

⁶⁴⁹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 209–212.

посету руском цару на Крим да се не јавља Турцима. Када се врати у Цариград, „ако буде потребе“, могао је на Порти да каже да је ишао да поздрави кнеза Милана.⁶⁵⁰

Ристић је био задовољан организацијом кнежеве посете руском цару, али је страховао да ће политички кругови у којима су се налазили Шишкин и Стремоуов после овог подухвата још више уперити своје интриге против Кнежевине. Шишкин још увек није послао поруку да је обавештен о кнежевом путу, што је Ристића посебно бринуло.⁶⁵¹

Ристић је очекивао да ће Христић због одласка у Ливадију, по повратку у Цариград имати доста проблема с Турцима, али га је саветавао да то после свог повратка „глади како зна“. Чињеница да је Ристић пребацио сву одговорност на Христића за успех посете у Ливадији доказује да се управо Христић, заједно с генералом Игњатијевим за тај подухват највише залагао.

Кнежева посета у Ливадији била је успешна. Царска породица примила је кнеза Милана као рођено дете. Цар је примио намесника Блазнавца, а затим и целу кнежеву свиту у којој се налазио и Филип Христић. Блазнавац је на царску породицу оставио добар утисак и тако разбио тачна уверења које су у руској политици постојале против њега. Цару и царици је уручена жеља намесништва да се кнез Милан ожени руском племкињом. Блазнавац је успео да од цара добије гаранције да се Русија преко својих политичких агената неће мешати у српску унутрашњу политику. Кнез Милан је с Блазнавцем и Христићем напустио Ливадију 12. октобра 1871. године и у Крагујевац је стигао 20. октобра.⁶⁵²

У Србији је посета била добро прихваћена, међутим, у Аустроугарској произвела је непријатан утисак, поготово због тога што је Блазнавац, иначе наклоњен Аустроугарској, овом приликом пратио кнеза.⁶⁵³

Ристић је био веома задовољан што се показало да је кнежев пут у Ливадију био успешан. Шишкин није улагао протест, а највише негодовања изразио је Калај. Ристић у одговору на Христићево писмо од 27. октобра, написаном 4. новембра 1871. године, као и *Спољашњим одношајима*, књ. 3.

⁶⁵⁰ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 72–73.

⁶⁵¹ Од свих посланика у Београду, Калај је Ристића и даље најотвореније нападао.

⁶⁵² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 214–220.

⁶⁵³ Исто, 225.

покушава себи да припише што више заслуга за успех кнежевог пута. Наглашава да је он тај пут желео да организује још прошлог, лета али није имао времена. По Ристићевом мишљењу, резултат пута је био следећи: „на пољу дипломатије биће нам тежи положај, а у земљи и славенству лакши, и то је главно“.

Став конзула Шишкина према намесничкој влади после кнежевог повратка из Ливадије у потпуности се променио. Извештаји које је слао генералу Игњатијеву у Цариград били су сада уместо оптужби пуни хвале за намеснике. Игњатијев, као вечити сплеткар, нашао је времена да сравњује раније и новоприсиле извештаје из Београда да би се уверио о Шишкиновој превртљивости. О томе је обавештавао Христића, а посебно му је истакао да је Шишкин у једном писму навео да је идеја о путу у Ливадију потекла од Ристића. Ристић је, наводно, овај пут предложио због тешких околности у којима се налазио, и због става јавног мњења.

Саветник Кумани је преко Христића саветовао намеснике да се потруде да Шишкин остане у оваквом расположењу и да настави да пише позитивне извештаје о стању у Кнежевини. Христић је, такође, саветовао Ристића да ступи у блискије пријатељске односе с Мариновићем још крајем новембра 1871. године. Поручује му да није добро што су се од њега отуђили млађи политичари „који иста начела испољавају“ као и Ристић и подржавају увођење реда и закона у земљи.

Јован Ристић је почео да даје инструкције Филипу Христићу да код новог турског министра спољних послова истакне српски став да је прошло време када су се од Србије сваки час могла тражити објашњења и слати комесари.

Ристић је истакао да је Али-паша годинама успевао да одржава добре односе између Србије и Порте без међународне интервенције и да се исто очекује од Сервер-паше. Сервер паша је Христићу ставио приговор да је беседа приликом отварања скупштине била уперена против српско-турских добросуседских односа. У овој беседи од 8. новембар 1871. године⁶⁵⁴ Ристић је нагласио да је Србија корачала крупним корацима напред ка свом даљем државном развоју, али да ће Кнежевина остати темељ за уједињење са суседним народима на Балаканском

⁶⁵⁴ *Србске новине*, бр. 130, 26. октобар/7. новембар 1871.

полуострву и форма за реформисање свих држава на истоку. Ова беседа је изазвала протест Турака код Христића.

Ристић као да је овом беседом хтео да и званично да подршку устанку у Босни и Херцеговини о коме се говорило да треба да се организује уз подршку Омладине српске и црногорским кнезом Николом на пролеће 1872. године. Шишкин је Игњатијеву послао телеграм који је генерал показао Христићу да је Блазнавац спреман да поменути устанак подржи. Игњатијев је заузео став који је изнео и Христићу да би устанак у Босни и Херцеговини довео народ у највећу несрећу. Препоручивао је преко Христића намесницима да на сваки начин спрече овај устанак јер Русија још увек није била спремна да уђе у борбу за расподелу Турске империје. Христић је препоручивао Ристићу „мудрост и предострожност,“ да ступи у контакт с вођама омладине и саопшти им да сада није моменат за организацију устанка.

Христић је истицао из разговора с генералом Игњатијевим да ако би се устанак сада „у невреме подигао“ то би се Србији приписало и „на леђа натоварило“. Србија би тада олакшала мађарске планове за освајање Босне и Херцеговине. Игњатијев је код Христића инсистирао да се сваки такав оружани план за ослобођење хришћанских народа спроведе у договору с Русијом.

Ристић је, као што је већ наговестио у скупштинској беседи,⁶⁵⁵ тврдио да ако Србија не узме организацију устанка у своје руке, устанак ће бити организован мимо Кнежевине и кнез ће изгубити подршку других хришћанских народа на Балкану.⁶⁵⁶

Правдајући се касније Турцима, као што му је Ристић и препоручио, по речима аустроугарског посланика у Београду Калаја, Христић је великом везиру изјавио да је кнез Милан први дан по доласку у Ливадију био болестан, следећег дана је био на ручку код цара, а трећег дана је отпутовао бродом једне приватне компаније. Христић је нагласио да кнез Милан није имао времена да разговара о политичким питањима важним за Кнежевину.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ *Скупштинске беседе краља Милана: о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*, приредили Душко М. Ковачевић, Момир Самарцић, Нови Сад, 2005, 23–25.

⁶⁵⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 82–92.

⁶⁵⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 412.

Турска реакција на пут кнеза Милана у Ливадију била је мало закаснела, али је имала дугорочне последице. Турци су бурно одреаговали тек после беседе којом је отворена скупштина и онда када су почели разговори о путу кнеза Милана по Европи, пре него што би посетио султана у Цариграду. Сервер-паша је овом проблему у разговору с Христићем придао већи значај него планираном устанку у Босни и Херцеговини. Турски притисак је био тако велики да је генерал Игњатијев нагласио да је кнежева посета Цариграду морала бити извесна. Такав поступак вазала према сизарену могао се ублажити само тако што би кнез Милан из Цариграда наставио пут по Европи и посетио друге европске дворове па чак о Петроград.⁶⁵⁸

Велики везир је Христићу у разговору рекао да је пут кнеза Милана у Ливадију био добар дипломатски подухват, али да би био још бољи да је пре тога кнез свратио у Цариград и посетио султана. По Христићу, турским министрима није било право „али су се понашали посве уљудно и са пуно такта“. Међутим, британски амбасадор је отворено пред Христићем критиковао кнежев пут „рекавши да га сматра као једну од најжалоснијих демонстрација владе српске“. Христић се бранио да посета малолетног кнеза није имала политичког значаја, али је амбасадор Елиот истакао да је истовремено с кнезом у Ливадији боравио и намесник Блазнавац и руски амбасадор Игњатијев, чиме је посета добила на значају. Христић је истакао Елиоту да се пут другачије не може представити него као „визита учтивости“ јер је и сам био у пратњи младог кнеза Милана. Амбасадор Елиот је истакао да је српска влада попустила вољи народа који није одобравао захлађење односа с Русијом, што Христић није могао да порекне. Посета кнеза Милана Ливадији је заиста побољшала односе између Кнежевине и Руске царевине. Генерални конзул Лонгворт, који се налазио на одсуству у Хисару и није у Перу дошао плашећи се колере, такође се „опоро изражавао код Турака против пута кнежевог“. Сервер-паша се жалио амбасадору Елиоту да није било исправно што кнез Милан без обзира на то што је био малолетан није прво дошао у посету султану од кога је још увек било потребно да добије инвестиру власти кад достигне пунолетство. Енглези су на посету гледали као „тајну“. На

⁶⁵⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 101–103; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 27. октобар/8. новембар 1870; TNA, PRO, FO 78/2177, Ambassador Eliot to Earl Grenville, Therapia 28th of October 1871.

Порти су сматрали да је посета организована да би се у Кнежевини сузбио растући аустроугарски утицај.⁶⁵⁹

Игњатијев је веома вешто као могућност изнео и посету Петрограду, јер је то било повезано с питањем кнежеве женидбе које је било од кључног значаја за Кнежевину.

По повратку кнеза Милана у Србију отворена је Народна скупштина за 1871. годину.⁶⁶⁰ Турке а и амбасадора Елиота узнемирило је то што су народни посланици упоредо клицали „живео цар Александар, живео кнез Милан“, што је био одраз народног одушевљења поновног успостављања пријатељских односа с Русијом. Сервер-паша је у разговору с Христићем рекао да није задовољан формулацијом скупштинске адресе. Није могао да се сети тачне фразе која је засметала Порти, па му је Христић сам помогао. Упитао га је да ли је то „онај пасаж где намесници веле да ће Србија поступајући лагано, пажљиво и постепено на путу реформи бити образац државама на истоку“. Наравно, Сервер-паша је одмах спремно потврдио да је тај део адресе узнемирио Турке, а Христић је вешто упитао шта је тачно непримерено у овој реченици када је то био израз сопственог убеђења једне младе државе да не прескаче нагло степенице државног развоја, већ постепено усваја нове државотворне реформе.⁶⁶¹

Међутим, узнемиреност Турака због скупштинске адресе намесника постајала је још већа и повезала је такву адресу с путовањем кнеза Милана у Ливдију. Христић наводи да је закључак који су Турци из ова два догађаја извукли био следећи: „Пут кнежев је крунисао дело кнеза Михаила, које су намесници овако вешто наставили“. У Цариграду међу дипломатским представници говорило се да је Србија тако свим Словенима дала до знања да треба око ње да се окупе и да је час ослобођења од Турака близу. Ипак, Сервер-паша је прихватио пређашње Христићево објашњење и тиме је проблем скупштинске адресе решен.⁶⁶²

⁶⁵⁹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера 3/15. новембар 1871; TNA, PRO, FO 78/2178, Ambassador Eliot to Earl Granville, Therapia 14th of November 1871.

⁶⁶⁰ *Србске новине*, бр. 130, 26. октобар/8. новембар 1871.

⁶⁶¹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 17/29. новембар 1871; Исто, 24. новембар/6. децембар 1871.

⁶⁶² Исто, 1/13. децембар 1871.

Крајем децембра 1871. године Христић је од Блазнавца добио телеграм да је намесник успео да вође Омладине српске и остале њихове присталице одустану од планираног устанка у Босни и Херцеговини.⁶⁶³

Посебне инструкције које је Ристић послао Христићу односиле су се на Христићеве односе са Сервер-пашом. Христић је по њима поступио и у разговору је уверавао Сервер-пашу да Аустро-Угарска покушава да Турској преотме контролу над Босном и Херцеговином. Да би образложио турско неслагање с могућношћу да Србија преузме контролу над Босном и Херцеговином, Сервер-паша је изнео идеју панславизма као идеју која је била уперена против Османског царства.

Користећи дипломатску вештину, Христић је рекао у име Србије: „панславизам би био гроб нашој народности и нашем језику“. Чак и Руси на идеју панславизма гледају као на утопију.

Турци су били забринути и на опрезу према Србима. Због тога Христић није могао да учини никакав помак што се тиче „гвозденог пута“. Мађарске интриге су доприносиле лошем положају Срба на Порти.

Неуспех Христићевог посланства

Марта 1872. године Христићу је постало јасно да без обзира на све дипломатске потезе и претње Турци неће испунити српске захтеве. Већ 3. марта, после разговора са Махмут-пашом, великим везиром, написао је Димитрију Матићу да сматра „да су изгледи посве рђави“ за испуњење српских захтева.⁶⁶⁴

Ристића је обавестио још искреније: „Ако хоћете рат с Турцима, ето вам га. Куд ћете згодније прилике? Султан нам неће дати оно што тражимо, а ви, ако сте спремни, кажите ми и опуномоћите ме да радим овде без обзира на последице“. Христић је ово изјавио када је из разговора с турским званичницима схватио да српски захтеви неће бити испуњени „ни за два, ни за три па ни за пет месеци.“⁶⁶⁵

⁶⁶³ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 104.

⁶⁶⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 3/15. март 1872; Дневник Бењамина Калаја, 447, 455.

⁶⁶⁵ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 121–122.

Занимљиво је истаћи да је Христић сматрао да би Енглези подржали српске захтеве када би схватили да је Србија заиста спремна да уђе у рат против Турске. Мислио је да би Британија све учинила да спречи војне акције против Турске. Аустро-Угарска би стала на страну Велике Британије, а Русија на страну Србије, што би довело до међународних заплета. Због тога је Игњатијев и сматрао да су ова два српска захтева поднета у погрешно време када ниједна сила, а поготову Србија није била спремна на отворен сукоб.⁶⁶⁶

Христић је после кнежеве посете Ливадији Турцима изјављивао да Србија нема жељу да се меша у политику, да не жели да буде центар аустроугарске ни руске панславистичке пропаганде и да је заинтересована само за сопствени материјални просперитет.⁶⁶⁷

Док су турски министри уз подршку султана игнорисали захтеве Србије, цариградски дипломатски представници препустили су се међусобним оптужбама. Христић је известио министра иностраних дела да су се британски и аустроугарски посланик трудили да докажу Порти да је Русија крива што је охрабрила Србију да поднесе такве захтеве. Великој Британији и Аустро-Угарској је ова прилика одлично користила да покушају да потисну новоуспостављени утицај Русије на Порти. Христић је проценио да би британском и аустроугарском посланику највише одговарало када би Турска отворено одбила српски захтев за предајом Малог Зворника, јер би то представљало потпуни пораз руских интереса у Цариграду и показало би Србији да није требало да дозволи да је Русија „слепо води“.⁶⁶⁸

Већ крајем марта 1872. године из разговора са Махмут-пашом, великим везиром, Христић је извукао закључак да би било какво, чак и најмање, проширење границе у корист Србије у Турској проузроковало узнемиреност и незадовољство. Када су почели да се проносе гласови у Цариграду да се српска влада спрема силом да заузме Мали Зворник или да одбија да Турској исплати годишњи данак док јој се Мали Зворник и Сакар не уступе, велики везир је изјавио да би то „од стране српске владе било врло неполитичан и неумесан корак

⁶⁶⁶ Исто, 123–124.

⁶⁶⁷ TNA, PRO, FO 78/2215, Pissani to Horace Rumbolt 15th of January 1872.

⁶⁶⁸ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 24. март/5. април 1872.

јер то би баш учинило да Порта не би онда ни на који начин решила питање Зворничко⁶⁶⁹.

Христић је британском посланику изјавио да не очекује позитивно решење питања Малог Зворника 14. априла 1872. године. Британци су се највише бојали да Србија неће због одуговлачења решења овог питања исплатити данак Турској који је требало да исплате још пре три месеца.⁶⁷⁰

Јован Ристић у *Спољашњим одношајима* истиче да је Филип Христић ревносно радио на решавању питања Малог Зворника. Априла 1872. водио је разговор са Сервер-пашом, министром спољних послова на Порти. Сервер-паша је прегледајући карте дошао до закључка да Мали Зворник лежи на босанској страни па самим тим не подлеже одредници да се сви Турци морају иселити из српских градова. Мали Зворник је био обележен као босанска граница. Христић се по Ристићевом савету опет обратио британском посланику Елиоту јер је британска дипломатија поново имала највише утицаја на Порти. Елиот је саветовао Христића да се са решењем овог питања сачека до кнежевог пунолетства. Када кнез Милан дође у Цариград да би од кнеза добио право „инвеституре“, да му тад султан додели и територију Малог Зворника на управу „у знак свог пријатељства“.

Сервер-паша је покушавао да оспори чињеницу потврђену хатишерифом из 1867. године да је река Дрина природна граница између Србије и Турске и да је власништво над Малим Зворником спорно. Христић је то оповргао и истакао гарантована српска права. Пошто је Сервер-паша стално користио као изговор да не може да нађе времена да проучи питање Малог Зворника кроз међународне уговоре, Христић је поменуте уговоре добио од српске владе. У њима право Турака на Мали Зворник није било довољно јасно. Христић је био принуђен да сваком посланику великих сила, а пре свих, британском амбасадору Елиоту, образлаже српска права. Турски званичници, британски представник и аустроугарски посланик били су уверени да је Србија поставила питање Малог Зворника на наговор Русије после посете кнеза Милана Ливадији. Христић је

⁶⁶⁹ Исто, 28. март/9. април 1872.

⁶⁷⁰ TNA, PRO, FO 78/2216, Horace Humbolt to Earl Granville, Constantinople 14th of April 1872.

упорно уверавао да и руска влада није задовољна што је Србија захтевала решење овог питања и тиме реметила постојање стауса кво на Истоку.⁶⁷¹

Када је Христић помислио да је успео да се договори с једним турским званичником, Халил-пашом о тачном месту повезивања турске и српске железнице британски амбасадор Елиот, с којим се Христић састао по повратку из Британије, одмах је изразио своју сумњу. Елиот је покушао да утиче на Христића и српску владу да кнез Милан дође на поклоњење у Цариград јер би то убрзало преговоре и о железници и о Малом Зворнику.⁶⁷²

Намесници се нису сложили са саветом британског дипломате па су преговори настављени јер су намесници желели да реше сва спорна питања пре ступања на престо кнеза Милана. Због поновне промене великог везира преговори су заустављени.⁶⁷³

Упоредо с важним питањима српске спољне политике Христић је почетком 1873. године преговарао преко Игњатијева с руском царицом о питању женидбе кнеза Милана, али су Руси сматрали да је кнез сувише млад и нису могли да му нађу одговарајућу прилику.⁶⁷⁴

Турке је веома узнемиравала чињеница да кнез Милан, после проглашења за пунолетног кнеза и владара Србије нема никакве намере да посети Цариград. Христић је новом великом везиру Митхад-паши узалуд објашњавао да кнез Милан неће посетити султана док се Турци не иселе из Малог Зворника. Новоименовани велики везир дошао је три дана пре кнежевог рођендана на идеју на који начин Турска може да покаже своје сизаренство над кнежевином. Желео је да пошаље посебну личност на прославу кнежевог пунолетства. Христић је одбио да одговори на овај предлог јер није имао инструкције од намесника и министра спољних послова. Христић је сматрао да се турска влада плаши демонстрација које би могле да избију у Београду и да због тога жели да на

⁶⁷¹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 14/26. април 1872; Исто, 2/14 мај 1872; Исто, 9/21. мај 1872; TNA, PRO, FO 78/2217, Ambassador Eliot to Earl Grenville, Constantinople 14th of May 1872; TNA, FO PRO, 78/2217, Ambassador Eliot to Earl Grenville, Constantinople 19th of May 1872; *Дневник Беџамина Калаја*, 500, 504–505.

⁶⁷² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 129; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера 23. јун/5. јул 1872; Исто, 21. јул/3. август 1872; TNA, PRO, FO 78/2219, Ambassador Eliot to Earl Grenville Therapia 7th September 1872.

⁶⁷³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 3, 274–277.

⁶⁷⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 130–131.

светковину пошаље посебног изасланика. Међутим, Турци су од ове идеје одустали и решили да накнадно пошаљу посланика у Србију да честита кнезу.⁶⁷⁵

Намесништво је у спољној политици постигло два циља: признање наследности кнежевског престола у Србији и потпуну самосталност по питању устава.⁶⁷⁶

Када је кнез Милан као пунолетан преузео власт 10. августа, питања Малог Зворника и железничке везе остала су нерешена.⁶⁷⁷

Приликом проглашења Милана Обреновића за пунолетног кнеза током прославе биле су изречене неприкладне политичке прокламације панславистичке природе које су по речима британског амбасадора Елиота веома узнемириле Порту. Ове изјаве позвале су на уједињење Словена, а кнез Милан је у присуству кнеза Долгоруког приликом своје прокламације наздравио једну здравицу руском цару као заштитнику Словена, а другу у част руске и црногорске војске. Уколико се докаже да су ти извештаји били тачни, амбасадор Елиот је истакао да би они изазвали незадовољство и Порте и свих гарантних сила.⁶⁷⁸

Прва влада кнеза Милана имала је следећи састав: председник владе и министар војни Миливоје Петровић Блазнавац до 24. марта/5. априла, Јован Ристић, заступник и министар иностраних дела, министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић, смењен после осам дана и пребачен у Државни савет, до 19/31. августа 1872. године, министар финансија Панта Јовановић, министар грађевине Јован Бели Марковић.

Од краја августа Јован Ристић је почео да пише Филипу Христићу писма и по званичној дужности пошто је, као што је већ речено, постао министар иностраних дела у првој влади кнеза Милана.⁶⁷⁹

Кнез Милан није био задовољан намесничким режимом, посебно је намесницима замерио то што су за време његовог малолетства донели Устав из 1869. године јер је сматрао да поменути устав ограничава његова кнежевска

⁶⁷⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, Пера, 4/16. август 1872.

⁶⁷⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 217.

⁶⁷⁷ За припреме прославе пунолетства кнеза Милана види: *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 149–151.

⁶⁷⁸ TNA, PRO, FO 78/2219, Ambassador Eliot to Earl Grenville, Constantinople 14th of September 1872.

⁶⁷⁹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 145. О фомирању владе Јована Ристића види: Исто, 146–148; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 289–299.

владачка права у систему власти. Блазнавчева влада управљала је Кнежевином само осам месеци.⁶⁸⁰

Турци су Христићу саопштили које су замерке нашили у прокламцији пунолетства кнеза Милана: увидели су да се кнез не спрема да дође на поклоњење султану у Цариград, током прославе биле су организоване демонстрације у корист уједињења Србије са Босном и Херцеговином.⁶⁸¹ Ристић је прву замерку повезао с нерешеним питањима Малог Зворника и железничке везе, а другу порекао. Нагласио је Христићу да су током церемоније биле организоване искључиво демонстрације „радости“.

После пунолетства кнеза Милана Христић је наставио да и даље борави у Цариграду, али његова писма постају све ређа јер се по питању железнице и Малог Зворника ништа није променило а питања су још била нерешена.

Потпуно другачије изгледају званична президијална писма од овог тренутка упућена директно Ристићу. За разлику од пријатељских савета Ристићу у приватној преписци, да не улази у прву владу кнеза Милана, у званичним писмима упућеним Ристићу као министру спољних послова могу се уочити само честитања. Христић је написао да: „Први избор младог нашег књаза није могао пасти но на људе који су за време своје намесничке управе дали тако сјајан доказ велике способности и ретког патриотизма“.⁶⁸²

Јован Ристић је издао књигу *Бомбардовање Београда 1862. године*, брошуру објављену без потписа 1872. године у Београду. Христићу је било познато да је Ристић аутор и мада је изразио своје задовољство садржајем књиге слутио је да ће она довести до потпуног српског неуспеха по питању Малог Зворника. Поновно описивање немилих догађаја из 1862. године представљало је чисту провокацију турских власти.⁶⁸³

Одмах по ступању кнеза Милана на престо, почињу непрекидни преговори, које је Христић водио, о посети кнеза султану. Ристић, кнез и српска влада за организацију овакве посете очекивали су да Кнежевина добије Мали Зворник, железничку везу, а ни то им није било довољно. Ускоро се поставило и питање

⁶⁸⁰ *Владе Србије 1805–2005*, 119.

⁶⁸¹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Јовану Ристићу, Пера, 29. август/10. септембар 1872.

⁶⁸² Исто.

⁶⁸³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 118; *Дневник Бењамина Калаја*, 461.

српског учешћа у чишћењу и пловидби Ђердапом, што јој је било гарантовано Париским уговором. Ристић непрекидно истиче Христићу да би за кнеза Милана било понижење да дође у Цариград, а да се из њега врати у Београд без Малог Зворника.⁶⁸⁴

Кнежевина је непрекидно трпела притисак великих сила, посебно Русије и Велике Британије да организује кнежев пут у Турску. Амбасадор Елиот је постајао непријатан у свом опхођењу према Христићу инсистирајући на организацији доласка кнеза Милана у Цариград. Тим поводом Христић је проценио: „Као што видите, господине министре, то што књаз није дошао одмах по ступању свом на владу ујело је за срце и Турску и Енглеску, а ову последњу много више, јер њој је Русија право страшило и трн у оку, па мисли да види прст руски у сваком мигу и покрету нашем“. Турску владу је Христић, такође, више пута окарактерисао као веома непријатељски расположену према Србији. С великим песимизмом Христић закључује „Ми у данашњим околностима нигде не би нашли потпоре до код једине Русије, али и њој биле би руке код садашњег стања ствари у Европи и Турској тако исто везане као и нама самима“. У таквим околностима Христић се плашио да ће Турска и званично одбити да преда Мали Зворник Србији, што би довело до „неиздавања трибута“ Турској од стране Србије.⁶⁸⁵

У Турској су се посебно плашили панславистичких тенденција. Христић је известио да се у Цариграду чуло да је Андријаши у Бечу добио уверавања од руске владе да не охрабрује поменуте панславистичке тенденције. Због тога је Турској препоручено да у том тренутку покуша да угуши свим могућим мерама све панславистичке тежње које су се појављивале у појединим крајевима царства јер се Русија после поменутих уверавања неће усудити да се меша. Како се у Цариграду сматрало да је генерал Игњатијев „шеф панславистичке странке“, Порти је саветовано да се против генерала жали и да се потруди да се овај за Турску „опасан“ човек уклони из Цариграда.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 12/24. септембар 1872.

⁶⁸⁵ Исто, 19. септембар/1. октобар 1872.

⁶⁸⁶ Исто, 26. септембар/7. октобар 1872.

Октобра 1872. године међу страним посланицима у Београду било је познато да се Филип Христић толико осећа потиснуто у Цариграду и да је због тога захтевао све чешће повратак из Истанбула.⁶⁸⁷

Постепено, поред Малог Зворника и железничке везе, питање кнежевске женидбе постаје од дипломатске важности. Ристић је по том питању тражио помоћ од Христића вероватно да би код руског цара и посебно царице посредовао преко генерала Игњатијева. Ристић је имао потребу да хвали кнеза да сваким даном сва више сазрева и постаје озбиљнији и да је према министрима пун разумевања.

Христић је званично известио Ристића да су Турци почели да проверавају где би им се највише исплатило да дозволе Србима везу с турском железницом из стратешких војних интереса. Закључено је да Србији никако не би требало дати свезу код Ниша „јер у случају општег устанка, Турска војска, која би на тој тачки ушла у Србију, натерала би Србе да се сједине с Бошњацима и Херцеговцима“. Најпогодније за Турску било је да се Србији да веза на босанској линији што даље од српске границе а што ближе Аустрији. Тако би Турска у случају побуне могла да заузме босанску пругу и да побуњеничке снаге пресече на два дела.⁶⁸⁸

Ускоро по постављењу Халил-паше за министра спољних послова, Христић је добио мање строге инструкције. Трбало је да инсистира на непосредном отвореном договору између Србије и Порте јер је то био најсигурнији и најпречи пут за остварење заједничких интереса. Ристић је закључио да се Халил-паша показује „вољан и способан“ да отвори нову еру у турско-српским односима. Што се тиче питања Малог Зворника, Халил-паша је одмах отворено затражио од Христића да се решење тог питања одложи за други пут.⁶⁸⁹ Нешто касније показао је још смелије тенденције. За уступање Малог Зворника и железничке свезе тражио је прво од Христића а затим и од генерала Игњатијева да Србија и Дунавске кнежевине своју војску ставе под команду Турске. За ову необичну услугу нудио је и проширење аутономије Кнежевине. Генерал и Христић су проценили да Халил-паша са овако контроверзним

⁶⁸⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 500.

⁶⁸⁸ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 8/20. новембар 1872.

⁶⁸⁹ Исто, 10/22. октобар 1872.

предлозима не може да буде сасвим при здравој памети.⁶⁹⁰ Христић је осетивши заостравање односа између Кнежевине и Турске царевине истицао да Србија „жели са сваким да буде на доброј нози и у добром пријатељству“, али да „не жели да дође под утицај једне или друге велике силе, већ да жели да буде сама себи ковач своје среће и своје будућности“. Да би постигла овај циљ, Кнежевина би прихватила помоћ Турака, чак би с њима ускладила своје интересе. Христић је ове закључке истицао као тадашњу политику српске владе и „језгро својих инструкција“. Међутим, управо током овог разговора Халил-паша је поверио Христићу да су његови дани министровања избројани.⁶⁹¹

Власт у Турској Царевини ускоро се поново променила па су договори са Халил-пашом пали у воду.

Из оваквих извештаја Филипа Христића очигледно је да су се односи између Србије и Турске све више заостравали иако је велика источна криза наступила тек две године касније.

Христић је почетком 1873. године преговарао преко Игњатијева са руском царицом о питању женидбе кнеза Милана, али Руси су сматрали да је кнез сувише млад и нису могли да му нађу одговарајућу прилику.⁶⁹²

Поштујући тачно Ристићеве инструкције, Христић је Турцима објаснио да би се односи између Турске и Србије веома погоршали када би кнез посетио Цариград, а затим се у Кнежевину вратио без одговарајуће компензације за овакав српски уступак. Такође, Христић је требало да истакне Турцима да кнез неће остати у Београду, већ ће посетити друге европске дворове преко лета.⁶⁹³

Христић је поступао на сличан начин као и Ристић изјављујући турским властима да уколико оне не пристану на испуњење хатишерифа из 1830. и 1833. године и предају Мали Зворник и Сакар, Србија ће приступити изградњи пута кроз поменута два места. Тиме би Срби сами извршили одреднице хатишерифа без турског одобрења.

Турци су Србима понудили везу код Новог Пазара, а Ристић је сматрао да је то као да су српски захтев једноставно одбили, и то с подсмехом. Српска влада

⁶⁹⁰ Исто, 2/14. новембар 1872.

⁶⁹¹ Исто, 22. новембар/4. децембар 1872.

⁶⁹² *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 130–131.

⁶⁹³ Исто, 231–232; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 26. мај/7. јун 1873; NA, FO 78, series 2267, Ambassador Eliot to Consul Longworth, Constantinople 8th of May 1873.

није имала финансијске могућности за изградњу пруге преко Новог Пазара. Такође, тиме би српска пруга изгубила предност да буде најпреча и најбржа пруга на Исток. Када Турска пруга стугне до Ниша, Србија би сопственим средствима морала да прави пругу до Алексинца. Овакве су биле инструкције које је примио Христић да их пренесе Турцима јануара 1873. године.⁶⁹⁴

После промене владе у Турској у фебруару 1873. године Христић је постао уверен да неће успети да реши ни једно ни друго питање српске спољне политике. Извештавао је Ристића: „Никад турски министри нису били одсутнији у њиховоме говору, и никад ми нису дали одрешније разумети, да ће сви моји кораци, које будем чинио за решење главних питања наших остати неуспешни – но сада“. Христић је обавештен да се турски министарски савет никад није бавио, нити ће се икад бавити питањем Малог Зворника. Нови турски министри о Малом Зворнику нису хтели да разговарају, а што се тиче железничке везе код Ниша, Христићу су први пут отворено рекли да везу неће добити док босанска линија не буде завршена.⁶⁹⁵

У првој влади кнеза Милана Блазнавац је био у бољем положају од Ристића јер је добио генералски чин и као председник владе и министар војни имао контролу над војском. По Слободану Јовановићу, гласови о размирицама између Блазнавца и Ристића које Ристић пориче током читаве преписке с Христићем, били су тачни. Блазнавац се спремао да успостави савез са конзервативним политичарима Гарашанином и Мариновићем. Међутим, марта 1873. Блазнавац је изненада умро мада је, наизглед, био потпуно здрав.⁶⁹⁶

Ристић је имао велике тешкоће да састави владу. У Србији се, по Ристићу, само пронео глас да је кнез понудио Мариновићу састав владе. Ристић је замерио Христићу што је у ове гласине поверовао и предлагао „фузију“ конзервативних и либералних снага. Ристић је сматрао да такво састављена влада не би могла дуго да опстане у Србији јер нико никоме није желео да препусти вођство у власти.⁶⁹⁷

Влада Јована Ристића била је у следећем саставу: председник министарства и министар иностраних дела Јован Ристић, министар унутрашњих дела Јаков

⁶⁹⁴ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 175–177; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 8/20. новембар 1872.

⁶⁹⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 14/26. фебруар 1873.

⁶⁹⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 283–284.

⁶⁹⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 220.

Туцаковић, министар финансија Панта Јовановић, до 12/24. августа 1873, а затим Чедомил Мијатовић, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић, министар војске Милојко Лешјанин.

Желећи да владу постави на стабилнијим основама, Ристић је у министарство увео младе људе, Чедомиља Мијатовића, кога је годинама покушавао да наговори да прихвати место Христићевог секретара у Цариграду и Стојана Новаковића.

Слободан Јовановић ипак тврди да су наводи о могућности формирања владе на челу с Мариновићем били тачни. Ристић је у последњем моменту успео да одговори кнеза од такве одлуке. Ристић је саставио административно чиновничко министарство. Таквом владом успео је барем краткотрајно да министри као чиновници буду одговорни њему, а не кнезу. Међутим, кнез је оборио Ристићеву владу после свега седам месеци.⁶⁹⁸

Христић је постепено успео да побољша односе с британским амбасадором Елиотом, који је обећао да ће о питању Малог Зворника тражити инструкције од своје владе и да ће утицати на Порти да се то питање поново размотри. Турци су, међутим, одбијали да уопште разговарају о том питању.⁶⁹⁹

Увидевши да неће успети да реши питање Малог Зворника и железничке везе, Христић је почео да захтева одсуство и повратак у Београд, већ од маја 1873. године, али Ристић није хтео ни да чује. Тврдио је да Кнежевина нема никог другог кога би могла да пошаље на његово место. У Србији Христић није могао да очекује службу, Радивоје Милојковић је био у Савету, као трећи пашеног Хаци Томин, што је по закону онемогућавало да Филип Христић буде наменован за саветника јер су били у сродству до другог степена. Овај закон је постојао још од времена кнеза Милоша.⁷⁰⁰

Кнежевина Србија је Турској коначно исплатила заостали данак маја 1873. године упркос нерешеним питањима Малог Зворника и железничке везе. Христић је истакао да је данак исплаћен да би се измирила обавеза према сизаренском

⁶⁹⁸ *Владе Србије 1805–2005*, 122.

⁶⁹⁹ TNA, PRO, FO 78/2265, Ambassador Eliot to Consul Longwort, Constantinople 3rd of March 1873, Ambassador Eliot to Consul Longwort, Constantinople 28rd of March 1873; TNA, PRO, FO 78/2265, Ambassador Eliot to Earl Granville, Constantinople, 28th of March 1873; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 2/14. април 1873.

⁷⁰⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 164.

двору. Овим су морали да буду умањени притисци повезани са посетом кнеза Милана Цариграду која није била обавезна, већ је могла бити само добровољно организована.⁷⁰¹

Што се више приближавало лето 1873. Године, Христић је све чешће захтевао дозволу за повратак у Србију. У марту је захтевао од Ристића да Лонгворт испразни кућу у којој је становао да би Христићи могли да се врате. Ристић је био против тога и сугерисао је да се врате Даница и Ангелина Христић које би могле да се сместе код Ристића, а да Христић са синовима испуни шестогодишњу службу у Цариграду, колико се очекивало да ће остати на месту посланика. Ристић је препоручивао да породица Христић, ако се зажелела завичаја, дође на одсуство после три године, како су чинили и Ристићи, док је Јован Ристић био на месту положаја цариградског посланика. „Али да ти оставиш Цариград сад пошто си познао и људе и ствари, пошто си се одомаћио на терену цариградском, па да ми новака каквог тамо шиљемо – то не би од тебе нимало лепо било“. Приватно, Ристић је желео да види Христића, али из државничких и политичких послова није му дозвољавао да напусти положај и остави послове незавршене. У том периоду Ристић је веровао да је још увек могуће организовати кнежев пут у Цариград.

На све Христићеве дипломатске притиске, амбасадор Велике Британије Елиот одговарао је да Србија према Турској мора да заузме помирљив став, а генерал Игњатијев је својим изговорима припремао Христића за чињеницу да ће српски захтеви бити на фини начин одбијени. Ристић се мање бринуо за решење железничког питања, а више за питање Малог Зворника.⁷⁰²

Ристић је истицао Христићу да је Србија највише проблема имала с Аустро-Угарском која је заузела непријатељски став према Србији да би јој се осветила за кнежеву посету руском цару у Ливадији. Аустрија је покушавала да притиском на српске материјалне интересе дође до политичких резултата, „да истера Русију и од Србије да начини себи вазалну државу“. Аустроугарски посланик у Београду Калај уложио је све своје дипломатске напоре да оствари тај циљ.⁷⁰³

⁷⁰¹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 10/22. мај 1873.

⁷⁰² *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 215–217.

⁷⁰³ Исто, 213–216.

Због тога је Ристић, одмах по састављању владе отпутовао у Беч да покуша да поправи односе између Србије и Аустро-Угарске. Сукоб с Хабзбуршком монархијом највише је штетио материјалним интересима Кнежевине. Министар спољних послова Аустро-Угарске Андријаши је био задовољан Ристићевом посетом. Ристић и Андријаши су констатовали да су добросуседски односи две државе неопходни. Расправљали су о питању железнице и питању пловидбе Ђердапом. Договорили су се о држању сталног дипломатског српског агента у Бечу. Истовремено, Ристић је успео да се договори и с руском владом о држању сталног српског посланика у Петрограду.⁷⁰⁴

Кнежев пут у Цариград је постајао све неизвеснији јер је постајало све јасније да ће резултати Христићеве мисије бити неуспешни. Ристић је наводио да пред скупштином у том случају не би могао да оправда материјалне трошкове пута који Србији не би донели никаквих политичких успеха. Христић је постао јасан: „Ако дакле нема Малог Зворника, нема ни пута у Цариград“. Калај је у Београду био обавештен да би кнез Милан пристао да дође у Цариград када би био сигуран да ће добити Мали Зворник.⁷⁰⁵

Јуна 1873. године постало је јасно да ће Филип Христић напустити Цариград завршивши тиме своју прву дугогодишњу мисију у трајању од 18 месеци, у Турском царству без коначних решења и резултата. Христић је схватио током дуготрајних преговора да су сви турски званичници, пре свега, лукави и неискрени.

Наговарајући Христића да кнез Милан посети Цариград, велики везир, међутим, није давао лажна обећања. Отворено је рекао да Министарски савет, султан и турско јавно мњење треба да се сложе да би се питање Малог Зворника решило на позитиван начин по Србију. Велики везир није могао да гарантује када ће то бити могуће. Из свега тога Христић је закључио: „да смо при крају нашег трудног посла, и толиког штрапаца који смо око нашег питања поднели, али нажалост, то све узалуд. Ако нас при овом неуспеху нашем може штогод утешити, то је свест да смо дужност своју вршили колико смо кадри били и са најбољом вољом и одушевљењем“.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Исто, 221–223.

⁷⁰⁵ *Дневник Бењамина Калаја*, 539.

⁷⁰⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 31. мај/12. јун 1873.

Амбасадор Елиот такође је потврдио Христићу да је у том тренутку питање Малог Зворника за Србију било „сасвим изгубљено“.⁷⁰⁷

Ристић је схватио да готово није остало никакве наде за спољнополитички успех код Турака. Упутио је Христића да изјави турском великом везиру и министру спољних послова да полази на одсуство, а да преговоре о Малом Зворнику и железничкој вези одлаже за други пут. Било је и те како важно да Христић Турцима не поставља никакав ултиматум и да се с њима растане у пријатељским односима, обавестивши их учтиво да се и кнежева посета Цариграду одлаже за други пут.⁷⁰⁸

Турци су по свом сталном обичају одлуку одуговлачили и избегавали директан одговор па је Христић био принуђен стално да одлаже свој полазак из Цариграда. Истовремено, кнез је одлагао полазак на летовање из Београда.⁷⁰⁹

Почетком јула 1873. године одржана је седница турске владе после које Христић од Турака није добио никакав одговор. С породицом је почео да се спрема за повратак у Србију. Цариград је напустио 10/22. јула 1873. године.⁷¹⁰ Турцима је саопштио пред свој повратак у Кнежевину да кнез Милан чак ни годину дана после свог пунолетства неће доћи у посету султану у Цариград, већ ће кренути на пут по Европи.⁷¹¹

Филип Христић је стигао у Београд на одсуство, а кнез Милан још није пошао на пут. Ристић је одлучио уместо да сам пође с кнезом на пут пошаље Христића да прати кнеза на путовању у Беч и Париз. Крајем октобра 1873. године, по кнежевом повратку с одмора, Ристић је поднео оставку на министарску дужност, а Христић је ушао као министар просвете у Мариновићево министарство 1873/74. године.

Дипломатска важност питања Малог Зворника једноставно може бити сведена на важност утврђивања границе Србије према Турској царевини на Дрини. Србија је, међутим, имала тешкоће да докаже да је право на поменуту границу на њеној страни, а Турска није желела ни по коју цену да се одрекне свог последњег упоришта на српској страни Дрине.

⁷⁰⁷ Исто, 4/16. јун 1873.

⁷⁰⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 233–236.

⁷⁰⁹ Исто, 237; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 7/19. јун 1873.

⁷¹⁰ АСАНУ, бр. 10086, Рајовић–Ј. Ристићу, Пера, 10/22. јун 1873.

⁷¹¹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 130–134.

Због тога се Христић, као тадашњи највећи познавалац питања Малог Зворника и дипломатије у Цариграду, у Цариград вратио већ новембра 1873. године, као да се враћа с годишњег одсуства, иако је тада већ био на положају министра просвете у Мариновићевој влади.

Живот у Цариграду

Српско представништво било је смештено „на дивном месту али у трошној кући“ у Терапији. Христић је био надлежан да пронађе бољу кућу у Пери, али су му средства била ограничена. Чак је и смештај у хотелу, што му је препоручивао Ристић био прескуп.⁷¹²

Ристић је Христићу замерао што шаље замрљане и неуредне извештаје. Христићеве извештаје, осим Ристића, читали су и други чланови владе, на пример, министар војни Миливоје Радојковић. Наиме, Христић је своје президијалне извештаје писао на изузетно танком папиру – пелиру.⁷¹³

Српска архива и српски представник у Цариграду били су угрожени великим пожаром који је избио у Пери. Српско посланство и канцеларија изгорели су у овом пожару и дотадашња српска администрација била је изгубљена.⁷¹⁴

На питање Ристића да ли је сачувано било шта од српске документације изгореле у великом пожару, Христић му је одговорио да од папира није остало баш ништа.⁷¹⁵ Ристић је и даље инсистирао на томе да је један радни сто ипак однесен у подрум надајући се да су у њему сачуване шифре.⁷¹⁶

Христић је поред тешких послова које је морао да обавља у корист Кнежевине ипак учествовао у дипломатском животу турске престонице. Био је код Али-паше на богатом ручку и том приликом задивила га је Али-пашина

⁷¹² Исто, 10.

⁷¹³ Исто, 8; Истраживач дугује неизмерну захвалност управнику Архива САНУ, Милету Станићу и осталим запосленима у Архиву што су јој на располагање стављене и прекуцане копије Христићевих президијалних извештаја. У супротном, истраживачки посао и тумачење поменутих извештаја на пелир-папиру трајао би много дуже.

⁷¹⁴ Исто, 13.

⁷¹⁵ Исто, 31.

⁷¹⁶ *Писма Јована Ристића Филиту Христићу*, 26.

палата са раскошним намештајем. Послужење је поредио с трpezом којој је присуствовао као гост код градоначелника Лондона.⁷¹⁷

Христић је морао да се бави и многим другим „несрећним догађајима“ осим цариградске дневне дипломатије. Павлаћ, драгоман српског цариградског посланства, проневерио је државни новац Кнежевине што је Христића много узнемирило.⁷¹⁸ Ристић је имао разумевање за Христићеве тешкоће, говорио му је да не пада у малодушност јер је он радио све оно што су и до сада радили српски агенти у Цариграду – користио драгомане за потребне послове, те није могао да предвиди да ће државни новац бити покраден.⁷¹⁹

Када је Христић повратио 40 лира од агента Пелагића, тражио је од Ристића да му одобри летњи одлазак на Босфор, али је Ристић то одбио.⁷²⁰

Христић је на крају изнајмио кућу у Бујукдери – „малу кућицу на мору“ за 100 лира за целу сезону. Христић није био у финансијској могућности да изнајми кућу на мору за 200 дуката иако му је породица долазила на Босфор да ту проведе лето.

Христић је морао да се у посланству бави и делимично опасним стварима. Ристић и српска влада су у Београду доделила српске пасоше тројници Срба из Призрена да би отишли на Порту да се жале на турске зулуме. Арнаути су отели њихову рођаку. Ристић је дао Христићу инструкције да им пасоше одузме да Турци не би сазнали да је Србија дала пасоше турским поданицима.⁷²¹

Христић их је лепо примио и по инструкцијама им је по доласку у Цариград одузео српске пасоше. Били су смештени код једног митрополита. Бринуо се да ће због тих људи имати проблеме с Али-пашом јер није било могуће да власт на Порти не сазна да су три Србина из Призрена дошли у Турску са српским пасошима. Христићево лично мишљење је било да ови људи треба да наступе отворено и да признају да су прво били у Београду да се жале на турске зулуме, али су их српске власт послале у Цариград. Ристић није одобравао такав

⁷¹⁷ Исто, 33.

⁷¹⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 40.

⁷¹⁹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 31.

⁷²⁰ Види поглавље: Друго, треће и четврто посланство у Цариграду.

⁷²¹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 33; Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 48.

став и сматрао је да ови људи треба да напишу жалбу Порти. Генерал Игњатијев је тврдио Христићу да ће због тих људи имати проблема.⁷²²

Христић се у Цариграду сретао и са својим пријатељима из Лондона. Дентон је дошао у Цариград 15. априла. Са Дентоном је Христић обишао острво Принкип и Халке, где су посетили две грчке школе – семинарију и трговачки колеџ. Поморску школу, институт са 220 ђака. Школа је трајала осам година са укупно 17 професора, а водио ју је Турчин који се школовао у Енглеској и ту су наставу држала још три британска професора. Поморски завод био је уређен по угледу на енглеске школе и својом уредношћу и редом задивио и Дентона и Христића. Био је у знатно бољем стању него француске школе у Турској.⁷²³ Дентон се у Турској задржао до маја 1871. године.⁷²⁴

Занимљиво је приметити да Христића није напуштало интересовање за уређење школа и просвету без обзира на то што је морао да се бави европском дипломатијом у Цариграду. Христић је своје послове у цариградском посланству обављао без секретара. Ристић се усрдно трудио да му пронађе помоћ, али му то није полазило за руком. Један кандидат за секретара био је и Чедомиљ Мијатовић, који се, међутим, налазио у Великој Британији. Мијатовић је на крају одбио да прихвати службу секретара прве класе у Цариградском посланству.⁷²⁵

Када је бугарска црква коначно добила независност од Цариградске патријаршије и од Порте, од свих православних цркава само је Грчка црква у Атини одмах одбила да је призна. Кумани, руски посланик, и Христић примили су писмо којим су били обавештени о независности бугарске цркве и проследили га својим владама. Том приликом Христић је приметио да би српска црква требало одмах да призна Бугарску егзархију. По њему, то су захтевали бугарски и српски заједнички интереси, „интереси тако сродног нам народа, с којим треба да живимо у љубавим и слози ради велике заједничке будућности наше“.⁷²⁶

Може се закључити да је у овом периоду а и касније Христићев живот у Цариграду био највише отежан због ограничених финасисјских средстава. Он је и поред тога успевао да учествује у друштвеном животу цариградске дипломатије и

⁷²² Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 33.

⁷²³ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 63.

⁷²⁴ Исто, 67.

⁷²⁵ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 178.

⁷²⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Д. Матићу, 30. мај/12. јун 1872.

турских великодостојника и у сваком погледу је постао део цариградског дипломатског кора.

МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ У ВЛАДИ ЈОВАНА МАРИНОВИЋА⁷²⁷

После повратка из Христића из Цариграда на лето 1873. године у Београдској чаршији се већ говорило о паду Ристића. Филип Христић се још док је боравио у Цариграду изјаснио да ће кнез Милан службено посетити Беч, а да ће путовање на запад предузети из здравствених разлога. С кнезом су у Беч путовали Христић, секретар, пет ађутаната и два лекара. Кнез је замолио и Калаја да крене, али тај захтев није био учињен у озбиљној намери и Калај није пошао с кнезом на пут. По повратку с пута Христић је као министар просвете ушао у владу Јована Мариновића.⁷²⁸

Просветна делатност Филипа Христића заокружена је учешћем у влади Јована Мариновића од 22. октобра /3. новембра 1873. године до 25. новембра/7. децембра 1874. године. Он је на месту министра просвете и црквених дела наследио Димитрија Матића, за кога Христић каже да је „за мало али достојно“ вршио своју дужност.

После повратка кнеза Милана М. Обреновића с пута по Паризу и Берлину кнез је уважио оставку коју су му поднели министри Јован Ристић, председник владе, министри Марко Лазаревић, Ранко Алимпић, Јаков Туцаковић, Милојко Лешјанин и Стојан Новаковић и наименовао их је за министре на расположењу.⁷²⁹

По подацима Слободана Јовановића, Живана Живановића и Бењамина Калаја, у пад Ристићеве владе био је умешан Филип Христић. Својим интригама окренуо је кнеза Милана против Ристића и сам ушао у нову Мариновићеву владу. Калај наводи да је Христић Ристићу „пашеног али не и пријатељ“. Калај описује Христића као „слабог, доброћудног и поштеног“ човека. Као политичар је боље пролазио зато што се је био више наклоњен западу него Русији.⁷³⁰

У влади коју је саставио Јован Мариновић за министра просвете и црквених дела постављен је Филип Христић, српски заступник у Цариграду,

⁷²⁷ *Владе Србије 1805–2005*, 123–126; *Дневник Бењамина Калаја*, 565. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 306–429.

⁷²⁸ *Дневник Бењамина Калаја*, 548–549; 551–553.

⁷²⁹ Живојин С. Ђорђевић, *Историја школа у Србији*, Београд, 1935, 73; *Србске новине*, бр. 233, 22. октобар/3. новембар 1873; *Филозофски факултет Велике школе 1863–1873*, приредили Јованка Веселиновић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, редактор и писац предговора Радош Љушић, уредник Андрија Веселиновић, Београд, 2004, 377.

⁷³⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 790–791; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 311.

Ђорђе Ценић, члан државног савета, постављен је за министра правде, Коста Магазиновић, Мариновићев рођак, члан државног савета, за министра грађевине, а Чедомиљ Мијатовић задржао је положај министра финансија, Коста Протић, потпуковник, добио је место министра војног и Аћим Чумић, јавни правозаступник у Београду, положај министра унутрашњих дела.⁷³¹

Постављење Аћима Чумића, левичара и демагога, за министра у претежно конзервативној влади било је највеће изненађење. Мариновићева влада састављена је у време Тројецарског савеза, а Беч и Петроград били су задовољни тим наименовањем. Велики утицај у тој влади имали су Филип Христић и Ђорђе Ценић.

Када је влада Јована Мариновића преузела власт од владе Јована Ристића, затекла је земљу у тешком стању. Сељаци су били презадужени и сиромашног материјалног стања. Додељивање већег дела буџета Министарству војном испразнило је државну благајну.

Филип Христић је очекивао да ће имати највише муке да наметне своја педагошка схватања као министар просвете превасходно професорима Велике школе. Обратио се ректору Панти Срећковићу, дан после наименовања у нади да ће ректор и професори својим радом и ауторитетом допринети даљем успеху Велике школе као највише образовне установе у Кнежевини. Постојање Велике школе благотворно је утицало на развој образовања у Србији јер је својим полазницима гарантовала свестрано знање. „Настава коју даје Велика школа, иако по природи својој ограничена тек на неколики број слушалаца, има пресудан уплив, не само на све ниже ступње народног школовања него и на све радње државних власти, по тако раширеним гранама државне управе“. Велика школа је, по Христићевим речима, поштовала своју мисију да шири начела највишег знања. Од ректора је захтевао да се студенти посвете предавањима и науци, што је уобичајено за све факултете. Испуњење тих захтева зависило је у првом реду од предавања самих професора.⁷³²

Христић је због тога поручио наставницима: „Нека дакле господа наставници, свесни позива тог храма науке, осведочени у прекој потреби српског народа за радњу каква је њихова, и заузети за напредак сваки своје науке на

⁷³¹ АС, Министарство просвете (=МПс), к. 5385, 22. октобар/3. новембар 1873.

⁷³² *Филозофски факултет Велике школе 1863–1873*, 377–378.

српској земљи, живо и патриотски настану, да се научне истине, не само оглашавају у слушаоницама наше Велике школе него да и примају, усвајају, развијају, унапређују и у животу примењују“.

Прва одлука Филипа Христића као министра просвете била је да указом од 25. новембра/6. децембра 1873. године постави Милана Кујунџића Абердара⁷³³ за професора Велике школе на Катедри за историју филозофије и естетике.⁷³⁴ Христић је извршио и друга различита именованја професора у Крагујевачкој гимназији и учитеља по Србији, доказујући своје уверење да Кнежевини недостаје наставнички кадар.⁷³⁵

Народ је сматрао да ће се с променом владе променити и државна политика, а самим тим и побољшати ситуација у земљи. У историјским изворима може се наћи и оцена нове владе. Иако је већина чланова ове владе била већ политички афирмисана, процењено је да у су министарство укључени и до сада мало познати политичари, па се могло очекивати да ће ова влада функционисати на другачији начин. Посебно је на нови програм владе указивало именовање Аћима Чумића, „бившег београдског кмета“, тј. председник београдске општине, на место министра унутрашњих дела. Један од основних његових захтева била је слобода јавне речи.⁷³⁶

Никола Крстић у *Дневнику* наводи да му није било јасно зашто је дошло до промене владе. Изнео је да је о промени владе било одлучено још пред кнежев пут у Беч. Андраши је пред кнезом Миланом оптужио Ристића да никад не говори истину и да не може да му се верује, док је мајка Милана Обреновића организовала интриге против Ристића. Код Николе Христића се, такође, може пронаћи податак, као и код Слободана Јовановића да је Филип Христић допринео паду Ристићеве владе тиме што је кнезу Милану рекао да посланици страних сила у Цариграду и даље сматрају да српска влада није независна у односу на власт султана. Кнез Милан је из тог Христићевог навода могао да извуче заљкључак да се влада Јована Ристића показала као сувише слаба према Турској и страним

⁷³³ Милан Кујунџић Абердар (1842–1893), филозоф и политичар. Био је професор Велике школе, секретар Српског ученог друштва, министар просвете, председник Народне скупштине, посланик у Риму. Именован је за једног од првих чланова Српске краљевске академије 1887. године.

⁷³⁴ *Србске новине*, бр. 236, 25. октобар/5. новембар 1873.

⁷³⁵ Исто, бр. 239, 30. октобар/ 11. новембар 1873.

⁷³⁶ Јасмина Милановић, *Аћим Чумић*, Београд, 2006, 115–121.

силама и због тога је одлучио да је замени. Тај навод сам по себи не потврђује закључак Слободана Јовановића да је Христић радио против Ристића. Слабост намесничке владе према Порти и страним силама била је позната од почетка њиховог рада.

Никола Крстић је био изненађен Христићевим наименовањем за министра просвете у Мариновићевој влади. Крстић каже за Христића: „Тај човек се појављује као потреба за све владе! Дobar је човек, питом, нема пакости али нема ни енергије. Као пашеног Ристићев стајао је уз Ристића у свим питањима од 1868. па до сад и имао је удела у свему што се у том времену збивало. Од куд он да буде министар просвете. Неразумљиво ми је.“⁷³⁷

Покушавајући да се објасни положај Филипа Христића на српској државној сцени, треба истаћи да је он још крајем августа 1872. године предложио Ристићу да у владу узме Мариновића као министра финансија.

Такође, треба истаћи да је Ристић јасно Христићу изнео своје неслагање с Мариновићем. Оно је потицало још од 1867. године, када је Ристић покушао да с Мариновићем састави министарство, још док је кнез Михаило био на власти. Ристић је упозоравао Христића на Мариновићево неискрено пријатељство. Христић је као и раније у својем посматрању власти у Кнежевини са положаја дипломате увидео да је дошло време за формирање конзервативне владе.⁷³⁸

На тај начин, изненађење Николе Крстића због Христићевог уласка у Мариновићеву владу може се објаснити његовом необавештеношћу. Очигледно је да су Мариновић и Христић као старија генерација политичара у односу на Ристића, у неким стварима били истомишљеници.

Вредно пратећи друштвени живот Београда, Никола Крстић је забележио да је одлазак с власти Јована Ристића и улазак Филипа Христића као министра просвете у владу Јована Мариновића изазвао породичне размирице и међу Хаџи Томиним ћеркама. Крстић је 14. новембра навео податак да су се сестре посвађале јер је Христић добио орден у облику прстена, а Ристић није.⁷³⁹

⁷³⁷ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2 (1. јануар 1868–31. децембар 1876), приредио Милош Јагодић, Београд, 2006, 207–208.

⁷³⁸ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 232.

⁷³⁹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 209.

Та Крстићева информација није била тачна. Кнез Милан није сам одликовао Филипа Христића, већ „на предлог министра иностраних дела благоволила је Његова Светлост књаз под 20 пр.м. одобрити да г. Филип Христић, министар просвете и црквених дела, може примити и носити орден почасне легије официрског степена, који му је Његово превходство председник Француске републике изволео подарити.“⁷⁴⁰

Из тога се може закључити да је Филип Христић поменути орден добио од француског председника током пута с кнезом по Аустрији и Француској, када се налазио у кнежевој пратњи, а тада је добио и дозволу од кнеза Милана да може и да га јавно носи у Кнежевини.

По Крстићу, Ђорђе Ценић није министарству донео никаву снагу, Чумића је окарактерисао као човека отворених погледа, али без искуства, за Магазиновића је рекао да је за себе био уверен да је створен за министра унутрашњих дела.

Крстић је најбоље оценио Чедомиља Мијатовића за кога је рекао да је министарство његовим уласком у владу „добило научну снагу“ и Косту Протића, кога је окарактерисао као једног од најобразованијих официра. Ако је министарство било састављено од неодговарајућих људи, Крстић је кривио самог Мариновића што их је изабрао. Мариновић се од ових напада бранио твдећи да је немогуће саставити владу у којој ће се сви слагати међусобно и Крстић му је ту давао за право.

Влада је имала проблем и у вези с наименовањем свештеника у Државном савету. На иницијативу митрополита Михаила, именован је Вићентије, архимандрит Враћевшнице, осумњичен за недолично понашање. Због тога је Никола Христић сматрао да је влада показала слабост одмах на почетку мандата и да се од такве владе не може очекивати стабилна владавина закона.⁷⁴¹

Министар просвете Филип Христић поставио је Стојана Новаковића, министра на расположењу, октобра 1873. године за библиотекара Народне библиотеке и чувара Народног музеја.⁷⁴²

⁷⁴⁰ *Србске новине*, бр. 242, 2. новембар/14. новембар 1873.

⁷⁴¹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 209–210.

⁷⁴² Исто.

Милан Обреновић је 31. октобра 1873. године упутио Филипа Христића, министра просвете и црквених дела, у мисију у Цариград на неко време. Кнез је одлучио да ће Христићеве дужности у Министарству просвете вршити министар финансија Чедомиљ Мијатовић. Христић је требало да настави преговоре о Малом Зворнику и железничкој вези за Србију, о чему ће у наредном поглављу бити више речи.⁷⁴³

Пре свог одласка министар просвете и црквених дела обратио се расписом окружним начелствима, управама вароши Београда и Мајданпека. У овом распису Христић је истакао да ступањем на дужност министра просвете „преузима обавезу непрестаног старања за унапређење и усавршавање јавне наставе и народног васпитања.“ Нагласио је поново своје уверење да народни учитељи постављају темеље знања и просвете у Кнежевини. Христић је сматрао да настава и васпитни процес у Србији и даље морају да се усавршавају и унапређују. Ученици у васпитном смислу морају да се навикавају на „тачност и ред, на чистоту и уљудност, на пристојно опхођење према свакоме, на услужност, на издржљив труд и рад и на толико других племенитих ствари“. Васпитни процес најпре зависи од понашања учитеља према деци и мора да буде пун љубави и стрпљења. Само у том случају може бити успешан. Христић признаје да је позив народног учитеља „тежак али је и узвишен“. Христић је, међутим, у поменутом распису институционално разложио процес васпитања и учења – „А да би се учитељи лакше и с већим успехом одазвали дужностима својим, ваља да их потпомогне породица, општина, црква и држава“. Распис је датиран на 30. октобар/11. новембар 1873.⁷⁴⁴

Христић је под истим датумом послао распис свим средњим школама, учитељској школи, богословији и вишој женској школи. Христић је „госпуду професоре и наставнике средњих школа“ замолио да се придржавају наставних планова и да припремају предавања и часове. „Оцењивање напретка ученичког један је од врло важних послова у дужности наставничкој“. Христић је истакао да треба оценити усклађеност ученичког знања према наставним плановима у текућој школској години према томе како ће се оно наставити у наредној школској години. Нагласио је да „Влада наставника над ученицима ваља да је

⁷⁴³ *Србске новине*, бр. 240, 31. октобар/12. новембар 1873.

⁷⁴⁴ Исто.

разумна и онда ће потреба казне постати или незнатна или сасвим излишна. У школи ђацима ваља дати онолико рада да су вазда у занимању, а домаће задатке бирати и давати тако да се њима потпуно заинтересују, да изазову у њима наклоност к саморадњи и к самообразовању“.⁷⁴⁵

Христић је на почетку свог министровања био веома јасан у својим гледиштима у примени наставе у основним и средњим школама и тиме показао велико искуство стечено у свом дугогодишњем педагошком раду на изради уџбеника и наставних планова у Кнежевини.

Влада Јована Мариновића морала је да сазове нову Народну скупштину. Скупштина је сазвана у новембру 1873. године у Крагујевцу. Адреса Скупштине била је објављена у новинама пре него што је предата кнезу. Министар Чумић успео је да организује издавање јавног гласила *Јавност* само десет дана пре него што је формирана влада. То гласило пратило је даљи рад владе и скупштине. Као главни уредник овог крагујевачког листа помињао се Светозар Марковић.

Скупштина је сазвана у Крагујевцу 15/27. новембра, на којој је усвојено неколико важних закона.

Милан Обреновић је током владе Јована Мариновића донео закон о ковању српске сребрне монете, на коју је Кнежевина добила право новчаном конвенцијом, закљученом децембра 1865. године. Основна јединица српске сребрне монете био је динар и износио је 100 пара. На сребрној кованици налазио се лик Милана Обреновића. Закон је прокламовао министар финансија Чедомиљ Мијатовић под датумом 30. новембар/12. децембар 1873. године.⁷⁴⁶

Скупштина је у одсуству Филипа Христића усвојила Закон о устројству Велике школе. Ректора Велике школе бирао је на годину дана академски савет из редова редовних професора. Закон је усвојен 20. децембра 1873/1. јануара 1874. године.⁷⁴⁷

Филип Христић је као министар просвете допринео томе да се донесу закони о преустројству гимназије.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ Исто.

⁷⁴⁶ *Србске новине*, бр. 267, 7/19. децембар 1873.

⁷⁴⁷ Исто, бр. 276, 18/30. децембар 1873.

⁷⁴⁸ Ј. Милановић, *нав. дело*, 122–132.

Скупштина је, такође, изгласала измене и допуне закона о гимназијама од 16/27. септембра 1863. године. Одређено је да гимназија траје седам година. Уведен је пријемни испит према наставном плану основних школа, приликом уписа из српског, српске историје, земљописа и рачуна. Планирано је и увођење испита зрелости. Уведене су обавезне просечне оцене из појединих предмета за прелазак у наредни разред. У наредни разред могли су да пређу само они који су добили оцене *врло добар* или *одличан*. Разред се могао поновити само једанпут. Сви гимназијалци на крају четвртог разреда морали су полагати општи испит или испит зрелости. У Велику школу није могао да пређе нико ко је на завршном испиту добио оцену *рђав*.⁷⁴⁹

Кнез је указом поставио Ђуру Даничића за професора Велике школе.⁷⁵⁰ Уз прихватање Народне скупштине донео је одлуку да „звање библиотекара и чувара Народног музеја“ добије исту висину плате коју имају редовни професори Велике школе, а помоћник Народне библиотеке исту плату као професор гимназије.⁷⁵¹

Уведене су измене и допуне закона о Великој школи из 24. септембра/6. октобра 1873. године. Тим изменама промењени су делимично предмети који су се предавали на факултетима Велике школе – Филозофском, Техничком, Правном факултету.⁷⁵²

Телесна казна укинута је у Србији у потпуности законом објављеним у *Србским новинама* 31. децембра 1873. по старом календару, тј. 12. јануара 1874. године по новом. Закон је ступио на снагу симболично за династију Обреновић на Цвети 1874. године.⁷⁵³

Донет је и нови закон о систему савремених мерних јединица. Као основна мера за дужину уведен је метар, за површину квадратни метар, за запремину кубни метар, за тежину грам. У закону је објашњено и пребацивање старих српских мера у нове. Уведене су и нове справе за мерење робе у трговинама. Закон је донет 1/12. децембра 1873. године.⁷⁵⁴

⁷⁴⁹ *Србске новине*, бр. 278, 20. децембар 1873/1. јануар 1874.

⁷⁵⁰ Исто, бр. 279, 21. децембар 1873/2. јануар 1874.

⁷⁵¹ Исто, бр. 282, 28. децембар 1873/9. јануар 1874.

⁷⁵² Исто, бр. 283, 29. децембар 1873/10. јануар 1874.

⁷⁵³ Исто, бр. 284, 31. децембар 1873/12. јануар 1874.

⁷⁵⁴ Исто, бр. 1, 1/13. јануар 1874.

Скупштина није успела да обави послове који су били на дневном реду за 1873. годину па је 31. децембра текуће године кнез распустио скупштину јер јој је истицао трогодишњи мандат. Истим указом истог дана сазвао је нову Ванредну скупштину, отворену 2/14. јануара 1874. године. Скупштина је била сазвана да претресе и реши буџет за 1874. рачунску годину, предлоге о накнадним кредитима и предлоге закона о залагаоницама и штедионицама. Ова скупштина била је овлашћена да разматра проневере у војсци и одговорност министра војног Јована Белимарковића.⁷⁵⁵

На ванредној скупштини било је одређено да се може дискутовати само о одређеним стварима и није било дозвољено да се мења дневни ред. Разматране су само оптужбе против Белимарковића око цене и продаје државног барута.

Белимарковића је штитио сам краљ Милан да се не би замерио команди војске и вишим официрима. Белимарковић је успео да организује добру одбрану и био ослобођен оптужби.

Међутим, 4. јануара 1874. године Мариновић је затражио од скупштине да се гласа о поверењу влади. Скупштина се једногласно изјаснила против тог предлога и на тај начин потврдила да има поверење у владу. Никола Крстић је тврдио да је у разговору с Мариновићем сазнао да се он унапред договорио с кнезом да ако Скупштина покуша да изгласа неповерење влади, буде распуштена, што је значило да је положај владе у сваком случају био осигуран. Влада је имала многе тешкоће због унутрашњег неслагања. Магазиновић се жалио Николи Крстићу да међу министрима нема довољно хармоније и да Чумић не може да се навикне на власт.⁷⁵⁶

Јануара 1874. године кнез је указом одлучио да се учитељима који више нису способни да обављају службу због телесних слабости, болести или старости из државног буџета обезбеди издржавање – пензију у висини целе плате после 35 година службе. На 40 одсто од пензије добили су право већ после десет година службовања. Закон је донет 30. децембра 1873, тј. 11. јануара 1874. године.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ Ј. Милановић, *нав. дело*, 122–127; *Србске новине*, бр. 3, 3/15. јануар 1874.

⁷⁵⁶ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 226–227.

⁷⁵⁷ *Српске новине*, бр. 6, 7/19. јануар 1874.

Скупштина је усвојила измене и допуне закона о Богословији. Као и у гимназији, уведене су просечне оцене после два месеца испитивања за прелазак у наредни разред и завршни испит у јуну.

Усвојене су и измене и допуне закона о учитељској школи. У учитељској школи уведене су, такође, просечне оцене, после три месеца испитивања. После тромесечја ове оцене се сабирају и изводи се просечна оцена после положеног испита за сваког ђака у мају и јуну. На основу тога, закључује се да ли је ученик у могућности на основу свог успеха да пређе у старији разред. Овај просветни закон донет је 3/15. децембра 1873. године.⁷⁵⁸

Следећи просветни закон кнеза Милана био је Закон о изменама и допунама о устројству реалке. Реалка је по овом закону трајала седам година, а година се делила на два полугодишта. Предавало се 18 предмета, за упис су уведени пријемни испити из српског, српске историје, земљописа и рачуна према програмима основних школа. Уведене су и просечне оцене и испит на крају као и у осталим школама. Уведен је и испит зрелости по завршетку свих седам разреда. Уколико се не би положио испит зрелости, ученици нису могли да пређу у Велику школу као редовни ђаци.⁷⁵⁹

Сви ови просветни закони донети су у одсуству Филипа Христића будући да је тада службовао у Цариграду. Законе је прокламовао заступник министра просвете и црквених дела, министар финансија Чедомир Мијатовић.

Скупштина је, такође, донела Закон о потпомагању индустријских предузећа, и закон о окружним штедионицама и о заложницама управе фондова. Ова два закона била су намењена покушају поправљања лошег економског стања у земљи. Усвојен је Закон о буџету државних прихода и расхода за 1874. годину.⁷⁶⁰

Кнез Милан је закључио ванредну скупштину 1874. године 27. јануара/8. фебруара. По повратку владе из Крагујевца 1874. године Јован Ристић је пензионисан 15/27. фебруара 1874. године према годинама службе.⁷⁶¹

⁷⁵⁸ *Србске новине*, бр. 12, 15/27. јануар 1874.

⁷⁵⁹ Исто, бр. 13, 16/28. јануар 1874.

⁷⁶⁰ Исто, бр. 20, 24. јануар/ 5. фебруар 1874; Исто, бр. 25, 31. јануар/12. фебруар 1874; Исто, бр. 26, 1/12. фебруар 1874.

⁷⁶¹ Ј. Милановић, *нав. дело*, 142; *Србске новине*, бр. 37, 15/27. фебруар 1874.

Кнез је отпутовао у званичну посету султану у Цариград пошто је изгледало да је Филип Христић успешно закључио своју мисију изборивши се за српску железничку везу код Ниша. У Србију се вратио после месец дана, половином маја.

Током даљег изучавања *Дневника* Николе Крстића може се наћи податак да је крајем маја 1874. године Мариновићева влада учврстила свој положај. Кнез се није понашао пријатно према Цукићу и Мариновићу, међутим, Мариновић би таква кнежева расположења оћутао и мирно сачекао да кнез промени понашање. Мариновић је тврдио да влада искрено поштује законитост и свачија права.⁷⁶²

Кнез и Мариновић путовали су и у Цариград да би наставили разговор о питањима које је отворила мисија Филипа Христића од 1870. до 1873. године. Железничка веза је обећана, али није тачно био одређен датум повезивања. Мали Зворник је као тема разговора био занемарен. Кнез је окривио Мариновића за неуспех овог пута. По повратку кнез је поставио Константина Магазиновића за српског капућехају у Цариграду 23. маја /4. јуна 1874. године. Коста Цукић је пребачен из Букурешта у Турску, а Милан Петронијевић је наименован за српског заступника у Румунији.⁷⁶³

Заступник министра спољних послова Чедомиљ Мијатовић је издао распис у коме је наложио свим наставницима средњих школа да морају да се врше молитве сваког дана пре почетка и на крају наставе.⁷⁶⁴ Овај распис потврђује да је утицај цркве на просвету у Србији, без обзира на искључивање црквених текстова из уџбеника, и даље био велики.

Кнез је напустио Букурешт 18/30. маја 1874. године и у Београд стигао 19. маја, као што је планирано.

Филип Христић се вратио из мисије у Цариграду 8/25. јуна 1874. године и преузео своје дужности министра просвете и црквених дела.⁷⁶⁵

По *Дневнику* Николе Крстића, у јулу 1874. године прочуло се да се Мариновић неће још дуго одржати на власти и да ће га на месту премијера заменити Филип Христић. Крстић поново негативно оцењује Христићеву

⁷⁶² Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 231–235.

⁷⁶³ *Србске новине*, бр. 120, 1/12. јун 1874.

⁷⁶⁴ Исто, бр. 105, 13/25. мај 1874.

⁷⁶⁵ Исто, бр. 127, 10/22. јун 1874.

способност да влада рекавши „Филип је човек слаб и сплетен, невешт, управљати државним пословима, почем је поводљив и дозлабога несталан“.⁷⁶⁶

Да је ситуација заиста била нестабилна, доказује писмо Филипа Христића Јовану Ристићу крајем јула 1874. године у коме Христић саветује Ристићу две ствари: „1. да борављење ваше на страни колико је могуће скратите и 2. да изборе скупштинске одложите до повратка кнежева“.⁷⁶⁷

Ова вест је могла да се прошири као последица Христићевог боравка са кнезом у Цариграду, али се у сваком случају показала као нетачна.

После повратка из Цариграда влада је почела да разматра могућност даљих кнежевих посета Бечу, Паризу и Берлину. Филип Христић је био против ових планова док Кнежевина не добије потврду гарантних сила да су успостављени координални односи с Портом.

У доба ове владе склопљен је тројецарски савез. Русија, Аустро-Угарска и Немачка договориле су се да се на Балканском полуострву одржи статус кво. Европски дворови су јасно од кнеза Милана захтевали да обави протоколарну посету вазала (кнеза) свом сизарену (султану) па тек онда да крене у друге дипломатске мисије по европским земљама. Ово питање је било директно повезано с питањем кнежеве женидбе, јер није могао да посети Русију и да се тамо вери с руском кнегињом пре него што прво не посети султана.

Крајем јуна и почетком јула Милан Обреновић поново је напустио Београд и отишао у Беч, затим у бању Ишл. Кнез је стигао у Париз 8/20. јула 1874. године, 9/21. јула у Бон.⁷⁶⁸

Иако је Мариновић саветовао да одложи планиране посете европским престоницама, Милан Обреновић је кренуо на пут. Ситуација у земљи није била сјајна. Кнез је добијао поруке да се у Кнежевину не враћа. Министри у влади били су у међусобном сукобу. Чумић није био у добрим односима са Ценићем и Христићем. Чумић се посебно жалио на Христића, његово среброљубље, његову неспособност и бескарактерност.⁷⁶⁹

⁷⁶⁶ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 239.

^{767/767} АС, МИД–ПО, мфр. 29, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 28. јула/9. август 1874.

⁷⁶⁸ *Србске новине*, бр. 141, 27. јун /8. јул 1874; Исто, бр. 146, 4/16. јул 1874; Исто, бр. 149, 8/20. јул 1874; Исто, бр. 150, 9/21. јул 1874.

⁷⁶⁹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 148–149.

Христић у писму Јовану Ристићу пише да је у народу ојачала партаја Карађорђевића, да они у народу који су верни династији Обреновић непрестано нападају Чумићеве ministre да су издајнице, да договарају преврат у земљи и да поткопавају кнеза, да около јавно спремају пут за повратак Карађорђевића. Христић је у својим писмима стално наговарао Ристића да се што пре врати у Србију.⁷⁷⁰

На све стране по Србији су се проносили гласови после кнежевог рођендана који је у Кнежевини прослављен без њега „да кнез не воли Србију јер није чедо српско, па да цркава за Паризом и за животом тамошњим.“⁷⁷¹

Христић је наставио своје дужности министра просвете и обавестио ректора београдске Велике школе да је кнез Милан на његов предлог поставио Симу Лозанића и Светомира Николајевића за професоре поменуте школе, а затим и Стојана Бошковића, који је због поремећеног здравља тражио да буде ослобођен административне службе. До тада је био начелник у министарству за спољне послове. Стојан Бошковић је добио катедру за Општу историју на Великој школи, а Панта Срећковић је остао професор српског језика и осталих словенских народа.⁷⁷²

Ово раздвајање опште историје од националне представља почетак у савременом изучавању и предавању историјске науке и подели на посебне историјске периоде и области. На тај начин, Филип Христић је допринео почетку реформисања наставе историје на Великој школи.

Министар просвете је јуна 1874. године захтевао од Велике школе да му достави детаљан извештај о резултатима годишњих испита. Христић је захтевао да му се доставе поименце оцене за сваког студента, колико судената прелази у наредну годину, а колико њих мора да понавља годину.⁷⁷³

Током Мариновићевог одсуства јула 1874. године Христић је одмах по повратку са својих дипломатских дужности у Цариграду морао да врши дужност

⁷⁷⁰ АС, МИД–ПО, мфр. 29, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 1/12. август 1874.

⁷⁷¹ Исто, 17/29. август 1874; *Србске новине*, бр. 170, 2/14. августа 1874; Исто, бр. 176, 12/24. август 1874; Исто, бр. 177, 13/25. август 1874; Исто, бр. 187, 26. август /7. септембар 1874.

⁷⁷² *Филозофски факултет Велике школе 1874–1883*, 4–50.

⁷⁷³ Исто, 51.

председника владе. Међутим, то задужење му није одговарало и он је тражио од Мариновића да се што пре врати.⁷⁷⁴

Филип Христић је издао распис 31. јула/12. августа 1874. године директорима гимназија, полугимназија и реалки у којем је јасније објаснио правила за полагање новоуведеног пријемног испита. Знање из српског језика проверавало се по упутствима министра просвете и црквених дела тако што је испитаник морао да покаже „да ли влада добро говором и да ли је извежбан исказати потпуне мање и веће реченице“. Што се тиче рачуна, проверавано је да ли ђаци знају таблицу множења и дељења и све рачунске знаке. Знање земљописа проверавано је за целу Кнежевину, а не по окрузима и селима. Из историје су испитиване историјске личности и поједначне лекције, а не историја у целини. Министар је свим школама у прилогу послао уџбенике: читанке за основне школе, земљопис Србије и Турске и малу српску историју. Овај распис послат је 14/26. јула, а објављен 31. јула/12. августа 1874. године.⁷⁷⁵

Истог дана је Филип Христић послао још један распис којим је испитивачима дао детаљна упутства за одржавање пријемних испита. Такође је послао списак лекција из свих предмета из којих ће ђаци бити испитани на пријемним испитима за упис у гимназију, полугимназију и реалку. Правила за полагање пријемних испита Филип Христић је послао и управама вароши Београд и Мајданпек.

Посебна правила је Христић саставио за отварање приватних школа. Приватне школе могле су да се отворе за мушку и женску децу. За отварање школе требало је министарству поднети на увид план уређења школе, распоред наука по годинама и часовима, сведочанства наставника о завршеним школама, сведочанства о владању наставника и управитеља. Приватне школе су биле потчињење државном надзору. У обавезне предмете убрајао се српски језик, а у вишим приватним школама и српска историја и историја српске књижевности. Ако се радило о приватним сручним школама, министар просвете и црквених дела могао је да направи изузетак. Испити су морали унапред да буду највљени министру. Министарски изасланик је присуствовао испитима. Приватна школа је могла да буде затворена ако су кршена народна права и морал, ако није

⁷⁷⁴ Дневник Бењамина Калаја, 600.

⁷⁷⁵ Србске новине, бр. 168, 31. јул/12. август 1874.

прихватала државни надзор. Све до тада отворене приватне школе морале су да прихвате поменута правила или је министар имао право да их затвори.⁷⁷⁶

У августу 1874. године влада је поднела телеграфску оставку, а по повратку кнеза Милана у септембру Чумић и Мијатовић су му уручили оставке и лично. Краљ оставке није прихватио.

Кнежев пут у Беч и Париз није био много успешнији од пута у Цариград. Посебно му је замерено што је прескочио посету Берлину. Кнез је још путовао по бањама Италије и Швајцарске и 30. септембра се вратио у Србију. Кнежеве дипломатске мисије нису побољшале међународни положај Кнежевине.

Одмах по повратку кнеза Милана, према извештајима аустроугарског посланика Калаја, Христић је оптужио Чумића да сплеткари против династије. Мариновић је по наводима Калаја обавестио Чумића, али му Чумић није поверовао јер га је сматрао за непостојаног човека слабог карактера.⁷⁷⁷

Чумић и Мијатовић су кнезу одмах поднели оставке. Милан Ђ. Милићевић је у свом *Дневнику* забележио да је Мариновић пред Калајем оптужио Филипа Христића да агитује против Чумића на подстицај својих пашенога Ристића и Милојковића. Овај запис се може тумачити као веродостојан када се посматра повезаност деловања Хаџи Томиних. Место министра просвете није политички јака позиција. Због помирљиве Христићеве природе и дугог одсуства услед мисије у Цариграду, показало се да Христићев утицај у овој влади ипак није био велики. Мариновић је сматрао да Христић треба да поднесе оставку.

Може се закључити, када се разматрају односи Христића, Ристића и Милојковића, и уопште односи између Хаџи Томића, да је Христић ако се прихватио пропаганде уперене против чланова Мариновићеве владе, у овом случају Чумића, већ био дубоко уверен у њену пропаст. Према Калајевим извештајима, Христић је подстакнут од стране својих шурака Ристића и Милојковића агитовао против Чумића који је због тога хтео да поднесе оставку. Међутим, Маринковић је према Калајевим информацијама имао потпуно поверење у Чумића, исто као и кнез Милан, што је довело до тога да Христић уместо Чумића напусти владу. Чумић је желео да Христић „који је умео да буде

⁷⁷⁶ Исто.

⁷⁷⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 607–608.

миљеник сваког кнеза“ напусти владу. Христић је више ценио породичну него политичку припадност.⁷⁷⁸

Филип Христић је почетком септембра 1874. године, пре него што је поднео оставку, на почетку школске године послао распис директорима гимназија, полугимназија и старешинама гимназијских реалки, упозоравајући их да се придржавају наставних програма и планова. На основу закона о уређењу гимназија од 16/28. септембра прописао је распоред предмета на предмете и часове и послао их свим школама. Напоменуо је при томе да очекује да настава у гимназијама почне одмах. Био је посебно незадовољан наставом веронауке и захтевао је од „господина богослова“ да више не тражи од ученика да Божју науку уче напамет већ да им објасни хришћанство примерима из свакодневног живота. Из два највиша разреда веронаука је по Христићевим програмима избачена, али је повећан број часова у трећем, четвртном и петом разреду. У седмом разреду повећан је број часова српског језика, у петом, шестом и седмом фонд француског и латинског. Немачки се изучавао од првог до шестог разреда с једним часом и са два часа у седмом разреду. Христић је даље у распису објашњавао начин предавања историје, опште историје, које је повезао јер је сматрао да ђаци не могу да схвате историју Србије ако не изуче општу историју света, затим политичког земљописа, аритметике, практичне геометрије, оцењивање хемије. Фонд часова физике је повећан. Христић је на крају расписа истакао да: „Савремена школа неће да се знања као на левак уливају, него хоће да се ученици упуте како да ће сами, сопственом радњом учити“. Распис је послат 28. августа/9. септембра 1874. године.⁷⁷⁹

Уочивши неправилност у основним школама која се односила на редовне и нередовне ученике, Христић је објавио распис да у школским зградама више није дозвољено давати приватне часове. У школу више нису смели да се примају ученици који нису из било ког разлога могли да прате редовну наставу.⁷⁸⁰

Христић је послао следећи распис 18. септембра 1874. године. Овај распис је био упућен ректору Богословије, директорима гимназије, реалке и полугимназија, управитељици женске школе и управи вароши Београд. Христић

⁷⁷⁸ Исто, 610, 616.

⁷⁷⁹ *Србске новине*, бр. 192, 2/16. септембар 1874.

⁷⁸⁰ Исто, бр. 204, 17/28. септембар 1874.

је решио да београдске школе стави под строгу контролу министарства просвете. Због тога је школским управама најавио: „да бих свагда имао непосредног сазнања о стању основних и средњих школа у месту и току њиховог рада“ решен да „господа“ секретари министарства просвете и црквених дела повремено обилазе школе. Милан Ђ. Милићевић је био задужен за основне школе на Теразијама и Палилули, Богословију и женску школу, Јосиф Пецић за основне школе код Саборне цркве и гимназију, Владимир Јовановић за основне школе на Врачару и Сави, другу полугимназију и реалку, Милорад П. Шапчанин за основне школе на Дорћолу и Јалији, прву полугимназију и друго одељење Богословије. Надзорници су требали да провере да ученици долазе редовно у школу, да ли учитељи и наставници држе редовно наставу, да ли се учитељи придржавају прописаног наставног плана и програма, да ли се у школама одржава пристојан ред и да ли се деца васпитавају добром моралу и вери, да ли се редовно воде дневници и бележници, да ли се деца у одређене дане воде у цркву, да ли се школска требовања врше редовно, да ли су школске зграде у добром стању и имају ли сва потребна учила. Било је предвиђено да секретари подносе извештаје министру.

У средњим школама надзорници ће подносити извештаје о следећим проверама: да ли директор и наставници извршавају наредбе министра, посетиће предавање свих предавача и проверити обим метода и успех наставе и стање дисциплине у појединачним разредима и у школи у целини. Такође, секретари су имали обавезу да утврде да ли у предавањима влада „хармонија, тежња према једноом истом циљу—знању и образовању или се код појединих предавача појављује неко сепаратистичко поступање“ као, на пример, повећање обима градива, непоштовање наредба директора и виших власти које су биле „у интересу реда и доброг морала“, непостојање „узајамног споразумевања и сложног рада што је најосновнији услов за добар школски напредак“. Такође, министар је желео и у средњим школама да провери стање учила и како се наставници њима служе.

Своје извештаје и сугестије надзорници су подносили прво директорима и наставницима, а министра су обавештавали о општем стању наставе и

дисциплине. Износили су своје предлоге како да се отклоне примећене мане и недостаци.⁷⁸¹

Јосиф Панчић је изабран за ректора Велике школе септембра 1874. године и о томе је званично обавестио министра просвете и црквених дела.⁷⁸²

Као што је настојао да подстакне поштовање и придржавање наставних планова у основној и средњој школи, Христић је инсистирао на истом на Великој школи за школску 1874/75. годину. Христић је наставним плановима Велике школе нашао одређене замерке: није било наставника педагогије ни сродних наука, а законом од 20. децембра претходне године предвиђено је да се и та наука предаје на Филозофском факултету. Христић је захтевао да се Педагогија полаже као завршни или државни испит, кад се заведе, за оне ученике Велике школе који су имали намеру да се баве просветном струком. Наложиио је академском савету да реши ко ће ову науку предавати наредне године. Такође, предмети Енциклопедија права и Опште државно право нису додељени ниједном професору па је Христић наложио да се и ти предмети расподеле међу професорима. Предмету Грађански законик било је додељено само два часа, а Општој историји четири часа годишње. Христић је нагласио важност ова два предмета, па је министар за Законик тражио три часа у две године, а за Општу историју да курс траје три часа недељно током три године.

Као највећу замерку, Христић је истакао да се на Правном факултету предавао мали број часова на првој години, само 15 недељно, без латинског, где није било предавача, девет часова недељно. Христић је сугерисао ректору да изнесе пред Академски савет све његове сугестије.

Ректор је изнео пред Академски савет сугестије министра и Савет је усвојио неке измене у плану и програму. Професори су одговорили министру Христићу да нису расподелили предмете очекујући постављање нових професора на новим катедрама. Професори су мудро одговорили министру да што се тиче педагогије није имао тачне податке, та наука је додељена професору Психологије Алимпију Васиљевићу. Професор Естетике М. Кујунцић предаваће Логику, али су искључили предавање Историје филозофије јер је њен садржај улазио у оквир предмета Историја књижевности. Та се наука и није налазила на списку предмету

⁷⁸¹ Исто, бр. 205, 18/30. септембар 1874.

⁷⁸² *Филозофски факултет Велике школе 1874–1883*, 53.

који су законом били одређени за Велику школу. Професори су захтевали да се Историја филозофије што пре уврсти на списак предмета који се предају по закону и да се за њу одреди нови професор. За Методику су сматрали да јој је место у учитељској школи, а не на Великој школи.

Енциклопедија права и Опште државно право припадали су, по речима професора на новој катедри за коју министар још није ни одредио професора. Што се тиче Грађанског законика и Опште историје, министар опет није био добро обавештен. Грађански законик на Великој школи се предавао две године, и то са шест часова недељно, а Општа историја се предавала две године, филозофском и историјском одељењу. Историја старог и средњег века предавала се слушаоцима I и II године са четири и шест часова. У другој години предавала се Нова и најновија историја слушаоцима II и III године, и то са 5–6 часова недељно.

Што се тиче девет часова на првој години Правног факултета, министар је поново био погрешно обавештен. Предавале су се још и Психологија, Логика, Историја Срба и Француски, што је укупно било 14 часова недељно ако би се додали још и Енциклопедија права и Латински слушаоци Правног факултета на првој години укупно би имали 20 часова недељно.

Ако се размотри одговор професора, може се уочити да су они највероватније убрзано прилагодили планове и програме Христићевим саветима и томе још придодали неке предмете који су били изостављени из првобитног наставног плана и програма.

Филип Христић је академском савету одговорио да нама средстава да наменује новог професора за правне предмете, али да инсистира да се они предају у текућој школској години и расподеле међу професорима права.⁷⁸³

Следећи распис Филип Христић је упутио Великој школи, учитељској школи и свим средњим заводима 26. септембра/7. октобра 1874. године због тога што су у српским јавним школама предавали наставници „који у својим предавањима одричу човеку сваки духовни почетак, а у васељени чак и само божанство“. Христић је сматрао да до таквих закључака могу доћи само они људи који „немају широке погледе на појаве човекове у природи, не знају их у склад довести, па за то не могу у целину стварања ну у његове законе да поникну“, него

⁷⁸³ Исто, 54–58.

се ослањају искључиво на научне закључке. Истичући да је то једнострано и погрешно схватање, Христић је закључио да то „ни у умном ни у научном погледу“ није корисно за наставу која се предаје младима. Оваква схватања по Христићу могу да упропасте народ који је тек почео да се просвећује. Христић је тиме наговестио „разумној и патриотској већини наставника“ да: „Од оваквог схватања ствари могу произаћи најгоре последице и настати озбиљне опасности за наш породични, друштвени па и државни живот“. Млади могу да се збуне ако их једни наставници упућују у духовне стране живота, а други наставници тврде да је све што се тиче духовности неосновано тврдећи да је једино стварно све оно што је научно доказано. Такав однос према настави рушио је јавни систем образовања. Христић се залагао за свестрани развитак младих јер су тиме били подстакнути да не забораве традиције свог народа и „тиме се одрекли своје историјске будућности“. Христић је препоручио свим професорима „да се у предавању својих предмета брижљиво осврћу на све што може допринети ојачању духовних истина и кроз то бољем моралном и националном образовању наше младежи. Захтевао је да се наставници тако управљају у свим својим васпитачким и наставничким дужностима. Директорима је препоручивао да опомену све наставнике који одступају од ових принципа, а ако они и даље наставе са једностраним начином предавања, да о томе обавесте министарство.⁷⁸⁴

Овај распис је веома важан јер осликава педагошка схватања самог Христића. Као ђак повереник цркве и ђак богословије, Христић није могао да занемари црквена учења. Ипак, у старијим разредима смањено је број часова веронауке, највероватније због тога што је сматрао да старији ђаци могу и сами да расуђују о питањима религије. Као париски ђак, Христић је инсистирао на свестраном образовању и није занемаривао примену најновијих научних достигнућа у образовању младих. Желео је да образује српски народ да постане део просвећених европских народа, али истовремено да не заборави своју традицију, народне обичаје, веровања и историју.

Овај Христићев покушај реформе високог школства изазвао је протест високошколаца против његовог конзерватизма. Христић је ипак желело да усклади хришћанске поставке са најновијим достигнућима науке. То је изатвало

⁷⁸⁴ *Србске новине*, бр. 214, 28. септембар /10. октобар 1874; *Филозофски факултет Велике школе 1874–1883*, 60–62.

простест студената и њихових професора за које је наука била много изнад религије.

Већ у октобру 1874. године ректор Велике школе био је Емилијан Јоксимовић. Академски савет је министру послао списак предмета с бројем часова који ће се предавати у наредној школској години, али нису назначили који ће професор који предмет предавати и по колико ће часова на који предмет имати недељно, на чему је Христић инсистирао. Професори су ипак накнадно обавестили министра о својим школским обавезама тек када их је министар упозорио да се штампа календар шематизам за 1875. годину у који би требало да уђу њихове обавезе и наставна звања.⁷⁸⁵

Влада Јована Мариновића није била јединствена јер је долазило до неслагања млађих и старијих министара. Ово је користио кнез Милан да би могао самостално да влада Кнежевином без ослонаца на министре. Кнез је пропутовао Србију у пратњи свог председника министарског савета Јована Мариновића. На то се одлучио да би спречио састајање владе у његовом одсуству и да би повећао своју популарност у народу.

Христић је као министар просвете морао да се бави интригом упереном против шабачког владике Мојсија који је био осумњичен за присвајање новца манастира Драче. Главна контрола под руководством Данила Данића и Михаила Протића поднела је министру просвете Филипу Христићу 25. марта 1871. године рачуне манастира Драче у периоду од 1865. до 1868. године и открила многе проневере тадашњег настојника манастира Мојсија. Христић је решио да смени владикау још септембра 1874. године. После дуготрајне преписке с црквеним великодостојницима пензионисао је владикау Мојсија следећег месеца.⁷⁸⁶

Филип Христић је предложио кнезу Милану, што је кнез после саветовања с осталим министрима у влади и уз закључак архијерејског сабора, указом од 19. октобра решио да пензионише архијереја шабачке епархије Мојсија уз издржавање од 30 одсто његове плате.⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ *Филозофски факултет Велике школе 1874–1883*, 68–74.

⁷⁸⁶ Исто, 156.

⁷⁸⁷ *Србске новине*, бр. 232, 21. октобар/1. новембар 1874; АС, ПО – К34/19.

Кнез Милан је 24. октобра/5. новембра званично именовано своје посланике на предстојећој Народној скупштини.⁷⁸⁸

На предлог Филипа Христића, кнез Милан је указом од 27. октобра/ 9. новембра 1874. године поставио Милана Ђ. Милићевића за секретара прве класе у Министарству просвете и црквених дела.⁷⁸⁹

Избори за Скупштину расписани су 5. новембра 1874. године. Пре гласања о поверењу влади Чумић је тражио смену Филипа Христића, министра просвете и Косте Протића, министра војног. То још више потврђује став да се Филип Христић због својих породичних веза приближио млађим либералима из 1868. година.

Списак народних посланика изабраних за наступајућу трогодишњу редовну Скупштину објављен је у *Србским новинама* 26. новембра 1874. године. Ова скупштина је одржана у Београду. У својој беседи⁷⁹⁰ кнез Милан је своја путовања у Цариград, Румунију и по земљама Европе представио као да су била од велике користи за Србију, најавио је повећање државног буџета и објавио да неће бити расправе о новом Закону о министарској одговорности.⁷⁹¹

Друга Скупштина током Мариновићевог министарства одржана је новембра 1874. године. Закон о министарској одговорности, за који се Христић залагао још од 1864. године, под кнежевим утицајем није стављен на дневни ред рада скупштине. Народна скупштина гласала је о поверењу влади. Изгласано јој је поверење са само три гласа предности. Мариновић и сви остали министри поднели су оставку јер су овај резултат сматрали својим скупштинским поразом.⁷⁹²

Кнез Милан је уважио оставку председника министарског савета и министра иностраних дела Јована Мариновића и разрешио га дужности по његовој молби. За председника министарског савета и министра унутрашњих дела кнез је поставио Аћима Чумића. Оставке су поднели и министри Филип Христић, Ђорђе Ценић и Чедомир Мијатовић. За министра просвете и црквених дела после Филипа Христића постављен је Стојан Новаковић.⁷⁹³

⁷⁸⁸ *Србске новине*, бр. 237, 28. октобар/9. новембар 1874.

⁷⁸⁹ Исто, бр. 239, 30. октобар/12. новембар 1874.

⁷⁹⁰ *Скупштинске беседе краља Милана*, 34–36.

⁷⁹¹ *Србске новине*, бр. 247, 10/22. новембар 1874.

⁷⁹² *Владе Србије 1805–2005*, 123–126.

⁷⁹³ *Србске новине*, бр. 259, 25. новембар/ 6. децембар 1874.

Крстић је истакао да се у српској скупштини није могло приликом избора рачунати на већину и мањину јер политичке партије још нису биле формиране. Крстић је у *Дневнику* истакао да је лоше што је влада пала без конкретног разлога и због тако безначајне ствари као што је скупштинска адреса.⁷⁹⁴

Мариновић је одбио кнежеву понуду да уђе у нову владу, као и место председника Државног савета. Следећу владу је саставио Чумић. Никола Крстић је у *Дневнику* истакао да није добро то што су угледни и познати људи као што су Јован Мариновић, Филип Христић, Ђорђе Ценић изостављени из нове владе. Из нове владе били су изостављени државни чиновници који су поседовали велико искуство у државној служби и поседовали велика знања о функционисању државе.⁷⁹⁵

Крстић је овом приликом забележио ситуацију у Србији која је трајала већ годинама. У Кнежевини је постојало много унутрашњих сукоба због личних амбиција. Унутрашње грађанско друштвено уређење није било довољно формирано. Политичке групације су захтевале слободу штампе за народ који није имао довољно развијену писменост. У Народну скупштину бирани су посланици који нису знали ни да пишу ни да читају. Трговачке и занатлијске класе грађанства нису биле довољно развијене. Општинска самоуправа није могла даље да се развија јер су општински службеници међу собом делили општинску земљу и шуму.⁷⁹⁶

Овакву ситуацију је Никола Крстић описао 1874. године, а ако се поново обрати пажња на основне законе који су донети током владавине кнеза Михаила, видеће се да је Филип Христић као кнежевски представник велики део односа у Кнежевини покушао да измени још 1860/61. године.⁷⁹⁷

Још једна Крстићева процена показала се као тачна. Министри које је он најбоље оценио, Мијатовић и Протић, задржали су положаје и у Чумићевој влади.⁷⁹⁸

Као закључак овог поглавља, намеће се констатација да се Филип Христић педагошким радом и образовањем ученика и одраслих бавио у периоду од

⁷⁹⁴ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 251.

⁷⁹⁵ Исто, 251–253.

⁷⁹⁶ Исто, 253.

⁷⁹⁷ Види поглавље: *Кнежевски представник*.

⁷⁹⁸ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 252.

завршетка школовања до краја своје политичке каријере као министра просвете у влади Јована Мариновића 1873/74. године. После губитка тог положаја Христићева интересовања прелазе у потпуности у сферу дипломатије. Међутим, треба истаћи да никада није сам био ни учитељ, ни наставник, ни професор и да су сви његови потези и схватања потицали из педагошке теорије, а не из школске праксе.

ДРУГО, ТРЕЋЕ И ЧЕТВРТО ПОСЛАНСТВО У ЦАРИГРАДУ

Посланство 1874. године

Христић је поново наименован за посланика у Цариграду 31. октобра/12. новембра 1874. године.⁷⁹⁹

У Цариград је стигао 20. новембра исте године и био збуњен претерано срдачним пријемом Турака. Христић је приликом свог протеклог трогодишњег боравка у Цариграду научио да не верује Турцима и овакав дочек га је натерао да одмах у почетку посумња у успех своје мисије.

Ова Христићева малодушност није изненађење јер је претходна Христићева мисија доживела неуспех. Није успео да добије ни Мали Зворник ни железничку везу за Србију. Управо због тога је без обзира на то што је био на положају министра просвете враћен у Цариград јер је у то време у Србији најбоље познавао функционисање цариградске дипломатије.

Због тога је Христић истакао да је више веровао информацијама страних дипломатских представника него обећањима самих Портиних министара, која су углавном остајала неиспуњена.

Решид-паша, турски министар иностраних дела, честитао је Христићу на постављењу за министра просвете и изразио велико задовољство што га поново види. Нагласио је да одавно познаје Мариновића и да је веома захвалан на његовом писму. Иако је изразио спремност да поново сарђује с Христићем и да успостави с Мариновићевом владом пријатељске односе, за железничку везу рекао је да ће је Србија, свакако, добити, али да ће за то бити потребно времена. Питање Малог Зворника задало је Турцима много бриге. Ово питање имало је за Турке више моралну него материјалну вредност. Решид-паша позвао се на то да би уступање Малог Зворника Србији изазвало велико незадовољство у Босни. Христић је на то одговорио да је становништву у Босни одавно познато да се Мали Зворник налази на српском земљишту „и да ће кад-тад под српску управу

⁷⁹⁹ *Србске новине*, бр. 240, 31. октобар/12. новембар 1873; *Дневник Бењамина Калаја*, 566–568; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 360–366.

доћи“. Решид-паша обећао је Христићу да ће известити остале ministre и самог султана о српским захтевима.

Христићу су од министарства иностраних дела у Србији били потребни тачни подаци колико тачно има породица и кућа у Малом Зворнику и Сакару јер се око тога у преговорима спорио са Решид-пашом, а Мариновић је од Христића захтевао и извештаје о турској војној сили.⁸⁰⁰

Христић је посетио великог везира Мехмед Рушди-пашу који је по изгледу и понашању представљао оличење турске углађености и цивилизације. Према Христићу се понашао љубазно и пријатно, али истовремено је био лукава особа. Христић је истакао да велики везир није говорио ниједан страни језик па је српски посланик морао да користи услуге драгомана.

Турци су највише били заинтересовани за кнежев долазак у Цариград. Страни посланици су били веома задовољни што је личност тако угледна у дипломатским круговима као што је Јован Мариновић била постављена за српског премијера и министра спољних послова. Такође су сви били уверени, осим аустроугарског посланика, да ће Србија добити железничку везу. Енглески амбасадор Елиот посебно је изразио своју сигурност у то да ће Турска морати Кнежевини што пре да одреди место повезивања с турском пругом. Страни посланици повезивали су питање Малог Зворника с питањем кнежевог доласка у Цариград на подворење султану.

Христић је из поверљивих извора сазнао да је Турска на две стране осигурала свезу својих пруга с Аустријом и преко ње с Европом. Порта се обавезала да ће продужити своју босанску линију од Новог Пазара и Бањалуке до Бусовице, где ће се саставити њене главне румелијско-македонске линије. Даље ће нова линија бити изграђена од Бусовице, дуж реке Босне, до Самача на Сави. Аустрија ће саградити две нове линије од Новог Пазара до Загреба а другу од Самача до Осјека.

Христић је Мариновићу послао мапу железнице у коју је био унесен и пројекат линије пруге која би највише одговарала Кнежевини. Пројектована најкраћа линија која би била најкориснија Србији водила је од Солуна, испод Скопља ка Нишу, до Београда и на другу страну од Приштине или Митровице ка

⁸⁰⁰ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Јовану Мариновићу, 12/24. децембар 1873.

Нишу и Алексинцу. Последња је пројектована линија која је требало да повеже цариградску пругу са солунском и босанском.⁸⁰¹

Христић је британском амбасадору Елиоту доставио у поверењу копију ноте којом је од Порте захтевао свезу код Ниша за Србију и истовремено од њега сазнао да се највећа опозиција овом договору појавила у турском министарству одбране.

У Османском царству није постојала слобода штампе. Христић је известио Мариновића да је Порта забранила бугарски лист *Право* зато што је објављивао чланке против Портиних наредби. Христић је сматрао да ће због инистирања генерала Игњатијева листу поново бити дозвољено излажење.⁸⁰² Такво Христићево становиште доказује да је он уочио велики утицај Русије на Порти.

Српски захтеви изазивали су код турских министара неповерење и они су стално Христићу истицали да је кнез Михаило, када су му 1867. уступљени градови изјавио да су послови између Срба и Турака завршени. Христић је на то одговорио да је кнез Михаило то и мислио јер се очекивало да ће Али-паша Србији тада уступити истовремено и Мали Зворник и Сакар. Турци су се бојали да ће Срби чим добију Мали Зворник Турској поставити нове територијалне захтеве. Решид-паша је и генералу Игњатијеву, руском амбасадору на Порти, изјавио да би питање Малог Зворника могло да буде позитивно решено ако би се организовала посета кнеза Милана Цариграду. Међутим, Игњатијев је упозорио турског министра на могућност да се посета организује, а да српски захтеви не буду испуњени.

Што се тиче железничке везе, услови за остварење захтева били су повољнији. Турска једино није желела да Србији да везу код Ниша између Ниша и Новог Пазара, код Јанкове клисуре.

Христић је у новембру предао званичну ноту великом везиру о српском захтеву за Малим Зворником, али једини одговор који је добио био је да је нота добро састављена.⁸⁰³

⁸⁰¹ Исто, 19/31. децембар 1873.

⁸⁰² Исто, 26. децембар/7. јануар 1873.

⁸⁰³ Исто, 27. новембар/9. децембар 1873; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 7/19. јануар 1874.

Ноту о железничкој свези Христић је званично предао почетком децембра 1874. године. Постајало је, међутим, извесно да Србија неће добити свезу код Ниша из стратешких разлога али Христић је сматрао да би железничка веза код Јанкове клисуре била веома корисна за Кнежевину.

Иако никоме није објашњавала своје разлоге, Порта је желела да што више удаљи српску железничку везу од Ниша да би спречила концентрисање српске војске око тог града и да би тако онемогућила упад српске војске у Софијску долину, што је представљало велику опасност за Порту. Христић је био мишљења на основу лица наклоњених Србији да баш зато што Порта избегава да Србији омогући свезу на потезу Алексинац – Ниш, Кнежевина сама што пре треба да почне да гради пругу ка Алексинцу. Циљ изградње српске пруге био је да се пресече турски прилаз Босни.⁸⁰⁴

Осим што се бавио важним питањима, као што су Мали Зворник и железница, Христић је морао да се позабави и проблемима српског становништва у Старој Србији. У Призрену је постојао сукоб између Срба и Цинцара око богослужења у Цркви Светог Спаса. Пошто је тај сукоб трајао годину дана, Христић је предложио да српска влада уложи 200 талира и помогне изградњу нове српске цркве у Призрену.⁸⁰⁵

Пошто је предао званичне ноте са српским захтевима, Христић је сматрао да треба да остави Порту на миру да размисли о српским захтевима, мада је на инсистирање Јована Мариновића морао да понови захтев о железници.

Решид-паша у свом званичном одговору Мариновићу није поменуо Христићеву мисију па је изгледало да се Турци праве да та српска мисија и не постоји. Христић је одмах тражио појашњење и Решид-паша му је мудро одговорио да то није учињено намерно, већ да је у питању превид. Христићу је из Србије обећано да ће његов долазак у Цариград бити сигурно поменут у кнежевом одговору Порти.

Христић је истакао да је финансијско стање Турске у време његовог повратка било „очајно“ и да се њен банкрот може очекивати до јуна 1875. године.

⁸⁰⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 4/16. децембар 1873; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 16/28. јануар 1874.

⁸⁰⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 4/16. децембра 1873.

Христић је почео да сумња у искреност обећања Решид-паше и других турских министара. Стекао је утисак да се Турци непрекидно боје и зазиру од Србије. Упркос својим великим новчаним бригама, њихова главна пажња била је усмерена на војно стање и стратегијске мере против Србије. Закључио је да Турска не гради железничку мрежу да би побољшала материјално благостање своје царевине, већ само због тога да би пруге биле војна стратешка линија према Србији и осталим српским земљама. Порта је једино водила рачуна о томе „да паралише и утуче“ Србију и све српске области. Једна пруга је пројектована да се пружа дуж српске границе десно ка Дунаву до Видина, а друга линија Видин – Софија наставила би се до Митровице, опколила Црну Гору и Херцеговину и пружала се до Новог Пазара у Аустро-Угарској. Христићу је изгледало да Порта прво жели да се добро осигура према Србији па да Кнежевини тек онда коначно да железничку свезу.

Христићево мишљење је било да Србија својим пријатељским понашањем треба да завара и умири Турску. Тиме би Кнежевина привидно успоставила покоран однос према Порти какву су велике силе, а посебно Русија од ње захтевале. „Но што је најглавније, тиме би у случају извесног успеха, добили времена да се међутим без хуке и буке за одсутан час спремимо, како би, кад куцне, били готови и спремни са свим нашим војним припремама.“⁸⁰⁶

Христићев план је био да код Турака развије поверење у српске добре намере не би ли добили железничку везу на најповољнијем месту за Србију – код Ниша. Касније би Србија ту пругу могла да употреби за сопствене војне циљеве.

Турци су најзад половином јануара 1874. године решили да сва акта која су се тичала српске железнице пошаље на разматрање свом Државном савету. Сада се од Србије очекивало да, због овог турског потеза који је по речима страних посланика упућених Христићу, представљао решење железничког питања, што пре организује посету кнеза Милана султану. Немачки посланик Ајхман посебно је инсистирао на томе да кнез Милан најави своју посету званично на пролеће. Наглашавао је могућност да и питање Малог Зворника буде решено истовремено са железничким питањем.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Исто, 7/19. јануара 1874.

⁸⁰⁷ Исто, 16/28. јануар 1874; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић –Ј. Мариновићу, 23. јануар/4. фебруар 1874; Исто, 30. јануар/11. фебруар 1874.

Христић се прибојавао да се повољна ситуација за решавање српских питања може изјаловити ако у Цариграду дође до промене владе. Највећи противник српских захтева био је Хусеин Авни-паша, министар војни, најстарија и најуваженија личност у влади. Он се није слагао с могућношћу да се Србији да свеза код Ниша, и ако је постојала могућност да он постане велики везир, то би у потпуности пореметило српске планове. Да би поново осујетила српске железничке пројекте, Турска је сада Србији нудила свезу код Ниша, али је предлагала да српска железница има ужи колосек. Због тога би српски возови ишли спорије и не би могли да се укључе на турске широке железнице, већ би возови морали на свезним местима да се замењују.⁸⁰⁸

Христић је подсећао Мариновића да је 1873. године у исто време договор око свезе код Ниша пропао управо због смене владе у Цариграду. Христић је сматрао да су из истих разлога српски захтеви поново у опасности да пропадну ако би се Хусеин-паша сложио са султановим захтевом да преузме дужност великог везира.

Христић је известио Мариновића да је због тешких материјалних услова Порта послала Садик-пашу у Француску да покуша да добије нови зајам. Французи су, међутим, преко француског посланика у Цариграду, грофа Вога, Порти предложили да се Османском царству наметну нови услови за добијање зајма: да Порта пристане на једну европску комисију у министарству финансија која би регулисала турски буџет и контролисала буџетске издатке и државне приходе; да се Порта одрекне јеменске експедиције за коју је трошила годинама велику суму новца; да намири и исплати све дугове барону Хиршу и да престану сва даља потраживања између њега и Порте; да Порта одустане од грађења железничке пруге кроз Босну, која би могла да буде пропаст за Порту; да што пре осигура Србији железничку свезу код Ниша, како би солунска линија што пре прорадила која би била за Турску једна од најкористијих линија.

Христић је истакао да је Аустро-Угарска била против ових услова јер је њој одговарала изградња босанске линије чак и више него самој Турској.⁸⁰⁹

⁸⁰⁸ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 23. јануара/4. фебруар 1874; Момир Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет у Новом Саду, 2007, 32–84.

⁸⁰⁹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 30. јануар/11. фебруар 1874; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 9/21. фебруар 1879.

Када су велике силе почеле да воде преговоре с Турском о новим трговачким уговорима јер су стари истицали, амбасадор Елиот је истакао да пошто је Египту било признато право самосталног склапања трговачких уговора, то исто право би требало да буде признато и Србији и Дунавским кнежевинама.⁸¹⁰

Када је Абдул Азиз сменио великог везира Мехемед Рушди-пашу, то је изазвало изненађење српске владе и дипломатских представника у Цариграду. Христић је запазио да су турски министри неспособни да се супротставе свом „бесном и манитом султану“. „Султанова воља морала је и сада претежнија бити него ма чија памет и ма какви обзир државни.“ Султана није било брига што је влада започела важне економске и финансијске мере због којих је било разумно да остане не власти док се мере не остваре до краја. Христић је у љутини Мариновићу написао да се „султан својим везирима као петловима игра“. У Цариграду је завладала узрујаност и неспокојство.

Христић је приметио да за Рушди-пашом нико не би туговао због његове дволичности и лукавости. Међутим, с друге стране, бивши велики везир био је способан и вешт посебно у послу с финансијама па је због тренутног стања у држави било добро да је остао у влади. Хусеин Авни-паша је телеграфом свима објавио да ће нова влада наставити све финансијске реформе које је започела претходна влада. Представницима страних сила обећао је да ће сви започети послови бити настављени.

Христић се надао да ће Решид-паша остати на месту министра иностраних дела јер је сматрао да иначе може да се спакује и врати у Београд.

Што се тиче железничког питања, Хусеин Авни-паша одувек је био против тога да се српска железница веже с Турском код Ниша. Без обзира на одлуку турског Државног савета, Христић се прибојавао да би могло да се деси да Србији буде понуђена веза било где другде само не код Ниша.⁸¹¹

Решид-паша је обавестио Христића да је Држани савет добио извештај инжењера да је најисплативије да Турска да Србији железничку везу код Ниша.

Христић је известио Мариновића о малом броју српских калуђера у Хиландару. Истакао је да има само два-три српска монаха, а све остало су били Бугари. Као и увек, Христић је критиковао стање ствари у цркви у Србији: „Док

⁸¹⁰ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 30. јануар/13. фебруар 1874.

⁸¹¹ Исто, 6/18. фебруар 1874.

наши духовници и свештеници у Србији терају политику и у цркви све друго проповедају само не праву веру и поуку Христову, дотле задужбине наших славних отаца и у земљи и на страни пропадају и у непријатељске руке прелазе“.

Христић је препоручивао да српска власт, нарочито црквена, примени енергичне мере и преузме Хиландар у своје руке и у манастиру успостави српску управу. Предлагао је да митрополит пошаље једног архимандрита и више јеромонаха да српску задужбину преузму од Бугара.⁸¹²

Недеља у фебруару, када је промењена турска влада у Цариграду, изгледала је Христићу „као да му је кућа горела над главом“. Поново је изгледало да мисија неће имати успеха. Турци су се понашали са цинизмом и непоштовањем према српском очигледном праву и занемаривали сваку врсту лојалности коју је Кнежевина показала. Грађевински одсек у новоименованом османском Државном савету одлучио је поново да Србија не може да се повеже с турским пругама код Ниша, већ је понуђена свеза код Вишеграда у Босни.

Решид-паша је дао наду Христићу да ће се одлука променити када пређе у руке министарског савета. Христић, међутим, није делио мишљење турског министра спољних послова јер је сматрао да је овај закључак Државног савета начињен под утицајем новог великог везира чије је мишљење у вези са српском железницом и раније било познато. Нудећи везу код Вишеграда, по Христићу, Турци су показали да не верују у искреност корака српске владе и Христићеву мисију. Тиме је Турска показала да је сасвим равнодушна према томе у каквим је односима са Србијом. У том случају, Христић је сматрао да је његово задржавање у Цариграду без смисла и да ће предложити својој влади да га позове натраг у Србију.

Христић је отишао на разговор и с великим везиром, али није од тога имао никакве користи. Велики везир је био војник по професији и поносио се тиме што је под његовим руководством учињена реорганизација турске војске. Христићу је само поновио већ познату ствар да Србији никако не треба дати свезу код Ниша. Велики везир је био убеђен да би свеза код Ниша угрозила опстанак турске линије кроз Босну, на коју су до сада биле потрошене велике паре из буџета. Велики везир је Христићу јасно рекао да српска железница која би повезивала Цариград и

⁸¹² Исто, 20. фебруар/4. март 1874.

Солун с Европом никако није смела да буде краћа од турске босанске линије. У том случају би сва трговина са европским државама ишла кроз Србију, а Турцима би босанска линија могла да служи само за транспорт војске. Поред Вишеграда, Хусеин Авни-паша поменуо је и Видин као место за прикључивање српске пруге, што би за Србију била права пропаст. Босна је била у предности јер је била турска провинција и раније је добила право на железницу.

Зачудо велики везир је показао више разумевања за српски захев који се тичао Малог Зворника. Међутим, поново је изразио свој страх да би уступање Малог Зворника Србима изазвало незадовољство у Босни и предлагао је постепено исељавање Турака са те територије и продају земљишта Србима.

Страни посланици су Србији и даље саветовали да имају стрпљења са Турцима. Српска влада је дошла до закључка да би Аустро-Угарска могла да јој помогне у преговорима с Турском, али Христић је сматрао да су интереси Аустро-Угарске и Србије били сукобљени. Христић је своје наде полагао у грофа Андријашија јер је Угарска имала интересе да се Србија повеже са Нишом.⁸¹³

Христић је разговарао с аустроугарским послаником у Цариграду Лудолфом, али посланик није добио инструкције од своје владе. Руски, француски и немачки посланик показали су спремност да и даље подрже српске захтеве код великог везира. Међутим, Христић је и даље био уверен да су слаби услови за успех његове мисије.

Генерал Игњатијев је покушао да интервенише на Порти у корист српске свезе код Ниша, али му је велики везир одговорио да је свеза код Ниша још нуђена кнезу Михаилу, али кнез тада није хтео да Турцима да свезу на најслабијој тачки српске границе куда је Турска могла најлакше да продре у Србију и порази је. Међутим, 1874. године Кнежевина није имала те страхове, највећа брига српске земље била је материјални напредак, што је могло да науди економском успеху Турске царевине. Француски посланик је уверавао великог везира да је босанска пруга у потпуности неисплатива. Исте сумње је изразио и немачки посланик.⁸¹⁴

⁸¹³ Исто, 20. фебруар/4. март 1874; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 20. фебруара 4. марта 1874.

⁸¹⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу 6/18 март 1874; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 6/18. март 1874.

Турско-српски преговори су по Христићевим извештајима 13/25. марта 1874. године ушли у нову фазу која је довела до начелног решења српског железничког питања. На следећем разговору с великим везиром Решид-паша, министар иностраних дела, састао се с Христићем и био му је преводилац. После овог разговора Христић је телеграфисао српској влади да још увек ништа што се тиче железничке везе није решено.

Генерал Игњатијев је обавестио Христића у поверењу да је још прошле недеље на министарској седници решено и да је Србији дозвољена железничка свеза код Ниша. Игњатијев је то чуо од Решид-паше. Порта је ипак наметнула одређене услове Кнежевине, али је руски амбасадор српској влади препоручио да за сада све услове прихвати јер ће временом, док се изгради пруга они постати потпуно неважни.

Решид-паша је Христићу доставио и званично решење од Порте уз услове који су непријатно изненадили Христића. Христић је одмах затражио да се услови изоставе и да се Србији једноставно достави да је Порта решила да дозволи железничку везу с турским железницама код Ниша.

Турски министарски савет је решио да се Србији дозвољава веза код Ниша или Видина како год јој одговара. Међутим, заузврат долазак кнеза Милана у Цариград очекивао се до половине априла. Игњатијев је био уверен да ће се у време кнежеве посете решити и питање Малог Зворника. Решид-паша је потврдио да је турска влада спремна да уступи Мали Зворник Србији.⁸¹⁵

Христић је честитао Мариновићу на успеху цариградске мисије са коментаром да ће ово бити једна од његових најкраћих експедиција.⁸¹⁶

Христић је обавестио британског отправника послова Сиднија Локока да је српска мисија коначно успешно завршена и да је Србији дозвољена железничка свеза код Ниша. Такође је изразио наду да ће питање Малог Зворника бити решено кад кнез Милан дође у посету султану. Британски отправник послова изразио је велико задовољство британске владе зато што је ово питање успешно завршено.⁸¹⁷

⁸¹⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 13/25. март 1874; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 13/25. март 1874.

⁸¹⁶ АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 30. март/11. април 1874.

⁸¹⁷ TNA, PRO, FO78/2330, Sidney Locock to Lord Derby, 1st of April 1874.

Ускоро се испоставило да су ово биле лажне вести.

Турци су одлучили да из материјалних разлога на босанској прузи граде само уски колосек који ће служити само за „унутрашњу комуникацију и експлоатацију босанских сировина“.

Српска влада се телеграфски изјаснила за железничку везу код Ниша, а не код Видина и Христић је формално известио турску владу да ће кнез Милан доћи у званичну посету султану и првој половини априла. Решид-паша је гарантовао да ће султан на „најбољи и најодличнији начин књаза Милана примити“.⁸¹⁸

Јован Мариновић је одао признање Филипу Христићу због ноте којом је најавио долазак кнеза Милана у Цариград која је у потпуности задовољила Порту и допринела томе да Турци буду благонаклони према Србији.⁸¹⁹

Султан је заиста одмах започео припреме за долазак кнеза Милана, наредио је да једна од најлепших царских јахти доведе кнеза од Варне до Цариграда и одредио за кнежев смештај палату Ункијар Скулску на Босфору у трећу по лепоти палату у Цариграду. „Палата је од самог мермера озидана, а окружена је дивним баштама кроз које се пење до висине дође на којој је палата, и са које поглед обузима неизмерни простор над Босфором и околином цариградском.“ У Цариграду се сматрало да је само овим потезом султан исказао веће поштовање кнезу Милану него било ком другом вазалном кнезу који је долазио у Цариград.

Пре свог пута у Цариград у посету султану кнез Милан је објавио прокламацију 14. априла 1874. године да ће га у одсуству замењивати Државни савет, који ће у Кнежевини имати управну власт уместо кнеза за време трајања пута. Са кнезом је путовао Јован Мариновић, председник Државног савета, у његовом одсуству функцију председника Државног савета вршио је министар правде Ђорђе Ценић.⁸²⁰

Кнез је преко Букурешта отпутовао у Цариград где је био лепо дочекан. Стигао је у Цариград 11. маја 1874. године. Кнез је остао на путу месец дана и вратио се у Србију 19. маја/10. јуна 1874. У Букурешту га је сачекао српски

⁸¹⁸ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 20. март/2. април 1874; TNA, PRO, FO 78/2330, Sidney Locock to Lord Derby, 26th of April 1874; АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ф. Христић–Ј. Мариновићу, 26. март/7април 1874.

⁸¹⁹ АС, МИД–ПО, мфр. 30, Ј. Мариновић–Ф. Христићу, Београд, 7/15. април 1874.

⁸²⁰ Србске новине, бр. 82, 13/25. април 1874.

посланик Коста Цукић. Из Букурешта је допутовао у Рушчук, где је поново дочекан с великим почастима и испраћен до Варне.⁸²¹ У Варни је кнез Милан поздрављен градским топовима. На станици га је „дочекао градски губернатор“, остале градске власти и војним и трупе градског гарнизона. Пуковник Едхем Веј, кога је нарочито именовано султан и министар Филип Христић дошли су на посебној лађи *Изетин* кнезу у сусрет. Кнез је отпутовао у Цариград следећег дана рано ујутру на султановој јаhti.⁸²²

Кнез Милан је одмах најљубазније примљен код султана у палати *Долма башче*. Примео је „царски орден Османије у брилијантима“. После пријема смештен је у палату која је била одређена као његов смештај. Кнеза је поздравио цариградски дипломатски кор.⁸²³ Следећег дана кнеза Милана је посетио и велики везир и присуствовао из посебно одређеног павиљона одласку султана у џамију.⁸²⁴ Током своје посете кнез је обишао знаменитости Цариграда: царску благајну, библиотеку, музеј, царску ковницу, Свету Софију, мошеју султана Сулејмана итд. Кнез Милан је у Цариграду примио руског и француског амбасадора.⁸²⁵

Кнез Милан је следећег дана посебно у неформалну посету примио британског отправника послова јер он није био у рангу амбасадора. Господим Сидни Локок је био задовољан кнежевим пријемом, а кнез је искористио прилику да скрене пажњу британског дипломате на дубоку старост британског представника у Србији генералног конзула Лонгворта и замолио је британског представника да пренесе британском министру спољних послова да размисли о слању неког млађег дипломате у Србију. Британски отправник послова је истакао да је кнез Милан у Цариграду примљен код султана и цариградског дипломатског тела с највећим почастима.⁸²⁶

Припремајући се да напусти Цариград, кнез Милан се поздравио са свим амбасадорима и посетио Српску агенцију. Посебно се опростио с руским и аустроугарским амбасадором и отправником послова Британске амбасаде. Кнез је

⁸²¹ Исто, бр. 86, 18/30. април 1874; Телеграф је стигао после телеграма о дочеку кнеза у Варни па је тако и објављен.

⁸²² Исто, бр. 85, 17/29. априла 1874.

⁸²³ Исто, бр. 87, 19. април/1. мај 1874.

⁸²⁴ Исто, бр. 88, 20. април/2. мај 1874.

⁸²⁵ Исто, бр. 92, 26. април/8. мај 1874; Исто, бр. 94, 29. април/11. мај 1874; Исто, бр. 95, 30. април/12. мај 1874; TNA, PRO, FO/78, 2330, Sidney Lockok to Lord Derby, 1st of May 1874.

⁸²⁶ TNA, PRO, FO, 78/2330, Sidney Lockok to Lord Derby, 7th of May 1874.

чекао још и опроштајну аудијенцију код султана заказану за следећи дан. Филип Христић није кренуо с кнезом из Цариграда.⁸²⁷

У разговору с британским отправником послова кнез Милан је изјавио да иако је био љубазно примљен код султана, турских министара, великог везира и читавог дипломатског кора, у ствари, био је изигран. Узалуд је чекао да Порта закључи с њим питање железнице и Малог Зворника. Питање железнице било је решено, али се појавио проблем финансирања изградње железнице које ће српска влада морати сама да реши. Што се тиче другог питања, кнез Милан је истакао да је питање Малог Зворника од велике националне важности за његову државу. Добио је само неодређене и контрадикторне одговоре. Велик везир је спречио кнеза Милана да разговара са султаном о том спорном питању. Српски народ ће то протумачити да је због тако велелепног пријема на Порти занемарио народне интересе. Кнез Милан је истакао да је решио да на сутрашњој аудијенцији код султана сам помене питање Малог Зворника. Сидни Локок је навестио кнезу Милану да би, да је амбасадор Елиот у Цариграду, он могао да разговара са султаном о решењу српског националног питања, али британски отправник послова није, због свог положаја, био у могућности да то учини. Кнез Милан је на то одговорио да он од султана жели јасан одговор, да или не. У том случају, чак и да добије негативан одговор, није морао да се врати у Србију и да каже да је провео две недеље у Цариграду, видео султана три пута, а да питање Малог Зворника није ни поменуо. Кнез је желео да може свом народу да каже: „Урадио сам најбоље што сам умео. Сам сам питао султана, и то је био његов одговор“. Тако би Србија знала шта може да очекује од Турске и прилагодиће према томе своју спољну политику. Кнез је закључио да је видео довољно од земље коју напушта. Људима који су се налазили на власти није се могло веровати, били су неискрени и корумпирани. Сви су гледали само своје интересе и чували свој положај, учествовали су у свакој интриги дворског харема само да би заслужили наклоност султана. Није их много занимало што народ њихове земље пати, што је војска остављена девет месеци без плате или државни службеници без било какве врсте прихода. Државне финансије биле су потрошене и опљачкане, али то је било заборављено док су њихови џепови били пуни.

⁸²⁷ *Србске новине*, бр. 97, 2/14. мај 1874; Исто, бр. 99, 4/16 мај 1874.

Британски отпавник послова је приметио да се такав став кнеза Милана према Турској, који ће он пренети својој влади у Београду, може оценити као тачан и не може се оспорити.⁸²⁸

Не одобравајући одлуку кнеза Милана да самостално од султана затражи Мали Зворник за Србију, Сидни Локок је отишао да разговара с Јованом Мариновићем. Њему је препоручио да преговоре о Малом Зворнику настави Филип Христић, српски представник у Цариграду. Мариновић је, међутим, сматрао да је одлука кнеза добра и подржавао ју је.⁸²⁹

Чим је кнез Милан напустио Цариград, султан је сменио Решид-пашу. Британски отпавник послова је приватно посетио смењеног министра да би сазнао разлог његовог отпуштања. Решид-паша је отпуштен јер је дозволио кнезу Милану да се обрати директно султану и постави отворено питање о уступању Малог Зворника Србији. Велики везир и министар иностраних дела препоручили су кнезу Милану да не помиње питање Малог Зворника султану, али кнез није послушао њихов савет. Султан је био незадовољан што је кнез припајање Малог Зворника Србији представио као своје право. Султан је одговорио да су сва српска права била испуњена предајом београдске тврђаве Србији. Међутим, кнез Милан је истрајао у свом захтеву и султан му је одговорио да ће препоручити да се његови министри позабаве овим питањем после кнежевог одласка, али је истакао да не верује да ће они на ово питање гледати другачије него сам султан. Кнез Милан је тим отвореним захтевом показао да његова посета није била организована да би одао почаст султану, наго да би видео какве би нове уступке могао да добије од свог сизарена. По мишљењу Сиднија Локока, да се кнез Милан суздржао од отвореног постављања питања Малог Зворника и да је посета задржала само свој свечани карактер, Филип Христић би касније у преговорима могао да искористи позитивне стране кнежевог доласка и реши позитивно спорно питање. Овако Христић је, по кнежевом одласку само могао безуспешно да приведе своју мисију крају јер је кнез својим отвореним захтевом изазвао велико незадовољство султана. Више није било шансе да Христић успешно заврши своју мисију.⁸³⁰

⁸²⁸ TNA, PRO, FO78/2330, Sidney Locock to Lord Derby, 15th May 1874.

⁸²⁹ TNA, PRO, FO 78/2330, Sidney Lockok to Lord Derby, 15th of May 1874.

⁸³⁰ TNA, PRO, FO 78/2330, Sidney Lockok to Lord Derby, 18th of May 1874.

Локок је одмах отишао да посети великог везира да би истакао да Британска амбасада није имала ништа с одлуком кнеза да отворено султану постави питање уступања Малог Зворника Србији. Истакао је да је кнез овим чином потпуно уништио добар ефекат који је његова посета у првом тренутку изазвала у Цариграду и довела до великог незадовољства султана. Велики везир је кнеза Милана у разговору назвао „умоболним дечаком“. После неуспешне посете султану кнез Милан је пришао великом везиру и рекао му да Србија неће више бити у тако пријатељским односима с Турском због султановог одбијања да испуни српски захтев. Велики везир је сумњао да су француски амбасадор и генерал Игњатијев подржали кнеза да изврши тај одлучан корак.⁸³¹

После посете великом везиру Локок је посетио Филипа Христића. Христић је био лоше расположен, депресиван и забринут. Желео је да убеди британског отправника послова да је кнез Милан учинио најбоље када је отворено говорио са султаном о питању Малог Зворника. Христић је тврдио да нису тачне гласине да је султана наљутио отворени захтев кнеза Милана. Кнез је са султаном говорио на најучтививији начин с највећим поштовањем. Кнез се султану обратио с молбом да му његов сизарен учини услугу. Султан није био увређен и обећао је да ће дати инструкције својим министрима да размотре питање уступања Малог Зворника Србији. Султан је наставио да пријатељски разговара с кнезом. По Христићу, кнез је тај корак учинио у најбољој намери. Српски народ је очекивао од кнеза да учини нешто по питању Малог Зворника и кнез Милан је веровао да је учинио најбоље што је умео.⁸³²

По одласку из Цариграда кнез Милан се у Србију вратио преко Букурешта, где се сусрео са кнезом Карлом I. Поздравили су га сви румунски министри. Кнез је посетио гроб своје мајке кнегињице Марије, а онда неколико дана продужио посету Румунији боравећи на свом имању.⁸³³

По повратку Хенрија Елиота на дужност из Србије је стигло писмо од кнеза Милана у коме се он извињавао због несрећног корака који је учинио отворено говорећи са султаном о Малом Зворнику. Истовремено, велики везир је

⁸³¹ TNA, PRO, FO 78/2330, Sidney Lockok to Lord Derby, 18th of May 1874.

⁸³² TNA, PRO, FO 78/2330, Sidney Lockok to Lord Derby, 18th of May 1874.

⁸³³ *Србске новине*, бр. 100, 6/18. мај 1874.

обавестио Хенрија Елиота да сматра да Мали Зворник нема стратешки важну позицију за Турску.⁸³⁴

Отворени корак кнеза Милана код султана, мада користан за популарност кнеза у народу, довео је до неуспеха Христићеве мисије која је коначно прекинута 20. јуна 1874. године. Христић се вратио у Србију да би преузео своје дужности на положају министра просвете и црквених дела у влади Јована Мариновића.⁸³⁵

Служба до 1877. године

Због компликоване проблематике која прати Велику источну кризу 1875–1878. године, босанско-херцеговачки устанак и неразјашњену Христићеву улогу у овим историјским догађајима, у овом делу потребан је један обимнији увод.

Владу Јована Мариновића у чијем саставу је Филип Христић био министар просвете и црквених дела наследила је влада Аћима Чумића која је трајала од 7. децембра 1874. године до 3. фебруара 1875. године.⁸³⁶

Чумићева влада поднела је оставку већ 1. фебруара 1875. године. Кнез Милан је прихватио оставку министра иностраних дела Милана Пироћанца и министра финансија Љубомира Каљевића.⁸³⁷

Међутим, 3. фебруара кнез Милан је уважио оставку Чумићеве владе.⁸³⁸

Босанско-херцеговачки устанак 1875. године избио је прво у пограничним градовима углавном насељеним српским трговачким становништвом. Велики трговачки промет преко границе омогућавао је богаћење народа. Босански трговци били су ослобођени закупа десетине – турског пореза у природи. У односу на сељаке могли су да узимају порез у закуп. Откупљујући десетину од сеоских производа, босански трговци су успели да стекну почетни капитал. Трговци су путовали ван Босне, најчешће воденим путем у Србију, Беч, Трст, Лајпциг и у далматинске градове. Из Аустрије су увозили индустријске производе, а из Босне извозили сировине. Из тих крајева доносили су и слободарске идеје.

⁸³⁴ TNA, PRO, FO 78/2331, Sir Henry Eliot to Lord Derby, 11th of June 1874.

⁸³⁵ *Србске новине*, бр. 127, 10/22. јун 1874.

⁸³⁶ *Владе Србије 1805–2005*, 127–129.

⁸³⁷ *Србске новине*, бр. 15, 20. јануар/1. фебруар 1875.

⁸³⁸ Исто, бр. 17, 22. јануар/3. фебруар 1875.

Трговцима је посебно тешко падало ометање српских школа и црквених општина. Турска влада је покушала да укине самосталне српске општине које су се бринуле о школама и црквама 1874. године. Српски трговци су у босанско-херцеговачким општинама водили рачуна о просветној политици и овај став турских власти их је директно угрозио. Турци су забранили оснивање нових општина и тиме спречили даљи развој српске просветне аутономије.

Долазило је и до сукоба између муслиманских и српских трговаца јер су ојачали Срби представљали конкуренцију за муслимане. Суштина побуне међу новонасталим грађанским српским слојем у Босни била је „несигурност живота и власништва и недостатак политичких слобода“.

Трговци се у политичком погледу окрећу ка Србији и њеној влади. Из редова трговаца стварају се српске националне организације које су тежиле да се уједине са Србијом у једну државу. Тако се босанско-херцеговачки покрет везао са српски национални покрет.

Пред сам почетак устанка у Босни и Херцеговини почеле су да се стварају тајне националне организације. Политичке и социјалне основе на којима су почивале ове организације биле су припремање устаничких чета као војног додатка Српско-турском рату и окупљање босанских бегова и њиховог помирења са сељачком рајом.

Социјални положај и политичке идеје које се јављају код босанског и херцеговачког народа представљају предисторију босанског устанка. Турским системом у Босни и Херцеговином нису били незадовољни само сељаци и грађани. Аутохтоно муслиманско племство, такође, није било задовољно феудалним системом у Босни.

Династичко ривалство између Србије и Црне Горе спречавало је сарадњу две кнежевине у националном покрету Босни и Херцеговини.⁸³⁹

Покрет народа у Босни и Херцеговини 1875. године изазвао је кризу Источног питања. Устанак у Херцеговини избио је у време владе Данила Стефановића. Српска влада је одмах заузела став да устанак има пресудан значај за остварење српских националних циљева. Међутим, српски кнез је био неодлучан због противљења великих сила. Сама влада у кнежевом одсуству није

⁸³⁹ Милорад Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд, 1996, 47–92.

умела да заузме одлучан став према устанку. Добровољачке чете су се формирале без одобрења владе и кнеза.

Устанак је избио у Невесињу јула 1875. године, у јужном делу Херцеговине, на граници са Црном Гором. У Босни је избио у августу исте године.⁸⁴⁰

Чим је почео устанак, кнез је отпутовао у Аустро-Угарску и то је одредило даљи званичан став Србије. Србија под утицајем кнеза Милана није била сигурна да треба да улази у рат против Турске. Међутим, и кнез и влада су одмах почели да шаљу у Херцеговину и помоћ и добровољце.

Аустро-Угарска је после избијања устанка одлучила да своју политику усмери ка преузимању контроле над Босном и Херцеговином од Турске, о чему су већ дуго мислили њени водећи политичари. Аустро-Угарска је одмах одбила могућност да побуњене турске провинције припадну Србији и Црној Гори. Аустро-Угарска политика представљала је страх од јужнословенског покрета. Непромењљив став аустроугарске политике био је да се не сме дозволити стварање јужнословенске државе на границама Двојне монархије. Овакав став Аустро-Угарске остао је непроменљив до решења на Берлинском конгресу 1878. године. Држање Аустро-Угарске у Источној кризи 1875. године одредило је европску политику према устанку у Босни и Херцеговини.

Цело Источно питање⁸⁴¹ 1875. године може се свести на спречавање остварења српске јужнословенске националне и спољне политике – уједињења јужних Словена на Балкану у јединствену државу. Тројецарски савез⁸⁴² је Србији и Црној Гори саветовао неутрално држање. Аустро-Угарска је захтевала турску реформну акцију у Босни и Херцеговини.

⁸⁴⁰ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. 1 (Први рат), Београд, 1896, 22–24.

⁸⁴¹ За улогу Велике Британије у Источном питању види: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007, 131–359.

⁸⁴² Тројецарски савез је био нестабилан савез три цара - руског цара Александра II, аустријског цара Јозефа I и немачког цара Вилхема I. Први пут је склопљен 1873. године на иницијативу Бизмарка као покушај да се одржи равнотежа сила у Европи, да се одржи status quo и избегне рат. Савез се први пут распао већ 1875./1878. године у време Велике источне кризе због територијалних размирица на Балкану пошто се Аустро-Угарска плашила да ће руска подршка Србији допринети распиривању националистичких тенденција међу словенском популацијом. Русија се такође плашила да ће панславистичке тенденције превише ојачати. Двојни савез између Аустро-Угарске и Немачке поново је склопљен 1879. године а 1882. године им се прикључила Италија.

Руска званична политика је поручивала Србији да не улази у рат. Српска јужнословенска политика била је осуђена на пропаст под притиском великих сила које су тежиле да остваре своје интересе. Устанак се није слагао с руском званичном политиком.⁸⁴³

Кнез Милан је јула 1875. године испросио руку Наталије Петровне Кешко, Рускиње православне вере, ћерке руског племића и спахије.⁸⁴⁴

Аустро-Угарска је постепено мењала свој став. Србија и Црна Гора су се обавезале да не учествују у устанку и да устанике препусте саме себи. Међутим, у Србији се већ било раширило ратно расположење. Добровољци су се прикупљали и транспортовали на границу уз одобрење српске владе. Због неспоразума с кнезом, влада Данила Стефановића је поднела оставку.

Кнез се, међутим, колебао између „отворене акције коју је захтевала српска јавност и неутралности коју су му саветовале велике силе“. У интересу кнеза Милана није било је да се устанак угуши без активног учешћа Србије.

Кнез је позвао Мариновића, Ристића и Грујића који су се налазили у иностранству у нади да ће саставити коалиционо министарство – будуће „акционо министарство“. Покрет у источној Босни био је организован из Србије. Прелаз српских чета преко границе покренуо је источнобосански народ на устанак. Међутим, народ на босанској граници око Вишеграда није се масовно прихватио оружја. Устанак се није ширио даље од границе.⁸⁴⁵

Устанак је почео на северној страни сељачким бунама и проширио се на јужне делове Босне. Средњи део Босне није учествовао у устанку. Устанак је избио као буна хришћанских сељака с циљем да остваре своја права.

Први организовани напад на устанике организовали су босански муслимански бегови, што је довело до тога да се устанак у Босни претвори у верски сукоб.⁸⁴⁶

Влада Данила Стефановића поднела је оставку 4/16. августа 1875. године. Коначно је кнез сменио владу 19/31. августа 1875. године. За следећег министра

⁸⁴³ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 138–149; Benedict H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Oxford, 1937, 100–137; 177–195.

⁸⁴⁴ *Србске новине*, бр. 165, 25. јул/6. август 1875.

⁸⁴⁵ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 127–133; 150–153; В. Н. Sumner, *nav. delo*, 177–195.

⁸⁴⁶ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 127–138.

представника изабран је Стевча Михаиловић, за министра иностраних дела Јован Ристић – тзв. „прво акционо министарство.“⁸⁴⁷

Скупштина за 1875. годину отворена је 15. августа 1875. годину. Кнез је у беседи⁸⁴⁸ којом је отворио Скупштину нагласио да Турска гомила војску на границама Србије, али се кнез надао измирењу са Турском уз интервенцију Великих сила, објавио је промену мистарства и своју веридбу са Наталијом Петровном.⁸⁴⁹

У свом одговору на кнежеву адресу⁸⁵⁰ посланици су истакли да је српски народ спреман да „заштити своју отаџбину, да одбрани своју слободу, да очува тековину великог Милоша и наших дедова“. Скупштина је изразила своју спремност да помогне босанско-херцеговачким устаницима. Посланици су се залагали за развитак уставних институција, већу министарску одговорност, „преображај законодавства у духу живота народног и његових потреба“ и упрошћавање судства и администрације.⁸⁵¹ На основу ове две адресе, може се закључити, као што је већ познато, да се Кнежевина спремала за рат с Османским царством.

Прво акционо министарство наставило је да помаже устанике. Ристић је био мишљења да је српски народ у Босни тежио да се уједини с Кнежевином Србијом. Показало се да је Ристић био у праву пошто су устаници прогласили на четири места уједињење Босне са Србијом на Видовдан 26. јуна 1876. године. Устаници су положили заклетву верности кнезу Милану. Ово је представљало проширење идеје о присаједњењу Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори.⁸⁵²

Српска политика није подржавала револуционарни начин борбе за ослобођење. Устанак је видела само као легалан начин да реши питање ослобођења српског народа у турским областима. Србија је водила и различите врсте дипломатске борбе у корист босанско-херцеговачких устаника.

⁸⁴⁷ *Србске новине*, бр. 184, 19/31. август 1875; *Владе Србије*, 132–134.

⁸⁴⁸ *Скупштинске беседе краља Милана*, 42 – 44.

⁸⁴⁹ *Србске новине*, бр. 193, 30. август/12. септембар 1875; *Скупштинске беседе краља Милана*, 34 – 36.

⁸⁵⁰ *Скупштинске беседе краља Милана*, 36 – 40.

⁸⁵¹ *Србске новине*, бр. 201, 10/22. септембар 1875.

⁸⁵² Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 471; Милорад Екмецић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд, 2007, 285–286.

Српска скупштина за 1875. годину дошла је до закључака да Србија не може да остане равнодушна према устанку у Босни и Херцеговини и да устанике треба да потпомаже у складу са својим могућностима. Кнез је одбио да потпише ове одлуке, и то је довело до пада Акционог министарства 4. октобра 1875. године.

Никола Крстић је у свом *Дневнику* забележио да је крајем септембра 1875. године, када је Стевча Михаиловић поднео оставку после месец дана, приликом промене владе Милан Пироћанац позван у конак да учествује у саветовању о новом министарству. Био је један од главних кандидата за ново министарство. Говорило се да је кнез имао намеру да формирање министарства понуди Николи Христићу. Међутим, као председници владе помињали су се и Филип Христић, Ђорђе Ценић и Аћим Чумић.⁸⁵³

Из оваквих вести Николе Христића може се извући закључак да је Филип Христић иако министар на расположењу био близак владајућим круговима на почетку умешаности Србије у устанак у Босни и Херцеговини. То потврђују и његове мисије у Црну Гору.

Влада Стевче Михаиловића и Јована Ристића поднела је оставку 26. септембра/8. октобра 1875. године.⁸⁵⁴ Наследило га је министарство Љубомира Каљевића.⁸⁵⁵

Каљевић је постављен за следећег председника владе 27. септембра 1875. године. Крстић није предвиђао да ће ова влада дуго остати на власти. Крстић саркастично примећује да је до тада у Србији било 45 бивших министара и сви су још увек живи. Ову владу је Крстић оценио као „слабу и преслабу како изнутра, тако и споља“.

Каљевићева влада је обуставила пребацивање добровољаца, престала је јавно да помаже устанике, али је то чинила тајно.⁸⁵⁶

Међутим, ова влада је и довршила припрему српске војне организације и оружја. Уобличио је и унутрашње реформе у Србији: „личну безбедност, слободну штампу, слободу састанака и друге народне слободе“. У унутрашњој

⁸⁵³ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 298.

⁸⁵⁴ *Владе Србије 1805–2005*, 132–135.

⁸⁵⁵ *Србске новине*, бр. 215, 26. септембар /8. октобар 1875.

⁸⁵⁶ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 153–156.

политици влада је уводила слободоумне установе у Кнежевини, а у спољашњој политици снабдевала је устанике оружјем и муницијом.⁸⁵⁷

Кнез је тражио против својих министара помоћ страних конзула чиме је показао своју слабу власт у земљи.

Кнез Милан се оженио кнегињом Натлијом 5/17. октобра 1875. године.⁸⁵⁸ Никола Крстић примећује да се кнез оженио кнегињом Наталијом у тешком тренутку за Кнежевину.

Кнез се у Скупштини лично заложиио да се одустане од уласка у рат.

Новембра 1875. године Филип Христић је послат у Црну Гору, што је у Кнежевини тумачило као да ће доћи до рата. Крстић је, такође, навео да је чуо у чаршији да ће Христић поново бити послат у Цариград, а да ће Магазиновић бити враћен за Београд.⁸⁵⁹

У периоду од октобра 1874. године до октобра 1875. године, Филип Христић је био министар на расположењу. У октобру 1875. године кнез Милан га је послао у Црну Гору на Цетиње да покуша да сазна какви су ставови кнеза Николе према заједничкој акцији Србије и Црне Горе у босанско-херцеговачком устанку. Кнез Никола је желео да учествује у заједничком подухвату према Турској, али је одлучено да се напад одложи за следеће пролеће и да се у међувремену помогне устаницима да задрже своје положаје према турској војсци. Обновљени су пријатељски односи између Србије и Црне Горе. Ако би био постигнут договор између Србије и Црне Горе, после успостављања управе две кнежевине над Босном и Херцеговином, Црна Гора би преузела Херцеговину, а Србија Босну с тим да би Турска задржала сизаренство над тим земљама.⁸⁶⁰

По повратку из Црне Горе кнез Милан је дозволио Филипу Христићу да од 25. новембра/7. децембра може да прими и носи орден I класе Данила I за независност Црне Горе, „који му је Његова светлост књаз црногорски благоволео подарити“.⁸⁶¹

⁸⁵⁷ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 62–63; 83.

⁸⁵⁸ *Србске новине*, бр. 222, 5/ 17. октобра 1875.

⁸⁵⁹ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 298–302.

⁸⁶⁰ Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, Cambridge, 1939, 80; М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 252; АС, МИД–ПО, мфр. 34, Ф. Христић–Ђорђу Павловићу, 24. новембар/6. децембар 1875.

⁸⁶¹ *Србске новине*, бр. 268, 1/12. децембар 1875.

Филип Христић је у поменутом посланству кнезу Николи однео, као посебни повереник кнежев, писмо кнеза Милана у коме је Обреновић обавестио црногорског кнеза о ступању у брак с кнегињом Наталијом. Кнез Никола је послао кнезу Милану своје искрене честитке и најлепше жеље у будућем брачном животу.⁸⁶²

Децембра 1875. године Филип Христић је поново покушао да састави владу, али није имао успеха.⁸⁶³

Покушај да се обједине све струје у устанку, па чак и да се укључи чета Петра Мркоњића (Карађорђевића) у заједничке војне снаге које би могле да освоје одређени део босанске територије доживео је неуспех. Српски национални покрет није био довољно зрео за велики устанак.⁸⁶⁴

Реформски рад турских власти у Босни имао је пресудан значај за устанак. Турска влада је прогласила неки облик банкротства 12. октобра 1875. године. Тиме је царевина изгубила поверење великих сила. Реформе су биле усмерене ка правилној расподели пореза и његово правилно сакупљање и ка увођењу модерног судског система. Андријашијева нота – предлог реформи у турским провинцијама представљала је покушај да европске силе дају подршку турским реформским пројектима у Босни. Међутим, реформа је штетила устанку јер га је сводила на побуну турске раје. Због тога се против реформи одмах појавио отпор.⁸⁶⁵

Демонстрације српског народа испред аустроугарског посланства на Цвети 1876. године показале су да се ратно расположење у земљи све више шири.⁸⁶⁶

Априла 1876. године кнез Милан је прихватио оставку министарства Љубомира Каљевића и именовано нову владу, чији је председник био Стевча Михаиловић, а министар иностраних дела Јован Ристић – друго акционо министарство.⁸⁶⁷

Када је у Руској дипломатији на истоку сазрело мишљење да се питање устанка у Босни и Херцеговини може решити уз успостављање аутономије у ове

⁸⁶² Исто, бр. 272, 5/17. децембар 1875.

⁸⁶³ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2, 302.

⁸⁶⁴ М. Екмеџић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 171–186.

⁸⁶⁵ Исто, 194–213.

⁸⁶⁶ *Србске новине*, бр. 73, 1/12. април 1876.

⁸⁶⁷ Исто, бр. 89, 24. април/6. мај 1876; *Владе Србије 1805–2005*, 138–141.

две турске провинције, сазван је састанак великих сила у Берлину. Берлински меморандум објављен је 12. маја 1876. године. Садржао је захтев за двомесечно примирје. Није испуњен основни захтев српских сељака – додељивање трећине земље босанских бегова српским сељацима. Британска влада је одбила Берлински меморандум, чиме је дала извесну подршку руској политици умереној ка успостављању аутономије у побуњеним провинцијама. Русија је, такође, била вољна да се истовремено задовоље захтеви Црне Горе за добијање неколико суседних срезова и излаз на море и захтев Србије за Малим Зворником.⁸⁶⁸

Ситуација је постала сложенија због побуне у Цариграду. Под вођством религиозних група софта турски народ збацио је у ноћи 29/30. маја 1876. године султана Абдула Азиза и на престо је доведен неспособни Мурат V. Овим потезом ојачан је утицај Велике Британије и патриотске турске странке на Порти.⁸⁶⁹

Поновним доласком на власт Акционог министарства 24. априла/6. маја – 7/19. децембра 1876. Године,⁸⁷⁰ настављени су напори које је започео Филип Христић за остварење заједничке акције Србије и Црне Горе у босанско-херцеговачком устанку.

У скупштинској адреси јуна 1876. године,⁸⁷¹ годину дана после избијања босанско-херцеговачког устанка, десет дана пре објаве рата Турској, кнез Милан је изјавио да је „рат између српског народа и османске порте постао неизбежан“. Кнез је изјавио да је Србија спремна да пође у рат да би се задовољиле неопходне потребе српског народа и српске браће на истоку и због потребе да се успостави општи мир. Кнез Милан је нагласио да ће у рат са Србијом заједно поћи и Црна Гора, становници Херцеговине и Босне. Кнез је чак очекивао подршку Бугара и Грка.⁸⁷²

Кнез је пре објаве рата покушао да организује још једну мировну мисију. Објавио је великом везиру да је спреман да пошаље специјалног посланика у Цариград да покуша поново да покрене преговоре с Портом. Ова мисија имала је задатак да покуша мирним путем да реши проблем босанско-херцеговачког

⁸⁶⁸ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 245–250.

⁸⁶⁹ Ненад Урић, *Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата (1876)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 6 (2009), 131.

⁸⁷⁰ *Владе Србије 1805–2005*, 138–141.

⁸⁷¹ *Скупштинске беседе краља Милана*, 48–50.

⁸⁷² *Србске новине*, бр. 135, 20. јун/2. јул 1876.

устанка. Јован Ристић је као министар иностраних дела предложио да кнез Милан пошаље писмо великом везиру у којем би предложио султану да „овласти Србију да уђе са војском у Босну, да у њој уведе ред на основу равноправности за све вере и народности, да прими над њом управу, али да је задржи под сизаренством Портиним“ у истом статусу у којем се налазила Кнежевина Србија. Предложено је Црној Гори да и она покуша да мирним путем побољша положај Хецрцеговине. За изванредног посланика изабран је Филип Христић због свог познавања цариградске дипломатије и политике.

Кнез је, међутим, био против Ристићевих мировних напора и пројекат поменуто мисије одбио је јавно на министарској седници. Кнез је већ прихватио ратоборно расположење свога народа. Он је Ристићев план за контролу Босне желео да оствари „успешним ратом“. Христићева мисија је доведена у питање. Ристић је истакао да је та мисија била потребна да би се исцрпла сва мировна средства која су се налазила Кнежевини на располагању. Ристић је тежио да не угрози међународни положај Србије и јасно покаже да је Турска својим одбијањем српске мировне понуде изазвала рат.

Ни Црна Гора није пристала на предлог Србије да спроведе мировну мисију у Цариграду. Кнез Никола се није слагао ни с могућношћу да се мировна понуда пошаље телеграфски. Међутим, енглески посланик је преко српског заступника у Цариграду јавио Ристићу да Христића нису желели ни да приме у Цариграду. Тако је Христићева мировна мисија пропала у самом зачетку и Ристић је одустао од свог плана.⁸⁷³

Овде се може напоменути да је кнез Михаило непосредно пред своју насилну смрт, пре него што је кренуо у рат против Османске царевине, променио своје намере када му је аустроугарски канцелар Андријаши понудио да мирним путем уз помоћ Аустро-Угарске стекне контролу над Босном. Међутим, кнеза Милана је ухватила ратна грозница и он је решио да одустане од сваке могућности мирног решења у Босни. Он је сада био у истом расположењу као кнез Михаило пред добијање тврђава од Османске империје 1868. године. Међутим, Порта је одбијала и да размотри могућност предаје Босне Србији

⁸⁷³ АС МИД–ПО, мфр. 38, Ј. Ристић–заступнику Србије у Цариграду, 15/27. јун 1876; Н. Урић, *нав. дело*, 137.

мирним путем, као што је предала тврђаве. Кнезу Милану је једино преостало да пође у рат да би остварио своје циљеве.

Кнез је српску ноту послао преко посебног курура српском изасланику у Цариграду. Сваки помен посебне мисије је изостављен. Кнез Милан је обавестио Порту да ће уз помоћ српске војске покушати да умири стање у Босни. Замолио је Порту да повуче пљачкашке чете и тако помогне кнежевим напорима и омогући одржање целокупности Царевине.⁸⁷⁴

Иако је ово била објава да ће се Србија умешати отворено у босанско-херцеговачки устанак, нота је била веома вешто састављена. Британски отправник послова у Цариграду, известио је амбасадора Елиота да је нота била написана у помирљивом тону, да је кнез Милан изјавио да страхује за одбрану своје Кнежевине због присутности великог броја турских трупа у Босни и Херцеговини. Кнез Милан је нагласио да српске намере нису биле непријатељске, Кнежевина је свој опстанак заснивала на јединству Османске империје. Кнез је најавио да ће ускоро у Цариград послати посебног изасланика који ће пренети даља уверења о мирољубивим осећајима и пријатељским намерама Србије према порти.⁸⁷⁵

Британска дипломатија је, такође, препоручивала да и кнез Никола пошаље посланика у Цариград који би из Црне Горе пренео честитке новом султану с истим помирљивим ставом какав је показао кнез Милан.⁸⁷⁶

Генерал Алимпић је послат да склопи коначан уговор о савезу с Црном Гором у мају 1876. године. Преговори су завршени у јуну 1876. године и рат је почео десет дана касније. Покушај склапања споразума с Румунијом и Грчком није имало успеха. Српска влада је великом везиру послала ноту тражећи да јој Турци мирно предају Босну и Херцеговину. Ратна прокламација је прочитана на Делиграду 30. јуна/12. јула 1876. године.⁸⁷⁷

Босански устаници су прогласили уједињење са Србијом на четири месеца. Циљ рата и босанског устанка био је да се босанске области у којима живе Срби

⁸⁷⁴ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 90–111.

⁸⁷⁵ TNA, PRO, FO 78/2459, A. Janison to Ambassador Eliot, 10th of June 1876.

⁸⁷⁶ TNA, PRO, FO 78/2459, Ambassador Eliot to Lord Derby, 14th of June 1876.

⁸⁷⁷ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 253–256; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 1–93.

присаједине Србији и да се тако оствари уједињење и ослобођење српског народа на Балканском полуострву.⁸⁷⁸

Цариградске дипломате биле су уверене да ће Србија напасти Турску у сваком случају, једино је генерал Игњатијев изразио супротно мишљење. Међутим, амбасадор Елиот је сумњао да би Србија изазвала улазак турске војске у Кнежевину. Битански амбасадор је нагласио да су Турци били уверени у свој успех.⁸⁷⁹

Велики везир је известио британског амбасадора да је кнез Милан преко српског агента Косте Магазиновића послао Порти листу жалби против понашања османске војске на српској граници. Истовремено је изложио све предности које би Османска царевина имала када би контролу Босне препустила Србији и колико би то побољшало положај хришћана у Царевини. Кнез Милан је објавио Турској да ће српска војска ући у Босну и Херцеговину да би умирила побуњено становништво. Британски амбасадор је ово протумачио као објаву рата, али када су га Турци питали за савет шта да одговоре на ову ноту, рекао је да не може да им препоручи одговарајући одговор. Елиот је закључио да би турска војска умирила побуну и без мешања српске војске.⁸⁸⁰

Црна Гора је Турској објавила рат 2. јула 1876. године.

Приближавање руског и енглеског становишта према положају Босне и Херцеговине довело је Аустро-Угарску у неповољну позицију. Намера Аустро-Угарске да стави Босну и Херцеговину под своју контролу тиме је била угрожена. Због тога је одржан састанак царева, руског и аустроугарског у Рајхштагу. На том састанку је одлучено да се задржи статус кво ако рат Србије и Црне Горе не успе. Ако рат буде успео, предвиђена је деоба турске територије. Србија би добила Вишеград и Мали Зворник, црногорској војсци је забрањено да уђе у Херцеговину. Аустро-Угарска је успела да добије обећање од Русије да она неће подржати стварање јужнословенске државе на границама Хабзбуршке монархије.

⁸⁷⁸ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 256–262.

⁸⁷⁹ TNA, PRO, FO 78/2460, Ambassador Eliot to Lord Derby, 24th of June 1876; ,

⁸⁸⁰ TNA, PRO, FO 78/2460, Ambassador Eliot to Lord Derby, 30th of June 1876; NA, PRO, FO, 78/2460, Ambassador Eliot to Lord Derby, 1st July 1876.

Европска дипломатија била је обавештена само о томе да два цара остају у савезу и проглашавају начело немешања у постојећем стању. Овај став је умирио Енглезе који су страховали од могућности општег рата.

После споразума из Рајхштага српска влада је обавештена да не рачуна на освајање Босне. Устанак је упркос томе што је проглашен за део српско-турског рата остао буна босанске раје, а не народноослободилачки национални покрет. Српске трупе су на свим правцима заустављене или враћене назад.⁸⁸¹

Августа 1876. године српска војска је доживела пресудан пораз у јужној Босни. Примирје је закључено одлуком српске владе која је прекинула ратне операције. После окончања српско-турског рата решено је да се подручје Босне и Херцеговине да на управу Аустро-Угарској царевини. Такође, Србији је показано да не може да рачуна на подршку Русије.⁸⁸²

Међутим, устанак у Босни и Херцеговини се наставио и задржао свој карактер сељачке буне. Пораз Србије је ипак изазвао политичку кризу међу устаницима. Од тада су у Источној кризи су почеле припреме за Руско-турски рат.

Дошло је и до промене на турском престолу пошто је на престо 1. септембра 1876. дошао Абдул Хамид. После пораза српске војске на Ђунису између Србије и Турске уз интервенцију великих сила успостављено је двомесечно примирје. Примирје је ступило на снагу 21. септембра /1. октобра 1876. године. До тада рат је трајао четири месеца. У земљи је завладало уверење да рат не може да се настави с успехом.⁸⁸³

Преговори о примирју и објава Другог рата⁸⁸⁴

На предлог британске владе, сазвана је конференција представника великих сила у Цариграду. Основни предлози били су утврђивање статуса кво за Србију и Црну Гору, административна локална аутономија за Босну и Херцеговину и даље реформе феудалног система. Примирје је продужено до марта 1877. године. У време првог састанка у Цариграду турска влада је

⁸⁸¹ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 276–281.

⁸⁸² Исто, 285.

⁸⁸³ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 206.

⁸⁸⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 95–158.

прогласила увођење устава у Османској империји. Због немогућности усаглашавања гледишта према реформама у Босни и Херцеговини конференција се распала 18. јануара 1877. године. То је још више повећало могућност за избијање Руско-турског рата.

Између Русије и Аустро-Угарске потписана је тајна конвенција 15. јануара 1877. у Будимпешти. Овим се аустроугарска влада обавезала да окупира Босну и Херцеговину осим дела између Србије и Црне Горе. Дефинисани су и делови Бугарске који ће припасти Русији. Поновљен је договор да се неће омогућити стварање једне јужнословенске државе на границама Хабзбуршке монархије.

Јован Ристић је као министар спољних послова приватно обавестио Филипа Христића да је наименован да учествује у ванредној мисији у Цариграду 31. јануара 1877. године. Циљ мисије били су преговори с Портом за закључење мира после рата 1876. године. У мисију с Христићем ишли су још и Димитрије Матић и Алекса Пачић као драгоман.⁸⁸⁵

Никола Крстић напомиње да би Јован Ристић ишао у мисију у Цариград ако су преговори о миру приведени крају. Међутим, пошто је још било ствари о којима је било потребно да се преговара, Јован Ристић је послао Филипа Христића. Британски конзул Вајт је препоручио да се у Цариград пошаље Христић. Пошто је британски конзул био послат у мисију у Техеран, путовао је са српским посланством до Цариграда. У Србији се претпостављало да ће мир, свакако, бити закључен. Крстић је истакао да је због несигурности у земљи неопходно да се мир што пре закључи.⁸⁸⁶

Посланици који су били одређени да крену на преговоре с Портом о закључењу мира са Србијом кренули су из Београда на Сретење, 2/15. фебруара 1877. године. С њима је ишао и Петеф-ефендија, посланик Порте. Путовали су државним паробродом *Делиград*. По Крстићу, влада Стевче Михаиловића није имала пуно поверење у Филипа Христића па је зато с њим послала и Димитрија Матића „као неку контролу“. Међутим, Крстић је проценио да су оба посланика „врло плашљиви, без енергије, без самосталности, попустљиви према првим импресијама, а уз то ниједан од њих није човек особита дара“. За Матића је још

⁸⁸⁵ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 239; В. Н. Sumner, *nav. delo*, 229–254; 255–272.

⁸⁸⁶ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 3 (2. јануар 1877–21. децембар 1887), приредио Милош Јагодић, Београд, 2007, 22.

чуо да је прост и перфидан, али сам Крстић га је познавао као „човека несталног карактера чијој се речи није могло много веровати“. Крстић на крају ипак закључује да какви год да су посланици важно је да буду од користи за Кнежевину. „Избор је у људима тако ограничен, да и при најбољој вољи не знам кога би бољег могли послати у Цариград, имајући особито на уму да се уз способност узима у оцену и партијски и политички положај појединачних личности“.⁸⁸⁷

Инструкције које су примили српски посланици пред полазак у Цариград биле су да се између Порте и Србије успоставе исти односи који су постојали пре рата, да се и српска и османска војска повуку са земљишта које су заузеле, да се изда амнестија, да се размене ратни заробљеници, да се реши питање Малог Зворника и Сакара. Изасланицима је поручено да би се њихов рад изузетно ценио када би успели да остваре изложене циљеве.⁸⁸⁸

Када су српски посланици стигли у Цариград, прво су ступили у контакт с британским и америчким отправником послова, дописницима *Тајмса* и *Дејли телеграфа*. Британија се залагала да се мир између Турске и Србије што пре закључи. Турци су их љубазно дочекали, Етем-паша није био нервозан, Сафет-паша био је предусретљив и пријатан. Други отправници послова осим француског, пријатељски су дочекали Христића и Матића. Нелидов је паметно и искрено разговарао са Србима.⁸⁸⁹

Застој у преговорима на конференцији одмах је наступио јер су Турци одбијали да се формира комисија која би касније регулисала границу на Дрини према хаџишерифима из 1831. и 1833. године. Србија се, такође, противила постављању посебног турског агента у Београду. Христић је одбио да разговара о српском заосталом данку јер за то није добио инструкције српске владе.⁸⁹⁰

Христић је током преговора истицао, вероватно на основу његове неостварене мировне мисије из 1876. године, да Србија није хтела да зарати с

⁸⁸⁷ Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ. 3, 21–23; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 239–241.

⁸⁸⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 243–253.

⁸⁸⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 136–138.

⁸⁹⁰ Исто, 139–140.

Турском и да је током босанско-херцеговачког устанка више пута настојала да ступи у мировне преговоре с Турцима.⁸⁹¹

Приликом писања заједничке мировне конвенције Христић и турски представници су се сукобљавали око следећих детаља: укидање ограничења Јевреја која постоје у Србији, што су Христић и Матић одбили. Нису дозволили спомињање било чега што се тицало српског унутрашњег законодавства. Такође, нису дозволили да се тајна друштва у Србији окарактеришу као револуционарне организације. Тражили су да нота има облик царског одобрења. Нису успели да се из фирмана изостави могућност да турска војска прође кроз српску територију.⁸⁹²

Мировни уговор потписан је у виду протокола, потписале су га обе зарађене стране, што Османлијама није у потпуности одговарало јер је представљало преседан. До тада су мировни уговори били доношени султановим ферманом.⁸⁹³

После потписаног мировног уговора мисија Филипа Христића и Димитрија Матића била је завршена и могли су да се врате у Србију. Међутим, Турци су дали назнаке да би били увређени ако би сви чланови српске делегације напустили Цариград. Зато је одлучено да се Алекса Пачић врати у Београд с турским послаником Пертеф-пашом, који је кнезу Милану званично уручио протокол, а Матић и Христић остану још неко време. Напустили су луксузни хотел у коме су до тада боравили јер им је био прескуп. Турско гостопримство у богатом хотелу са салоном, у коме су примали посете, много их је коштало због великих бакшиша.

Ристић је послао телеграм са захтевом да се Матић врати 3/15. марта 1877. године док је Христић добио инструкције да до даљег остане у Цариграду. Међутим, Христић је у Матићево име замолио да други посланик остане још два-три дана у Цариграду, да се опрости са цариградским дипломатама и зато што још није успео да види ништа од града.⁸⁹⁴

⁸⁹¹ Исто, 141.

⁸⁹² Исто, 142 – 143; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 276–290.

⁸⁹³ АС, ПО, к. 26, бр. 194.

⁸⁹⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 144–149; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ј. Ристић–Ф. Христићу, Београд, 2/14 март 1877.

Димитрије Матић је напустио Цариград 8/20. марта 1877. године. Протокол је предат кнезу Милану у Београду по раније уговореном церемонијалу, без свечаности и топова.⁸⁹⁵

Христић је имао част да присуствује отварању првог османског парламента. Отворен је 20. марта. Отворио га је султан у палати *Долма бахче* беседом која је трајала 20 минута. Скупштина је обавештена о миру закљученом са Србијом.⁸⁹⁶

Христић је запазио да упркос томе што је Османска империја настојала да се ослободи тутроства европских сила, ништа се у царевини није променило. Упркос реформама, у империји су и даље постојале „старе предрасуде, стара апатија и бахатост, старо просипање и стара корупција, стара насиља, с једне стране, и стара патња и старе несреће, с друге – изузимајући банкротство, што је ново, и пропаст што предстоји и што ће још новија бити.“ У телеграму неколико дана касније Христић је јавио да су изгледи за избијање новог рата све очигледнији јер је Порта одбијала да испуни српске захтеве“.⁸⁹⁷

Коста Магазиновић је при напуштању Цариграда понео са собом све печате српског заступништва и Христић је морао да, све док није нашао један заостали печат, плаћа слање поште у Србију. Тек са печатом Христић је могао да пошту шаље званичним путем.⁸⁹⁸ Архиву посланства је 15/27. априла нашао у подруму.⁸⁹⁹

Ристић је био задовољан „основом мира па и формом“ протокола. „Ово је први политички акт који Србија с Портом у овој форми закључује“. После склапања мира први циљ Ристића као министра спољних послова био је да се у Истанбулу успостави поново српска агенција.⁹⁰⁰

Ристић је одбијао да Османском царству плати заостали трибут после склапања мира. Сматрао је да Србија није дужна да плати данак за месеце током којих је трајао рат. Дао је инструкције Христићу да припрема терен у Цариграду

⁸⁹⁵ АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ј. Ристић–Ф. Христићу, 8/20. март 1877.

⁸⁹⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 8/20. март 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 8/20. март 1877.

⁸⁹⁷ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 11/23. март 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 14/26. март 1877.

⁸⁹⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 155.

⁸⁹⁹ Исто, 167.

⁹⁰⁰ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 240.

да је Србија без обавезе да плаћа трибут. Српски народ је био исцрпљен јер је осам месеци држао 130.000 људи под оружјем и на храни.⁹⁰¹

Ристић се залагао да српска влада наменује званичног српског агента у Цариграду. Христић је признао да Ристић вероватно има своје разлоге за то, али га је опоменуо да је Магазиновић званично и даље био српски заступник у Цариграду и за то је примао пуну плату упоредо с Христићем који је, такође, примао плату српског агента у Турској. Христић је поручивао Ристићу: „Било мене да оставите овде, било другог да поставите, добро би било да ту ствар што пре уредите. И у случају рата опет би нам заступник овде нужен био, може бити онда тим више“.⁹⁰²

Христић је изгледа из дипломатских односа посланика великих сила у Цариграду већ слутио да се рат поново ближи. Ристић је наслућивао да се рат ближи, али ни један ни други то нису желели да запишу на папир, без обзира на то што је њихова преписка била приватна.

Марта 1877. године Ристић је још увек био уверен да до руско-турског рата неће доћи верујући у моћ дипломатије да отклони сукобе између два царства.⁹⁰³

Христић је у Цариграду наслутио да је Игњатијев доста ствари у дипломатским односима с Турском радио на своју руку. Закључио је да, ако избије руско-турски рат, то може бити велика заслуга Игњатијевих интрига.⁹⁰⁴

Већ крајем марта све дипломате у Цариграду почели су да се прибојавају руско-турског рата.⁹⁰⁵

Лејард је именован да привремено врши дужност британског амбасадора у Цариграду уместо Хенрија Елиота. Истовремено, у Лондону је потписан међународни протокол којим су се велике силе обавезале да ће контролисати спровођење реформи у Османском царству и побољшати стање хришћанског становништва у Турској.⁹⁰⁶

⁹⁰¹ Исто, 242–243.

⁹⁰² Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 156.

⁹⁰³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 243.

⁹⁰⁴ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 156.

⁹⁰⁵ АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 28. март/9. април 1877.

⁹⁰⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. март/3. април 1877; *The Queen's Ambassador to Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877–1880*, edited by Sinan Kunalalp, Istanbul, 2009, 31–46.

Христић је обавесто Ристића да је с новим енглеским послаником Хенријем Лејардом у „најпријатељскијим односима“ и препоручио је Ристићу да са конзулом Вајтом, уколико се врати у Београд, успостави што боље дипломатске односе. Лејард је саветовао конзула Вајта да се што пре врати у Београд.⁹⁰⁷

Лејард је послат у Цариград да би покушао да спречи руско-турски рат и саветавао интервенцију великих сила. Британија је закаснила у својим намерама и руска војска је прешла преко Прута и објавила Турској рат. Тада је дошло до захлађења односа између Велике Британије и Русије. Христић је сумњао да ће се показати да је Аустро-Угарска савезник Русије у Руско-турском рату.⁹⁰⁸

Међутим, месец дана пошто је Лејард пристигао у Цариград преговори између Порте и црногорских посланика су прекинути и они су напустили османску престоницу.⁹⁰⁹

Христић се питао зашто Ристић затеже с наименовањем Магазиновића за члана Државног савета. Пепоручивао је да се Милан Петронијевић пошаље у Букурешт. Из ових Христићевих коментара може се закључити да је он и сам желео да буде наименован за сталног српског заступника у Турској у време када су постојали заплети око руско-турског рата и могућности поновног уласка Србије у рат с Османском империјом.

Српска агенција у Цариграду и даље је била у финансијским тешкоћама. Српски службеници агенције са Христићем на челу морали су да траже јефтинији смештај. Христић је располагао са два драгомана и био је без секретара. Због тога је од Ристића тражио да му пошаље сина Милана Христића у Цариград.⁹¹⁰

Априла 1877. године Христићев предосећај у Цариграду да ће рата бити поново се разликовао од размишљања Јована Ристића који је сматрао да неће доћи до рата. Христић је желео да верује да је Ристић у праву, али се бојао „да већ нема куд и да је рат ту“. Сматрао је да до рата не би дошло када би сви оставили Србију, а можда је мислио и на Босну и Херцеговину, на миру. У Цариграду се

⁹⁰⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 152–153.

⁹⁰⁸ Исто, 167.

⁹⁰⁹ TNA, PRO, FO 78/2569, Sir Henry Layard to Lord Derby, 14th of April 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 1/12. април 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 4/16. април 1877.

⁹¹⁰ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 158–159.

очекивало да ће руска војска прећи у Бугарску и тамо поставити свог губернатора. Христић се, такође, бојао руско-црногорских односа јер је Црна Гора и даље била у рату с Турском и могла је да поново увуче Србију у рат.⁹¹¹

Ристић је прихватио Христићево мишљење да ће рата бити, називајући Турску „махнитом“ очекујући да ће током рата осиромашити и ослабити. Није сумњао у успех Русије и сматрао је да ће хришћани изаћи као добитници из овог рата. По Ристићу, положај Србије био је „тугаљивији, опаснији и нежнији“ него у време избијања првог рата. Србија се због тога морала уздржати од уласка у ратна дејства. Руско-турски рат видео је као егзистенцијалну кризу за Кнежевину. Највећу опасност Ристић је видео у могућности руских ратних операција у Србији ради продора у Бугарску. Ристић је од Христића захтевао да Сафет-паши поручи да остави Србију на миру да царство не би због српског напада упало у још веће тешкоће. Уколико не буде испровоцирана, тврдио је Ристић, Србија неће улазити у рат јер јој је потребан мир да стабилизује своју унутрашњополитичку ситуацију. Ристић није желео да Србија поднесе нове жртве за „ствар хришћанску.“⁹¹²

Уочи избијања Руско-турског рата Лејард је у свом извештају навео да му је Христић, кога је познавао одраније, дошао у посету 24. априла 1877. године. Лејард је веровао да је Христић припадао партији у Србији која је била за то да се с Портом одржавају везе и која се противила српској зависности од Русије. Лејард је сматрао да се због Христићевих конзервативних склоности његовим изјавама не може у потпуности веровати. Христић је тврдио Лејарду да се у Србији већи део народа противи успостављању руске доминације и да сматрају да Србија треба да остане под заштитом Османске империје. Иако је Ристић требало да има супротно мишљење, Христић је Лејарду тврдио, због свог пријатељства с Ристићем, да то није случај. Ако је српски министар спољних послова био принуђен да води непријатељску политику према Турској, то је било због тога што је Османско царство одбило да испуњава српске захтеве који би могли да доведу до избегавања рата. Један од тих захтева било је препуштање управе над Босном Србији.

⁹¹¹ Исто, 162–163; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 29. март/11. април 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 8/20 април 1877.

⁹¹² *Писма Јована Ристића Филиту Христићу*, 245–246.

Христић је даље изјавио Лејарду да му се Порта недавно жалила да је српска влада пристала да дозволи руским трупам да прођу кроз српску територију у случају рата и протестовала да је то прекршај српске неутралности и мировног споразума недавно закљученог с Турском. Христић је пружио османској влади чврста уверења да није такав случај и да никакве гаранције нису пружене Русији да може да пређе Дунав код Кладова. По овом извештају, Лејард је из Христићевих речи извукао закључак да ће Србија задржати неутралност уколико дође до руско-турског рата. Међутим, Лејард није у потпуности веровао Христићевим тврдњама. Турци и британски амбасадор су се плашили панславистичке пропаганде у Србији.⁹¹³

Христићу је служба у Цариграду тешко падала због ограничених новчаних средстава. Захтевао је од Ристића да се реши да ли ће њега наименовати за српског представника или неког другог: „Ако имате при руци човека који ће Вас усрдније и ревносније од мене послужити, Богом вам просто, наменујте га па нека буде крај“. Христићу је било важно да се ово питање реши јер се налазио у непријатном и тешком положају јер су Турци почели да сумњају и у њега и у српске намере. Руски конзул је све своје послове закључио. Христића је занимало шта је узрок што Јован Ристић не обнавља српску агенцију у Цариграду. Није веровао да је буџет у питању. Сумњао је да је у питању могућност поновног прекидања српско – турских односа. Због тога је молио Ристића да му открије своје намере да би могао према томе да усклади своје понашање. Христић је почео да изражава свој страх од фанатика у Турској.

Због избијања руско-турског рата, Ристић и кнез су одлучили да званично поново не успостављају српску агенцију у Цариграду и редовног агента. Одлучено је да Христић остане на тој дужности неформално и да му се обезбеде средства из буџета за издржавање. Одређен је да буде вршилац дужности агента и Ристић га је упутио да о томе обавести Порту.⁹¹⁴

Христић је известио Ристића да је у Цариграду хришћанско становништво постало забринуто што је рат почео да поприма обележја верског сукоба.⁹¹⁵

⁹¹³ TNA, PRO, FO 78/2569, Sir Henry Layard to Lord Derby 24th of April 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу 10/22. април 1877.

⁹¹⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 246.

⁹¹⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 15/27. април 1877.

Иако је босанско-херцеговчки устанак настављен на пролеће 1877. године српска влада више није помагала устанике ни јавно ни тајно јер је веровала да ће Русија помоћи устаницима.

Непосредно пред избијање Руско-турског рата Христић је као српски агент у Цариграду добио пуна овлашћења нотом од 13/25. априла 1877. године и почео да прима све финансијске додатке који су за тај положај били предвиђени. Послат му је званични акт који је предао на Порти.⁹¹⁶

По истицању примирја у марту Србија је прихватила наговор Русије склапање мира с Османском империјом. Миром је једино постигнута амнестија босанских бегунаца. Русија је одбијала демобилизацију уколико Турска не закључи мир са Црном Гором. Црна Гора није закључила мир са Турском. То је означило прекид српско-црногорског ратног савеза. Руско посланство у Цариграду и његова архива било је спаковано почетком априла и само се чекала обајава рата.⁹¹⁷

Ристића и Христића бринуо је развој Руско-турског рата. Христић се уздао у Ристићеву и кнежеву памет те патриотизам да отклони нови неповољни положај који је претио Кнежевини.

„Откако су топови почели говорити, дипломација је у Цариграду ућутала“, констатовао је Христић непосредно по почетку рата.⁹¹⁸

У разговору с Лејардом Христић је истакао да је главни циљ Србије да отклони све узроке рата с Портом и да се поново успоставе пријатељски односи између Османске царевине и Кнежевине. Српски посланик је британском амбасадору нагласио да је поновно успостављање мира главни циљ српске владе. То је била главна политичка тежња народа. У корист Кнежевине Христић је говорио да је основни циљ Србије био да живи у заједници са осталим српским народом ван њених граница, да унапреди начин живота и оствари заједничке интересе и да при томе не повреди интересе Порте. Христић је претеривао тврдећи да би Србија и у случају победе над Портом признала Османску империју поново за свог сизарена и на тај начин сачува „целокупност Царевине отоманске“. Своју изнедадну наклоност према Порти Христић је Ристићу објаснио тиме што је

⁹¹⁶ АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ј. Ристић–Ф. Христићу, 13/25. априла 1877.

⁹¹⁷ Исто, 8/20. април 1877.

⁹¹⁸ Исто, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19. април/1. мај 1877.

сматрао да је то због великих међусобних интереса који су постојали између Србије и Османске империје. Узео је себи тако велику слободу да је рекао да ће Србија у руско-турском сукобу задржати неутралност.⁹¹⁹

Ристић и кнез су Христићу ову изјаву веома замерили, јер није била одобрена од стране српске владе, већ је Христић то изјавио самоиницијативно. Крајем априла 1877. године Ристић је и даље порицао српске ратне припреме мада их је дефинисао на следећи начин: „Ништа није од наше стране предузето, али ако би се и предузело, то неће значити непријатељство ни према коме, но чување сопствене куће“.⁹²⁰

Већ од краја априла Христић је нагласио да у Цариград стижу телеграми са свих страна да се Србија припрема за рат, да се војска окупља посебно у околини Алексинца. Христић је био против тога да Србија поново уђе у рат против Турске на иницијативу Русије. Дошао је до убеђења да Руси Србији не желе добра и да Кнежевина неће имати користи од Русије. „Велика и јака Србија не иде у рачун руској политици.“ Међутим, за Црну Гору Христић је сматрао да је „чедо Русије“ пошто је била у могућности да спречи уједињење српског народа, а самим тим и јачање и напредак Србије. Христић је инсистирао да Ристић и Радивој Милојковић објасне ову ситуацију кнезу и „образују га у његовим младим годинама“, „као његови министри и као патриоте“.

У ово доба године посланици и министри су одлазили на Босфор. Христић је обавестио Ристића да у Цариграду може да остане до почетка јуна, а онда и сам мора да пође у Терапију или Бујукдере, што је изискивало нове финансијске трошкове.⁹²¹

Цар Александар је у писаној форми поручио кнезу да се од Србије очекује енергична сарадња уколико дође до рата.⁹²²

Русија је објавила Турској рат 24. априла 1877. године.

Христић је непрестано Ристићу поручивао да се не слаже с могућношћу да Србија поново уђе у рат. Сматрао је а су вести о српским ратним припремама неосноване и страховао од новог увођења ратног стања.

⁹¹⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 164–166, 172; TNA, PRO, FO 78/2572, Sir Henry Layard to Lord Derby 23rd of May 1877;

⁹²⁰ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 246–247.

⁹²¹ Исто, 170; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. април/4. мај 1877.

⁹²² Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2 (*Други рат*), Београд, 1898, 39.

Лејард је Христића обавестио да ратовање у Азији између Османског и Руског царства узима озбиљан облик.⁹²³

Лејард је преко Вајта обавештавао Христића да се Ристић одупире странци која је у Србији била заинтересована за обнављање ратних операција против Турске. Христић је истицао да је са Лејардом у врло пријатељским односима и уздао се да ће га задобити за српски начин гледања на ствари. Ристић је истовремено био у добрим односима с британским генералним конзулом у Београду Вајтом.⁹²⁴

Вајт је известио Ристића да је Порта била узнемирена гласовима да је Србија понудила своју помоћ Русији, али Ристић је тврдио да у овим вестима нема основа. Међутим, Ристић је очекивао да ће по доласку руског цара на српску границу Русија званично од Србије затражити улазак у рат и да кнез Милан то неће моћи да одбије. Поручио је Христићу почетком маја да се припрема за овакав случај. Ристић је, такође, морао да закаже редовно заседање Скупштине која би се бавила финансијским стањем у земљи.⁹²⁵

У Истанбулу су почели да оптужују Србију да се у Алексинцу гомилају топови, муниција и велики број српске народне војске за кретање у рат. Војска се окупљала и у Ужицу, Књажевцу и на Дрни. Христић је извештавао да стижу телеграми да се добровољци скупљају у Ваљево и да су српски добровољци прелазили у Румунију да би се придружили Русима. Ипак, Ристићев телеграм је успео да увери Порту да ове вести нису тачне, затим су и сами турски министри признали да су многе од њих неосноване. Једина вест којој се у Цариграду у потпуности веровало и која је потврђена била је она о преласку српских добровољачких чета преко Румуније и њиховог прикључивања руској војсци.

У Турској је у парламенту усвојен закон о опсадном стању који неће бити примењен све до последњег могућег момента због противљења представника великих сила.⁹²⁶

У Цариграду је Христићу гроф Зичи саопштио да се прича ће кнез Милан ићи да поздраве цара Александра у Плојешће и да се не изненади што ће Турци ту

⁹²³ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. април/3. мај 1877.

⁹²⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 177.

⁹²⁵ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 248; NA, PRO, FO 78/2574, Sir Henry Layard to Lord Derby 25th of June 1877.

⁹²⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 29. април/11. мај 1877.

вест примити с неповерењем. Лејард и турски министри заиста су са негодовањем коментарисали овај могући потез српског кнеза.⁹²⁷

Ристић је саопштио Христићу да ако би руски цар Александар дошао у Плојешће кнез Милан не би могао да избегне да иде да га поздрави.⁹²⁸

Кнез Милан је отишао да поздрави руског цара. То је Сафет-паша, велики везир, саопштио Христићу на неки начин пребацујући српском посланику потез српске владе. Међутим, Христић је одбијао да то у својим извештајима призна и говорио је да му је читава посета код Сафет-паше била пријатна и да је сам паша био веома добро расположен. Христић је очекивао још бурнију реакцију других турских министара на кнежев пут у Румунију. „Резони наши неће Турке нимало убедити да је овај пут књажев у данашњим приликама коректан и да кнезу није могуће било избећи га.“ Христић је сматрао да је овај кнежев потез био понижавајући за турске министре, као и кнежев пут у Ливадију. Христић је очекујући пребацивање османских министара избегао да се с њима уопште сусретне.⁹²⁹

Као резултат лошег портиног мишљења о кнезу Милану, у Цариграду се појавила мисао да кнеза Милана замене Петром или Павлом Карађорђевићем, што је били немогуће јер је Милан већ имао сина и потврду о наследном праву. Поручујући да је најважније заштитити кнеза Милана, Христић је молећи Ристића да ове савете прихвати пријатељски, без презрења према положају на коме се Христић према свом пашеногу у том тренутку налазио, саветовао суздржљивост. Христић је у Истанбулу осећао да је Порта према кнезу и према српској влади лоше расположена. Положај Србије је, по Христићу, био тежак и критичан.⁹³⁰

Христић је чуо у Цариграду да се Омладина српска сложила са Петром Карађорђевићем и његовом партијом и да се спремају да направе преврат у Србији. Аустроугарски посланик у Истанбулу гроф Зичи поручивао је Христићу да је највећи интерес Аустро-Угарске да „Србија остане на миру“. Нису желели да се било шта у Србији догоди што би угрозило тренутни поредак и спокојство у

⁹²⁷ Исто, 20. мај/1. јун 1877.

⁹²⁸ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 249.

⁹²⁹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 3/15. јун 1877; NA, PRO, FO 78/2576, Sir Henry Layard to Lord Derby, 10th of July 1877.

⁹³⁰ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 192–193; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 55; АС, МИД–ПО, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 27. септембар/9. октобар 1877.

Кнежевини. Лејард је у поверењу рекао Христићу да се у Цариграду међу дипломатама и турским министрима верује да у Србији постоји једна јака и утицајна странка која тежи да Србију поново увуче у рат. Међутим, Лејард је Србији претио у име целе дипломатије у Цариграду да би такав подухват Србију скупо коштао. „Верујте ми да вам ово као пријатељ српски говорим, не желећи да вас у заблуди оставим“, говорио је Лејард. Велика Британија је тврдила да ће Аустро-Угарска сваки покушај Србије да уђе у рат угушити силом.

Христић је поверовао у ове дипломатске претње и поручивао српској влади да кнеза Милана и српску земљу сачувају од несреће.⁹³¹

Христић је, међутим, истовремено извештавао да је на вест да ће Петар Карађорђевић ући у руски штаб, с једном четом добровољаца. Сафет-паша је прокоментарисао да кнеза Милана ова вест не мора да забрине. Русија је ово инсценирала да би поставила Петра Карађорђевића према кнезу Милану и да би на тај начин била спремна за сваки развој ситуације у Кнежевини. Сафет-паша је нагласио да кнез Милан треба да остане спокојан јер „ни Порта ни Европа неће га напустити“. Порта није имала ништа да му замери из прошлости. Његова младост Османлијама уливала је симпатије и наду да ће му његове младе године служити да стекне корисна искуства и да спозна прве интересе своје отаџбине. Христић није хтео да коментарише ова запажања Сафет-паше.⁹³²

Турци у Цариграду почели су да оптужују искључиво кнеза Милана и Јована Ристића за улазак Србије у други рат против Османског царства. Сматрали су да је кнез постао само руско оруђе. Христић је непрестано давао исте сугестије Ристићу: „Кад су овако немили изгледи за кнеза и земљу у случају рата, зар то није довољно за вас да кажете Русији шта земљи предстоји у случају рата, па вас на миру остави?“ Чак и сам Христић био је свестан и напомињао Ристићу да стално понавља исте ствари.

Ристић је Христићу одговорио да Србија ниједног војника није послала на границу и да у Кнежевини чак не постоји ниједна формирана чета са више од пет људи. Насупрот томе, Турци су изводили војску на српску границу па пошто су видели да нема српске војске, своју су вратили назад.⁹³³

⁹³¹ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 18/30. мај 1877.

⁹³² Исто, 6/18. мај 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 6/18. мај 1877.

⁹³³ АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ј. Ристић–Ф. Христићу, 10/22. маја 1877.

Својим непрестаним саветима против рата, Христић је успео да наљути и кнеза Милана који је својом руком додао на једном Христићевом извештају: „Боље би чинио српски заступник у Цариграду, кад већ налази за нужно да соли памет нашу, да више размишља о Србији и да доказује несреће кад би заратила с Турском, а не лично о кнезу Милану и Ристићу, који су обојица пунолетни да мисле о свом личном положају“. Кнеза Милана је највише увредила опсака да је постао руско оруђе.⁹³⁴

Христић је смело износио своје ставове и ово показује да је за себе сматрао да има прилично велики утицај на спровођење српске спољне политике у Цариграду. С његове стране било је храбро да својим изјавама изазове против себе и самог кнеза Милана.

Ускоро, Христић је био позван на састанак с великим везиром. После тога је Ристићу потврдио да је кнежева посета руском цару произвела веома неповољан утисак на султанову владу. Велики везир је чак пребацивао амбасадору Лејарду што се Енглеска заузимала за повољне услове мира који је закључен са Србијом после првог рата.⁹³⁵

Ристић је порицао сваку револуционарну делатност у Србији и одбијао да призна да се добровољачке чете из Кладова прикључују руској војсци. Тврдио је да у Србији нема панславистичке агитације. Христић је, јављао да у Цариград стижу вести да Србија сакупља војску и топове око Алексинца и да су Турци уверени „да Србија неће остати на миру но да ће заједно са Русима, чим ови пређу у Бугарску, почети наново против Турске војевати“. Са отварањем Скупштине 1877. године, Ристић је морао више да се брине о унутрашњем стању у Србији него о спољној политици државе. Христић је сматрао да Скупштина неће бити „дорасла задатку“ и да ће све зависити од Ристића и српских министара.⁹³⁶

Амбасадор Лејард је веровао да може да утиче на Турску да склопи мир са Русијом уз помоћ Аустро-Угарске. „Нико више у овим данашњим околностима,

⁹³⁴ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 195.

⁹³⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 10/22. јун 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 10/22. мај 1877.

⁹³⁶ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 178; АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ј. Ристић–Ф. Христићу, 25. април/7. мај 1877; Исто, 26. април/8. мај 1877; Исто, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 29. април/11. мај 1877; Исто, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 24. јун/6. јул 1877.

рече господин Лејард, не би могао допринети да се Исток од много већих потреса и заплета сачува, и да се Европи мир поврати, колико Аустрија“.⁹³⁷

Христић је и у званичним извештајима министру иностраних дела говорио да је против уласка Србије у рат. Ипак, није тако отворено био против рата, већ је закључивао да Србија не би имала довољно користи од уласка у рат. Био је свестан да ће Србија ући у рат на страни Русије, али је изнео своје мишљење да тројецарски савез неће дозволити да Србија добије Босну иако ће Русија победити Османско царство. Такође је напоменуо да руски цар под утицајем панславистичке руске пропаганде неће дозволити стварање велике јужнословенске државе на Балкану. Српска војска је била деморалисана поразима у рату против Турске прошле године у Христић је због тога сумњао у њену способност.⁹³⁸

Ток рата забрињавао је све посланике у Цариграду. Христић је веровао да што веће неуспехе Русија преживљава у рату, биће мање изгледа за скоро успостављање мира. „Понижена и постиђена Русија не може и не сме ни на какав мир пристати“, сматрао је Христић. Гајио је убеђење да ће Аустро-Угарска окупирати Босну чим Руси пређу преко Балкана.⁹³⁹

У разговору са Сервер-пашом Христић је приметио да прошли српско-турски рат није изазвала Србија већ босанско-херцеговачки устанак који је Османско царство пустило да траје скоро две године и да се прошири до српских граница.

Христић је известио Ристића да руски план да Србију увуче у рат „и да преко Србије Турцима за леђа зађе, као и о алијанцији, која је тобож између Србије и Румуније закључена“ и даље у Цариграду изазива противречне реакције. Ристићев телеграм којим је покушао да увери турску владу да Србија неће ући у рат није био довољна потврда српских добрих намера према Османском царству.⁹⁴⁰

⁹³⁷ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 24. јун/6. јул 1877.

⁹³⁸ АС, МИД–ПО, мфр. 43, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 10/22. јун 1877; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19/31. август 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 16/28. август 1877.

⁹³⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 178, 180–181.

⁹⁴⁰ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 12/24. август 1877; NA, PRO, FO 78/2582, Sir Henry Layard to Lord Derby 20th of August 1877; *Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877–1880*, 139.

Говорећи о својим гледиштима на поновни рат Србије и Турске, Христић је сам за себе говорио да има улогу визионара. Тврдио је да је Русија требало одмах да помогне Србији чим је ушла у рат у пуној снази. Али тако би представљала претњу Русији јер би „са њом делила славу и корист“. У интересу Русије било је да ослаби Србију па да тек онда крене самостално у рат са Турском на Истоку и постигне свој циљ. Већ 8/20. јула Христић је процењивао да ће резултат рата бити да Србија добије Мали Зворник, а Бугарска постане велика и самостална. „Доцнији резултат биће ишчезнуће Србије, тј. преливање њено у Бугарску и проширење граница бугарских, а најдоцније, цело Балканско полуострво постаће једна од руских губернија.“ Христић је развио код себе праву фобију од панслависта сматрајући да ће они извршити утицај на руског цара да би подржао оваква решења.⁹⁴¹

Христић је био против предлога који је изнесен у српској скупштини да Србија прогласи независност и да ускрати данак Порти. Сматрао је ове мере револуционарним – „независност слабе и неконсолидоване Србије изложила би је очевидној опасности, док, међутим, сизаренство Портино дало би јој времена да и морално и стварно ојача и да способна постане за праву независност“. Бранећи тако српску политку и српски политички правац пред Турцима и цариградском дипломатијом, Христић је сматрао да су таквим предлогом његове изјаве оповргнуте. Срећом по Христића, цариградска штампа и дипломатија нису обратиле пажњу на тај предлог.⁹⁴²

Христићева схватања пак доказују да је 1877. године припадао српским конзервативцима, а не либералима јер није хтео да прихвати могућност српског потпуног ослобођења од Османске царевине. Иако је у ранијим годинама живота прихватао либералне тенденције, сада су му се оне чиниле као револуционарне и преурађене. Христићева гледишта формирана у време кнеза Михаила као одраз схватања међугенерације допринела су његовој обазривости.

Ристић није одговарао Христићу на приватну преписку од почетка маја до почетка августа 1877. године.

Кнез је ишао да поздрави руског цара у Плојешћу. Ристић је покушавао да умири Христићеву забринутост и узнемиреност тврдећи и даље да се Србија не

⁹⁴¹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 182.

⁹⁴² Исто, 184.

спема за рат, већ да само припрема војску за чување сопствених граница. Говорио је Христићу да је боље да из Србије нема никаквих вести да страним посланицима у Цариграду и турским министрима не би имао шта да пренесе. Било је потребно да буде „чврст и нимало нервозан“. Ристић га је одлучно обавештавао да „Србија није решена на рат“. Међутим, такође му је скретао пажњу да је цео Исток у рату и да није сигурно да ће Србија успети да остане ван ратних збивања.⁹⁴³

Турска је нагомилала војску на српској граници ка Нишу. Постајало је све очигледније да је сукоб неизбежан. Порта се правдала да се спрема за сваку могућност осигуравајући се против Србије.⁹⁴⁴

Српска влада је непрестано порицала било какву могућност да Србија уђе у рат против Турске. Међутим, Турска је стално оптуживала Србију да се није придржавала обећања које је дала Порти приликом предаје градова, тј. да неће више тражити ни део турске територије. Овај закључак османске владе односио се на захтевање српске владе за Малим Зворником.⁹⁴⁵

Ристић није могао засигурно да тврди да Кнежевина неће ући у рат јер се Србија налазила на граници ратних догађања јер је преко ње водио пут у Европу. Половином августа 1877. године чак је румунска војска прешла Дунав и кренула у поход против Порте. Ристић овим није поручивао Христићу да ће Србија ући у рат, већ да Кнежевина мора да сачува и обезбеди своје народне интересе. Ристић је тврдио да ће Порту у рату снаћи пустош и покољ. Увиђао је да је Христић под утицајем турске штампе у Цариграду и британског амбасадора Лејрада био уверен да је само питање момента када ће Србија ући у рат. Христић је имао осећај да у Цариграду треба да се правда, али Ристић је био против тога. Истицао је да Србија ако спроводи ратне маневре то ради унутар својих граница и да никога није напала. Срби су ипак попуњавали своју ратну спремност. Ристић је истицао да мобилизација није предузета. Писао је Христићу: „Не може се у рат ући преко ноћи, а да се то не опази и не сазна“.⁹⁴⁶

Конзул Вајт је крајем августа 1877. године известио Лејарда да је кнез Милан примио милион рубаља од руског цара и да ће Србија започети ратне

⁹⁴³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 250–251.

⁹⁴⁴ АС, МИД–ПО, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 1/12. јул 1877.

⁹⁴⁵ Исто, 29. јул/10. август 1877; Исто, Ј. Ристић–Ф. Христићу, 7/19. август 1877; Исто, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 12/24. август 1877.

⁹⁴⁶ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 252–255.

операције против Турске у наредних петнаест дана. У разговору с Лејардом Христић је изјавио да су га ове вести веома узнемириле јер је сматрао да ће нови рат с Турском увући у велике несреће његову земљу. Христић је упозорио Ристића да би рат могао да угрози опстанак династије Обреновић на престолу Кнежевине. Лејард је изјавио да српска влада не може очекивати подршку Енглеске. За Христића је рекао да га је сматрао поштеним човеком који не жели да његова земља поново доспе у нове тешкоће и дође у положај руске провинције, али да његови савети немају много утицаја на кнеза Милана и Ристића.⁹⁴⁷

Христић је јавио српској влади да се на Порти јавно говори да је српски кнез примио паре од Русије и с њом закључио уговор да крене поново у рат против Османске империје. Турска се спремала да у Србију пошаље комесара, али је српска влада преко Филипа Христића поручила да неће примити турског комесара у Кнежевину.⁹⁴⁸

Христић није желео да у президијалним писмима каже да је сва турска нетрпељивост била концентрисана против кнеза Милана. О томе је Ристића обавестио у приватној преписци. Турски народ је тежио да се освети Србији и нападне је. У Први српско-турски рат Кнежевина је ушла да би ослободила „своју браћу“ притиснуту турским зулумима, „ми смо ишли за сопственим осећајима; крв и језик, прошлост и будућност, робовања и слобода браће наше, то су били наши покретачи“. Србија током тог рата није тражила страну помоћ или страни новац. Други српско-турски рат је Христић, под утицајем цариградске средине у којој се налазио окарактерисао другачије. Срби би у други рат ушли као „плаћеници, под туђом заставом“ – руском. Пројектујући ставове дипломата с којима је био у контакту у Цариграду, Христић је на Србе почео да гледа као на народ без вере и части који би Русима служио као оруђе. На Русе је почео да гледа као на силу која тежи да истреби Србе. Турски министри су сматрали да је кнез Милан узрочник свих ових српских тежњи и прижељкивали су његово збацивање јер му нису веровали. Христић је, истичући свој патриотизам, наслућивао да би

⁹⁴⁷ TNA, PRO, FO 78/2584, Sir Henry Layard to Lord Derby 28th of August 1877; *Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877–1880*, 148; АС, МИД–ПО, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 16/28. август 1877; Исто, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19/31. август 1877.

⁹⁴⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 43–52; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 23. септембар/5. октобар 1877; АС, МИД–ПО, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 7/19. октобар 1877.

такве прилике Србију могле да доведу у тешке и велике неприлике и своје страхове је изразио Јовану Ристићу. Христић је сматрао да ради против сопствене савести ако Ристића не упозори да је приметио да ће се Србија наћи у опасности. Непрестано је истицао да је за Кнежевину најпаметније да не улази у рат. Христић је овако негативну слику о уласку Србије у рат створио најпре под утицајем Хенрија Лејарда, британског амбасадора, цариградске штампе и драгомана који су били у непрекидном контакту с турским министрима.

Међутим, Христић је добијао и контрадикторне извештаје да Ристић покушава да успори ратне припреме у Србији и да Кнежевина неће ући у рат док је Ристић био председник министарства и министар иностраних послова.⁹⁴⁹

Септембра 1877. године Христић је своју узнемиреност портиним и Лејардовим претњама преносио Ристићу, а у телеграмима није јављао ништа конкретно. Ристић је подсећао Христића да је Лејард туркофил, да остане хладан и да верује у смотреност и опрезност српске владе и кнеза. Портина раздраженост против кнеза није имала основа. Србија је успела да током шестомесечног руско-турског рата остане ван ратних операција, што је Ристић сматрао као посебан успех. Међутим, Ристић је јасно давао Христићу инструкције: „Ми нити оглашујемо неутралност, нити везујемо себи руке; ми само одговарамо да ми немамо намере прелазити границу, но чувамо своју кућу без свакаквих нападних намера“.⁹⁵⁰

Турци су, међутим, преко Христића упорно поручивали Ристићу да они сами и све европске силе искључиво српског министра иностраних дела осуђују за предратно стање у Србији.⁹⁵¹

Христић је Лејарду изјавио да сматра да постоји споразум између Аустро-Угарске и Русије, по коме Аустро-Угарска очекује да Турци нападну Србију да би то искористила као повод да одмах уђе у Босну и анектира је. Христић је сматрао да би такав развој догађаја значио фатални ударац за националне аспирације његове земље.⁹⁵²

⁹⁴⁹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 189–190.

⁹⁵⁰ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 256.

⁹⁵¹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 196.

⁹⁵² TNA, PRO, FO 78/2585, Sir Henry Layard to Lord Derby, 10th of September 1877.

Христић је посебно био против зимске кампање, за коју је сматрао да би била изузетно исцрпљујућа и опасна. У време битке код Плевне Христић је добро проценио да ће то бити пресудан бој. Цариградска дипломатија била је уверена да ће Плевна пасти. Освајањем Плевне, Русија би повратила своју част и дозволила склапање мира уз посредовање осталих европских сила.⁹⁵³ Лејард је у разговору са Сервер-пашом сазнао да је Христић у поверењу признао да је ситуација у Србији врло озбиљна и да би неизазвана агресија на Турску могла да доведе до непријатних последица по кнеза Милана.⁹⁵⁴

Не добијајући јасне инструкције од српске владе и на неки начин налазећи се у мраку, Христић је почео да даје помало контроверзне изјаве, без обзира на то што му је Ристић поручивао да се суздржи од било каквих коментара.

Британска влада је ускоро почела да озбиљно упозорава српску владу да ће уколико Србије уђе у рат против Турске навући на себе осуду и негодовање свих гарантних сила, а посебно саме Британије. Генерални конзул Вајт је изјавио да ће Србија посебно одговарати Великој Британији јер је само захваљујући Енглеској закључила тако повољан мир с Турском после прошлог рата са Османским царством. Христић је из Цариграда слао иста упозорења. Турска је непрекидно осуђивала Британију што се тада заложила за склапање мира са Србијом. Лејард је Христићу потврдио да ће у случају свеопштег рата на Истоку Британија несумњиво бити на страни Турске и да ће с њом отворено бити у коалицији против Русије.

Почетком новембра Христић је очекивао да ће му Ристић послати ноту о објави рата коју ће он уручити министрима на Порти. Христић је молио Ристића да то учини што раније „да се раније и у тишини спреми за свој одлазак. Христић није очекивао да ће му турске власти нашкодити, али се бојао напада и освете турске „луде светине“.⁹⁵⁵

Ристић је инсистирао да Христић присуствује богослужењу за државни празник Светог Андрију иако Христић није био много вољан да се покаже у јавности очекујући објаву рата Турској. Ристић га је упозорио речима: „Ја не знам

⁹⁵³ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 186–187; В.Н. Sumner, *nav. delo*, 302–339.

⁹⁵⁴ TNA, PRO, FO 78/251, Sir Henry Layard to Lord Derby, Terapia 12th of November 1877.

⁹⁵⁵ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 198. АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 4/16. новембра 1877.

шта ће бити, али ти само могу толико, као пријатељ, поверљиво рећи: буди спреман на све. Теби није ни нужно да знаш појединости; лакше ти је одговорати да не знаш, но да знаш па да се збуњујеш. Ако што имаде бити, знаћеш за време, колико ти је лично потребно“.

Амбасадор Лејард је много допринео томе да Христић са своје стране инсистира у својим извештајима упућеним Ристићу и кнезу Милану да Србија не уђе у рат на страни Русије. Заузврат, Лејард је извештавао лорда Дербија да је Христић веома частан човек који је на сваки начин настојао да кнез и Ристић промене мишљење и одустану од ратних дејства према Порти јер је то био велики ризик за Кнежевину. Лејард је говорио Христићу да би својој земљи учинио велику услугу када би успео да српску владу одговорио од уласка у други рат с Турском.⁹⁵⁶

Христић је од Ристића добијао инструкције да и даље тврди да Србија неће ући у рат против Турске иако су све вести које су стизале у Цариград говориле о српским ратним припремама. Христић је морао да говори да ништа не зна о томе да ће српска војска ускоро прећи турску границу. Чак је и британски амбасадор с којим је Христић искрено делио све новости из Србије, приметио да Христић више не говори истину и оптуживао га да је постао препреден. Вајт је из Београда јавио да је Србија спремна за рат.⁹⁵⁷

Српска влада је 29. новембра/11. децембра 1877. године усвојила ноту коју је поднео министар спољних послова којом је Христић био задужен да Османском царству објави рат. Разлог за објаву рата било је непоштовање амнестије из првог рата. Бегунци из Османског царства по свом повратку на своја имања били су и даље изложени прогонима муслимана и царских власти. Кнежевина је сматрала да јој Османска империја угрожава унутрашњу безбедност, ред и спокојство. Због тога је српска влада решила да опозове свог агента у Османском царству и наложила му да пошто објави да „се Кнежевина сматра да је од сада у стању рата са В. Портом“ одмах напусти Цариград.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ TNA, PRO, FO 78/2585, Sir Henry Layard to Lord Derby, 11th of September 1877; TNA, PRO, FO 78/2585, Sir Henry Layard to Lord Derby, 22th of September 1877.

⁹⁵⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 200–201; TNA, PRO, FO 78/2585, Sir Henry Layard to Lord Derby, 27th of September 1877.

⁹⁵⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 76–78.

Ратна прокламација јавно је објављена 1/12. децембра 1877. године. Србија је оптужила Порту да шири „плен, пустош и покољ“ по свим преосталим српским земљама под њеном влашћу. „Мера турских ужаса, толика је да већ Србија нити их сме више мирно гледати, нити може без понижења остати и даље у свези с једном државом, која своју снагу црпе у пустошењу, ватри и крви, и која, у фанатичком заносу своје, већ и нашу Кнежевину угрожава“. Објављен је и Закон о увођењу ратног стања.⁹⁵⁹

Христић је српску објаву рата гледао кроз призму свог положаја. Молио је Ристића да га обавести отворено унапред о објави рата и да му каже одакле да набави новац за повратак у Србију, како да обезбеди службенике српске агенције у Цариграду који, по Христићевом мишљењу, нису смели да остану у Турској. Српску архиву оставио је немачком посланику, али је посланик само прихватио да је узме, али не и да прихвати одговорност за њено очување. Принц Ројс је прихватио да се сандук донесе тајно ноћу уочи самог Христићевог одласка и да се сакрије чињеница да је српска архива предата немачком посланству. Новац у висини од 300 дуката за пут морао је да позајми од приватног банкара на зајам од месец дана. Сви остали службеници српске агенције имали су у Цариграду породице, што им је отежавало могућност да напусте Турску. Христић је намеравао да се врати у Србију преко Атине и Крфа. Плашио се за свој живот јер је у Османском царству расло огорчење против Србије. Очекивало се да ће Србија прогласити независност на Светог Андрију и да ће тада Христић напустити Цариград француском лађом.⁹⁶⁰

Христић је 14. децембра рано ујутру дошао у посету Лејарду и обавестио га да је добио инструкције од своје владе да Србија објављује рат порти. Као разлог за објављивање рата, наведено је да Османско царство није испунило обавезе наведене у мировном уговору склопљеном после завршетка Првог српско-турског рата.⁹⁶¹ Лејардов извештај потврђује Христићеве изјаве да је био уверен да му је претила опасност од турских власти. Када је Христић затражио пратњу од британског амбасадора до пристаништа и брода који ће га превести до Трста Лејард је драге воље пристао да Христићу испуни жељу.

⁹⁵⁹ Исто, 78–82.

⁹⁶⁰ Исто, 200–201; АС, МИД–ПО, мфр. 44, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19. новембар/1. децембар 1877.

⁹⁶¹ За тачан текст ноте види: Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 76–78.

Када је Лејард дан или два касније разговарао са Сервер-пашом о томе да су објава рата од стране Србије и одлазак српског агента били очекивани, Сервер-паша је изјавио да је Порта осећала изузетно велико поштовање према личности и карактеру министра Филипа Христића и да он није имао никаквог разлога за бригу, нити да очекује да би му турска влада приредила било какву врсту непријатности.⁹⁶²

У *Србским новинама* од 2/14. децембра 1877. године, истог дана када је Србија објавила рат Порти, објављена је телеграфска преписка између министра спољних послова Јована Ристића и српског заступника у Цариграду Филипа Христића која се тичала положаја пребеглих лица из времена Првог српско-турског рата и њиховог неизмењеног тешког положаја у Османској царевини. Таква лица су имала право на амнестију, али је османска порта није поштовала и изложила их је поновним прогонима. Ово је наведено као основни разлог за објављивање Другог српско-турског рата. Преписка је обухватала период од марта до новембра 1877. године.⁹⁶³

Објављујући преписку између Ристића и Христића, која говори о положају ових прогоњених људи у *Србским новинама*, српска влада је пред српским народом хтела да оправда свој поновни улазак у рат с Турским царством.

Упоредном анализом преписке између Филипа Христића и Јована Ристића, стиче се утисак да српска влада свесно до последњег момента није желела да обавести свог агента у Цариграду о отпочињању ратног стања. Објава рата стигла је изненада, преко ноћи, баш онако као је Ристић Христићу обећао да неће учинити.⁹⁶⁴

По Христићевом одласку турска влада је одлучила да пошаље протестну ноту свим гарантним силама против српске објаве рата и њеног самоиницијативног напада на Порту.⁹⁶⁵

Христић је после одласка одсуствовао из Цариграда све до новембра 1878. године, што значи пуних годину дана.

⁹⁶² TNA, PRO, FO 78/2594, Sir Henry Layard to Lord Darby 14th of December 1877.

⁹⁶³ *Србске новине*, бр. 263, 2/14. децембар 1877.

⁹⁶⁴ За Ристићев поглед на односе Србије и османске Порте уочи Другог српско-турског рата види: Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 43–57.

⁹⁶⁵ TNA, PRO, FO 78/2594, Sir Henry Layard to Lord Darby 18th of December 1877.

Ток Руско-турског рата и пораз Турака децембра 1877. код Плевне усмерио је и даљи ток устанка у Босни и Херцеговини. Прелиминарни мир је закључен 3. марта 1878. године у Сан Стефану. Поново је предложена аутономија Босне и Херцеговине. Устанак се после Санстефанског мира није прекидао, био је подељен на северну и југозападну Босну. Такво стање у устанку остало је све до завршетка Берлинског конгреса и почетка аустроугарске војне окупације Босне. Све силе осим Турске прихватиле су такво решење. Устаници су предали оружје и покорили се аустроугарској војсци. Аустро-Угарска је тежила да задржи постојећи друштвени поредак у Босни и Херцеговини. Беговима је обећана неповредивост имања и привилеговани положај.⁹⁶⁶

За разлику од приватне преписке између Јована Ристића и Филипа Христића која садржи приватне мисли оба државника, у президијалним извештајима Филип Христић детаљно извештава о току рата, о свим руско-турским биткама на свим ратиштима. У овом поглављу више пажње било је посвећено политичким и дипломатским догађањима у Цариграду. Било би могуће осмислити посебан рад о приликама у Османском царству на основу података из Христићевих извештаја, међутим, у овом поглављу таква разматрања би скренула пажњу са Христићеве личности и његовог утицаја на догађаје у Цариграду.⁹⁶⁷

Изванредни посланик и опуномоћени министар независне Србије

Ристић је запазио да је Србија била неспремна и морално и материјално за други рат са Турском. Државна каса била је празна. Међутим, кнез Милан је био чврсто решио да крене у ратни поход и Ристић закључује да му је први рат „који га је затекао у 21. години донео зрелости и искуства. Уопште дани другог рата били су светли дани његове владавине“.⁹⁶⁸

⁹⁶⁶ М. Екмецић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 372–396.

⁹⁶⁷ За детаљније разматрање ситуације у Османском царству пред избијање и почетак Руско-турског рата 1876/77. године види: Чедомир Попов, *Прилике у Турској уочи руско-турског рата 1877. према извештајима Филипа Христића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 9 (1966), 93–114.

⁹⁶⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 65–66; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 159–234.

Кнез Милан је прогласио да рат води за ослобођење и независност Кнежевине.⁹⁶⁹

Српска војска је 30. децембра/11. јануара освојила Ниш. Ристић закључује да је кампања српске војске била „кратка али сјајна и успешна“.⁹⁷⁰ Већ 19/31. јануара је склопљено примирје, а затим и Једренски мир 22. јануара/2. фебруара 1878. године.

Санстефански мир је потписан 19. фебруара/3. марта 1878. године.⁹⁷¹ Берлинским конгресом у трајању од 13. јуна до 13. јула 1878. године Србији је призната државна независност.⁹⁷²

Србија је прогласила независност 10. јула 1878. године усвајањем Закона о независности на Народној скупштини 1878. године. Кнез Милан је уместо *светлост* добио титулу-*височанство*. Међутим, румунском краљу Каролу је од стране великих сила призната титула *Краљевско височанство*, што га је поставило у надређен положај према српском кнезу. Румунском кнезу је таква титула призната због припадности царској немачкој породици Хоенцолерн. Кнезу Милану пак оспорена је свака могућност да му буде призната краљевска титула. Српска влада, међутим, није одустајала од своје намере да промени титулу српског кнеза. Аустроугарски канцелар Андраши је осуђивао српске планове. Аустријска влада је кнезу Милану признала титулу *височанство* и одлучила да омете српске тежње подизањем ранга свог посланства у Београду. Русија је престигла Аустро-Угарску и подигла ранг свог агента на ниво министра резидента. Ускоро су и све остале велике силе признале кнезу титулу *височанство* одбијајући и помен титуле *краљевско величанство* за Милана Обреновића. Аустро-Угарска је, такође, у новембру подигла 1878. ниво свог изасланика у ранг министра резидента. Српска влада је намеравала да поновну промену титулатуре српског владара изнесе пред скупштину, а велике силе су чиниле све како би спречиле тај српски потез. Ристић је на крају морао да попусти пред негативним ставом Аустро-Угарске и осталих сила. Компромис је био да титула буде промењена само унутар Србије и да се не тражи признавање великих сила.

⁹⁶⁹ *Србске новине*, бр. 276, 20. децембар 1877/1. јануар 1878.

⁹⁷⁰ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 104–110.

⁹⁷¹ В. Н. Sumner, *nav. delo*, 399–424; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 132–158.

⁹⁷² Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 184–254. В. Н. Sumner, *nav. delo*, 501–553.

Ово детаљно разматрање промене титуле српског кнеза било је потребно јер је овај потез био директно повезан са решењем кнеза Милана и Јована Ристића да усвоје рангиране дипломатских представника Србије која је била важећа у целој Европи.⁹⁷³

Јован Ристић је као министар спољних послова после Берлинског уговора на основу решења о дипломатским заступницима у иностранству донетом 28. октобра 1878. године одредио да се српски дипломатски представници деле на три врсте – изванредни посланик и опуномоћени министар, министар резидент и отправник послова. На основу тог решења, Србија је подигла своја постојећа представништва у Цариграду и Бечу на ранг посланстава, а своје заступнике претворила у посланике. Први српски изванредни посланици и пуномоћни министри били су Филип Христић у Цариграду и Коста Цукић у Бечу постваљени указом од 1. новембра 1878. године. Закон о дипломатским заступништвима и конзулатима српским у иностранству донет је 18. јануара 1878. године, на дан када на Филип Христић стигао у османску престоницу. Закон од 1879. године поставио је темеље модерне дипломатске службе у Србији.⁹⁷⁴

Кнез је на крају после свих покушаја да му се призна титула краљевског височанства пред члановима владе сам одустао од ових планова због противљења великих сила. Међутим, српски посланици у Бечу и Цариграду задржали су своје титуле изванредних посланика и опуномоћених министара и на тај начин је њихов висок дипломатски положај означио да је Кнежевина добила статус независне земље. Српски посланици више нису били упућивани у појединачне мисије, већ су били стално постављени у посланствима.

Христић се вратио као српски посланик у Цариград 17. новембра 1878. године с мисијом да успостави независност српске цркве у односу на Цариградску патријаршију и настави преговоре о изградњи српске железнице.

⁹⁷³ Момир Самарцић, „*Његово Краљевско Височанство Кнез Милан*“. *О настојању српске владе да српском кнезу буде призната титула „Краљевско височанство*“, Зборник матице српске за историју 74 (2006), 37–47; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 255–273.

⁹⁷⁴ Нови закон је одређивао да дипломатска представништва имају по потреби једног или више секретара и исто толико придодатих званичника, с платом или без плате. Тумаче или драгомане, који су могли да носе и титулу секретара тумача могла су имати само дипломатска представништва на Истоку. Bogdan Lj. Popović, *Istorija ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd, 2005, 111–112.

Христић је овог пута у Истанбул допутовао с највећим почастима. У возу је имао „салон вагон“ а на броду „велику кабину“ само за њега, а његова два чиновика имала су своју кабину. Капетан брода му се посебно извињавао што није имао могућности да на броду истакне српску заставу. Море је било мирно, а у Цариграду га је дочекало лето. Ово је био први Христићев долазак у Цариград као посланика независне државе. Од Ристића је затражио кнежеву слику да би је изложио у салону посланства као обележје да је Србија сада имала независног владара.⁹⁷⁵

Прве инструкције које је добио од Јована Ристића тичале су се сукоба на граници с Арнаутима. Христић је требало да тражи од Порте да на граници постави редовну војску. Британски амбасадор у Цариграду је сматрао да Арнаути имају пуно право да се врате на територију на којој су живели пре Другог српско-турског рата.⁹⁷⁶

Непосредно по Христићевом доласку у Цариград промењена је турска влада. За министра спољних послова постављен је хришћанин Каратеодори-паша, а за великог везира Кајредин-паша. Читаво ово министарство постављено је по инструкцијама Хенрија Лејарда, британског амбасадора, јер је Турска покушавала да добије нови зајам од Велике Британије.⁹⁷⁷

Христић је одмах по доласку у Цариград ступио у контакт с Лејардом. Говорили су о новом британском посланику у Србији, Гулду. Христић се жалио на њега, али је нагласио да то не чини по инструкцијама своје владе. Обојица су се сложили да је Вајт био много боље решење за британског конзула у Србији. Међутим Вајт је добио ново дипломатско намештење и Срби су морали да се навикну на Гулда. Лејард је изразио своје задовољство што је Србија успоставила пријатељске односе с Аустро-Угарском.

Христић је разговарао и с аустроугарским послаником грофом Зичијем и захвалио му што се гроф Андријарши заузео за Србију на Берлинском конгресу, а гроф Зичи је одмах заузврат од Србије тражио да Аустро-Угарској пружи посебно признање као великој, суседној и пријатељској држави.⁹⁷⁸

⁹⁷⁵ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 202–203.

⁹⁷⁶ Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском Вилајету 1878–1912*, Београд, 2009, 305–307; TNA, PRO, FO 78/2954, Ambassador Layrd to Marquis of Salisbury, 6th of July 1879.

⁹⁷⁷ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 24. новембар/5. октобар 1878.

⁹⁷⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 204–205.

Христић се одмах укључио у друштвени живот дипломатије у Цариграду, ишао је у посету леди Лејард, био позиван на вечерње забаве код грофа Зичија, где је могао да поведе и свог сина Милана.⁹⁷⁹

Гроф Зичи је давао дипломатски ручак у Христићеву част и част шпанског посланика који је у исто време стигао у Цариград, а следећи на реду који је позивао на ручак био је Лејард.

Грчки патријарх је љубазно примио Христића желећи да одржи богослужење на Светог Андрију који је до тада сматран српским празником. Међутим, Христић му је поручио да је Свети Андрија престао да буде српски празник и да није потребно да одржава службу. Међутим, патријарх се није одазвао овој Христићевој молби. Христић није био у цркви и није послао патријарху имена кнежеве породице да служба не би била служена у њихову част.

Христић је сугерисао Ристићу да се кнежев рођендан одреди као дан који би српски посланици у иностранству славили као српски државни празник.

Нису све Христићеве визите биле пријатне. Патријарх је у цркви за Светог Андрију помињао кнеза Милана, кнегињу и Србију па су неки почели Христићу да замерају што није ишао на службу.⁹⁸⁰

Француски посланик Фурије му је отворено рекао да је пожелео да у време када је Србија објавила други рат Турској буде приликом одласка из Цариграда добро истучен и да би се радовао да се то догодило. Такође га је упозорио да Србија мора да буде у пријатељским односима са свим силама, а не само да покаже своју наклоност према Русији. Од тога ће зависити међународни положај Кнежевине. Христић је такође са Фурнијеом разговарао о положају Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини.⁹⁸¹

Иако је Христић као српски агент у Цариграду био уздигнут у ранг посланика другог реда, финансијски буџет српског посланства остао је исти. Христић није располагао новцем којим би могао да обезбеди плату за још једног чиновника нижег ранга. Ова чињеница много је узнемиравала Христића који је због тога патио и морално и материјално. Сматрао је да „Без гавазе у Цариграду посланик није посланик нити се може користити својим правима и

⁹⁷⁹ Исто, 206.

⁹⁸⁰ Исто, 210–211.

⁹⁸¹ Исто, 212–213.

преимућствима“: „Пред сваким послаником иде гаваз, свуда му страже презентирају, и сви момци наврат-нанос му врата отварају.“ По Христићевим речима, још један чиновник би посланство коштао још шест лира.⁹⁸²

Христић је чекао на свечану „аудијенцију“ код султана. У среду је сазнао да је на крају пријем шпанског посланика заказан за суботу, а Христићев тек за понедељак. Оба посланика имала су ранг *envoye extraordinaire et Ministre plenipotentiarie*. Сматрајући да брани част своје младе независне државе, Христић је у четвртак рано ујутру послао драгомана министру спољних послова, на кућу. Драгоман је министра пронашао код куће и поручио му да Христић овакав план посета неће примити и да ће тражити нужне инструкције од своје владе. Могло је да дође до дипломатског инцидента. Међутим, затегнутост у односима Христића и турске владе ускоро је уклоњена и решено је да Христић буде примљен код султана у понедељак, а шпански посланик тек у уторак.

Престона беседа кнеза Милана приликом отварања скупштине 10. августа 1878. године⁹⁸³ објављена је уз Христићеве коментаре у *Цариградским новинама*, што, такође, показује промењену позицију српске Кнежевине у односу на Порту.⁹⁸⁴

Приликом посете султану Христић је имао осећај да су Турци примили свог савезника у последњем рату, а „не човека чија је влада до јуче у крвавом боју с Портом била, у боју који је за ову онако несрећан и злокобан испао“. Христић је упозорио своје драгомане да обрете пажњу на начин на који султан говори јер је имао обичај да се посланицима обраћа тихим, дрхтавим и нејасним гласом и на тај начин изговори неку непријатну алузију. Међутим, овог пута султан је говорио јасно.

Христића је султан примио у *Јелдиз* палати која се налазила ван града. Ишао је са троја дворска кола у пуној униформи. На уласку га је поздравио читав вод пешака. У самој палати дочекали су га министар спољних послова и први секретар султанов. Султан је био парадно обучен, носио је сабљу и турску звезду Осмаију на врату и на прсима. Христића је у овој посети пратио цео персонал

⁹⁸² Исто, 214.

⁹⁸³ *Скупштинске беседе краља Милана*, 68–70.

⁹⁸⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 216–217; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 15/27. децембар 1878.

српског посланства. Султан је изјавио да се нада да ће Христић допринети томе да се одрже пријатељски односи између Србије и Порте. Протоколарно се распитивао за здравље кнеза Милана, Христић је одговорио да је кнез добро. Позвао је Христића као и сав дипломатски кор на пријем поводом првог дана Нове године.⁹⁸⁵

Ускоро је султан организовао дипломатски пријем на коме је Христић добио осмо место, испред шпанског, шведског, америчког, белгијског, италијанског, холандског и румунског министра резидента који су по дипломатском положају били испод Христића.⁹⁸⁶

Све је то Христић истицао Ристићу у преписци јер је овакав Христићев положај у Цариграду означавао да Османско царство признаје у потпуности одлуке Берлинског конгреса и да на српску кнежевину гледа као на независну државу, а не више као на турску провинцију. Због тога је и тако интензивно вршио притисак на Ристића да му одобри званичан државни трошак за још једног момка у ливреји који би по протоколу цариградских дипломата ишао испред српског посланика, отварао му врата на кочијама и у салонима.

Други цариградски посланици као гроф Зичи истицали су да од Христића очекују да сваку услугу који би му учинили одмах пренесе српској влади. Од свих балова организованих у Османској престоници најмање посећени били су балови у руском посланству. Скоро половина позваних гостију се није појавила, а дошла су само три турска министра, а из царске палате нико. Ово је био резултат руског положаја после Берлинског конгреса и лоших односа Руског посланика с грчким становништвом у Цариграду. Христић је ишао на бал што је показало да је Србија и даље у добрим односима са Русијом.⁹⁸⁷

Велика Британија није имала успеха у спровођењу реформи у Турској. Христић је известио Ристића да су Турци одбили реформе које им је предложио лорд Салсбери.⁹⁸⁸

Христић је сматрао да је члан 40 Берлинског уговора представљао основну препереку за успостављање добросуседских односа између Србије и Порте. Овим

⁹⁸⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19/31. децембар 1878.

⁹⁸⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 219; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. децембар 1878/3. јануар 1879.

⁹⁸⁷ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 220–221; 223.

⁹⁸⁸ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 9. јануар 1879.

чланом предвиђено је да се до закључења посебних уговора између Турске и Србије, са српским поданицима који путују или бораве у Османском царству, поступа по општим начелима међународног права. Христић је сматрао да је овај члан ограничавао прва и ауторитет Србије који би она могла да добије код народа у окружењу. Да није уведен овај члан, сматрао је Христић, Србији би било признато да стоји у истој равни с Османским царством као независна држава.⁹⁸⁹

Ово Христићево тумачење представља преувеличавање и осликава тешкоће које је он сам имао у свом послу бавећи се положајем српских поданика у Турском царству. Сматрао је да је најважније да се што пре потпише посебна конвенција између Србије и Турске.

Христићу је Лејард у Цариграду скренуо пажњу и на то да Енглеска Француска и Италија неће признати независност Србије док се јеврејско питање не реши према одредницама Берлинског уговора, тј. да Јеврејима буду призната сва грађанска и политичка права, да буду равноправно примани у све јавне службе, на положаје и да им се признају положаји и право да обављају разне занате и занимања. Такође је било потребно зајамчити им слободу и јавно вршење црквених обреда као и свим осталим грађанима Србије свих вероисповести и странцима. Христић је сматрао да није могуће успоставити такав однос према Јеврејима у Србији.⁹⁹⁰

Уз ову опсаку, Лејард је мудро закључио да је следећи рат који ће избити на Балкану бити српско-бугарски рат због тога што је после Берлинског конгреса остало много неразрешених територијалних спорова између Србије и Бугарске.⁹⁹¹

Српски посланик је у свом президијалном извештају обавестио министра иностраних дела Јована Ристића да је скупштинска адреса приликом отварања скупштине, тј. обраћање архимандрита Дучића,⁹⁹² у Србији 1879. године лоше примљена у Османској престоници јер је „доказала да Србија још увек неће да закључи своје рачуне са Турском, но да хоће непрестано да се држи у резерву, и

⁹⁸⁹ *Србија 1878. Документи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић, Београд, 1978, 569; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 225; АС, МИД–ПО, мфр. 53, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 23. јануар/4. фебруар 1879.

⁹⁹⁰ *Србија 1878. Документи*, 569.

⁹⁹¹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 228.

⁹⁹² Нићифор Дучић (1832–1900), српски историчар, добровољачки командант, калуђер и архимандрит Српске православне цркве. Био је добротвор и редован члан Српске краљевске академије, те председник Српског ученог друштва.

да се сваком даном приликом користи да раздраженост и непријатељство према Турској у земљи одржи“. Христић је сматрао да је ова оцена турских званичника сувише строга и да је таква изјава само представљала осећање српског народа.⁹⁹³

Христић је запазио да у Османској престоници и у целом царству из дана у дан опада вредност новца, а цене производа непрестано скачу.⁹⁹⁴

Српска Народна скупштина одбила је да спроведе дискусију о равноправности Јевреја све док „стране силе не поставе своје посланике у Србији и не укину капитулације“. Христић је сматрао да кад Европа тражи да Србија да Јеврејима једнака права која уживају сви српски грађани, онда је сасвим коректно од Народне скупштине, као представник народа, затражи у замену и за своје грађане у иностранству она права која им је Европа ускратила, а загарантовала грађанима свих других независних држава.⁹⁹⁵

Ристић и кнез Милан су на крају Христићу дозволили да запосли гаваза, али да га плаћа из буџета посланства намењеног за послугу. Христићу ово није оговарало јер му је буџет посланства био сувише мали. Христић је наглашавао Ристићу да му омогући новац којим би платио момка, али да то не чини из сопствене сујете већ је желео да одржи карактер и престиж свог владоца и земље. Ристић је Христићу пребацивао да је буџет цариградског посланства већи него сви остали, али је Христић одговарао да су његови трошкови и највећи.⁹⁹⁶

Христић је у својим извештајима истицао да је Османско царство у жалосном стању. Сматрао је да је цео систем тадашње турске управе потпуно уништен и указивао је на скорашњу пропаст Царства. Међутим, свој опстанак може да захвали само ривалству великих сила који ће јој још неко време продужити „мучни живот“. У најгорем стању биле су османске финансије, држави је претило банкротство и крајња невоља овладала је свим друштвеним слојевима друштва. Христић је мислио „Дани су Турске, чини ми се избројани, пропаст је њена ту“. Сви политичари су сматрали исто па чак и они који су били пријатељи турског опстанка. Нико више није имао вере у реформе и регенерацију Турског царства јер је било у тако тешком финансијском стању да се није могла спровести

⁹⁹³ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 2/16. јануар 1879; *Србске новине*, бр. 269, 6. децембар 1878.

⁹⁹⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19/31. децембар 1878.

⁹⁹⁵ Исто, 16/28 јануар 1879.

⁹⁹⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 228–229.

ниједна политичка комбинација. Енглеска је прекинула преговоре о Турском о зајму.

Турска је престала да плаће своје дугове, али и да даје плате својим чиновницима и војсци. Глад и беда је владала међу чиновницима, незадовољство и несигурност у војсци. Владао је страх и забуна на Порти, а још више у околини султана „све је као без главе“.⁹⁹⁷

Фебруара 1879. године енглески амбасадор је напустио Истанбул због болести и отишао за Енглеску. Христић је известио Ристића да су што се тиче српског преузимања турског државног дуга најзаинтересованије силе биле Аустрија, Немачка и Русија које би могле да допринесу да Србији припадне мањи део дуга док би Енглеска, Француска и Италија тежиле да Србију што више оптерете.⁹⁹⁸

Христићево задужење је било да спроведе преговоре о доласку турског посланика у Београд. Ови преговори су наишли на низ препрека јер српска влада на челу с Ристићем није могла да се помири с чињеницом да ће турски посланик бити у рангу изванредног посланика и опуномоћеног министра, са истом титулом коју је имао Христић у Цариграду.⁹⁹⁹

Христић је сваку прилику користио да Ристићу докаже да су му момци служитељи – гавази неопходни. Српско посланство је било опљачкано и ову несрећу Христић је објаснио недостатком гаваза који би имали собу у посланству и чували имовину која је била покрадена.

Христић је почео с преговорима о склапању трговачке конвенције и независности српске цркве. Оба предлога била су позитивно примљена на Порти. Када је Христић 23. фебруара 1879. године покренуо питање самосталности српске цркве, цариградски патријарх је Христићу одмах саопштио да му је жао због овог српског потеза. Христић је предлагао да се споразум о одвајању од Цариградске патријаршије склопи у виду билатералног споразума у којем би се и Србија обавезала на нешто према Цариградској патријаршији. Ристић је желео да се одвајање обави изјавом васељенског патријарха којом би се српска црква

⁹⁹⁷ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 19/31. јануар 1879; АС, МИД–ПО, мфр. 53, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 2/14. марта 1879.

⁹⁹⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 232–233.

⁹⁹⁹ Исто, 229; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 13/25. март 1879.

разрешила обавеза према цариградској патријаршији. Српска црква би се заузврат обавезала да поштује ауторитет Патријаршије. Ристић је, такође, захтевао да се свим преосталим српским епархијама на територији Османског царства од тада шаљу искључиво Срби за поглаваре или Грци који су знали српски и српске духовне обичаји. Ристић и митрополит Михаило прихватили су да српска црква и све српске епархије ван Србије после раздвајања и даље признају ауторитет Цариградске патријаршије. Српска влада је желела да изврши споразумно одвајање од Васељенске патријаршије и да заштити српски народ унутар Османског царства. Српска држава и црква изнеле су заједнички захтев код Васељенске патријаршије. Међутим, патријарх је тражио да се кнез Милан и митрополит Михаило обрате писмима патријарху и затраже благослов за издвајање цркве. Други проблем је представљало успостављање светог Синода српске цркве, што Велики Логотет, чиновник Васељенске патријаршије није желео.¹⁰⁰⁰

Христић је сматрао да Кнежевина још ове године треба да цариградској патријаршији исплати годишњу суму од 9.000 гроша коју су јој до сада давали.

Христић је са Портом водио преговоре о добијању српске телеграфске везе. Није имао успеха у преговорима јер се министри у Османском царству више усуђивали да предузму било какву иницијативу. Христић је тврдио да Турска никад није имала слабијег султана од Абдул Хамида II (1876–1909) ни већег тиранина. Иако се трудио да се према европским посланицима понаша као европски владар, према својим министрима опходио се као прави азијски деспот. У турској влади није било никакве нове наредбе о телеграфској вези или трговачкој конвенцији између Србије и Турске. Први нацрт трговачке конвенције Христић је предао на Порти марта 1879. године.¹⁰⁰¹

Српски посланик никако није успевао да добије јасан одговор од српске владе који би турски посланик у потпуности одговарао Ристићу и кнезу Милану да буде послат у Београд. За посланика је именован Сермет-ефендија. Када је

¹⁰⁰⁰ Види: Михаило Војводић, *Како је српска црква добила независност 1879. године*, Историјски часопис 50 (2003), 87–98; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 2, 274–286; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. децембар 1878/3. јануар 1879; Исто, 13/25. март 1879; Исто, 20. март/1. април 1879.

¹⁰⁰¹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 239; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 23. март/2. април 1879.

стигао у Београд, био је добро дочекан од дипломатског кора. Са собом је повео турског конзула који је требало да добије намештење у Нишу. Међутим, Христић је био мишљења да конзул не сме да добије наименовање док се не потпише конзуларна конвенција између Србије и Порте. Британска влада се преко конзула Гулда интензивно залагала за постављање турског конзула у Нишу. Христић је добио инструкције од српске владе да интервенише код Лејарда да утиче на Порту да се склопи конзуларна конвенција са Србијом.¹⁰⁰²

Христић је у Цариграду чуо да се кнез Милан и Ристић спремају да га преместе за посланика у Бечу. Христићу оваква одлука није одговарала. Молио је кнеза и Ристића да га не премештају из Цариграда јер је њему положај извнредног посланика и опуномоћеног министра у Османском царству изузетно одговарао. Ристићу је навео као посебан разлог своје здравље, Босфорска морска клима му је изузетно пријала.¹⁰⁰³

Христић се лета 1879. године настанио у Јеникеју, селу поред Терапије. Ограничена финансијска средства нису му дозвољавала да борави у омиљеном летовалишту цариградских дипломата.

Јула 1879. године промењено је министарство на Порти. Уместо Каратеодори-паше, за министра спољних послова именован је Сафет-паша. Христић је био задовољан што је Каратеодори-паша замењен јер на Порти није било решено ниједно српско питање док је он био министар спољних послова.¹⁰⁰⁴

Христића је почело да брине да губи добре позиције унутар дипломатског кора у Цариграду због непостојања конзуларне конвенције између Србије и Турске. Очекивао је да се положај српског посланика усагласи са независношћу српске кнежевине и да посланик добије иста права која су дата Румунији и која уживају све државе у Османском царству.¹⁰⁰⁵

Христић је имао тешкоће да састави нацрт конзуларне конвенције са Турском. Због отежања у доношењу конзуларне конвенције, руски посланик кнез Лобанов саветовао је Христићу да Османској царевини предложи склапање

¹⁰⁰² АС, МИД–ПО, мфр. 51, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Пера, 3/15. март 1879; Исто, мфр. 53, Ј. Ристић–Ф. Христићу, 3/15. март 1879; Исто, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 13/25. март 1879; Исто, мфр. 54, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 6/18. април 1879; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 244; 253; 265.

¹⁰⁰³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 242.

¹⁰⁰⁴ Исто, 254–258.

¹⁰⁰⁵ Исто, 265.

формалног трговачког уговора који би се тицао и конзула и да се Србији призна да ће њени поданици уживати иста права унутар царства као и поданици свих других независних држава.¹⁰⁰⁶

Ристић је заузео чврст став што се тиче одвајања српске цркве. Сматрао је да кнез Милан треба да се обрати патријарху тек по добијању самосталности и изрази своју захвалност. Такође се противио сваком мешању Патријаршије у унутрашњу организацију цркве. У преговорима је нађен компромис што се тиче кнежевог и митрополитивног обраћања патријарху. Христић је цариградској цркви маја 1879. године предао писмо кнеза Милана у коме је кнез изражавао своју жељу да се регулишу односи између две цркве. Митрополит Михаило је учинио исто.¹⁰⁰⁷

Христић се залагао да се Цариградској патријаршији стави до знања да ће Србија, уколико с временом поврати „стару Србију“ и Пећ, поново успоставити патријаршију коју је и раније имала. Сматрао је да би било лепо „да под кнезом Миланом поред политичке независности добијемо и црквену“.¹⁰⁰⁸

Међутим, патријарх је Христићу ускоро изнео нови захтев – да се регулише плаћање мирије (пореза на земљу) који није био плаћен од 1876. године. Ристић је одбијао да плати поменути порез све док се не реше односи између две цркве. Патријарх и Велики Логотет су затражили од Христића да захтев о одвајању српске цркве изнесе пред Велики Синод, што је српски посланик одмах одбио, не чекајућу инструкције од владе. Ристић је одобрио Христићев став. Одлучено је да Христић од тада преговара искључиво са патријархом.¹⁰⁰⁹

Ускоро је због независности српске цркве дошло и до сукоба мишљења између Ристића и Христића. Христић је сматрао да с цариградском црквом не треба у потпуности прекидати односе као што је намеравао Ристић, јер би то значило да се тиме прекидају све везе с великом пријатељском грчком нацијом. Христић је сматрао да је независност српске цркве била ствар за коју је од свег срца радио да успе да „стекне влади својој једну заслугу више и право на опште признање, да је зрелије и боље схватила духовне интересе но друге цркве“.

¹⁰⁰⁶ Исто, 266.

¹⁰⁰⁷ М. Војводић, *нав. дело*, 87–98 АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 24. април/5. мај 1879.

¹⁰⁰⁸ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 270.

¹⁰⁰⁹ М. Војводић, *нав. дело*, 87–98.

Осуђујући Ристићев строг став о одвајању српске цркве од Васељенске патријаршије, Христић је закључио: „Не могу да не мислим да би много боље било да смо се од Патријаршије са благословом њезиним одвојили, и легално нашу црквену независност задобили“, што би био нов тријумф за српску владу. Христић је видео решење у проглашавању српског митрополита за патријарха – „јер најпосле не би се ни о чему другом радило но о промени једне титуле“. За ово решење, по Христићу, било је потребно поткупити цариградског патријарха и синод „лепом сумом новца, које орденима српским“.¹⁰¹⁰

Цариградски синод је затим поставио питање шизматичних свештеника, који су признали Бугарску цркву, у српским епархијама. Христић је схвативши да је ово само поновно одуговлачење, захтевао да се читаво ово питање препусти српској цркви. Без обзира на раније изнесен Христићев став што се тиче плаћања, Ристић је овластио српског посланика да одбије свако плаћање од стране српске цркве и српских епархија Цариградској епархији.

Када је у августу Патријаршија изнела нове захтеве да се свето миро преузима из Цариграда и када су се у споразуму који је предложио свети Синод нашли поново сви захтева о којима српска црква није желела да дискутује, Ристић је желео да прекине преговоре.¹⁰¹¹

Христић је, међутим, и даље настојао да се српска црква договори са Васељенском патријаршијом. Синодски акт о признавању независности српске цркве донесен је 20. октобра 1879. године. Садржина Синодског акта ничим није доводила у питање независност српске цркве.

Акт о независности српске цркве Христић је од ефеског и никејског митрополита примио 26. октобра/8. октобра 1879. године и послао их српској влади у Ниш. Очекивао је да ће их кнез примити 1/12. новембра. Христић је сматрао да је овај чин један од најважнијих који је проистекао из стицања српске независности.¹⁰¹²

¹⁰¹⁰ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 275, 279, 280.

¹⁰¹¹ М. Војводић, *нав. дело*, 87–98; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 8/20. мај 1879; Исто, 22. мај/2. јун 1879.

¹⁰¹² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 288; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 267; 272; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 24. јун/6. јул 1879; Исто, 26. октобар/7. новембар 1879.

Српска црква је успела да добије независност и да остане у најбољим односима са Васељенском патријаршијом.¹⁰¹³ Међутим, српска црква је свом патријарху дала титулу дечанског патријарха. Српска црква у Дечанима налазила се на турском земљишту на арнаутској територији. Арнаути су против тог потеза српске владе протестовали, сматрајући да је Србија овим чином показала намеру да своје границе прошири на предео Старе Србије, што је изазвало нову политичку затегнутост између Србије и Порте.¹⁰¹⁴

Аустроугарски посланик Зичи жалио се Филипу Христићу да српска патријаршија намерава да под своју јурисдикцију узме не само српску цркву у Босни и Херцеговини већ и у Угарској.¹⁰¹⁵

Нови бугарски посланик у Цариграду нашао је ослонац у Христићу, уз образложење да је нов у свему и да нема коме ближе да се обрати.

Нацрт трговачке конвенције с Турском Христић је саставио крајем маја 1879. године.¹⁰¹⁶ Први портин нацрт трговачке конвенције, „контрапројекат“, Христић је Ристићу послао 5/17. октобра 1879. године.¹⁰¹⁷

Конзуларну конвенцију са Ристићевим примедбама Христић је саставио 10/22. јула 1879. године. По Христићу, циљ склапања конзуларне конвенције био је очување права и преимућства српских грађана у Турској и њихова заштита против сваке самовоље. Христић је сматрао да би у српским крајевима Османске империје требало уздићи положај српских конзула да би они допринели престижу српског народа. Конзул би осигурао српске поданике и заштитио их од самовоље и злоупотреба турске управе. „Природна последица овога била би то што би сви Словени, турски поданици, тражили да дођу под заштиту српских закона, и што би уплив наш тада на хришћанске народе у Турској био од толиког значаја о њему рачуна водити.“ Ристићу је у конзуларној конвенцији највише сметало питање реципроцитета, тј. да би турски конзули могли да штите и управљају турским, муслиманским становништвом на српској територији.¹⁰¹⁸ Питање конзуларне

¹⁰¹³ М. Војводић, *нав. дело*, 87–98; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 17/29. август 1879; Исто, 8/20. септембар 1879; Исто, 25. септембар/6. октобар 1879.

¹⁰¹⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 289; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 268–271.

¹⁰¹⁵ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 292.

¹⁰¹⁶ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 29. мај/11. јун 1879.

¹⁰¹⁷ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 281.

¹⁰¹⁸ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 10/22. јун 1879.

конвенције било је директно повезано с постављањем турског конзула у Нишу. Христић није одустајао од своје замисли да Србија одбије да прихвати турског конзула док конвенција не буде потписана. Српска конзуларна конвенција је ауторизовала наименовање генералних конзула, конзула, вицеконзула и конзуларних агената у областима Турске и Србије с правима сличним онима које би била гарантована најповлашћенијој нацији. Христић је запазио да је предложена конвенција веома одређена и да не би требало да проузрокује дуготрајне дискусије и преговоре, ако Порта буде благонаклоно расположена. Међутим, Ристић је сумњао да Порта нема намеру да дозволу Србији да постави конзуле у Отоманском царству и да ако би се он сложио да прихвати турског конзула у Нишу пре него што би конзуларна конвенција била потписана, конвенција не би уопште ни била закључена. Због тога није хтео да удовољи овом захтеву Турака. Британски амбасадор Лејард се залагао да се права нишког конзула признају пре потписивања конвенције, али је прихватио да на Порти интервенише у корист српско-турске конзуларне конвенције.¹⁰¹⁹

После свог петонедељног боравка у Сирији Лејард је био преокупиран променом владе у Османском царству и није много обраћао пажњу на оно на шта је Христић у разговору покушавао да му скрене пажњу, тј. жалбе Србије на понашање британског конзула Гулда. Ипак, изнео је своје мишљење да Србија у склапању железничких уговора треба да се клони барона Хирша да не би била оштећена као Турска.¹⁰²⁰

Христић је сматрао да ће смена владе у Османском царству поново успорити доношење трговачке и конзуларне конвенције између Србије и Турске.

Христић је добио наименовање српског изванредног посланика и опуномоћног министра у Бечу после смрти Косте Цукића. Иако је у августу желео да напусти , почетком октобра је Ристићу писао да неће бити у могућности да напусти Цариград пре априла следеће године.¹⁰²¹

Христић је, чим је сазнао за своје наименовање у Бечу, отишао код Каратеодори-паше, министра спољних послова Турске, да покуша да убрза

¹⁰¹⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 282; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 1/12. јуна 1879; TNA, PRO, FO 78/2954, Ambassador Layard to Marquis of Salisbury, 16th of July 1879; АС, МИД–ПО, мфр. 54, Ф. Христић–Ј. Ристићу 4/16. јула 1879.

¹⁰²⁰ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 282.

¹⁰²¹ Исто, 284.

решење свих питања због којих је био наменован за посланика у Цариграду. Та питања тичала су се следећих проблема: упада Арнаута на српску територију, привремене трговачке конвенције између Србије и Отоманског царства, документата о железници, телеграфској мрежи. Христић је на разговор отишао надајући се да ће његово наименовање у Бечу подстаћи турског министра да разреши ова питања. Међутим, једини одговор који је добио јесте да Отоманско царство нема ништа против Србије, али да посао једноставно споро иде због „опште мане, зла због којег цела држава трпи“.¹⁰²²

Христић је под утицајем цариградске дипломатије обратио пажњу на односе Русије и Бугарске. Сматрао је да је Русија после Берлинског конгреса развила код Бугара „јак појам о индивидуалности спремила у њих претерано веровање у политичку значајност и будућност њихову и најзад их толико морално подигла да је очевидно да тиме ни на шта друго не иде но да од Бугарске начини средиште и полазну тачку за конфедерацију словенских држава под моћним својим закриљем“. Србија би у том случају изгубила своју самосталност и независност и своју предводничку улогу коју је имала под влашћу династије Обреновић у уједињењу хришћанских народа на Балканском полуострву. Бугарска ће преузети улогу словенског Пијемонта на Истоку. Христић је закључио да под руководством славенофилских комитета Русија спрема Бугарску против Србије. Борба ће у почетку бити морална, а не физичка, али ће на крају довести до оружаног обрачуна Србије и Бугарске. Христић је схватао да се ствари много боље сагледавају и схватају из Цариграда него с неког другог места, па је његов дугогодишњи боравак у центру европске политике допринео да пре осталих уочи будући српско-бугарски конфликт.¹⁰²³

Британска дипломатија највише је била заинтересована за положај Арнаута на новоосвојеним српским територијама и за повратак арнаутских избеглица у своје домове. Однос Србије према исељним Арнаутима и њихов повратак на сопствена имања амбасадор Лејард је директно повезивао са добром вољом Порте да закључи конзуларну и трговачку конвенцију са Србијом.¹⁰²⁴

¹⁰²² АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 8/20. мај 1879; АС, МИД–ПО, мфр. 54, Ф. Христић–Ј. Ристићу 22. новембар/4. децембар 1879.

¹⁰²³ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. мај/3. јун 1879.

¹⁰²⁴ TNA, PRO, FO 78/2958, Ambassador Layard to Marquis of Salisbury, 1st of September 1879; FO 78/2961, 4th of November 1879; FO/2962, 16th of December.

Приликом промене турског министарства октобра 1879. године Христић је изјавио: „Ја нећу улазити у детаљно описивање и оцене садашњег кабинета, јер су измене ове одвећ честе да би их човек могао с извесним интересовањем пратити“. Такав Христићев став поново показује колико је он веровао у нестабилност Отоманске империје. Султан је узео у своје руке сву управу над земљом, све је оцењивао и све диктирао. Христић је био уверен да се султан после Берлинског конгреса уместо Великој Британији, у коју је изгубио поверење, окренуо Русији.¹⁰²⁵

Нови турски „контрапројекат“ конзулске конвенције састављен је половином октобра. Конзул за Ниш још није напустио Отоманску престоницу и Христић му је саопштио да не креће док конзулска конвенција не буде потписана.¹⁰²⁶

Став Велике Британије према Турској постепено је почео да се мења. То је било најочигледније у гледиштима британског амбасадора у Цариграду Лејарда. Лејард је Христићу изјавио да је стање Турске очајно. За то је кривио и оптуживао поквареност турских државника који одбијају да спроведу саветоване реформе у Царству.¹⁰²⁷

Филип Христић је примио наименовање за српског посланика у Бечу децембра 1879. године, али је желео да остане у Цариграду бар до фебруара и да пре свог одласка склопи трговачку и конзуларну конвенцију с Турском. Закључио је да би било добро да Ристић закључи конзуларну конвенцију с Енглеском, о којој је почео да преговара с Гулдом. Христић је сматрао да би тада Порта прихватила српски предлог конвенције.

Приликом одласка Христић је на Порти по протоколу морао да преда опроштајно писмо. Постало је поново јасно, после изјаве Сава-паше, министра иностраних дела, да Порта нема намеру да започне преговоре о склапању трговачке и конзуларне конвенције са Србијом. Христић је закључио да је немогуће да ова два питања буду решена пре његовог одласка из Цариграда. По први пут откад је постао посланик у Турској Христић је сматрао да то није због

¹⁰²⁵ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 9/21. октобар 1879.

¹⁰²⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 285; АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 22. мај/3. јун 1879.

¹⁰²⁷ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 300.

лошег расположења Порте према Србији, већ због њене „нехатности и малаксалости“.¹⁰²⁸

Међутим, већ у следећем извештају Христић се враћа својим уобичајеним констатацијама и за неиспуњење српских захтева окривљује султана Абдул Хамида за кога каже да Србију просто не воли.¹⁰²⁹

За посланика у Цариграду после Филипа Христића наменован је Јеврем Грујић. Христић је очекивао опроштајно писмо и инструкције од Ристића па да крене из Цариграда крајем јануара 1880. године. Није могао да се одлучи ком чиновнику да остави шифре у посланству па је предлагао чак и сина Милана који је имао најнижи чин, али највеће очево поверење.¹⁰³⁰

Ристић је успео да потпише трговачки уговор с Великом Британијом, што је Христића изузетно обрадовало иако он с Турцима није успео да постигне договор. Упоредјујући разне министре спољних послова с којима је у Цариграду сарађивао, Христић је дошао до закључка да се у том тренутку најмање водило рачуна о добрим односима са Србијом и према Кнежевини се показивало извесно презрење. Сава-пашу је оптужио као најподлијег министра с којим је икада сарађивао.

Није му било по вољи што је решио да се опрости са султаном, уручујући му опроштајно писмо. Христић је таквим ставом изражавао своје незадовољство због свог неуспеха у склапању поменутих конвенција.¹⁰³¹

Ипак, на крају је био задовољан што му је Ристић послао кнежево писмо захвалности патријарху и што је добио српска одликовања која је могао да уручи званичницима Васељенске цркве. Патријарх је био врло задовољан и захвалан српском кнезу што га је одликовао Таковским крстом.¹⁰³²

Уместо сина Милана кога је Филип Христић предлагао за отправника послова у српском посланству до доласка Јеврема Грујића, именован је Таркан драгоман. Таркан, Јерменин, иако веома вешт чиновник, био је пре запослења у српском посланству само трговачки момак у базару, што је у цариградској чаршији било познато. По Христићевом мишљењу, то га је чинило у потпуности

¹⁰²⁸ Исто, 313–314.

¹⁰²⁹ Исто, 315.

¹⁰³⁰ Исто, 316.

¹⁰³¹ Исто, 317.

¹⁰³² Исто, 317, 319.

неподобним за то наименовање, али покорио се Ристићевим инструкцијама и Таркан је положио чиновничку заклетву и добио службу.¹⁰³³

Христић је напустио Цариград почетком фебруара и пристигао у Беч 8/20. марта 1880. године. Тиме је завршен Христићев дугогодишњи боравак у Цариграду. Христић је као први представник српске независне кнежевине у Цариграду боравио 13 месеци. Питања која су остала нерешена Христић је поделио у три категорије: „1. Конвенције: трговачка, конзуларна, железничко питање... 2. Рекламације наше од Порте за упад Арнаута и 3. Рекламације појединих наших држављана код Порте, за које ми је нарочито из Београда писано“. Христић је на основу набројаних послова закључио следеће: „Ја мислим да нећу претерати ако речем да је посла исувише било и да су чиновници њиме и преоптерећени били. Али сва наша добра воља, сав рад наш, сво наше заузимање, све је то изгубило се у инерцији, у нераду, а може бити и у злој вољи портиној и њених органа“.¹⁰³⁴

Ипак као Христићев допринос током његовог последњег боравка у Цариграду не може се занемарити да је успео да преговорима са цариградским патријархом допринесе проглашењу независности српске цркве. Тако је по његовим раније наведеним речима за време владавине кнеза Милана Србија поред државне добила и црквену независност.

Филип Христић је показао изузетну дипломатску вештину склапањем мира у виду протокола између Србије у Турске који су потписале први пут обе силе. Христић је по наредби Ристића остао у Цариграду све до избијања другог турско-српског рата. Противио се поновном српском уласку у рат у корист Русије. Предосетивши поновно избијање рата тражио је инструкције од српске владе за брзи одлазак из Цариграда али их није добио. Ипак, као искусни дипломата када је предао Порти ноту о српској објави рата затражио је и добио помоћ енглеског и аустроугарског посланика што му је омогућило да се укуца на брод и безбедно отплови из Османске империје.

¹⁰³³ Исто, 318; АС, МИД–ПО, мфр. 56, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 16/25. јануар 1880.

¹⁰³⁴ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић–Ј. Ристићу, 8/20. јануар 1880.

БЕЧ, БЕРЛИН И РИМ

Одлазак Филипа Христића из Цариграда доводи овај рад до престанка анализирања цариградске дипломатије и почетка проучавања бечке политичке сцене уочи Христићевог доласка на положај изванредног посланика и опуномоћеног министра Србије у Аустро-Угарској. Основна питања којима ће се бавити ово поглавље јесте добијање концесија за изградњу железнице, пропаст Генералне уније, коначан почетак и завршетак изградње железнице, Христићев рад, осим у Бечу, Берлину и Риму.

Питање српске железнице није се решавало само у Цариграду већ и у Бечу. Коста Цукић, српски посланик у Бечу, имао је инструкције да избегне преговоре о железничком уговору док Србија не добије загарантовану везу са турским железницама. Јован Ристић се залагао за продужење трогодишњег рока предвиђеног Берлинским уговором за изградњу железнице.

Друго важно неразрешено питање између Србије и Аустро-Угарске било је питање трговачког уговора између ове две државе. То питање било је за Аустро-Угарску од много мање важности него изградња железнице. Ристић је настојао да дође до компромиса. Покушао је да истовремено спроведе преговоре о железничком и трговачком уговору, као и о укидању капитулација.¹⁰³⁵

Јован Ристић је 13. марта 1879. позивао све заинтересоване државе, па и Аустро-Угарску, да у сагласности с Берлинским уговором уреде међусобне трговачке односе. Предложио је да прво буду закључене привремене трговачке конвенције. Велика Британија је са Србијом потписала привремену трговачку конвенцију на годину дана од 17. марта 1879. године до 13. маја 1880. године и Велика Британија је добила право најповлашћеније нације. Аустро-Угарска је нотом од 31. марта уложила протест због таквог поступка Србије. Ристић је одмах одговорио да је Србија спремна да ступи у даље преговоре с Аустро-Угарском о склапању трговачке конвенције.¹⁰³⁶

¹⁰³⁵ М.Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 68–71.

¹⁰³⁶ Исто, 72; Исти, *О споразуму српске владе и Штатсбана о изградњи железнице у Србији 1879. године*, *Историјски часопис* 60 (2011), 393–417.

Крајем децембра 1879. у Бечу су одлучили да неће више да чекају на Ристићев одговор у вези са железничким питањем. Притиску на српску владу да пристане на захтеве Аустро-Угарске у Нишу се, следећи упутства своје владе, придружио и министар резидент Велике Британије Гулд. Долазак аустроугарског министра резидента Херберта у Ниш коначно је донео жељени резултат. Српска влада није више могла одуговлачити с формалним одговором на аустроугарске захтеве и са слањем преговарача у Беч. Упутства за инжењера Марића, зета Филипа Христића, довршена су 12. јануара 1880, два дана касније влада је на седници формално потврдила његову мисију.¹⁰³⁷ Српска влада коначно је била спремна за преговоре.¹⁰³⁸

Српски нацрт уговора, Марићева мисија у Бечу, потписивање и примена железничког уговора¹⁰³⁹

Марићевом доласку у Беч претходила је и Ристићева нота од 18. јануара 1880. године којом је аустроугарско министарство спољних послова било формално обавештено о доласку преговарача у Беч. Ристић је изразио жаљење што аустроугарска влада није прихватила склапање трговачког уговора пре преговора о изградњи железнице. Међутим, Ристић више није инсистирао на поменутом уговору.

Филип Христић је наименован за српског изванредног посланика и опуномоћеног министра у Аустро-Угарској после смрти Косте Цукића. Стигао је у Беч 6/18. марта 1880. године, уочи Ускрса. Тамо је нашао свога зета Марића и ћерку Анђелину. Био је смештен у хотелу, што му је веома одговарало.¹⁰⁴⁰

По доласку у Беч Христић је закључио да је бечки двор још једини двор у Европи који је сачувао све средњовековне обичаје и начин понашања. Христић је присуствовао „прању ногу цара и царице“ уочи Великог четвртка.

Христић је био задовољан што не мора да учествује у преговорима о железничком питању јер је читав тај посао обављао његов зет Марић. Тврдио је да

¹⁰³⁷ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, 369.

¹⁰³⁸ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 128–129.

¹⁰³⁹ Исто, 130–151.

¹⁰⁴⁰ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 321.

је читав посао изградње железнице преобиман и да је договор о том пројекту био веома тежак, те да је Марић био преоптерећен.¹⁰⁴¹

По Христићу, од велике помоћи српској страни у железничком питању био је др Розен, новинар, касније у Београду умешан у пропаст Генералне уније. Међутим, у овом периоду Розен је у аустријској штампи помагао да се аустријско јавно мњење окрене у корист Србије. Христић је због тога тражио од Ристића да повећа хонорар који је српска влада већ давала Розену.¹⁰⁴²

У другој половина марта 1880. године, за време док је српска влада проучавала нови предлог пројекта, извршен је дипломатски притисак на српску владу преко Филипа Христића и аустроугарског министра резидента у Београду Херберта.

На првом Христићевом састанку с Хајмерлеом и током аудијенције код цара Франца Јозефа највише је било разговора о железничком питању. Док је аустријски цар изнео своју жељу да се између Аустро-Угарске и Србије успоставе блиски и пријатељски односи, министар спољних послова се жалио на држање српске владе у железничком питању. Христић је закључио да ће однос Србије према железничкој конвенцији одредити однос Аустро-Угарске према Кнежевини. Био је свестан да ће однос Аустро-Угарске према Србији бити веома значајан за напредак Кнежевине.

Аустроугарски министар резидент сматрао је да српски народ није у стању да процени повољне дугорочне циљеве за своју државу, али да је јединствен у свом противљењу железничком уговору. Био је против аустроугарских напада на Ристића јер није било сигурно да ће се и наредна влада сложити с потписивањем таквог уговора. Аустроугарска влада је имала више утицаја на кнеза Милана, али кнез није имао довољно снаге да утиче на Ристића.¹⁰⁴³

Српска влада била је упозната с настојањима бугарске владе да избегне изградњу линије која би повезала српске и бугарске железнице. Српску владу посебно су узнемириле вести о могућој изградњи железнице која би повезала Аустро-Угарску с Цариградом преко Румуније и Бугарске. О могућем

¹⁰⁴¹ Исто, 322.

¹⁰⁴² Исто, 323.

¹⁰⁴³ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Беч, 12/24. марта 1880.

неповољном развоју догађаја у више наврата, јављао је српској влади њен посланик у Бечу Филип Христић. Крајем јуна Христић је јавио да су овакве вести сада већ врло извесне.¹⁰⁴⁴ Ристић је тражио од Марића да у споразуму добије три године за изградњу линије Ниш – Пирот. Коначан споразум постигнут је 6. априла. Аустроугарски делегати пристали су на одлагање под условом да Србија у року од годину дана склопи споразум с Бугарском.

О ратификацији уговора Јована Ристића известио је Филип Христић почетком маја 1880. године. Уговор је прихваћен у оба парламента Двојне монархије. Међутим, у Србији је ојачала опозиција против потписаног уговора предвођена новим гласилом напредњачко-радикалске опозиције *Видело*. У том листу посебно је критикована чињеница да није обезбеђена веза с турским железницама, а пре свега, с линијом Солун – Митровица. Ту су се износиле тврдње да Србија не треба да гради железницу, ако нема обезбеђену везу са Солуном. Изградњом железница у Србији које не би имале везу са Солуном, Аустро-Угарска би обезбедила себи српско тржиште и спречила продор британске конкуренције.¹⁰⁴⁵

Христић је присуствовао саопреу код министра Хјамерлеа и којим је био одушевљен. Разговарао је с лицима из дипломатског кора и официрског круга, али не и с аустријском аристократијом за коју је рекао да је била неприступачна и затворена. Из тога се може извући закључак да се Христић трудио да уђе у високо дипломатско друштво у Бечу.¹⁰⁴⁶

Филип Христић је средином априла од Ристића добио инструкције да код аустроугарског министра спољних послова покрене питање укидања забране за извоз рогате марве из Србије, недуго по потписивању уговора. Крајем априла је добио упутство да покрене преговоре о трговачкој конвенцији. Било је потребно да оба ова питања буду решена пре почетка Скупштине јер су и Христић и Ристић очекивали велики отпор Скупштине железничком уговору.

Иако је Министарство спољних послова на Христићев захтев одмах упутило допис министарствима надлежним за то питање, по свему судећи,

¹⁰⁴⁴ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Беч, 21. јун/6. јул 1880; М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 269.

¹⁰⁴⁵ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 272–274.

¹⁰⁴⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 327–328.

стварних изгледа за успех било је мало. Министарства у Бечу и Пешти била су ограничена одредбама које је Немачка увела на увоз рогате стоке са територије Двојне монархије. Марва предвиђена за извоз узгајана је у највећој мери у угарском делу монархије тако да би укидање забране највише угрозило угарску владу. У Угарској су се плашили да би због укидања забране на увоз рогате марве из Србије пре него што би било формално потврђено да говеђа куга у Србији више не постоји, због страха од ширења заразе, довело у Немачкој до увођења забране увоза рогате марве из Аустро-Угарске.

Аустроугарска влада је министру резиденту Херберту јавила да је решила да делимично укине забрану на увоз рогате стоке, непосредно пред почетак Скупштине. Што се тиче преговора о закључењу трговачке конвенције, Филип Христић је добио одговор од барона Хајмерлеа да ће почетком маја представници Аустроугарске размотрити овај предлог.

Залагањем Ристића у Народној скупштини уговор је усвојен и ратификован 14. јуна 1880. године.¹⁰⁴⁷

Преговори су, дакле, трајали од марта до априла 1880. Године, када је коначно потписан уговор с Аустро-Угарском. Текст уговора који је Марић послао у Београд био је резултат компромиса. Начелно су решена само мање значајна питања, а два најзначајнија питања остала су нерешена: изградња деонице Ниш – бугарска граница и крајњи рок ратификације уговора. Померањем датума за ратификацију померан је и датум завршетка изградње железнице, одређен три године после ратификације уговора. Сва три захтева српске владе прихваћена су, а рок за ратификацију, као и за изградњу железница, на Марићев захтев, померен је за 15. јун 1880. Железница је коначно требало да буде завршена 15. јуна 1883. године.

Представници угарске владе предложили су да рок за изградњу спорног огранка према Бугарској буде померен на 1884. годину.

Филип Христић је јавио да је у аустроугарском парламенту и у мађарском доњем дому усвојена железничка конвенција са Србијом 24. августа/5. септембра 1880. године.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁷ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 160–162.

¹⁰⁴⁸ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Беч, 24. август/5. септембар 1880.

Одмах по ратификацији уговора кнез Милан је кренуо у посету аустријском цару у Беч. Ова посета је унапред планирана, али Ристић није Христићу саопштио детаље. Ипак, кнез је био веома задовољан, аустријски, угарски па чак и бечки Срби, као и сви други Словени топло су га поздравили. Христић је известио да су му највеће поштовање изразили и остали становници у Бечу. Кнез је имао „сјајан и срдачан дочек“. Угостила га је царска породица у Шенбруну с великодостојницима и аристократама. Христић је детаљно известио Ристића о свим аспектима кнежеве посете Бечу у којој је и сам Христић учествовао. Организована је и посета Луксембургу.¹⁰⁴⁹

Министри су заједно с кнезом Миланом разматрали све могућности како да крену с изградњом железнице. Постојале су две могућности за решавање овог проблема. Први је био да држава узме зајам у иностранству и финансира изградњу железнице, која би одмах постала државно власништво, док је друга могућност била расписивање конкурса за давање концесије неком страном друштву, којем би се на одређени број година уступила експлоатација железнице. Берлински уговор је обавезивао српску владу да што пре започне изградњу железнице, а новац је могла да обезбеди само у иностранству.¹⁰⁵⁰

Као што је већ речено, аустро-српски уговор је предвиђао да Србија и Угарска доврше изградњу линије Будимпешта – Београд – Ниш – Врање у року од три године од дана размене ратификација.

Српска влада је одлучила да распише конкурс за уступање концесије за изградњу и експлоатацију железнице. Конкурс је расписан 31. августа и следећег дана објављен у *Србским новинама*. Наведен је правац и укупна дужина трасе – 454 километра и 180 метара – а 15. јун 1883. као рок за завршетак изградње линије Београд – Врање. Влада је истакла да је потребно да у понуди буде јасно наведено име друштва, количина основног капитала за грађење и опремање железнице, начин на који друштво намерава да дође до неопходних средстава, као и обавезе које влада треба да преузме. Свако друштво које буде конкурисало за изградњу српске железнице морало је по захтеву владе да уплати на име кауције своту од пола милиона франака. Влада се у тексту конкурса обавезала да ће екпроприсати неопходно земљиште. Истакнуто је да српска држава поседује детаљан план за

¹⁰⁴⁹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 338–345.

¹⁰⁵⁰ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 164–185.

линију од Београда до старе српско-турске границе, док за остатак линија постоји генерални пројекат. Као крајњи рок за подношење пријава, одређен је 13. октобар 1880. године. Тај конкурс остао је без резултата.¹⁰⁵¹

Септембра 1880. године Христића је Калај обавестио да Аустро-Угарска неће објавити Србији царински рат ако то Србија не учини прва.¹⁰⁵²

Почетком октобра 1880. године сукоб између Србије и Аустро-Угарске у вези с потписивањем трговачког уговора достигао је врхунац. На седници српске владе одлучено је да је немогуће унапред пре почетка преговора о трговачкој конвенцији прихватити захтев министарства спољних послова Аустро-Угарске да Двојној монархији буде признат статус најповлашћеније нације. Ристић је заузео одлучујући став у разговору с кнезом Миланом да се треба одупрети захтеву Аустро-Угарске. Такав Ристићев став био је узрок пада Ристићевог министарства. Напредњачка влада Милана Пироћанца образована је 21. октобра/2. новембра 1880. године. Влада Милана Пироћанца била је конзервативна, али „прожета либерализмом“. Министар иностраних дела био је Чедомиљ Мијатовић.¹⁰⁵³

Ова влада као напредњачка била је блиска начелима Филипа Христића. Већ 20. октобра Христић је честитао Мијатовићу и сматрао да је кнез исправно поступио када је састав владе поверио Мијатовићу и Пироћанцу. Мијатовићу је поручио да му се диви што је „у овако необичним приликама решио да се прихвати управе. Ко је год свестан тешкоћа које имате да савлађујете и у земљи и на страни, тај ће вас свесрдно потпомоћи да задатку вашем одговорите и да срећно извршите мисију коју вам је кнез поверио“. Христић је сматрао да ће се и у супротном табору наћи људи који верују у патриотизам па новој влади неће правити сметње у њиховој управи. Ипак, Христић је истакао да ће то од саме нове владе зависити. Знајући да се меша у ствари које нису у његовој надлежности, Христић је одмах додао да се нада да му Мијатовић неће замерити јер му је био познат Христићев став да „страсне и претеране борбе у маленој и нејакој земљи нашој не могу на добро њезино служити“. Христић би на Мијатовићевом месту спречио такву борбу ослањајући се на ауторитет и част владе. Настојао би да се из

¹⁰⁵¹ Исто, 209–222.

¹⁰⁵² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 356; *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 275–277.

¹⁰⁵³ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Чедомиљу Мијатовићу, 23/30. октобар 1880; *Владе Србије 1805–2005*, 143–146.

Скупштине искључи „геачко“ понашање, да ласкање и варање посланика већ једном престане. Требало би установити права и дужности Скупштине и утврдити да се одступања од правног и законитог пута више неће трпети. Посланици у Скупштини, по Христићу, треба да схвате да нису изнад свих закона и изнад свих власти у земљи. Христић је истакао Мијатовићу да Скупштина није непогрешива. Поручио је Мијатовићу да ће, с обзиром на то да га је наименовала претходна влада, трудити да се с новом владом слаже и споразумева што је више могуће. Такође, Христић је саветовао да се не жури са решавањем спора око склапања трговачке конвенције с Аустро-Угарском да не би изгледало да аустроугарска влада може у Србији да мења министре по својој вољи. Христић није био лоше расположен према Аустро-Угарској, већ је желео да Србија према суседној монархији сачува самосталност и независност.¹⁰⁵⁴

Христић је поручио Мијатовићу да новине у Бечу пишу да ће он сам доћи у Беч да би решио питање трговачке конвенције, али му је Христић препоручио да то не чини јер би на тај начин јасно показао да се српска влада налази у потчињеном положају према Двојној монархији. Боље је било да пошаље нову делегацију која би спроводила преговоре и о трговачкој конвенцији и о железничком питању.¹⁰⁵⁵

Прва два крупна задатка нове владе октобра 1880. године, наравно, били су склапање трговачке конвенције с Аустро-Угарском и изградња железнице. Оба питања чекала су брзо решење. Трговачка конвенција с Аустро-Угарском проузроковала је пад Ристићевог министарства, што је значило да је могла да угрози и опстанак нове владе, а држава је била у обавези да започне с изградњом железнице до 14. децембра 1880. године. Друштво које би изградило железницу још није било ангажовано. Намера напредњака била је да железница одмах постане власништво државе, а то је искључивало систем концесије. Државне финансије нису биле у стању да поднесу овакву замисао напредњака, а с друге стране, министарство спољних послова Аустро-Угарске и даље је било заинтересовано да концесија буде уступљена друштву које би задовољило интерес монархије.

¹⁰⁵⁴ АСАНУ, бр. 9953/4, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 20. октобар/1. новембар 1880.

¹⁰⁵⁵ Исто, бр. 9953/5, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 22. октобар/3. новембар 1880.

Српска влада је одлучила да уступи изградњу железнице француском друштву – Друштву Генералне уније на чијем челу се налазио Ежен Бонту.

Генерална унија сврставала се у том моменту у најугледније финансијске установе у Француској. Њен председник Ежен Бонту имао је вишедеценијско искуство у свим питањима везаним за железницу.

Српска влада није имала потребна средства за изградњу железнице. Због тога је Генерална унија деловала као најсолидније друштво које је у могућности да обезбеди потребан новац. Основни капитал Генералне уније износио је сто милиона франака. Када је потписала уговор са српском владом, Генерална унија није располагала довољним средствима за изградњу железнице. Влада није имала стварну представу о финансијском стању овог акционарског друштва.

Бонту је имао намеру да француски капитал уложи у послове у Подунављу и на Балкану. Због неуспеха у Аустрији одлучио је да оснује нову финансијску установу, која би се супротставила доминацији *Кредит аништалта*, у власништву бечких Ротшилда. Генерална унија је основана у мају 1878. године са капиталом француских конзервативних католичких кругова. Избор Бонтуа за председника друштва у септембру 1878. значио је превагу групе вођене искључиво финансијским мотивима. Нису били заинтересовани за сукоб с Ротшилдима и јеврејским капиталом, већ су се залагали само за стварање финансијског друштва усмереног на успешно финансијско пословање, које ће привући уштеђевину католичких улагача.

Бонтуова намера била је да оснује снажну и самосталну кредитну установу у Бечу – другу *Генералну унију*, која ће потом подстицати развој привреде у Двојној монархији. За оснивање акционарских друштава у Аустрији било је неопходно одобрење владе. Од краха Бечке берзе 1873. влада није доделила ниједну концесију. Бонту је због тога свој продор на аустроугарско тржиште започео куповином рудника угља. У јуну 1880. године Бонту је успео да се споразуме с владом грофа Едуарда Тафеа. Споразум је лакше склопљен захваљујући бројним Бонтуовим везама у Бечу. Аустроугарска влада била је и сама веома заинтересована за оснивање нове финансијске установе у Бечу.

Преговори између Бонтуа и нове аустроугарске владе почели су у августу 1880. године, а завршили су се оснивањем Аустријске земаљске банке, тј.

Лендербанке, у октобру 1880. године, с оснивачким капиталом од сто милиона франака.

Бонту је Христићу рекао да његово финансијско друштво намерава да узме концесију српских железница на 10 до 15 година, а затим да је врати на искоришћавање српској влади. До тада би железница почела да доноси знатан приход. Христић је истакао да му је Бонту рекао да је Друштво које је представљао добило концесију за изградњу мађарске линије Пешта – Земун и да је са бароном Хиршом уговорио да му он препусти изградњу линије од Скопља до Врања. Најављујући Бонтуову посету Србији, Христић је истакао да се у Бечу сматра да је Генерална унија солидно друштво на које се може рачунати.¹⁰⁵⁶

Бонту је био заинтересован за изградњу железнице у правцу Угарске и у правцу Србије. Прва пруга у чијој би изградњи учествовао била је од Будимпеште до Врања и Пирота, а затим би се укључио у завршетак пруга до Цариграда и Солуна. Ови Бонтуови планови одговарали су Министарству спољних послова Аустро-Угарске. За српску владу је Генерална унија, као француско друштво, била много прихватљивија него неко аустријско. Финансијске везе између Генералне уније и Лендербанке обезбедиле су аустроугарском министарству спољних послова одређени утицај на изградњу железнице. Српска влада није знала да иза Бонтуове уније стоји аустроугарски капитал Лендербанке.¹⁰⁵⁷

Христић и Мариновић су се срели у Пешти по приватном послу, али су нашли прилику да разговарају с бароном Хајмерлеом о забрани која постоји за извоз рогате марве из Србије у Аустро-Угарску. Обе владе су правдале постојећу забрану коју су морале да одржавају на српској граници непостојањем ветеринарске конвенције.¹⁰⁵⁸

Пред долазак српских делегата у Беч половином новембра 1880. године Христић се жалио Чедомиљу Мијатовићу што не добија инструкције од владе да би умео да одговори на питања аустроугарских званичника, посебно барону Хајмерлеу, који се стално распитивао за политичку ситуацију у Србији. Христић је оправдавао недостатак упутстава великим послом који је обављао Мијатовић у Београду. Ослањајући се на своје дипломатско и државничко искуство, као и

¹⁰⁵⁶ АСАНУ, бр. 9953/5, Ф. Христић–Ј. Ристићу, Беч, 28. септембар/10. октобар 1880.

¹⁰⁵⁷ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 231–234.

¹⁰⁵⁸ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 31. октобар/12. новембар 1880.

године Филип Христић је себи узео велику слободу да саветује свог новог министра спољних послова како ће организовати своје дипломатске послове. Предлагао је Мијатовићу да ангажује једног службеника који би одржавао контакт само с посланицима у иностранству водећи рачуна о томе да сви буду добро обавештени о стању у Кнежевини. По Христићу, сви српски дипломатски посланици требало је да буду детаљно обавештени о предстојећим скупштинским изборима, каква су очекивања у вези с будућим саставом скупштине, шта се догађа у оближним земљама и какве вести одатле долазе. „То и много којешта нужно је вашим посланицима на страни да знају да би се према томе могли оријентисати да би били у стању одговорати на извесна питања, која нису тајне природе.“

Уместо од Мијатовића, Христић је вести добијао од барона Хајмерлеја, који је обавештења добијао од аустроугарског посланика у Београду Херберта. Христић је сазнао да у Београду влада велика неизвесност због будућих скупштинских избора и држању новоизабране скупштине према новој влади. Христић је одмах искористио прилику да барону истакне да положај новог кабинета много зависи од држања Аустро-Угарске у појединим питањима као што су питања о увозу наше рогате марве у Аустро-Угарску, о ветеринарској конвенцији, смањивању тарифе на српске свиње, о трговачкој конвенцији. Хајмерлеј је одговорио да преговори о трговачкој конвенцији неће моћи да буду завршени до почетка скупштинског заседања.

Христић је саветовао Мијатовића да мора својој влади да осигура подршку у Скупштини, да не би прошли као Мариновићев кабинет 1874. године, када су били колеге у влади. Ниједан озбиљан посао неће успети да заврши ако не буде себи осигурао скупштинску већину. Христић је подсетио Мијатовића да се од његове владе много очекује: пореска реформа, земаљски кредит. „Без те две ствари не можете за живу главу предузети грађење наше железнице ни приступити закључењу каква зајма.“ Христић је поново изразио своје поверење у Розена, аустроугарског новинара који је боравио у Србији.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁹ АСАНУ, бр. 9953/9, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 11/23. новембар 1880.

Христић је био задовољан што је заказан састанак због ветеринарске конвенције у Пешти за почетак децембра јер се без потписивања ветеринарске конвенције није могао обновити извоз српске стоке.

Српски посланици, Мариновић у Паризу и Христић у Бечу, сматрали су Генералну унију најозбиљнијим конкурентом за железничку концесију и упозоравали на непоузданост француског синдиката предвођеног Фремијем. Христића су контактирали аустријски Ротшилди у жељи да пошаљу своју понуду у Београд, али су преговори с Бонтуом у то време већ ушли у завршну фазу.¹⁰⁶⁰

Слушајући вести из Цариграда који није могао да заборави после дугогодишњег боравка у Отоманском империји и пишући Мијатовићу, Христић је проценио да су највећи утицај међу великим силама у Турској задобиле Немачка и Аустро-Угарска империја „и да ако већ није утврђен савез између две државе и Турске то ће се ускоро догодити. Ове две силе су се спремале да узму Отоманску империју у заштиту од било које друге велике силе.“¹⁰⁶¹

Христић је у Бечу морао да бави и питањим Дунавске комисије, склапањем трговачке конвенције с Аустро-Угарском, увозом локомотива, за које је предлагао да се смање тарифе и других артикала из Велике Британије у Србију.¹⁰⁶²

Као и у Цариграду, Христић је био суочен с ограниченим финансијским средствима. Министар спољних послова Мијатовић предложио је скупштини смањење плата посланика на 24.000 динара, а за смештај 6.000 динара. Христић је молио Мијатовића да се то не чини.¹⁰⁶³

Када се вратио у Беч, Бонту је српском посланику Христићу саопштио да у пратњи Д'Аркура намерава 11. јануара 1881. да крене у Београд.¹⁰⁶⁴ Христић је до тада већ из бечке штампе сазнао да се у Београду воде преговори с британским друштвом и да су уговори већ склопљени не само за железницу већ и за формирање једне националне банке.

Британски посланик у Београду Гулд обавестио је децембра 1880. године Мијатовића да је Бонтуова унија аустроугарски пројекат који се само представља као француски. Гулд је од британске владе документа о комбинованом

¹⁰⁶⁰ Исто, бр. 9953/11, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 1/13. децембра 1880.

¹⁰⁶¹ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 22. новембар/4. децембар 1880.

¹⁰⁶² АСАНУ, бр. 9547, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч 4/16. децембар 1880.

¹⁰⁶³ Исто, бр. 9459, Филип Христић–Чедомилу Мијатовићу, Беч, 7/19. децембар 1880.

¹⁰⁶⁴ Исто, бр. 9953/14, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 28. децембар 1880/9. јануар 1881.

француско-аустријском власништву компаније и послао их Мијатовићу на увид. Мијатовић је пре потписивања уговора с Генералном унијом знао да иза Бонтуа стоји аустријски капитал. Остали министри у напредњачкој влади, по обавештењима Јована Мариновића, били су уверени да је Генерална унија заснована на француском новцу, као и сама Лендербанка и нису знали за учешће аустријских финансија.

Понуде британских предузимача биле су главни конкурент Ботуовој Генералној унији и давале су српској држави повољније услове. Зато је Велика Британија била директно заинтересована за избор српске владе. Две британске фирме које су дале понуде биле су *Hume Webster, Hoare and Company* и понуда сер Томаса Танкреда (Thomas Tancred) о формирању Народне српске банке ради откупа државног дуга и изградње железнице.

Иако је британско друштво *Hume Webster* било препоручено Филипу Христићу, касније ће се показати да је он био наклоњенији Бонтуовој унији.

Из Београда је Христићу стигао телеграм да се преговори с Бонтуом морају одложити за недељу дана због обавеза владе у Скупштини. Христић је морао да правда српску владу пред Бонтуом и Д'Аркурром. Бонту је претио да ће прекинути сваке даље односе са српском владом. Христић је питао Мијатовића одакле је напрасно искрснуло то британско друштво. Сумњао је да је у то умешана британска влада. Видео је у томе начин да се свети Аустро-Угарској влади због склапања српско-аустроугарског трговачког уговора. Мијатовићу је саветовао опрез. Нагласио је „ако би било до поштења, ја бих пре попустио суседној сили и везао с њом пријатељство но с Енглеском. Жалосно је да смо у таквом положају, али између две несреће природно је да се бира мања“.¹⁰⁶⁵

Овај Христићев коментар доказује да је он био свестан чињенице да капитал аустоугарске Лендербанке стоји иза Бонтуове Генералне уније још од самог почетка преговора и због тога се залагао да поменуто аустроугарско-француско акционарско друштво добије концесију за железницу уместо Британца.

Покушавајући да избегне склапање посебне трговачке конвенције са Србијом, Аустро-Угарска је тврдила да Србија подлеже правилима турско-аустријске трговачке конвенције потписане 1862. године. Гроф Андраши је још

¹⁰⁶⁵ Исто, бр. 9548, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 29. децембар 1880/10. јануар 1881; Исто, бр. 9953/15, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 30. децембар 1880/11. јануара 1881.

1874. године тврдио да је Србија у трговачком смислу независна и да може потписивати уговоре у том смислу с којом год државом жели. То право је добила још Париским уговором 1856. године. Британски амбасадор Елиот је у Бечу саветовао Христићу да Србија захтева сvezу с турским железницама чак и ако није сигурна где ће се повезати с бугарском линијом. Кнежева беседа приликом отварања скупштине за 1881. годину оставила је пријатан утисак у Бечу.¹⁰⁶⁶

Кнез Милан је у беседи говорио о развоју дипломатских односа Кнежевине према иностранству. Посебно је нагласио да му је цар Аустро-Угарске монархије приредио пријатељски пријем и да ће кнез Милан наставити с поменутом суседном државом да одржава добросуседске односе.¹⁰⁶⁷

Приликом склапања трговачког уговора између Србије и Аустро-Угарске Калај је препоручивао Христићу да се избегне посредовање било које друге силе, већ да се споразум постигне директним путем између Аустро-Угарске и Србије. Примат Аустро-Угарске над Русијом у продору према истоку углавном је зависило од тога ко ће добити концесију за изградњу железнице. Француски посланик у Бечу покушавао је да се меша у преговоре дајући савете Христићу.¹⁰⁶⁸

Бонтуов споразум с угарском владом зависио је од његовог споразума са српском владом. Због тога је морао брзо да отпутује у Београд и достави бољу понуду од британског друштва. Кључну улогу у успостављању економских веза између држава одиграла је железница у чији је развој на светском нивоу највише уложила Велика Британија.¹⁰⁶⁹ Христићу је саопштио да одмах, 10. јануара 1881, Д'Аркура шаље у Београд да настави преговоре. Виконт се запутио у Београд тек после десет дана, али коначни договор није постигнут. Бонту је морао лично да дође у Београд.¹⁰⁷⁰

Аустро-Угарска је искористивши свој политички утицај ангажовала француски капитал. У аустроугарском интересу је било да сагради највећу сувоземну пругу и да на тај начин стави под свој економски утицај Балканско

¹⁰⁶⁶ Исто, бр. 9469, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 8/20. јануар 1881; *Скупштинске беседе краља Милана*, 98–101.

¹⁰⁶⁷ *Србске новине*, бр. 3, 4/16. јануар 1881.

¹⁰⁶⁸ АСАНУ, бр. 9465, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 20. јануар/1. фебруар 1881; Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd, 1991, 26.

¹⁰⁶⁹ D. Gnjatović, *nav. delo*, 25.

¹⁰⁷⁰ АСАНУ, бр. 9953/16, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 9/21. јануар 1881.

полуострво и европски део Турске. Значај Србије био је у томе што је преко ње ишао најкраћи пут на исток.¹⁰⁷¹

Ослонио се на подршку Аустро-Угарске и подмићивање српских политичара. Барон Херберт, министар резидент Аустро-Угарске у Београду, отворено је рекао кнезу да би Аустро-Угарској одговарало када би Генерална унија добила концесију за изградњу српских железница.¹⁰⁷² Директор Лендербанке Хан дошао је у Београд с Бонтуом. Тиме је аустроугарско министарство спољних послова дало отворену подршку Бонтуовим намерама и српској влади показало да постоје везе Генералне уније и Лендербанке. У Србији је био присутан и повереник Министарства спољних послова Аустро-Угарске Михаил Розен. Розен је био аустријски Јевреј, добар познавалац политичких прилика и људи у Србији у којој је провео извесно време као новинар. Његов задатак био је да искористи познанства за агитацију и подмићивање и на тај начин помогне Бонтуу.¹⁰⁷³

Јануара 1881. године српска влада је са друштвом Генералне уније закључила уговор о изградњи железнице и уговор о финасирању овог подухвата у дужини од 365 км од Београда до Ниша преко Врања.

Међутим Генерална унија је била једно од шпекулатских посредничких друштава којих је седамдесетих година 19. века било много по Европи. Самим ти његова финасијска стабилност није била тако добра како се веровало у Србији. Ова друштва посредовала између капитала и посла.¹⁰⁷⁴

Розен је испунио свој задатак. По Мијатовићевим речима, Бонту је имао велику суму новца која је била намењена за поткупљивање и подмићивање. Никола Крстић је оптужио Филипа Христића да је примио 30.000 франака као српски посланик у Бечу.¹⁰⁷⁵

У посебној брошури објављеној пред крај 1889. године под називом „Бомба“ коју је написао Таса Ђ. Ивковић, железнички чиновник краљ Милан је

¹⁰⁷¹ D. Gnjatović, *nav. delo*, 26.

¹⁰⁷² Гргур Јакшић, *Абдикација краља Милана*, у: *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 50.

¹⁰⁷³ Исто; Чедомиљ Мијатовић, *Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту*, *Политика* бр. 8.627, 18. мај 1932; М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 235–236.

¹⁰⁷⁴ D. Gnjatović, *nav. delo*, 26.

¹⁰⁷⁵ М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 236–237; Ј. Пауновић Штерменски, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, 135.

оптужен да је примио суму од 2 милиона франака, Милан Пироћанац, тадашњи председник владе 800 000 франака, Милутин Гарашанин, министар унутрашњих дела 300 000 франака и Стојан Новаковић министар просвете 200 000 франака. Министри су припадали напредној странци и пошто је брошура у великом броју растурина у народу је ускоро створено увређе да су они заиста и криви. На захтев Пироћанца Бонту је јавно порекао ове тврдње. Писац брошуре је осуђен за клевету 1890. године. Међутим 1894. године Пироћанац је од Мијатовића сазнао да је краљ Милан примио три милиона франака. Могуће је било да је ова сума била заведена на име оптужених министара. Мијатовић је међутим у својим мемоарима написао да је др Розен посланицима у Народној скупштини понудио суме од 25 000 до 50 000 франака. Розен је био овлашћен да Мијатовићу понуди 300 000 франака. Треба истаћи да име Филипа Христића није било поменуто у наведеној брошури.¹⁰⁷⁶

Бонту је касније у Паризу Чедомиљу Мијатовићу рекао да је двор примио паре, и да су те суме новца забележене под разним именима у рачунским књигама друштва. Чедомиљ Мијатовић касније је записао да му је Бонту претио сменом уколико не донесе одлуку у корист његове понуде. По тим подацима, може се закључити да је подмићивања на двору заиста било.

Српској влади је било познато да Розен покушава да поткупи београдске политичаре мада није предузела ништа да те покушаје спречи. Конзулима великих сила такође је било познато да је Бонту покушао и успео да концесију и пријем уговора добије подмићивањем. Гулд је уочио да српска влада и Скупштина највероватније нису размотриле ни једну другу понуду и да ће Бонтуова понуда наићи на опозицију у Скупштини зато што је била пуна економских и политичких недостатака.¹⁰⁷⁷

Српска влада је са Генералном унијом закључила зајам у номиналном износу од 100 милиона франака а стварно је требало да добије 71, 4 милиона франака. Зајам је закључен са роком отплате од 50 година а годишња (ануитет) од 5,4 милиона динара се у злату плаћало Лендербанци из Беча. За српску владу

¹⁰⁷⁶ Г. Јакшић, *Новчана невоље краља Милана*, у: *Из новије српске историје*, 206–212.

¹⁰⁷⁷ АСАНУ, бр. 9459, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 6/18. фебруар 1881; Јелена Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, необјављен дипломски рад, Београд, 1999, 41–42.

зајам је био веома скуп. Србија је заложила своје најсигурније изворе прихода: приходе од ђумурука и грађанског пореза, будуће приходе од железнице а дала је и хипотеку на железницу.¹⁰⁷⁸

Потписивање уговора с Генералном унијом изазвало је негодовање страних посланика у Београду, који су заступали финансијске интересе својих влада. Гулд је сматрао да ће аустроугарски финансијски темељ Генералне уније касније могли да изазову међународне компликације. Британски трговачки интереси били су угрожени. Већ тада је Гулд предвиђао поновну смену династија на српском престолу због лошег финансијског стања у држави. Британски посланик је био директно умешан у аферу око закључивања Железничког уговора. Пружио је сувише велику подршку британским предузимачима и Мијатовић се жалио британској влади. Британски конзул Гулд је пред Мијатовићем оптужио доктора Розена за подмићивање посланика у Скупштини. Британски вицеконзул Бејкер изнео је још више података о подмићивању. Пошто је имао дозволу српске владе да присуствује заседањима Скупштине, од посланика је чуо да су Бонту и његови сарадници огромном сумом подмитили кнеза Милана, министре и скупштинске посланике да би одобрили уговор и његову ратификацију. Наводно је Бонту откупио мачеве украшене драгуљима и друге вредности кнеза Милана, које су биле заложене у Бечу и поклонио их кнезу заједно с поклоном у новцу од милион франака, а сви чланови Скупштине који су гласали за Бонтуов уговор добили су или поклоне у новцу од Бонтуових агената или друга обећања од кнеза.¹⁰⁷⁹

По Бејкеру, британском вицеконзулу који је знао српски па је још више учествовао у британској агитацији, главни приговори посланика на уговор са Бонтуом били су превисока цена и наметање Србији превише обавеза у изградњи и функционисању железнице. Конзул Гулд је напустио Београд јер кнез Милан није био задовољан његовим оптужбама у вези с Бонтуовим давањем мита.¹⁰⁸⁰

Британски конзул се толико интересовао у аферу о подмићивању српских посланика у корист Бонтуове уније зато што су Британски предузетници у овом случају били оштећена страна.

¹⁰⁷⁸ D. Gnjatović, *nav. delo*, 27.

¹⁰⁷⁹ J. Пауновић, *Британски конзули о Србији*, 46–47.

¹⁰⁸⁰ Исто, 45.

Највероватније је да је одређен број радикалских посланика примио новац. Чедомиљ Мијатовић је тврдио да је Розен прво почео с подмићивањем опозиционих посланика пре него што је влади предложио да с Генералном унијом буде потписан уговор. Виконт Д'Аркур обавестио је Мијатовића да је Розен осујетио излазак радикала из Скупштине подмитивши једног виђенијег радикала, можда чак и Николу Пашића.¹⁰⁸¹ По каснијем сведочењу председника владе Милана Пироћанаца, Бонту је рекао Мијатовићу да је Пашић примио 20.000 франака да не изађе из Скупштине.¹⁰⁸² Стојан Новаковић, министар просвете у Пироћанчевој влади, мислио је да је кнез Милан лично давао савете Бонтуу о томе коме треба понудити новац. Напредњачки посланици су, такође, примали паре, пошто се сумњало да уговор неће бити усвојен у Скупштини. За Љубомира Каљевића, председника железничког одбора, тврдило се да је примио 40.000 франака или чак 50.000 франака. Нема сумње да је влада за подмићивање посланика знала, али ништа није предузела.

Читава афера поводом подмићивања је тако детаљно објашњена зато што, као што је већ речено, постоје индикације да је и Филип Христић био умешан. У свом опроштајном писму Чедомиљу Мијатовићу приликом одласка из Беча у Лондон Христић је изразио своје огорчење због такве оптужбе.¹⁰⁸³

Присуствујући ручку на бечком двору, Христића је сам цар обавестио да пажљиво прати српско-аустријске преговоре о трговачком уговору и да је својим министрима препоручио да се са Србијом што пре споразумеју пошто то захтевају узајамни интереси две државе. Аустријски цар је изразио своје задовољство што је потписана конвенција између Бонтуа и Србије.¹⁰⁸⁴

У Скупштини је настављена борба између владе и опозиције око уговора са Бонтуом. Сарадња између напредњака и радикала формално је престала појавом првог броја листа *Самоуправа* 20. јануара 1881. године. *Самоуправа* је објавила програм нове политичке странке – Народне радикалне странке, предвођене Николом Пашићем. Народна радикална странка заједно с малим бројем либералских посланика формирала је бројну опозицију наспрам владе по питању

¹⁰⁸¹ Ч. Мијатовић, *Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту*.

¹⁰⁸² Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 25.

¹⁰⁸³ Види: Закључак.

¹⁰⁸⁴ АСАНУ, бр. 9468, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 25. јануара/6. фебруар 1881.

железничке концесије. *Самоуправа* је критиковала владу што је мимо закона решавала ово питање, тражили су на увид све достављене понуде за изградњу железнице да би Скупштина могла да их упореди и одлучи шта је најисплативије за државу.

Изградња железнице почела је у уговором предвиђеном року од пет месеци од уступања неопходних планова и пројеката. Свечаност којом је обележен почетак изградње железнице одржана је 3. јула 1881. између Београда и Топчидера.¹⁰⁸⁵

Србија и даље није желела да призна Аустро-Угарској у трговачкој конвенцији право најповлашћеније нације без узajмности, што је трајало још од новембра 1880. године. Трговачка конвенција је коначно потписана 6. маја 1881. године.¹⁰⁸⁶

Изградња железнице у Бугарској која би повезала Дунав с Македонијом или Тракијом, имала је за Србију привредни и политички значај. Угрожавала је планове српске владе о једином могућем територијалном проширењу Србије на југ. Још већу опасност за Србију представљао је покрет за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, који је имао тенденцију да се пренесе и на Македонију.¹⁰⁸⁷

Пропаст Генералне уније

Почетком јануара 1882. године, после годину дана, Генерална унија је банкротирала. Откривено је несавесно пословање овог сумњивог друштва што је задало тежак ударац државном кредиту Србије.¹⁰⁸⁸

Христић је добио инструкције да посети Лендербанку и затражи објашњење за измене и допуне правила о српском народном зајму. Установио је да грешком Бонтуа и Лендербанке српски лозови нису пуштени у продају на аустроугарској берзи. Грешка је ускоро испрвљена када су Бонту и Лендербанка

¹⁰⁸⁵ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 239–253.

¹⁰⁸⁶ АС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 4/16. новембра 1880; Исто, 18/30. новембар 1880.

¹⁰⁸⁷ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 270–272.

¹⁰⁸⁸ D. Gjatović, *nav. delo*, 31.

дали допунске папире потребне да српски лозови буду пуштени на аустријску берзу.¹⁰⁸⁹

У време кризе Генералне уније за српску владу је најважније било обавештење да су лозови лутријског зајма депоновани у Лендербанци. Мијатовић је од Филипа Христића захтевао да у бечкој банци поново провери да ли је овај податак тачан и да о томе добије писмену потврду. Службеници Лендербанке нису били наклоњени српском посланику. Генерална унија као оснивач Лендербанке није имала с њом чисте рачуне. Лозови српског лутријског зајма били су осигурање за потраживање Банке и нису били предвиђени да послуже као гаранција српској држави за њена потраживања од *Генералне уније*.¹⁰⁹⁰

У време када је Филип Христић известио Чедомиља Мијатовића о негативном одговору из Лендербанке, Генерална унија је обуставила плаћања због Бонтуових неуспеха да обезбеди нови зајам и наставак исплаћивања потраживања. Лендербанка је одбила Бонтуову молбу да му одобри зајам од двадесет милиона франака. Бонту је покушао да обезбеди новац у Паризу. Није у томе успео. Његов захтев за позајмицу одбијен је без размишљања јер ни једно друго финансијско друштво није било угрожено. Том одлуком судбина Генералне уније била је запечаћена и 30. јануара 1882. друштво је обуставило сва плаћања, а два дана касније Бонту је ухапшен.

Христић је, по инструкцијама Милана Пироћанца, поново отишао у Лендербанку. Није добио детаљније податке јер су се директори банке још увек налазили у Паризу, где су покушавали да размотре ситуацију. Према извештају из Париза, Генерална унија је Србији дуговала око осам милиона франака. У Лендербанци налазило се 27.000 лозова лутријског зајма, као и 30.000 обвезница зајма из 1876. године, што је могло да умањи штету. Лозови и обвезнице су представљали покриће Лендербанци према Генералној унији. Само је вишак који би преостао банци могао да послужи за покриће дела потраживања српске државе. Гувернер Лендербанке гроф Водшички изјавио је да управни одбор банке

¹⁰⁸⁹ АСАНУ, бр. 9470, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 12/24. септембар 1881.

¹⁰⁹⁰ АС, МИД–ПО, мфр. 60, Министарство иностраних дела–Посланству Србије у Бечу, Београд, 17/29. јануара 1882; Исто, 18/30. јануара 1882; Исто, 19/31. јануара 1882; Исто, Милан Пироћанац–Ф. Христићу, Београд, 22. јануар/3. фебруар 1882; Исто, 23. јануар/4. фебруар 1882; Исто, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 30. јануар/11. фебруар 1882, одговор од 31. јануара/12. фебруара 1882. на полеђини писма од 30. јануара 1882; Исто, 31. јануар/12. фебруар 1882; М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 300.

разматра могућност да преузме посао изградње српске железнице. Ипак, прво је морало бити утврђено колику штету је претрпела Србија падом Генералне уније и какве су могућности за даљу продају српских железничких обвезница. Услов је био да штета нанесена Србији не буде велика. Лендербанка је очекивала помоћ од аустроугарског министарства ако продаја обвезница буде ишла споро.¹⁰⁹¹

Пре значајнијих корака у корист српске владе Лендербанка је желела да се осигура да ће изаћи из финансијске кризе без значајнијих губитака. На почетку кризе Христић је с њеним представницима имао само проблеме, пошто су одбијали да српској влади признају право на лозове и обвезнице које је депоновала Генерална унија. Већ крајем јануара Христић је тврдио да ако се нешто може учинити за Србију да се спасе од последица пропасте Генералне уније, то се може учинити само у Бечу, тј. да се потраживања намире из фондова Лендербанке. Калај је уверавао Христића да Србија може да очекује од Аустро-Угарске сваку помоћ. Два месеца касније, средином фебруара 1882, две недеље после пропасте Генералне уније, Лендербанка је почела да даје сигнале да је спремна да образује ново друштво за изградњу и експлоатацију српске железнице. Христић је јавио да је Лендербанка ставила забрану на сва средства која су припадала Генералној унији.¹⁰⁹²

Мијатовић је у Паризу тражио такво друштво које би преузело сва дуговања Генералне уније према Србији на себе, а затим самостално покушало да их наплати.¹⁰⁹³

Христић је Мијатовићу предложио да не тражи другог контрактора за изградњу српске железнице, већ да склопи уговор са Штатсбаном јер нико не би био сигурнији, нити би могао Србији да понуди боље услове. Калај је уверавао Христића да аустроугарска влада неће занемарити ситуацију у Србији и да ће за Кнежевину учинити све што буде могуће. Христић је јавио да је жалосно то што је вредност српских лозова у Лендербанци почела је да пада. Христић је сматрао да је потребно да српска влада дâ изјаву да вредност српских лозова у

¹⁰⁹¹ АС, МИД–ПО, мфр. 60, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Беч, 21. јануар/2. фебруар 1882; Исто, М. Пироћанац–Ф. Христићу, Београд 4/16. фебруар 1882; М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 300–304.

¹⁰⁹² АС, МИД–ПО, мфр. 60, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Беч, 30. јануар/12. фебруар 1882; АСАНУ, бр. 9455, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 22–24. фебруар/6–8. март 1882.

¹⁰⁹³ Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 198–203.

Лендербанци није повезана с капиталом потребним за изградњу српске железнице.¹⁰⁹⁴

Познато је било да је пре кризе и пропасти Генералне уније Бонту имао проблема с продајом обвезница српских железница. У том тренутку ниједна финансијска установа није желела да преузме ризик пласирања железничких обвезница.

Пропаст *Генералне уније* отежала је положај владе у Београду. Заседања Народне скупштине протицала су у препирци владиних посланика и опозиције. Кнез Милан је желео да распусти Скупштину, јер су посланици отежавали насталу ситуацију. Кнез, међутим, није желео да дозволи пад владе јер није желео владу либерала и радикала. За опстанак владе било је неопходно наћи што брже одговарајуће решење питање дуговања Генералне уније и новог друштва на које би се пренео уговор с Генералном унијом.

Мијатовић је био свестан да је друштво за пласирање обвезница било могуће наћи у Бечу, али само уколико се за то заузме аустроугарско министарство спољних послова. Филип Христић је добио инструкције да посети директора *Штатсбана* Копа и разговара о могућности да ово друштво преузме посао изградње. Када је реч о пласирању обвезница, нема сумње да је Мијатовић мислио на Лендербанку.

Мијатовић је у Паризу успео да пронађе нову групу за преузимање посла изградње српске железнице Народним контоаром за есконт уз којег је стајала и Лендербанка. Понуда Контоара за есконт и Лендербанке била је веома повољна јер је споразум подразумевао пренос целокупног уговора. Нови концесионар могао је да рачуна на сигурну зараду од бар петнаест милиона франака. Споразум је потписан је 26. фебруара 1882. године.

Да би пребродила кризу изазвану падом Генералне уније, српској влади је био потребан успех да би остала на власти и спречила излазак опозиције из Скупштине. Пошто је у Паризу Мијатовић постигао споразум, Пироћанац је почео да помиње проглашење Србије за краљевину. Аустро-Угарска је прихватила предлог кнеза Милана и 6. марта 1882. Србија је проглашена за краљевину. Ипак, овај свечани чин је само привремено одложио тешкоће у којима се налазила српска

¹⁰⁹⁴ АСАНУ, бр. 9560, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 11/24. фебруара 1882; АС, МИД–ПО, мфр. 60, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Беч, 31. јануар/12. фебруар 1882.

влада. Опозиција је позвала владу 15. марта, да у року од двадесет и четири сата одговори на интерпелацију о паду Генералне уније. Влада није прихватила њихов захтев јер је био изнесен у облику ултиматума. Као одговор, педесет и три опозициона посланика напустила су Скупштину 17. марта 1875. године. Скупштина је остала без кворума и опозиција је очекивала расписивање нових избора. После пада Генералне уније политичка ситуација је била таква да се могло очекивати да ће либерали и радикали добити већину. Напредњаци су због тога решили да не поштују Устав из 1869. и влада је расписала нове изборе само за упражњена места у Скупштини.

Лендербанке је остала тајни партнер новог акционарског друштва Контоар за есконт, што је било у обостраном интересу. Одлуку о прихватању услова споразума са друштвом Контоар за есконт влада је донела 8. априла 1882. године и прелиминарни уговор је потписан два дана касније. Влада се додатно обавезала да Контоару за есконт уступи изградњу линије Ниш – Пирот. Уговор је морао да чека на усвајање у Скупштини више од два месеца и пред Народну скупштину стигао је тек крајем јуна 1882. године. Пошто у Скупштини није било опозиције, влада је лако добила пристанак за потписивање коначног уговора с Контоаром за есконт.¹⁰⁹⁵

Рад четворне комисије и изградња железнице

Ни после две године Христићевих и Грујићевих настојања питање железничке везе између турске и српске железнице није успело да се покрене с мртве тачке.

Етем-паша, турски представник, пристао је да учествује у раду комисије јер су му у међувремену из Цариграда стигла упутства. Нотом од 22. јуна 1881. године, он је обавестио председника комисије Калаја да ће Порта испунити своје обавезе преузете 1875. године које су се тичале изградње линије Белова – Софија – Ниш. Калај је у јуну исте године напоменуо Етем-паши да је Порта у обавези да пристане на повезивање српске железнице с турском линијом Солун – Митровица. Етем-паша није добио инструкције у вези с линијом Солун –

¹⁰⁹⁵ М. Самарцић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 316–317.

Митровица и додао је да Порта сматра да споразум три државе уопште не постоји. Калај се сложио да поменути споразум не обавезује Порту и рад комисије је прекинут док Етем-паша не добије нове инструкције од Порте.

Ни после четири месеца комисија није постигла никакве резултате. Порта је Етем-паши послала нове инструкције у вези са солунско-митровичком железницом тек 10. октобра 1881. Порта је коначно предвидела довршавање изградње турске спојне линије са српском и угарском у истом року.¹⁰⁹⁶

Конструкторе за српску пругу Бонту је решио да ангажује у Паризу. Што се тиче изградње пруге, Христић се највише бринуо за добијање железничке везе од Турске и сматрао је да Србија неће добити свезу док се Аустро-Угарска за то „својски не заузме“. Чинило му се да Аустро-Угарска није више тако много загрејана за свезу српске железничке са солунском линијом, већ је више занима да повеже своју линију са цариградском, тј. бугарском линијом Пирот – Софија. Христић је сматрао да би то била велика политичка погрешка према Србији и инсистирао је на томе да Бонту о томе обавести аусторугарског цара.

Сви Калајеви напори да издејствује портин пристанак на линију Врање – Скопље остали су без успеха.¹⁰⁹⁷

Настојећи да убеди Милана Богићевића, српског представника у четворној комисији, да потпише споразум, Калај је тврдио да ће Хирш подржати изградњу линије Врање – Скопље. Линија која је требало да споји српске и турске железнице у потпуности се налазила на турској територији. Њена траса представљала је унутрашње питање о којем је Порта могла да постигне договор искључиво с Хиршовом компанијом.

Порта је 2. априла 1883. године пристала да железница Солун – Митровица буде везана са српском пругом преко Врања огранком који ће се одвајати код Приштине или код неке друге тачке солунско- митровичке линије. Железнички уговор четири државе коначно је потписан 9. маја 1883. После потписивања уговора преостало је питање ратификације. Краљ Милан ратификовао је железнички уговор без одобрења Скупштине.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁶ Исто, 277–295.

¹⁰⁹⁷ Исто, 323.

¹⁰⁹⁸ Исто, 331–339.

Лета 1884. завршени су радови на изградњи прве железнице у Србији, линије Београд – Ниш, 2. септембра први воз прешао је преко железничког моста на Сави, а 4. септембра линија је свечано отворена. Пуштена је у редовни јавни саобраћај 15. септембра 1884. године.¹⁰⁹⁹

Од јесени 1883. у Бугарској су боравили српски емигранти предвођени Николом Пашићем, пребегли у суседну кнежевину после неуспеха Тимочке буне. Српска влада није била задовољна што је бугарска влада дозволила емигрантима да живе у близини српске границе и тиме угрожавају њену безбедност. Од почетка марта 1884. влада је инсистирала у Софији на њиховом удаљавању од границе. Заоштравање спора почетком јуна 1884. довели су до прекида дипломатских односа 10. јуна 1884.

Састанак српско-бугарске комисије у априлу 1884. био је, у ствари, редак пример сарадње две владе у време заоштравања политичких односа. Даља сарадња на решавању осталих отворених питања у вези са железничким повезивањем две државе у том тренутку није била могућа.¹¹⁰⁰

Септембра 1885. године пловдивски преврат и уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије заострили су политичку ситуацију на Балкану и одвратили пажњу српске владе од преговора с Турском о железничком уговору. Србија је ушла у рат са Бугарском.¹¹⁰¹

Одмах после потписивања мировног уговора између Србије и Бугарске, почетком марта 1886, српска влада вратила се том проблему. Линија Ниш – Лесковац, дужине 45 км, отворена је за путнички саобраћај 22. фебруара, а за превоз робе 6. марта 1886, док је убрзано привођена крају изградња преосталих 67 км од Лесковца до Врања.¹¹⁰²

Железничка линија од Врања, тј. српско-турске границе, до Скопља отворена је за саобраћај 19. маја 1888.

Пет година после потписивања Четворног уговора и готово четири и по године од његове ратификације Србија је коначно добила дуго жељену директну

¹⁰⁹⁹ Исто, 351.

¹¹⁰⁰ Исто, 375.

¹¹⁰¹ Исто, 361.

¹¹⁰² Исто, 362.

железничку везу с Егејским морем. Међутим, и даље је остало отворено питање железничке везе с турском престоницом.

Први међународни воз на линији Будимпешта – Цариград свечано је кренуо из угарске престонице 12. августа 1888, а следећег дана прешао је српско-бугарску границу код Цариброда.¹¹⁰³ Прелазак воза преко бугарске територије протекао је без инцидента и означио и отварање бугарске линије за међународни саобраћај. Свечани воз стигао је без ометања у Цариград, али га турске власти нису званично дочекале, ни примиле од бугарских власти управо услед спора око заузимања железнице у Источној Румелији. Чувени *Оријент експрес*, на релацији Париз – Беч – Будимпешта – Београд – Софија – Цариград, 9. новембра 1888 први пут прошао новом трасом.

Било је потребно да протекне десет година од потписивања Берлинског уговора и пет година од потписивања Бечког уговора четири државе да би Србија коначно успела да добије дугоочекивану везу са Солуном и Цариградом.¹¹⁰⁴

Проблематика изградње српске железнице изведена је у овом раду до краја јер је Филип Христић учествовао у преговорима од њихових почетака па до коначног почетка изградње железничке инфраструктуре у Краљевини Србији. Његов допринос решењу железничког питања је несумњив. Међутим, његово велико залагање је умањено оптужбама о примању мита. Да ли су те оптужбе тачне или нису, не може се тачно оценити на основу постојећих истраживања. Његова претерана наклоност ка Розену, аустријском новинару који је, свакако, био умешан у овај скандал, говори против Христића.

Страх за кнежев живот

Христић није веровао у руску идеју панславаизма. Почетком осамдесетих година 19. века није имао поверења у Русе и русофилски настројене Србе у Србији, посебно у митрополита Михаила. Сматрао је да су тада на власти у Русији били панслависти. По Христићу, митрополит Михаило био је један од најревностнијих и најватренијих панславистичких агената. Због тога Христића није чудило то што митрополит највећу подршку добија од Руса. Христић је саветовао

¹¹⁰³ Драгомир Арнаутовић, *Историја српских железница од 1850. до 1918*, Београд, 1934, 215.

¹¹⁰⁴ Исто, 401–407.

Мијатовићу да буде врло опрезан јер „никад Русија није имала на челу владе своје лукавијег, предузимљивијег и опаснијег за нас човека но што је Игњатијев, а мантија калуђерска никад није сакривала пакосије и поквареније срце но што је митрополитово“. Христић је у својој нетрпељивости према митрополиту ишао тако далеко да је тврдио да је кнез Михаило поживео још две године сменио би митрополита Михаила са те дужности, а кнез Милош, када га је још у Христићевој младости слао да митрополиту однесе писмо опоменуо га је: „Нећу и то да му пишем, али му кажи, сине, да ћу му, душе ми, браду обријати ако продужи и даље мешати се у оно што није његов посао“.¹¹⁰⁵

Христић се у својим извештајима вратио стању у Русији приликом убиства руског цара Александра II¹¹⁰⁶ које је ужаснуло друштво у Бечу. Петроградска катастрофа, како је Христић назвао атентат, жигосана је и анатемисана међу аустријском аристократијом. У Бечу је одржан свечани парастос коме је присуствовао и аустријски цар, министри, дворска камарила и бројно аустријско племство. Христић је приметио да се у Бечу верује да су се револуционарни и разорнички елементи у Русији укључили и у више слојеве друштва.¹¹⁰⁷

Овај атентат је за Христића представљао даљи доказ о панславистичкој опасности која се ширила из Русије.

Уплашен убиствима владара с којима се суочавао још од убиства кнеза Михаила, Филип Христић је Чедомиља Мијатовића обавештавао о свакој дојави коју је имао о могућности атентата на кнеза Милана. Једну такву дојаву добио је у Бечу непосредно после убиства руског цара. Личност сумњивог порекла је Христића обавестила о планираном атентату на српског кнеза од стране руских нихилиста.¹¹⁰⁸

Христић је и даље био на положају посланика у Бечу када је извршен атентат на кнеза Милана (1882). Примео је многа честитања у Бечу због срећне судбине кнеза. Међутим, атентат је поново Христића подстакао да се осврне не панславистичку агитацију у Србији. Поред тога, за нестабилну ситуацију у Србији кривио је стални сукоб странака. Писао је Пироћанцу: „Не могу а да не обратим

¹¹⁰⁵ АСАНУ, бр. 9559, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 10/22. новембра 1881.

¹¹⁰⁶ Александар II (1818–1881), руски цар убијен је 13. марта тако што му је на оклопну кочију бачена бомба.

¹¹⁰⁷ АСАНУ, бр. 9552, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 3/15. март 1881.

¹¹⁰⁸ Исто, 9554, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 3/15. март 1881.

пажњу вашу на смутње што их праве руски дописници и новинари и на злокобне гласове који се са намером из Русије у свет пуштају. Славенофили и панслависти руски, и сви они што уз њих иду и назови братска начела њихова распростиру, нису далеко од нихилиста умакли, и нису мање опасни од њих“. Христић је ове „фанатике“ кривио за атентат на српског владара. Сматрао је да ће Србија скупо платити ако не обрати пажњу на кретање ових група. „Ко год код нас из све гласа виче да изневеравамо идеју словенску и да антисловенску идеју и непанславистичку политику терамо, зато што хоћемо и са осталим светом да будемо у добрим и пријатељским односима – тај ништа друго неће но оно што и нихилисти у самој Русији траже“. У Србији требало је по Христићу да се стави под контролу новинарска борба, тј. међусобна борба странака која угрожава династију. Требало је да се апелује на увиђавност и патриотизам, ред и законитост „па да сви храбро станемо на главу хидри што отров по нашој земљи просипа“. Христић је овај савет упутио Пироћанчевој влади да би се вратило спокојство у земљи.¹¹⁰⁹

Остале дипломатске дужности

Филип Христић је у име Србије потписао привремену трговачку конвенцију с Холандијом.¹¹¹⁰

Поред својих дужности у Бечу, Христић је имао задужења и као посланик у Берлину. Филип Христић је покренуо преговоре с америчким послаником у Бечу Косоном о успостављању српско-америчких дипломатских односа. Писмено је доставио захтев који је посланик проследио својој влади.

Вртивши се из Берлина због састанка четворне комисије, сазнао је да је заседање Четворне комисије одложено. Одлучио је да се врати у Берлин да цару Вилхему уручи орден који му је послала српска влада. Христић се жалио да би оваква путовања тешко поднео и млађи човек, а камоли човек његових година. Док је боравио у Берлину, присуствовао је ручку дипломатског кора код канцелара Бизмарка.¹¹¹¹

¹¹⁰⁹ АС, МИД–ПО, мфр. 59, Ф. Христић–М. Пироћанцу, 16/28. октобар 1882.

¹¹¹⁰ АСАНУ, бр. 9953/14, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 8/20. октобар 1881.

¹¹¹¹ Исто, бр. 9553, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 12/24. март 1881.

На предлог министра иностраних дела 8. априла 1881, решено је да се српском посланику Филипу Христићу у Бечу исплати 1.139 динара и 75 пара трошка учињеног приликом путовања његовог у Берлин и због свечаности приређене приликом женидбе најстаријег сина немачког престолонаследника. Христићу је, такође, исплаћено 1.252 динара и 76 пара трошка због два путовања у Берлин, једном да би присуствовао светковини дана рођења цара немачког, а други пут да би предао Таковски крст немачком престолонаследнику.¹¹¹²

Упркос великом Христићевом дипломатском ангажовању, шириле су се вести из Србије да напредњачка влада није била задовољна радом посланика кога су поставили либерали. Ђорђе Ценић је изјавио Христићу да мисли да аустроугарска влада није била задовољна Христићем, а не сам Мијатовић. Христићу незадовољство аустроугарске власти није било познато, али је Мијатовићу тврдио да је откако је постављен за посланика у Бечу свим својим снагама радио на томе да Србија одржи најбољу и најпријатељскију сарадњу са својим великим и најмоћнијим суседом. Христић је своју слободу, тј. самосталност према инструкцијама српске владе изразио једино у својим примедбама када је било у питању склапање трговачког уговора с Аустро-Угарском, јер је аустроугарска влада српској влади постављала сувише тешке услове. Његове примедбе су биле стављене само у намери да се „прокрчи пут зближењу“ Аустро-Угарске и Србије и с намером „да пријатељски односи наши с Аустро-Угарском нађу бољи одзив у јавном мњењу нашем“.

Христић је закључио да би било недостојно да се даље правда пред Мијатовићем поред „толиких стварних доказа о мом пријатељству према вама и према друговима вашим“.

Обавестио је Мијатовића да ће отићи на дан у Иванку на разговор с кнегињом Јулијом, с којом је стално одржавао контакт и да ће се већ следећег дана вратити у Беч.¹¹¹³

Марта 1882. године Филип Христић је отпутовао у Рим. Тамо се састао са Манцинијем који му је изјавио да Италија, као независна држава, гаји посебне симпатије према Србији и признаје њену независност проглашену 1878. године и пажљиво прати њен даљи развитак. Мисија Филипа Христића је била да одржи

¹¹¹² *Записници са седница министарског савета 1862–1898*, 407.

¹¹¹³ АСАНУ, бр. 9557, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 19/31. јун 1881.

„благодиклоне симпатије и вазда пријатељско расположење Италије према Србији“. Такође, Христић је имао инструкције да провери став италијанске владе и краља према проглашењу Србије за Краљевину 22. фебруара/6. марта 1882. године.¹¹¹⁴ Манцини је обећао да ће проверити какав став представници великих сила имају према овом српском потезу и да ће обавестити Христића.¹¹¹⁵

Христић је проглашење Краљевине Србије дочекао у Риму. То је за њега био „дан пун радосних узбуђења. „Ја сам захвалан Богу што је учинио да и ову срећу своје земље доживим. Радујем се колико срећи Србије, толико и слави, заслуги и узвишењу наше личне и љубљене династије“. Христић је службено известио Манцинија о проглашењу српске Краљевине. Италија је, као и Аустро-Угарска одмах признала Краљавину Србију.¹¹¹⁶

По повратку у Беч Христић је тражио аудијенцију код аустроугарског цара да би га званично обавестио да је Скупштина Србије прогласила државу Краљевином.¹¹¹⁷

Априла 1882. године на Велики петак Христић се вратио у Рим. Сутрадан је имао пријем код министра спољних послова Манцинија. Ускрс 1882. године Христић је провео у Риму. Неколико дана касније имао је пријем код италијанског краља, где је био изузетно пријатељски примљен и одана је почаст њему и владару Србије краљу Милану.¹¹¹⁸

Фебруара 1883. године на предлог председника министарског савета министра иностраних дела решено је да се по поднесеном рачуну исплати Филипу Христићу, посланику српском у Бечу, 2.203 динара и 60 пара на име путног трошка за време његовог боравка у Риму, када је вратио натраг своје акредитиве пре наименовања за српског посланика у Лондону.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 209–217.

¹¹¹⁵ АС, МИД–ПО, мфр. 60, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Рим, 6. марта 1882; Филип Христић овом приликом користио је нови календар. Налазио се у Риму у време када је српска скупштина одлучила да Србију продигне на ранг краљевине.

¹¹¹⁶ АС, МИД–ПО, мфр. 60, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Рим, 7. март 1882.

¹¹¹⁷ Исто, мфр. 61, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Беч, 23. март 1882.

¹¹¹⁸ Исто, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Рим, 11. април 1882.

¹¹¹⁹ *Записници са седница министарског савета 1862–1898*, 407.

Децембра 1883. године Христић је постао свестан да је Мијатовић решио да га на сваки начин премести из Беча у Лондон, што му није у потпуности одговарало јер је уместо тога планирао да затражи дипломатску пензију.¹¹²⁰

¹¹²⁰ АСАНУ, бр. 9341/1, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 10/22. децембар 1882.

ПОСЛАНИК У ЛОНДОНУ

Скупштина је 3. јула 1882. изгласала предлог за отварање сталног српског представништва у Лондону.¹¹²¹

Христићу је место посланика у Лондону понуђено још новембра 1882. Године, али он га је одбио. У личном писму Милану Пироћанцу Христић је објаснио свој потез да је Лондон једно од најскупљих места за живот у Европи. На место посланика у Лондону требало је именовати богату личност која би могла да дода још по хиљаду дуката годишње од својих прихода на репрезентацију.

Христић је сматрао да би његов положај у Лондону био изузетан и другачији од осталих дипломата који би могли да буду постављени на тај положај због бројних познастава које је тамо имао у највишим круговима. То би било скопчано са „необичним трошковима“ па је сматрао да би у материјалном смислу то била попуна пропаст за њега.

Христићеве породичне околности чиниле су му немогућим да тај положај прими. Био је решен да издржи до краја све дужности што су за њега настале због несрећне судбине његове ћерке и преране смрти њеног супруга Манојла Марића. Осим тога, Христић је имао још једног сина, Јована Христића, да изведе на пут који је милошћу српског владара добио чин српског официра, али који једини између свих других официра нема среће да ужива са својим чином скопчану плату „него је посве на терету свом родитељу“.

„Све ово, господине министре, што имадох част навести, поставља ме у мучно стање да не могу одговорити ласкавој и милостивој понуди Његовог величанства.“

Христић није мислио да остане дуже у Бечу него само још једну годину па је планирао тада да замоли краља Милана за пензију.¹¹²²

Ипак, Христић је наименован за посланика у Лондону. Децембра 1882. године је добио опозивна писма за Рим и Беч, да би их крајем децембра предао у

¹¹²¹ А. Раствоић, *нав. дело*, 69–72; 93–94.

¹¹²² АС, МИД–ПО, мфр. 61, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Беч, 7/19. новембар 1882.

Риму, почетком јануара на двору у Бечу и да би у фебруару 1883. године могао да крене за Лондон.¹¹²³

Христић је своје посланичке акредитиве предао у Даунинг улици, седишту британске владе у Лондону 2. јуна 1883. године и додао да ће Геренвила посетити када му лорд буде јавио да ће га примити.¹¹²⁴

Христић није могао да преда своје акредитиве краљици Викторији јер се она у време његовог доласка налазила у Шкотској. Лорд Гренвил је замолио Христића иако је он у звању изванредног посланика и опуномоћеног министра требало своја овлашћења да преда краљици, да своје дипломатске акредитиве преда њему, уз извињење краљу Милану, да би што пре могао да ступи на дужност. Гренвил је додао да ће Христић добити аудијенцију код краљице чим се она врати у Лондон.¹¹²⁵

Христић је прихватио да своја писма акредитације и препоруке за краљицу Викторију од краља Милана достави Гренвилу и да одмах прузме дужности које му је налагала његова мисија.¹¹²⁶

Христић је ишао у посету Гледстону који га је код себе задржао у разговору барем пола сата. Христић је разговарао са Гледстоном о политичком и социјалном уређењу у Србији и у околним провинцијама. Христића је задивила Гледстонова добра обавештеност чак и о најстаријој историји Србије. Христић је истакао Гренвилов изванредни државнички и ораторски таленат и његово свеобухватно знање из историје и филозофије и његове ретке моралне особине. „Србија се може поносити и држати за срећну што Гледстона може сматрати за пријатеља онако као што је био славини Кобден.“¹¹²⁷

Ускоро је Христић добио обавештење да ће га краљица Викторија примити на ручку у замку Виндзор у петак 29. јуна 1883. године. Лорд Гренвил је путовао с Христићем у Виндзор и увео га код краљице. Аудијенција је била кратка, краљица је примила Орден белог орла од Христића и питала за здравље краља Милана и краљице Наталије, и то је био крај пријема. Христић је био веома

¹¹²³ Исто, 3/15. децембар 1882.

¹¹²⁴ TNA, PRO 105/47, Philip Christic Le Comte Granville, Londres le 2 Juin 1883.

¹¹²⁵ TNA, PRO, FO 105/47, Lord Granville to Philp Christic, Londres 9 June 1883;

¹¹²⁶ TNA, PRO FO 105/47, Ph. Christic Le Comte Granville, Londres, le 10 June 1883.

¹¹²⁷ АС, МИД–ПО, мфр. 64, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Лондон, 31. мај/12. јун 1883; А. Раствојић, *нав. дело*, 128.

изненађен тако простим и хладним пријемом на енглеском двору, пошто је навикао на дуготрајне и не сасвим јасне разговоре са султаном у присуству драгомана, те присне разговоре с аустријским царем током велелепних бечких пријема. Такав једноставан пријем са разменом само пар речи с краљицом га је запањило.¹¹²⁸

Христић је обавестио Стојана Новаковића, државног библиотекара, да је 25. јуна/7. јула 1883. године послато седам великих сандука у којима је збирка британско-српских државних хартија од најстаријих времена до данас, укупно 374 примерка. Христић је издао свих седам сандука једној лондонској агенцији да пошаље на адресу Народне библиотеке Србије. Христићу је била част да о томе извести Стојана Новаковића. Лорду Гренвилу је у име владе изјавио нарочиту захвалност.¹¹²⁹

Јула 1883. године Филип Христић одмах је започео преговоре с Гренвилом о побољшању трговине и повећању броја трговачких уговора између Велике Британије и Србије. Христић је замолио Гренвила да удовољи великој жељи српске владе и српска влада се захвалила што је њене захтеве узео у обзир.¹¹³⁰

Чедомиљ Мијатовић, министар финансија, послао је Филипу Христићу следећа документа да би имао потпуни преглед обавеза које је Краљевина закључила у погледу трговине с другим државама и тиме му олакшао поменуте преговоре: Уговор о пријатељству и трговини између Србије и В. Британије; Декларацију к том уговору; Додатак тој декларацији; Привремену трговачку погодбу између Србије и Италије; Привремену трговачку погодбу између Србије и Швајцарске; Привремену трговачку погодбу између Србије и Русије; Привремену трговачку погодбу између Србије и Белгије; Уговор о трговини између Србије и Аустро-Угарске; Привремену трговачку и конзуларну погодбу између Србије и Холандије; Трговачки уговор између Србије и Грчке; Трговачки уговор између Србије и уједињених америчких држава; Трговачки уговор између Србије и Немачке; Трговачки уговор између Србије и Француске; Декларацију о

¹¹²⁸ TNA, PRO, FO 105/47 FO to Philip Christic Londres 27th of June 1883; АС, МИД–ПО, мфр. 64, Ф. Христић–М. Пироћанцу 17/29. јун 1883.

¹¹²⁹ АС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (=МИД–И), Посланство у Лондону (ПсЛ), ф.1, р.29/1883, Ф. Христић–Стојану Новаковићу, 25. јун/7. јул 1883.

¹¹³⁰ TNA, PRO, FO 105/47, Ph. Christic Le Comte Granville, Londres, le 5 Juillet 1883.

књижевној, уметничкој и индустријској својини између Србије и Француске. Мијатовић је Христићу послао један примерак закона о новој општој царинској тарифи и једну књигу трговачких уговора, погодаба и царинских тарифа које је прикупио и издао писар у министарству спољних послова и у којој се налазе све напред поменуте трговачке обавезе са упутствима за њихово извршавање.¹¹³¹

Христић је од британског министра спољних послова затражио да му достави процедуру која се примењује да би се спречило да се зараза колере прошири у Велику Британију. Министар спољних послова Гренвил радо је испунио захтев Филипа Христића, али уз напомену да није упознат с процедурама које се примењују у другим страним земљама. Христић је ова обавештења проследио српској влади.¹¹³²

Христићу је Гренвил послао копију уговора о трговини који је Велика Британија зајкључила с различитим страним земљама од 1880. године.¹¹³³

Христић је учествовао у преговорима с Аустријом, Британијом, Француском, Немачком, Италијом, Русијом и Турском о учешћу Србије на Дунавској конференцији у Лондону августа 1883. године. На Лондонској конференцији учествовале су само оне државе које су биле заступљене на Берлинском конгресу. Србија је прихватила да присуствује на конференцији као посматрач док су Бугарска и Румунија то одбиле. Правно, све три балканске државе су као независне имале право да учествују у раду конференције, али им велике силе то нису дозволиле. Лондонска конференција је донела следећа решења: проширење домена европске Дунавске комисије до Браиле и продужење њеног мандата за 20 година. Рукавац Килија дошао је под власт Русије, али уз одобрење слободне пловидбе, усвојен је навигациони акт за речни ток Тердап – Браила. Србија и Румунија су позване да накнадно дају своју сагласност на овај акт. Србија је дала свој пристанак на овај акт, а Румунија није. Лондонска комисија била је последња међународна трансакција о дунавском питању. Питање регулисања Тердапа ипак није било до краја решено због неслагања Румуније.¹¹³⁴

¹¹³¹ АС, МИД–И, ПсЛ, ф.1, р.29/1883, Ч. Мијатовић–Ф. Христићу, Београд, 26. јул 1883.

¹¹³² TNA, PRO, FO 105/47, Lord Granville to Philip Christic, , Londres 19th of July 1883.

¹¹³³ TNA, PRO, FO 105/47, Lord Granville to Philip Christic 20th of July 1883.

¹¹³⁴ М. А. Тодоровић, *нав. дело*, 13–15; 40–42; А. Раствојић, *нав. дело*, 179–194; АС, МИД–ПО, мфр. 68, Ф. Христић–М. Пироћанцу 8/20. августа 1883; Исто, 10/22. август, 1883; Исто, 26. август/7. септембар 1883.

У Лондону Христић се није бавио високом дипломатијом. Морао је да разматра трговачке уговоре, расписе, тарифе, судска решења и признанице, начин именовања конзула у британским колонијама, непродужавање пасоша војним обвезницима. Организовао је долазак Милана Јовановића Батута на међународну хигијенску изложбу у Лондону. Водио је рачуна о начину исплате новца лицима која замењују дипломатске представнике.

Христић је, такође, на шта није био навикао кроз своју дипломатску каријеру, морао да преноси пошљке писама и честитке између краља Милана и краљице Наталије и британске краљице Викторије приликом рођења краљевске деце. Христић је био навикао да се бави много важнијим дипломатским пословима.

Британци су наставили да се интересују за напредак изградње српске железнице. Христић је закључио да се јавно мњење у Енглеској променило од времена његове прве мисије с кнегињом Јулијом до времена, двадесет година касније, када је постао изванредни посланик и опуномоћени министар у Великој Британији. Британска влада и јавно мњење били су у време мисије 1863. године против Русије и „наклоњено и добро расположени према Турској и Аустрији“. Народ се у Енглеској тада није пријатељски односио према Србији зато што је сматрао да је Кнежевина оруђе Русије, „да немамо свести о нашој самосталности и будућности, но све што радимо, да радимо по упутству Русије и искључиво у корист њених планова на Истоку“. „Данас је сасвим друкчије; замера нам се што се од Русије отуђујемо, којој требало би да смо захвални за небројена добра што нам је свакад чинила.“ Србији се замера што се сувише приближила Аустрији која је радила све што је било у њеној моћи да спречи самосталност Србије. У Великој Британији се 1883. године онолико зазирало од Аустро-Угарске колико се 1863. године зазирало од Русије. Аустро-Угарска је због добијања управе над Босном и Херцеговином могла у том тренутку много више да допринесе пропасти Отоманске империје него Русија и самим тим је угрожавала интересе Велике Британије.¹¹³⁵

Августа 1883. године Филип Христић је известио Министарство иностраних дела у Британији о намери Трговачке коморе у Београду да Цона

¹¹³⁵ АС, МИД–ПО, мфр. 65, Ф. Христић–М. Пироћанцу, Лондон, 2/14. август 1883.

Дарлингтона постави за српског конзула у Бредфорду. Овај корак Трговачка комора је учинила зато што је њихов представник морао вршити неке послове код поштанских трговачких кућа које су одржавале односе са нашим трговачким кућама, послове које улазе у круг послова једног конзула или књажевског агента и које би српски конзул обављао кад би га тамо имали. Џон Дарлингтон кога је комора представила био је више од 30 година секретар, уживао велико поверење и Бредфордске трговачке коморе и целе вароши, а био је неколико година конзул белгијски и конзулски агент у Француској. Ако би српској влади затребало да нешто од послова заврши у Бредфорду, било би потребно потражити српског конзула или вицеконзула због даљих препорука.¹¹³⁶

У Србији су 7. септембра 1883. одржани избори на којима су победу однели радикали. Краљ Милан је ову победу сматрао „за простаклук и грубијанлук геачког српског народа који не уме да цени једног краља кога на најсјајнијим царским дворовима цене“. Скупштина је била радикалска и краљ то није могао да игнорише. Напредњачка Пироћанчева влада поднела је оставку. Министарство Николе Христића образовано је 21. септембра. Краљ је једним указом отворио је скупштину а другим је затворио. Влада Николе Христића је наредила разоружање народне војске. Октобра 1883. године Филип Христић је известио Пироћанца да британско јавно мњење не гледа благонаклоно на догађаје у Србији јер је британски народ један од народа који највише поштује устав у Европи. Већина британских листова је осудила ове изненадне и антиконституционалне мере. Понеки листови су представљали црним бојама насталу ситуацију у Србији и у другим младим државама на Балканском полуострву.¹¹³⁷

Христић је крајем октобра присуствовао свечаном пријему код лондонског градоначелника. Лорд Гренвил је одржао говор. Христић је приметио да на оваквим пријемима главни краљичин министар износи основе британске спољне политике.¹¹³⁸

¹¹³⁶ АС, МИД–И, ПсЛ ф.1, р.45/1883, Ф. Христић–М. Пироћанцу, 10/22. августа 1883.

¹¹³⁷ АС, МИД–ПО, мфр. 64, Ф. Христић–Милану Богићевићу, Лондон, 20. октобар/1. новембар 1883.

¹¹³⁸ Исто, 29. октобар/10. новембар 1883.

Британска штампа није одустајала од напада на владу краља Милана због обрачуна с радикалном опозицијом.¹¹³⁹

За време Христићевог посланства у Великој Британији господин Минчин је наименован за српског вицеkonzула у Манчестеру да би допринео побољшању трговине између Велике Британије и Србије. Министарство спољних послова Велике Британије одобрило је тај избор.¹¹⁴⁰

Христић је ускоро честитао наименовање Џемсу Џорџу Котону Миничу за српског генералног конзула у Лондону и Џ. Либену за српског конзула у Манчестеру.¹¹⁴¹

Филип Христић је предложио министру спољних послова да наше почасне конзуле, посебно оне у Енглеској, овласти за вођење књига прихода, пошто ови приходи у години дана неће износити пуно.

Може се претпоставити да су та наименовања и захтев да почасни конзули воде рачунске књиге посланства представљала припрему за Христићев повратак у Србију.

Још октобра 1883. године Христић је доставио захтев министру спољних послова у Београду да се за време свог последњег боравка у Бечу Христић скоро ниједне године није користио временом које му је било одређено и одобрено за одмор и боловање. Христић је нагласио да откад последње године није морао за свој одмор и лечење да искористити 18 дана у другим су агенцијама у другим државама били срећнији па су могли по два-три месеца провести у одсуству.¹¹⁴²

Истакао је при томе да ове године има неодложну потребу за дужим одсуством и замолио министра спољних послова да му допусти да два месеца од дужности одсуствује и да дође у Београд. Планирао је да пође из Лондона између 1. и 15. новембра. Одсуство од два месеца одобрено му је 21. октобра 1883. године.¹¹⁴³

Христић је 6. децембра 1883. године британској влади најавио одлазак у Србију на позив своје владе. Требало је да крене 11. децембра и да одсуствује са свог положаја до краја месеца. Генерални конзул Минчин задужен је за

¹¹³⁹ Исто.

¹¹⁴⁰ TNA, PRO, FO 105/47 FO 16th of November 1883.

¹¹⁴¹ TNA, PRO, FO 105/47 Philip Christic le 17 Novembre 1883.

¹¹⁴² АС, МИД–И, ПсЛ, ф.1, р.65/1883, Ф. Христић–М. Пироћанцу, 8/20. октобар 1883.

¹¹⁴³ Исто, 26. новембар/7. децембар 1883.

посланство.¹¹⁴⁴ Христић је боравио у Лондону од јуна до почетка децембра 1883. године. Српској влади је доставио извештај о буџету, исплатама за мај, јун, децембар, август, септембар и октобар. Рачуне је слао Главној контроли, као и списак инвентара посланства, те извештаје министру финансија. Од суме од 26.500 динара коју је примио 26. марта, остало му је 6.385 динара. Преостале новце је вратио министру финансија.

Христић се у јулу и августу 1883. године поново налазио у Лондону. У октобру 1883. године Христић је влади у Србији јавио о ставу британског јавног мњења о растућем утицају Русије у Бугарској. Став конзервативаца и либерала се разликовао. Конзервативци се нису устручавали да растуће руско интересовање за Бугарску окарактеришу као „радњу окупационе силе“ и спремност Русије да коначно освоји ову област док су листови владајуће либреалне странке углавном ћутали или су кривили Бугарску да се показује незахвална према свом ослободиоцу.¹¹⁴⁵

Министарство просвете и црквених дела обавестило је посланика Христића да ће се књиге *Гласника Српског ученог друштва* предати енглеском посланику Лококу у Београду 22. новембра 1883. године као поклон заузврат за књиге које су из Британије послате Народној библиотеци Србије.

Христић је предао рачуне и инвентар посланства Чедомиљу Мијатовићу који га је заменио на месту опуномоћеног министра и изванредног посланика Србије у Великој Британији 16/28. октобра 1884. године. Краљ Милан је и званично опозвао Филипа Христића и он је од лорда Гренвила повукао своје акредитиве.¹¹⁴⁶

Христић је даље своје обавезе као српски посланик у Лондону обављао из Београда. Никола Крстић замерио је Краљевини што је током целе 1885. године давала плату од 300.000 динара Филипу Христићу као посланичку плату док је боравио у Београду. Међутим, ова тврдња је у потпуности нетачна јер је Филип Христић ступио на дужност гувернера привилеговане Народне банке Краљевине Србије 15/27. фебруара 1885. године, а пре тога је био пензионисан.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁴ TNA, PRO, FO 105/47, Ph. Christic Le Comte Granville, Londres, le 6 Decembre 1883.

¹¹⁴⁵ АС, МИД–ПО, мфр. 69, Ф. Христић–М. Богићевићу, 24. октобар/5. новембар 1884.

¹¹⁴⁶ Исто, МИД, ПсЛ, ф.1, р. 90/1884, 99/1884, 109/1884.

¹¹⁴⁷ Ј. Пауновић Штерменски, *Никола Крстић о Филипу Фростићу*, 134; Види поглавље *Гувернер Привилеговане Народне банке*.

Окончавши посланство у Великој Британији и пошто је отишао у пензију, Филип Христић је своје контакте у Великој Британији препустио Чедомиљу Мијатовићу. Саветовао га је да посети извесног Џона Томасона, који је, наводно, био велики српски добротвор у Првом српско-турском рату, ћерке преминулог Кобдена и Грегорија, посланика у британском парламенту, госпођу Сендвит, жену преминулог Христићевог пријатеља доктора Сендвита. Христић је за све те личности Мијатовићу доставио и адресу да би их лакше нашао.¹¹⁴⁸

Христић је био задовољан Мијатовићевим успехом у Лондону. Међутим, свој сопствени рад у Великој Британији Христић назива „слабим и неуспешним“. Мијатовић је имао „дочек и пријем готово краљевски“. Христић је известио Мијатовића да се у Београду говори само о његовом дипломатском успеху. Мијатовић је био талентован за дипломатски рад с Енглезима.¹¹⁴⁹

Ипак, Филип Христић је још једном посетио Велику Британију, био је посебан изасланик Србије на златном јубилеју, педесет година владавине краљице Викторије 1887. године. Јубилеј је прослављен 20. и 21. јуна 1887. године. Приређена је свечана вечера у Бекингамској палати. Присуствовало је педесет принчева и принцеза, припадника европског племства, као и представници политичара из британских прекоморских колонија.

Следећег дана прослава је настављена у религијском духу у Вестминстерској опатији, недалеко од краљевске палате. Учествовали су представници војске у парадној униформи. Христић је био одушевљен прославом. Ову посету је искористио да се још једном сретне с британским политичарима. Поставља се питање зашто је Христић као посебан изасланик послат из Србије и зашто ову дужност није извршио Чедомиљ Мијатовић као српски посланик у Великој Британији. Одговор на то питање захтева даља истраживања.¹¹⁵⁰

Може се закључити да иако је на крају своје дипломатске каријере као први српски изванредни посланик и опуномоћени министар у Лондону боравио у једној од најлепших престоница Европе, у коју је жудео да се врати читавих 20 година, Христић није био задовољан својим задужењима. Морао се бавити

¹¹⁴⁸ АСАНУ, бр. 9953/27, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Београд, без датума.

¹¹⁴⁹ АСАНУ, бр. 9561, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Београд, 26. новембар/8. децембар 1886; Исто, 23. децембар 1884/4. јануар 1885.

¹¹⁵⁰ А. Раствоић, *нав. дело*, 147–151.

редовним чиновничким пословима посланства која су му се вероватно чинила досадним. До тада је у посланствима и мисијама учествовао у пресудним одлукама које су се односиле на његову земљу, објављивао рат Порти, учествовао у процесу за добијање концесије за изградњу железнице. Зато је тежио да што пре напусти дипломатску службу и добије тешко заслужену пензију дугогодишњег државног службеника.

ГУВЕРНЕР ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ СРБИЈЕ

Идеја о оснивању самосталне емисионе установе постојала је још пре појаве српског кованог новца. Први пут је оснивање банке предложено још 1859. године. После стицања независности основно спорно питање у вези са оснивањем Народне банке било је да ли она треба да буде основана искључиво домаћим или заједно са иностраним капиталом. Они српски привредници и државници који су сматрали да Народну банку треба основати помоћу иностраног капитала узимали су у обзир вема слабе кредитне прилике у земљи и неуспех првог спољног зајам за изградњу железнице. Друга струја је била одлучно против увођења иностраног капитала у фондове Банке. Привилегована Народна банка Краљевине Србије основана је искључиво уписом домаћег капитала.¹¹⁵¹

Закон о Народној банци донет је 6/18. јануара 1883. године. Утврђен је назив Привилегована народна банка Краљевине Србије. Установљено је да ће јој седиште бити у Београду. Банци је било дозвољено да по Србији отвара филијале. Утврђено је да ће привилегије трајати двадесет и пет година од дана конституисања. Основни капитал банчин је утврђен на 20.000.000 динара подељен у 40.000 акција од којих свака гласи на 500 динара.¹¹⁵²

Банка је сматрана конституисаном тек када је званичним актом министар народне привреде утврдио да је уписано свих 20.000 акција и да је уплаћена прва четвртина. Ипак, недостајале су уплате за 27 акција у вредности од 3.375 динара, међутим, први гувернер народне банке Алекса Спасић¹¹⁵³ прогласио је банку конституисаном. Као датум оснивања, прихваћен је 16/28. март 1884. године, када се акционарима први пут обратио министар народне привреде Ђорђе Павловић. Међутим, Народна банка је конституисана усвајањем Статута на Оснивачкој

¹¹⁵¹ D. Gjatović, *nav. delo*, 41.

¹¹⁵² Верољуб Дугалић и др., *Народна банка 1884–2004*, Београд, 2004, 26–27; Исти, *Народна банка 1884–1941*, Београд, 1999, 29–35; Б. Мијатовић, *Српски економисти до 1914. године. Зборник текстова*, Београд, 2008, 92–103, 105–143, 145–201, 303–317.

¹¹⁵³ Алекса Спасић (1831–1920), српски економиста и министар, гувернер Привилеговане народне банке Србије март – октобар 1884. године.

скупштини 29. фебруара 1884. године, па се у историји Народне банке сматра да би било правилније тај дан сматрати за дан оснивања.¹¹⁵⁴

Извештај за 1884. годину

На основу извештаја са састанка првог редовног управног одбора одржаног 29. марта/10. априла 1885. године, може се проучити почетак рада прве српске народне банке. Први гувернер Привилеговане народне банке Србије био је Алекса Спасић, министар на расположењу, наимнован 8/20. марта 1884. године. Алекса Спасић је остао на положају гувернера до октобра исте године када је поднео оставку коју је уважио краљ Милан Обреновић.

Филип Христић, изванредни посланик и опуномоћени министар у пензији, именован је указом од 15/27. фебруара 1885. године за другог гувернера прве српске народне банке.¹¹⁵⁵ За Христића који је тада већ имао 74 године, ово је било почасно наименовање.

Управни одбор је изабран 24. фебруара 1884. године. За државног комесара у Народној банци именован је Мита Ракић.¹¹⁵⁶ Чланови управног одбора били су уверени „да је Србија у Народној банци добила „установу из чијих ће извора њена производња, трговина и радиност, црпсти нова живота, снаге и полета“ и да јој стога ваља дати прилике да се тим изворима користи. Гувернер није оклевао да приступи припремама за почетак рада банке.

Прво је израђен Пословник за унутарњу радњу банчину и Правила за послове с Народном банком. Следећи најважнији посао банке била је израда банкнота. Банка је каснила с почетком свога рада због израде папирног и кованог новца. Да би убрзала почетак свога рада, Народна банка је морала да одустане од израде оригиналне српске банкноте и прихватила да употреби резервну белгијску неупотребљавану банкноту од 100 динара коју је управни одбор са неким изменама усвојио за нашу банкноту.

¹¹⁵⁴ Исто, 40–44.

¹¹⁵⁵ *Српске новине*, бр. 39, 19. фебруар/2. март 1885.

¹¹⁵⁶ Мита Ракић (1846–1890), српски књижевник, преводилац, политичар и економиста, министар финансија, април/октобар 1888. године у влади Николе Христића.

Међутим, економској ситуацији у Србији више је одговарала новчаница ситнија од 100 динара. Најситнија новчаница коју је банка била овлашћена да изда била је у вредности од 50 динара. Било је предвиђено издавање новчаница од 500 и 1.000 динара уколико за то наступи потреба. Вредност свих ових новчаница заснивала се на злату.

Да би почела с радом, банка је морала да запосли чиновнике. Управни одбор и посебно Христић обратио је пажњу на спрему, способност и поштење будућих запослених. Гувернер је расписао „стечај“ – конкурс и изабрао оне који су по сведочанствима били најбољи, а од тих је изабрао оне који су положили посебан испит за рад у банци.

Такође је било потребно припремити место где ће банка бити смештена, опремити је намештајем, „касама, машинама за нумерисање и грифовање банкнота“.

Оснивање банке је подмирено на основу државног новца који је депонован као депозит на расположење банке. Управни одбор је подмиривао трошкове новцем који се налазио у главној државној благајни.

Прве новчанице стигле су из Белгије, где су штампане под надзором белгијске народне банке. У Србији су нумерисане и грифоване. Пошто је управни одбор решио да прва интересна стопа по којој ће банка секондовати менице буде 5,5, а за зајмове на залог 6,5 годишње и пошто је примио новац из главне државне благајне и од осталих државних власти, банка је званично почела са радом 2. јула 1884. године.

Чланови управног одбора су закључили да је банка почела да ради у веома незгодном времену, када је настао највећи застој у увозу и извозу производа у читавом свету, а не само у Кнежевини. На функционисање банке утицало је и увођење монете на коју народ, навикао на плаћање сребрним и златним новцем, није могао да се навикне. Трговци су папирни новац подизали из банке и одмах претварали у злато.

Да би спречио да се банка претвори у новчани завод који би функционисао само у злату, управни одбор банке је 16. октобра 1883. године одлучио да подигне интересну стопу за секонт од 5,5 на 7 одсто годишње.

За првих пола године од отварања банка је зарадила једва толико колико јој је било потребно да намира своје трошкове. Највећу захвалност су доносили краљу Милану који је олакшао на сваки начин циркулацију банчаних монета. Сметње су постојале у трговачком саобраћају и у обрту новца.

Банка је по закључку управног одбора и Христића као гувернера Србији учинила услугу својим оснивањем барем у томе што је побољшала услове за опстанак народне привреде тиме што је свој и други капитал ставила на располагање становништву и омогућила најнижи до тада оборив интересни курс српског новца.¹¹⁵⁷

Банка је остварила односе с иностранством. Служила је као посредник између српских увозника и њихових страних продаваца, с једне стране, и српских извозника и њихових страних купаца, с друге.

Било је неопходно да се у трговини смањи употреба „готовог (звечећег) новца“, што би много умањило трошкове трговаца. На почетку рада банке овим условима се користио само мали број трговаца који се бавио увозном трговином.¹¹⁵⁸

Управа банке није успела да у Србију уведе употребу чекова јер је становништво и даље више веровало готовом новцу. Намера је била да употреба чекова постане општа у целој Србији јер је тада то било најпогодније средство за измиривање рачуна и за извршење исплата и наплата.¹¹⁵⁹

Христић је као гувернер истакао да је управа банке веома задовољна радом запослених чиновника, који су предано вршили дужност која им је поверена. Надао се да ће и убудуће моћи да рачунају на њихову оданост.

Министар народне привреде био је надлежан за Народну банку. Управа банке је захтевала да се усвоје измене и допуне закону о Народној банци којом би јој било дозвољено да издаје новчанице од 10 динара и да у појединим местима отвара агенције уместо филијала. Све измене и допуне пре њихове примене, наравно, морала је да усвоји Народна скупштина пред коју би их изнела влада Његовог величанства на захтев управе.

¹¹⁵⁷ *Привилегована Народна Банка Краљевине Србије, Извештај за 1884*, Београд, 1885, 7–14; За организацију Народне банке и њен делокруг рада види: *Народна банка 1884–2004*, 29–38; В. Дугалић, *Народна банка 1884–1941*, 45–53.

¹¹⁵⁸ *Извештај за 1884*, 15.

¹¹⁵⁹ Исто, 17–18.

Замена чланова управног одбора спроводила се бацањем коцке.¹¹⁶⁰

Држава је 1884. године закључила нови зајам са Контоаром за есконт и бечком Лендербанком за исплату ратног дуга у износу од 40.270.000 динара са роком отплате од 70 година.¹¹⁶¹

Ванредно заседање 1885. године

Управни одбор се ванредно састао септембра 1885. године јер су усвојени њихови предлози о изменама и допунама закона о Народној банци.

У извештају управног одбора на ванредном главном збору септембра 1885. године одборници су обавештени да је гувернер Филип Христић после претходног заседања обавестио министра народне привреде и самим тим и владу Његовог краљевског височанства,¹¹⁶² тј. владу Милутина Гарашанина о изменама које је управа Народне банке желела да учини. Молба да се озаконе и одобре измене и допуне у статуту банке предата је министру 6/18. априла 1885. године. Христић је замолио министра да га извести о одлуци Народне скупштине после завршетка њеног редовног заседања за 1885. годину. Министар је управи банке одговорио писмом од 7/19. маја 1885. године.

Министар народне привреде Драгомир Рајовић,¹¹⁶³ под чијим ресором се банка налазила, није се сложио с неким предложеним изменама у закону о банци и њеном статуту. Сматрао је да измене нису корисне по народну банку, „нити у народно-економском погледу одговарају оном задатку, ради кога је народна банка успостављена“.

Предлог о оснивању агенција није усвојен јер Управа банке нигде није дефинисала који је предвиђени делокруг деловања поменутих агенција. Затим, управни одбор Народне банке предлаже да се банкноте од 10 динара фондирају златом са чиме влада Његовог краљевског височанства није могла да се сложи. Банка није желела да се монете размењују у злато. Задржавајући, међутим, злато као фондациони капитал омогућава се да се злато на овај начин троши из касе

¹¹⁶⁰ Исто, 21.

¹¹⁶¹ D. Gjatović, *nav. delo*, 48.

¹¹⁶² *Владе Србије 1805–2005*, 150–151.

¹¹⁶³ Драгомир Рајовић, министар народне привреде до 27. децембра 1885/8. јануара 1886.

Народне банке. Министар је сматрао да би се овим захтевом још више повећала размена монета у злато. Та околност је штетила постојању банке. Главна побуда при стварању банке била је да се потпомогне трговина са земаљским производима. Банка је била у обавези да даје четвртину свог капитала на давање позајмице за ову намену. Новим предлогом, банци би било омогућено да даје кредите и за стране производе, а могла би сама да одлучује колики ће капитал давати на државне производе, иако је било предвиђено да то буде четвртина. Предлог скупа акционара банке био је да се дају опште гаранције за позајмице, чиме би више користи имали увозници страних прерађевина, док би трговина с државним производима остала у стању у коме је била до сада.

Држава на то није могла да пристане јер је углавном у циљу помагања трговине домаћим производима и дала привилегије државним произвођачима. Управо због тога је држава дала и гаранције за новчанице банке. Према подацима, страна трговина имала је несразмерно више привилегија у односу на домаћу.¹¹⁶⁴

После оваковог одговора министра акционари Народне банке били су принуђени да ступе у даље преговоре с владом. После завршетка преговора акционари су добили следеће писмо од министра Рајовића 28. јуна/10. јула 1885. године. У овом писму министар обавестио је управни одбор Народне банке да ће њихови предлог за измене и допуне закона о Народној банци бити изнесени пред Народну скупштину. Услов да предлози акционара буду изнесени пред Скупштину био је да вредност новчанице од десет динара буде заснована на сребру, а не на злату.

Ванредни збор акционара је одлучио да су агенције исто тако одељци банке као и филијале, „само се разликују од ових по свом простијем склопу“.

Управни одбор је решио да прихвати предлог владе да се вредност новчаница од 10 динара заснива на сребру. Акционарима је предложен следећи члан који је требало да уђе као измена у Закон о Народној банци:

„Народна банка дужна је да сваку своју банкноту од 10 динара размени у сребро, а оне од 50, 100, 500 и 1.000 у злато по пуној номиналној вредности и без икаквих одбитака чим се њезиној главној каси поднесе и таква размена тражи.“

¹¹⁶⁴ *Привилегована народна банка Краљевине Србије, Извештај управног одбора ванредном главном збору 14. септембра 1885. године*, Београд, 1885, 5–7.

Други члан који је требало да буде измењен тицао се осигурања новчаница које буду пуштене у оптицај. Оне су морале бити осигуране златом или сребром и другим вредностима трговачким и финансијским које се лако могу претворити у злато или сребро. То би могле бити менице осигуране са два потписа, менице са страних берзи, гаранџи с кратким роковима, државни бонови, купони државних и других јавних зајмова и државне обвезнице.

„Банка никад неће моћи пустити у течај више банкнота него два и по пута колико злата односно сребра у касама својим има. При томе злато може бити замењено за сребро највише за четвртину.“

Ако би главни збор усвојио да банка може давати зајмове само за гаранџе од српских производа, и то ће бити додато у текст.¹¹⁶⁵

Извештај за 1885. годину

Следећи извештај који је предао Филип Христић био је редован извештај о раду банке за 1885. годину. Одржан је други редован збор акционара Привилеговане народне банке краљевине Србије 29. марта/10. априла 1886. године.

Управни одбор је био обавештен да су измене и допуне закону о Народној банци биле усвојене и озакоњене 23. септембра/4. октобра 1885. године. Министар народне привреде је ове измене потврдио 8/20. октобра исте године.

Гувернер је одмах нагласио да пошто су измене, а посебно она о издавању монете од 10 динара са залогом у сребру, ступиле на снагу пре кратког времена, није било могуће предвидети како ће се ове промене одразити на функционисање банке и повећање њених средстава. На овом заседању Ђорђе Вајферт¹¹⁶⁶ је изабран за вицегувернера.

Христић је истакао да се светске економске прилике нису побољшале ни током друге године рада Привилеговане народне банке Србије. Трговина и занатство, упркос плодној години, нису успели да ојачају пошто им остале околности у друштву нису ишле наруку. Опадање цена хране, стоке и сировина не

¹¹⁶⁵ Исто, 8–10.

¹¹⁶⁶ Ђорђе Вајферт (1850–1937), српски индустријалац немачког порекла, касније гувернер Народне банке.

само у Србији већ скоро у целој Европи и неповољни међународни односи и затегнути односи између Србије и Бугарске који су довели до Српско-бугарског рата у септембру и октобру 1885. године угрозили су рад банке.

Такве појаве, истакао је Христић, могу да утичу и на најснажнију привреду. Србија је посебно осетљива јер је народна привреда тек на почетку развоја. Удружење рада и капитала, као и организација кредита тек су у зачетку. Трговина и занати немају лак приступ страним тржиштима и морају да се боре са моћном страном конкуренцијом где као слабија странка једва могу да обезбеде сопствени опстанак.¹¹⁶⁷

У извештају за 1885. годину поновљено је да је рад банке отежан зато што становништво Србије није навикло да користи папирни новац већ је новац одмах мењан у злато. Други проблем који је отежавао функционисање банке је то што су сви новчани заводи у Србији увели праксу отплаћивања меничних зајмова. Ова чињеница је сметала банци да уведе контролу над платежном моћи становништва. Банка није била у стању да регулише стање њене новчане готовине. Народна банка није била у могућности да одобрава кредите под условом отплаћивања и продужавања, што је било штетно за Народну банку јер је често била приморана да чини уступке својим дужницима, који су били навикнути на отплату и продужавање рокова или су већ били у дуговима па нису могли на време да врате новац банци.¹¹⁶⁸

Ова два разлога, истакао је гувренер Христић, спречавала су Народну банку да води рачуна о томе да стално има толико металног новца у својим касама да може лако да исплаћује своје монете и „да буде новчани резервоар за цео кредитни саобраћај своје области, да буде ослонац и новчаним заводима и трговцима и предузећима и занатлијама и свему што се новцем покреће, јер цео кредитни систем сваког народа оснива се на искључиво или великим делом на претпоставци да се на добре менице може код Народне банке свагда добити новаца по јевтином интересу“.

Да би Народна банка могла у потпуности да обавља свој посао, било је неопходно да српски народ што пре почне да употребљава папирни новац и да се постепено одвикне од праксе отплаћивања и продужавања трјања кредита.

¹¹⁶⁷ Привилегована народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1885, Београд, 1886, 7–9.

¹¹⁶⁸ Исто, 9.

„Народна банка могла би тада много лакше и са много више успеха радити и за себе и за трговину и за радиност и за саобраћај уопште“, нагласио је Христић.

После осврта на општу организацију и рад Народне банке извештај садржи појединачне послове које је банка обављала током 1885. године.¹¹⁶⁹

Банка је веома пажљиво поступала приликом одређивања кредита и давања меница па је са веома малим бројем клијената морала да се суди. Есконтни одбор банке био је веома добро обавештен о онима који су тражили кредит.

Односи банке с иностранством док је Филип Христић био њен гувернер сводили су се на вршење свих банкарских послова, а углавном на исплаћивање и наплаћивање „за туђ рачун било у земљи, било у иностранству“.¹¹⁷⁰

Банка је вршила све исплате изван земље, међутим, трговци који су трговали са страним земљама веома су се слабо користили услугама банке већ су све исплате обављали сами.

У извештају се поново износи нада чланова управног одбора да ће се у Србији усталити коришћење чекова. „Управа не може да пропусти ни ову прилику а да не нагласи да је у интересу нашег саобраћаја желети да се наш свет опријатељи с овим најзгоднијим средством за измиривање и наплаћивање уопште, и да се навикне њиме у што већој мери служити.“¹¹⁷¹

На основу каматних купона током првог полугодишта 1885. године под руководством Филипа Христића, банка није зарадила ништа, а током другог полугодишта врло мало.

Гувернер је на крају извештаја поново одао пуно поштовање и захвалност свим службеницима банке због њиховог брижљивог и тачног рада којим су управи олакшали вршење послова банке.¹¹⁷²

Извештај је закључен констатацијом да је чиста добит за 1885. годину 3.980,64 динара да се пренесе у 1886. годину.

Надзорни одбор Народне банке утврдио је да је за 1885. годину „све у најбољем реду и да су се сви органи Народне банке у свом раду придржавали закона и статута. Биланс за 1885. годину био је исправан.“¹¹⁷³

¹¹⁶⁹ Исто, 10.

¹¹⁷⁰ Исто, 14.

¹¹⁷¹ Исто, 17.

¹¹⁷² Исто, 22.

¹¹⁷³ Исто, 24–25.

Ово је било велико признање за рад Филипа Христића који се сукобљавао с наведеним тешкоћама у покретању рада Народне банке.

Поред редовних годишњих извештаја и састанака управног одбора Народне банке, Филип Христић је као гувернер одржавао и Главне редовне зборове акционара Привилеговане народне банке Краљевине Србије, и то у сали Народне скупштине.¹¹⁷⁴

Српска влада је марта 1885. године уступила Контоару за есконт изградњу и експлоатацију пругу Ниш-Пирот. Влади је одобрен нови хипотекарни железнички зајам под скоро истим условима као и тзв. Бонтуов зајам. Други зајам са Контоаром за есконт и Лендербанком закључен је због српско-бугарског рата. Одобрена га Ванредна скупштина. Зајам је износио 40 милиона динара. Зајам је добио назив Дуванска рента јер је планирано да се одплаћује од монопола за продају дувана.¹¹⁷⁵

Извештај за 1886. годину¹¹⁷⁶

Краљ Милан је указом 7. октобра 1886. године разрешио дужности владиног комесара Миту Ракића и уместо њега поставио Перу Тодоровића.¹¹⁷⁷

Статистички прегледи, рачуни и биланс за 1886. годину који је гувернер и управа банке овом приликом акционарима дала на увид показали су активније пословање банке. Банка је због овог живљег промета новца могла да исплати три своја купона и да пренесе 30.000 динара добити у следећу годину. За бољи обрт новца банка је имала да захвали само увођењу монете од 10 динара. Помоћу те монете банка је могла током 1886. године да у далеко већој мери и далеко лакше да одговара захтевима српске трговине, занатства и новчаних завода којих је у Краљевини било све више. Што више Народна банка буде могла да учествује у обрту новца у држави, то ће више допринети развоју народне привреде.

Међутим, опште економске прилике, по процени Филипа Христића, гувернера, нису се побољшале у држави па Привилегована народна банка није

¹¹⁷⁴ Исто, 40–56.

¹¹⁷⁵ D. Gjatović, *nav. delo*, 32, 50.

¹¹⁷⁶ *Привилегована народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1886*, Београд, 1887, 6–7.

¹¹⁷⁷ Пера Тодоровић (1852–1907), српски новинар и писац, један од оснивача и вођа Народне радикалне странке.

могла да постигне још већи успех посебно у извозној трговини и занатству чији се обим у Краљевини и даље није повећавао.

Ипак, ако би се изузеле економске прилике, истакао је Филип Христић, управа Народне банке могла је да буде задовољна својим успехом. „Постигнута мера успеха свакојако сведочи да Народна банка корача напред, да она полако али сигурно крчи себи пута, на коме ће вазда бити важна чињеница у привредном животу Србије“.¹¹⁷⁸

Банка је током 1886. године издала укупно 15 меница, од тога је седам морала да наплати судским путем а две „дужбом“¹¹⁷⁹ и забраном. Гувернер се поново захвалио есконтном одбору што је био пажљив и обазрив у оцењивању и цензурисању меница и онима који су својим обавештењима олакшали управи банке да се одлучи коме ће одобрити кредит.¹¹⁸⁰

Међутим, употреба чекова повезаних с текућим рачунима не само да није расла већ је њихово свакодневно коришћење опадало. Главни узрок за такво стање било је то што банка за новац који је примала на текући рачун није плаћала никакав интрес јер за то издајући монету није имала потребе.

Гувернер је поново нагласио да би за Србију било веома пожељно када би чекови ушли у употребу. Да би се то омогућило, било је потребно да чекове почну да употребљавају и други новчани заводи у земљи.¹¹⁸¹

Банка „у туђој кући која није нарочито грађена за банку“ није могла да пружи потпуну сигурност за новац који је у њој био депонован. Зато је гувернер Филип Христић и управа банке одлучила да купи плац на згодном месту за 85.051,68 динара „и да што пре озиди себи кућу, која ће у сваком погледу за дуги низ година одговарати њеним потребама“. Нацрти за изградњу зграде Народне банке били су веома брзо усвојени. Зграду су пројектовала двојица српских архитеката којима је поверено и да направе предрачун за изградњу до половине априла 1887. године. Управа се надала да ће банка добити своју зграду у року од две године.¹¹⁸²

¹¹⁷⁸ *Извештај за 1886*, 8–9.

¹¹⁷⁹ Судска наплата.

¹¹⁸⁰ *Извештај за 1886*, 14.

¹¹⁸¹ Исто, 17.

¹¹⁸² Исто, 19.

Захваљујући службеницима запосленим у банци, Филип Христић је у извештају за 1886. годину истакао да је у интересу банке не само да запосли добре и способне чиновнике већ и да им обезбеди услове да се они задрже дужи низ година на том радном месту. Такве чиновнике требало би „да их веже трајно за банку, условима, који ће, с једне стране, обезбедити чиновнику и његовој породици будућност, а с друге стране, банци дати јаче средство у руке да поред способности и поштења, тражи од њих најтачније и најбрижљивије вршење поверених им дужности, управ пожртвовање за банку“.

Са тим циљем направљен је пројекат за уредбу о чиновницима банке и правила за пензиони фонд. По правилима за пензиони фонд, на примеру других народних банака и новчаних завода, установиће се пензиони фонд који би одговарао приликама у Србији. У овај фонд би подједнако улагали Народна банка и њени чиновници. Овај фонд би у старости или смрти обезбедио чиновницима и њиховим породицама извесну пензију под извесним условима. Посебна комисија бавила се израдом овог пројекта.¹¹⁸³

Овај део годишњег извештаја доказује да се Филип Христић бавио и социјалним, а не само економским аспектом функционисања Народне банке. Такође, план о изградњи зграде Народне банке доказује да се Христић трудио да обезбеди опстанак банке на сваки начин.

Надзорни одбор за 1886. годину уверио се приликом редовно спроведених прегледа током године над целим радом, стањем послова и благајне Народне банке, као и при ванредном прегледу благајне – да је све у реду и да су се сви органи Народне банке придржавали закона и статута. Биланс за 1886. годину у свему је био исправан.¹¹⁸⁴

Нови непосредни порези уведени пореском реформом 1884. године давали су знатно мање прихода па је у државним финансијама 1886. године завладао потпуни хаос. Дугови државе нису више били привремени и било је потребно да буду неодложно измирени и били су огроман терет за државну благајну. Овакво стање у држави је утицало на лоше пословање Народне банке.¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ Исто, 22.

¹¹⁸⁴ Исто, 23–24.

¹¹⁸⁵ D. Gjatović, *nav. delo*, 52.

Извештај за 1887. годину

Четврти редован главни збор акционара Привилеговане народне банке Краљевине Србије одржан је 21. марта/1. априла 1888. године.

Краљ Милан је 12/24. јануара поставио на предлог министра народне привреде комесара код Народне банке дотадашњег начелника Министарства просвете и црквених дела господина Ствана Д. Поповића, кога ће у одсуству заступати Светозар Милојевић, начелник Министарства народне привреде.

Одлуком од 7. септембра 1887. године управни одбор поставио је дотадашњег секретара и вршиоца дужности директора Перу Манојловића за директора банке.

Гувернер Филип Христић је као претходних година прво истакао лошу политичку ситуацију иако је 1887. била родна и плодна година. Производња, занатство и трговина а посебно извозна нису се повољно развијале. Међутим, захваљујући Народној банци и другим новчаним заводима није дошло до застоја у домаћој трговини и саобраћају.

Народна банка извршила је контролу већине новчаних завода у земљи после чега су уведени текући рачуни и у другим новчаним заводима. Иако је управа банке била углавном задовољна пословањем новчаних завода, нису били у потпуности задовољни својим пословањем. Управа ни ове године није успела да отвори хипотекарно-кредитно одељење ни агенцију у Нишу.

После консултација с управом аустроугарских банака управа Народне банке је одлучила да банка не може да врши хипотекарно-кредитне послове јер није имала довољно средстава за ту радњу. Готовином коју је тада имала, као ни оном коју би добила да је тражила нову уплату, не би могла да ради јер би зајмови у готовом новцу били скупи, а хипотекарни кредит може бити од користи само ако није скуп. У Србији нису постојали ни други услови за развој хипотекарних кредита.

Управа је закључила да отварање агенције у Нишу није од преке потребе јер је у Нишу већ постојала штедионица с акционарским капиталом и знатним средствима. Кредитом који је Народна банка дала штедионици у Нишу и појединцима у том граду, банка подмирује потребе тих крајева „и олакшава им

промет и саобраћај“ у тој мери која би требала да их задовољи док се не створе повољнији услови да банка у тим крајевима уложи новац и отвори агенцију.

Пошто у претходно наведеним пословима није успела, Народна банка се током 1887. године старала да „у досадашњем правцу и кругу своје радње послужи трговини и саобраћају колико боље може и да постигне што бољи успех за своје акционаре“. Размена банкнота у злато и сребро постала је врло незнатна.¹¹⁸⁶

Банка није успела да привуче српске трговце да почну да користе услуге Банке за трговину с иностранством. Трговци су били навикли да своје послове извршавају посредно или поштом и нису увиђали да би им обављање плаћања преко банке олакшало посао.¹¹⁸⁷

Први пут је у извештају за 1887. годину гувернер истакао да је код многих чиновника у банци недостајла оданост и приврженост према банци.

Током три и по године откако је банка почела да ради девет чиновника је оставило службу у банци да би је заменило државном службом или другом врстом службе „већином у тежњи да осигурају себи и својим породицама бољу будућност“. Банка је због тога морала да тражи нове чиновнике и налазила их је уз одређене тешкоће. Тешкоће су се појављивале због тога што у Србији није било мало људи образованих у трговачко-банкарској струци и није било лако наћи „добре, способне и поштене чиновнике какве ваља да има установа као што је Народна банка која треба да ради као добар сат“.

Христић је због тога као и у извештају за претходну годину, инсистирао да се што пре донесе уредба о чиновницима и да се установи пензиони фонд. Именована је комисија која је требало да обави ове послове.

Комисија је овај посао завршила и уредба која регулише постављање, унапређивање, отпуштање и све остале односе чиновника у банци ступила је на снагу.

Што се тиче пензионог фонда, за ту одлуку управном одбору потребно је одобрење главног одбора. У овај пензиони фонд би улагали чиновници и банка подједнако, а за то је било потребно овлашћење главног збора. За 1887. годину

¹¹⁸⁶ Привилегована народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1887, Београд, 1888, 8–12.

¹¹⁸⁷ Исто, 19.

издвојено је 2.000 динара за пензиони фонд у очекивању коначне одлуке главног збора акционара.

После саслушања извештаја главни збор је требало да одобри рачуне и биланс за 1887. годину и рад управног одбора у тој години и управни одбор је акционарима још предложио:

Чисте добити за 1887. годину остало је 62.384,49 динара од чега би 60.000 динара било подељено међу акционарима, а остатак од 2.384,49 динара да се пренесе за следећу 1888. годину.

Управни одбор је овлашћен да пропише уредбу по којој ће Народна банка установити пензиони фонд за своје чиновнике који ће се одржати обостраним улагањем банке и чиновника.¹¹⁸⁸

Надзорни одбор за 1887. годину као претходних година прегледајући органе банке установио је да је све у најбољем реду и да су се сви органи банке придржавали закона и статута. Биланс за 1887. био је, такође, у свему исправан.¹¹⁸⁹

На састанку трећег редовног збора акционара одржаног 22. марта 1887. године после полагања рачуна за 1886. годину и извештаја надзорног одбора заступник акционара је прочитао допис управи Народне банке у којем су постављена два питања:

„1. Је ли доиста Народна банка предузимала неке послове који не спадају у круг њеног рада и какве?

2. Је ли народна банка услед тога штогод оштећена и са коликом сумом?

3. Ко је за ту штету одговоран и какве су мере предузете, да се банци учињена штета накнади?

4. Је ли уопште Народна банка имала губитака и на чему?“

Управи Народне банке су на овом састанку, такође, постављана питања везана за куповину плаца за изградњу нове зграде Народне банке. Питања су била да ли је плац довољно велики, правилног облика, да ли се на њему може подићи монументална зграда и сл.

Гувернер Христић је на прву интерпелацију одговорио да је Народна банка заиста претрпела штету на лондонским девизама продатим 1885. године, отписана

¹¹⁸⁸ Исто, 27–28.

¹¹⁸⁹ Исто, 30.

од прихода за 1886. годину „јер је ово највећа штета што ју је банка до сада имала, и једина, о којој необавештени могу држати, да ју је Народна банка претрпела на послу, који по закону и статутима не спадају у круг њена рада.“¹¹⁹⁰

Што се тиче зграде Народне банке, Христић је изјавио да се „он још и о више чему старао и у томе свом старању нашао је да зграда Народне банке треба да буде на згодном, лепом и угледном месту, да треба да буде пространа, да треба потпуно да одговара потреби банчиној, да треба да буде лепа и угледна, али не и огромна и монументална као што желе господа интерпеланти јер таква би стала врло скупо и била би према нашим приликама луксуз у какав Народна банка за сад још нема хитње да се баца“.

Плац је по свом положају био смештен на једном од најподеснијих и најугледнијих места на једној од најближих тачака и једној од најзгоднијих веза за савски и дунавски крај.¹¹⁹¹

Српска влада је 1887. године закључила нови краткорочни зајам са Контоар за есконт од 300 000 динара. Тако је Србија започела са непопуларном праксом подизања привремених позајмица у иностранству на залог обвезница гарантованих фондираних дугорочних зајмова. Држава је током осамдесетих година била обилато задужена код Народне банке.¹¹⁹²

Извештај за 1888. годину

Пети редован главни збор акционара Народне банке одржан је 1. марта 1889. године. Пера Тодоровић је краљевим указом од 8. јануара поново био постављен на положај владиног комесара при Народној банци.

Гувернер Христић и управни одбор банке закључили су да се ни током 1888. године нису стварили услови да би банка преузела на себе бављење хипотекарно-кредитним пословима. Нису се стекли ни економски услови да народна привреда постигне неки знатан напредак и повољан развитак. Прошла година је ипак била повољна и за трговину и за Народну банку. Србија је успела да због плодне године извезе доста хране у стране државе. Захваљујући томе,

¹¹⁹⁰ Исто, 50–52.

¹¹⁹¹ Исто, 52–55.

¹¹⁹² D. Gjatović, *nav. delo*, 33, 48.

српска извозна трговина је живнула, а самим тим и трговина унутар Краљевине. Јавила се већа потреба за новцем и самим тим и за кредитима. Због тога се увећао обим посла и Народне банке и осталих новчаних завода.

Користићи се ниском ажијом, Народна банка је прошле године куповала злато за сребро да би га имала што више за покриће својих банкнота.¹¹⁹³

Било је предвиђено да зграда Народне банке буде завршена у јесен 1889. године и управа Банке се надала да ће се око Митровдана уселити у своју нову „кућу“.

Банка је децембра 1888. године имала 16 чиновника којима је управа Банке у потпуности одала признање. По одобрењу Министарства народне привреде, пензиони фонд је уведен претходне године.

„Том уредбом о пензионом фонду и уредбом о чиновницима, која је још 1887. године ступила у живот, Банка је добила средства, помоћу којих ће свагда моћи да нађе и стално одржи добре, способне и свесне чиновнике, какве свака добро уређена установа, а нарочито установа као што је Народна банка треба да има.“

Банка је на рачун из 1889. године пренела 3.851,07 динара добити.

Надзорни одбор је као и претходних година поднео извештај да је функционисање банке у најбољем реду и да се управа држала закона и статута. Биланс је одобрен за 1888. годину.

Редовна скупштина акционара за 1888. годину одржана је 25. марта 1888. године.¹¹⁹⁴

Извештај за 1889. годину

Шести редован збор акционара одржан је 7. марта 1890. године. Акционари су обавештени да се 15. фебруара 1890. године навршило пет година гувернерства Филипа Христића. Управни одбор је на састанку истог дана по чл. 15 Закона о Народној банци и члану 32 Статута приступило новом избору кандидата за гувернера. Одбор је поново изабрао Филипа Христића, а осим њега, Ђорђа Вајферта и Марка Стојановића. Овај избор је саопштен краљевској влади, али до

¹¹⁹³ Привилегована народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1888, Београд, 1889, 6–13.

¹¹⁹⁴ Исто, 30–56.

тренутка штампања извештаја влада није одговорила. По молби Управног одбора, одлучено је да Филип Христић врши дужност гувернера све док не стигне потврда о избору од владе Краљевине Србије.

Пера Тодоровић је 15. марта 1889. године отпуштен из државне службе. Министар народне привреде је 22. априла одредио Милисава Миловановића за владиног комесара при Народној банци.

Гувернер је поново нагласио да се привредне и економске прилике нису побољшале ни током 1889. године. Ипак, кретање трговине, занатства, а нарочито извозне трговине било је доста повољно. Кретање пословања Народне банке такође је напредовало, а нарочито есконтни послови и послови с новчаним заводима.

Кретање трговине и занатства показивало је знатну потражњу за новцем и већу потребу за кредитима. Управни одбор се старао да одговори овим захтевима дајући зајмове на залог, послове око посредовања за исплате у земљи и ван земље. Банка се посебно бавила куповином и продајом злата.

Банка је углавном пословала с државом. Што се тиче иностранства, исплате је вршила под најповољнијим условима у име српске државе и српских трговаца. У земљи је вршила и исплате и наплате у име страних трговачких кућа. Банка је на овим пословима постигла повољан резултат.

Пошто је куповала злато док је оно било јефтино, банка је постигла да у свако доба може да подмири потражњу за златом, да у време када цена злату скаче продавањем злата може да постигне додатну зараду и велики део металног покрића за своје сребрне банкноте може држати у злату уместо у сребру, услед чега и вредност сребрних банкнота према злату постаје већа.

Банка је била у потпуности задовољна својим пословањем током протекле године и у свим пословима задовољила је сопствена очекивања. Ипак, укупна зарада 1889. године била је мања од зараде у 1888. години. Разлог за то било је невраћање кредита.

Стање примања банке по зајмовима на залог опало је средином године, али је управа банке истицала да је коначним резултатом задовољна.

„Главни узрок са кога су и ове године, и то случајно у већој мери него до сада извесна потраживања банчина отписана, не лежи ни у погрешној оцени

кредитне способности људи, које је банка кредитовала и код којих су ова потраживања застала, ни каквој год нехатости или кривици ма код кога у банци.

Тај узрок лежи само код многих наших судова и код многих наших полицијских или извршних власти.“

Управа се жалила на споро извршавање судских одлука.

Христић је истакао да брзина доношења судских одлука: „на првом месту чини једну земљу правном земљом, каква је потребна да се у њој може живети и напредовати. То је тек права заштита својине, имовине, тековине, рада и свега, чему напредан човек тежи и за шта се мучи и зноји, то је тек права заштита економског и радног живота, кроз који једино могу народи, били велики или мали, бити срећни и напредни“.

Управни одбор банке тврдио је у свом извештају да се у српском судству у великој мери ради супротно томе. Српски судови нису били у стању да изврше стечајни поступак. Често је дужник пре него што је пресуда извршена успевао да склони своје имање или да проценитељ прецени вредност имања дужника. Пресуде годинама остају неизвршене. „А кад пресуде не буду брзо извршене, најчешће бива да се после немају од куда ни да изврше“. Стечајне масе стоје неразрешене годинама па се имовина на разне начине до тада потроши. Управни одбор је истакао да то зло није од јуче, већ да притиска економски и радни живот у Србији већ много година.

Банка је била принуђена да отписује сву имовину која је одлазила пред суд и извршну власт.

Банка је током 1889. године учествовала у два државна зајма: у зајму за откуп железнице и зајму за откуп монопола соли.

На слабије пословање банке поново је утицала слаба употреба папирног новца у Србији, као и непрестана замена банкнота за злато. То је утицало на извлачење злата из трезора Народне банке. Пословање банке помогла је краљевска влада „разним мерама и заузимањем, да олакша циркулацију наших банкнота“.

Гувернер Народне банке изразио је наду да ће влада још у току тренутног скупштинског заседања да регулише валуту и отклони и последњу сметњу обрту банкнота и осталом трговачком саобраћају.

Банка је у сваком случају током 1889. године слабо функционисала и није исплатила интрес акционарима очекујући да ће наићи на подршку главног збора.

Христић је сматрао да се не треба забрињавати за будућност Народне банке. „Њој предстоји лепа будућност, али је она ствар нова у нас, па има себи тек да прокрчи пута, има да савлада и отклони многе тешкоће. Она ће их поступно савладати и отклонити, само да нестану прилике застоја у трговини и радиности, јер здрави основи, на којима се она диже, дају јој снаге и истрајности.“

Зграда банке није била завршена до јесени 1888. године као што се Управни одбор надао прошле године. Међутим, у време овог заседања акционара марта 1890. године зграда је била завршена и управа Банке се надала да ће се у зграду уселити у току 1890. године.

Палата Народне банке, са седиштем у Улици краља Петра бр. 12, изграђена је 1889. и усељена 1890. године. Пројекат је израдио Константин А. Јовановић, син познатог српског фотографа, управника двора кнеза Михаила Анастаса Јовановића.¹¹⁹⁵

Надзорни одбор је установио да је биланс за 1889. годину исправан. У наредну годину пренесено је 1.426,95 динара.

Седница акционара за 1888. годину одржана је 1. марта поменуте године. Хипотекарно-кредитини одељак Народне банке још увек није установљен.

Број чиновника запослених у банци је до 1890. порастао на 20.¹¹⁹⁶

У овом последњем извештају који је Филип Христић поднео акционарима као гувернер Народне банке може се наћи много елемената који не припадају обичном годишњем финансијском извештају. На тај начин, Христић је желео да оправда своје целокупно деловање на челу Народне банке и да оправда њен опстанак као важне државне установе. Може се закључити да је то био Христићев опроштајни говор упућен акционарима, када се после дугогодишње државне службе коначно повукао у тешко заслужену пензију.

Непосредна последица ограничења новчаног оптицаја крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 19. века јесте појава *ажује* – монетарног проблема који представља „доплату у сребру за износ разлике између номиналних вредности злата и националне новчане јединице“. Та појава показивала је

¹¹⁹⁵ Народна банка 1884–2004, 44–45.

¹¹⁹⁶ Привилегована народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1889, Београд, 1890, 27.

депресију националне валуте у односу на злато, као међународно средство плаћања. Сребрна десетица, уведена за време гувернерства Филипа Христића, сматрана је основним узрочником ажије. Иако је држава Народној банци наметнула сребрну десетицу, избор банке је била златна новчаница. временом се показало да сребрна десетица, као што је Филип Христић нагласио у претходно наведеним годишњим извештајима, потпуно доминира тржиштем новца.

Такође се показало да је био погрешан избор златне новчанице од 100 динара зато што она није погодовала функционисању трговине. Још већа грешка направљена је пуштањем у оптицај десетице у сребру. Прекомерном емисијом новчаница на подлози сребра потиснута је златна монета из оптицаја. Појава *ажиије* као последица увођења сребрне монете довела је и до слабијег пословања банке током последње године гувернерства Филипа Христића. Сви ови процеси су настављени и у даљем раду Народне банке.¹¹⁹⁷

Што се тиче кредита, кредитни систем рада у Народној банци развио се тек после завршеног гувернерства Филипа Христића. Једини кредити који су давани током његовог руковођења Народном банком били су кредити на текуће рачуне почевши од 1886. године. Тек после две године остварен је значајан износ зајмова по том основу.

Када је Народна банка почела да ради па и читав низ година после њеног отварања, као што се може уочити у извештајима, постојао је веома мали број новчаних завода у Србији с којима је банка могла да обавља пословање. Постојало је седам завода и штедионица 1887. године.¹¹⁹⁸

Ипак, још једном треба истаћи да је за време последње године гувернерства Филипа Христића Народна банка први пут учествовала у државним зајмовима, зајму за експлоатацију државне железнице три милиона динара и зајму за добијање монопола на производњу соли који је износио 15 милиона динара.¹¹⁹⁹

Када је Кнежевина Србија закључила своје прве спољне зајмове по паритету државни зајмови су се закључивали испод паритета тј. повериоцу се давала обавеза на већу главницу него што је он некој држави заиста позајмио.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁷ В. Дугалић, *Народна банка 1884–1941*, 60–63.

¹¹⁹⁸ Исто, 68–70.

¹¹⁹⁹ Исто, 76.

¹²⁰⁰ D. Gjatović, *nav. delo*, 27.

Учешће државног дуга у новчаном оптицају 1884. године износило је 38, 91 одсто, а после две године тачно половина новчаница издата је за потребе државе. Касније се тај дуг смањио јер се повећао новчани оптицај.

Разматрајући период док је Филип Христић био на челу Привилеговане Народне банке Србије, може се закључити да је посао банке опадао и да је она зарађивала све мање новца. Ипак, то је зависило од спољних економских и политичких фактора, а не од унутрашњег пословања банке. Треба истаћи да надзорни одбор банке за пет година Христићевог руководства није установио ниједну неправилност у унутрашњем функционисању банке. Христић се посебно бавио социјалним аспектом постојања банке и обезбедио је запосленима у банци пензиони фонд и пристојне плате којима су могли да издржавају своје породице. Број чиновника постепено је растао током година и последње године гувернерства Филипа Христића достигао је цифру од двадесет стално запослених. Ипак, Христић је запошљавао само изузетно стручно и образовано особље и због тога се и трудио да обезбеди њихов стални останак у банци.

Заслужан је био и за куповину и изградњу зграде Народне банке за коју није дозволио да се расипа сувише новца.

Филип Христић је обезбедио организовање почетка рада Народне банке и потрудио се пре свог одласка да на сваки начин обезбеди њен даљи дугогодишњи опстанак на српском тржишту.

ДВА ПАШЕНОГА – ОДНОС ФИЛИПА ХРИСТИЋА И ЈОВАНА РИСТИЋА

Општа запажања

Контакти и везе између Филипа Христића и Јована Ристића уочени су у многим историјским изворима који ће бити анализирани у наредном поглављу. Међутим, у литератури су углавном поменути контакти били занемарени. Слободан Јовановић их је делимично разматрао а Дејвид Мекензи, који је написао најновију монографију о Јовану Ристићу, у потпуности занемарио њихов лични однос и обратио је пажњу само на професионални аспект сарадње ова два човека.¹²⁰¹

Да би се објаснило стање у Србији после убиства кнеза Михаила и за време владавине намесника уместо малолетног кнеза Милана, све до формирања политичких странака 1881. године, требало би се поново осврнути на развој страначких идеја и покрета у Србији. Ови политички односи у Кнежевини на унутрашњем и спољнополитичком плану утицали су пресудно на однос који се развио између Филипа Христића и Јована Ристића иако су били припадници две различите генерације и делило их је једанаест година. Њихова сарадња трајала је све до коначног дефинисања српске политичке сцене и оснивања политичких партија. Међутим, њихово деловање увек је било преплетено и повезано иако их српска историографија не приказује увек на истим странама.¹²⁰²

Анализа преписке Филипа Христића и Јована Ристића показује да су пашенози често и у личним односима имали различите ставове, што их није спречавало да међусобно сарађују.

Либерално наклоњене народне вође покушавале су да остваре покрет у народу који би у себи помирио западњачке идеје и национализам. Либерални лидери који су били сеоског порекла, а школовани у иностранству желели су да се пред народом покажу као реформатори. Ове школоване либералне присталице

¹²⁰¹ Deјvid Mekenzi, *Jovan Ristić, evropski državnik*, Beograd, 2004, 116–122; 125.

¹²⁰² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 298–299.

виделе су у Вучићу „деспота и крвопију“. У унутрашњој политици тражили су примену реда и закона, а у спољној политици нису признавали ни најмање обележје турског сизаренства над Србијом. Младе либерале је предводио нараштај школован у време и после револуције 1848. године. Уверени у демократску нарав нашег народа, под утицајем чешких панслависта и романтизма, либерали су веровали у стварање панславистичке уједињене државе. Ова држава имала би огромну цивилизацијску улогу.

„Либерали су веровали у западну просвету, народну историју, модерну европску демократију и стару словенску патријархалност“.¹²⁰³

Основни захтев либерала био је захтев за успостављање редовног заседања Народне скупштине, међутим, српска сељачка скупштина није могла да се пореди с модерним европским парламентима. Либерали су захтевали буђење народне политичке свести и успостављање народног права на слободу мишљења, говора и штампе. Међутим, народ је био неписмен па му овакве слободе не би биле од користи. Кнез Михаило је хтео да успостави владавину права и закона пре него што дозволи такве народне слободе. Протеривао је либералне прваке који су своју политичку организацију поново успоставили у Војводини у виду Омладине српске. Патриотско друштво са задатком да ради на буђењу националне свести на прво место ставило је национализам, а на друго либерализам.

На овом месту треба поново истаћи да је Филип Христић имао добар положај у власти још за време кнеза Александра Карађорђевића иако ни тада није припадао ниједном политичком покрету. Његова лојалност била је увек окренута кнежевој личности. Такво Христићево обележје може се уочити све до краја његове политичке каријере.

У време убиства кнеза Михаила Омладина је била одвојена од српске државне политике и представљала је само патриотску агитацију. Због боравка ван српске матице, либерали нису могли да стекну праксу управљања државом.

Намесништво на челу с Јованом Ристићем постигло је споразум с либералима. Конзервативни кругови оптуживали су либерале за ситуацију у земљи која је довела до убиства владара. Политички савез с намесницима заштитио је либерале од напада конзервативаца.

¹²⁰³ Исто, 44–45.

Намесници су најављивали реформе које би повећале утицај Народне скупштине на руковођење земљом. Опозиција кнезу због оваквих најава била је спремна да укаже поверење Јовану Ристићу и Блазнавцу. Конзервативци нису пристајали на реформе. Иако је Христић у историографији окарактерисан као конзервативац, он је сарађивао с Ристићевим либералима на основу породичних веза.

Намесници су своје присталице награђивали за верност у служби. Породице Хаџи Томића и Бабадудића успоставиле су своју власт и утицај у време намесништва. Јован Ристић, намесник, Радивоје Милојковић, министар унутрашњих послова, Филип Христић, капућехаја у Цариграду, били су, као што је већ речено, зетови Хаџи Томе, богатог трговца. Ристић је био најутицајнији намесник, Милојковић министар полиције и основица за одржавање унутрашње контроле у држави, а Христић се налазио на најутицајнијем дипломатском положају за који је Кнежевина успела да се избори. Четврти зет Хаџи Томин, Антоније Богићевић, био је кнежев ађутант.¹²⁰⁴

Филип Христић рођен је 1819. године, а његов пашеног Јован Ристић тек 1831. Између ова два човек било је 11 година разлике и по свим правилима требало је да припадају различитим генерацијама. Међутим, пошто је развој политичког живота у Србији текао убрзано да би достигао европске тековине, Христић и Ристић су деловали истовремено, помагали су један другом и утицали један на другог. На то су их упућивали њихови политички положаји у Кнежевини.

О личном односу два пашенога као основни историјски извор послужили су преписка Филипа Христића и Јована Ристића у периоду од 1868. до 1880. године, званични Христићеви президијални извештаји, запажња савременика, као и закључци Слободана Јовановића.

Однос Христића и Ристића за време владавине кнеза Михаила

Премда хладан и обазрив политичар и дипломата, Јован Ристић је био пун велике националне страсти. То се нарочито може уочити у његовим историјским делима. Рођен је у сиромашној породици, али је женидбом са ћерком богатог

¹²⁰⁴ Исто, 157.

српског трговца Хаџи Томе, Софијом, стекао бољи материјални положај. Уз помоћ Филипа и Данице Христић приближио се прво кнезу Александру Карађорђевићу, а затим и Милошу и Михаилу Обреновићу. Одлучнији, смелији и млађи убрзо се много боље снашао у српској унутрашњој политици од Филипа Христића. Припадао је заједно с Филипом Христићем тзв. „дукатовцима и конзервативцима“¹²⁰⁵ окупљеним око кнеза Михаила. Ристић је почео брзо да напредује после ступања на престо кнеза Михаила.¹²⁰⁶

Никола Христић је од почетка уочио повезаност два пашенога Јована Ристића, тада начелника полицијског одељења и Филипа Христића, председника прве владе кнеза Михаила 1860/1861. године. Попечитељ унутрашњих дела нагласио је повезаност Хаџи Томића и утицај Ристића на Филипа Христића. Стевча Михаиловић, по речима Николе Христића, сматрао је Ристића за „човека пакосна, сујетна и властољубива.“ Није био омиљен ни међу кнежевим присталицама, уживао је поштовање једино код кнеза Михаила и Илије Гарашанина, што је и било сасвим довољно за његово даље напредовање. Ипак, према Николи Христићу Ристић се понашао услужно и послушно. Био му је од велике користи.¹²⁰⁷

Кнез га је слао у дипломатске мисије. Био је 1860. године секретар посланства у Цариграду, 1861. године био је са Гарашанином у мисији у Бечу и Пешти ради преговора с Мађарима. Изабран је за секретара Преображенске скупштине. На место капућехаје у Цариграду постављен је 1861. године – положај који се убрајао у један од највиших у државној служби. Ристић је на том положају остао пуних шест година, све до 1867. Ристић је у Цариграду преговарао с турским властима о препуштању утврђених градова Србији. Српски успех у овом питању углавном се приписивао Ристићу. Док је у Цариграду шездесетих година 19. века био у додиру с најугледнијим светским дипломатама у Источном питању (енглеским, руским, француским, немачким), он је научио да се према њима опходи самоуверено, као да је у потпуно равноправном положају. Међутим, дипломатски начин живота допринео је томе да се Ристић удаљи од начина живота у Србији. Према свом народу почео је да се понаша надмено и охоло.

¹²⁰⁵ Види поглавље: *Детињство, прво школовање и младост.*

¹²⁰⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 21–26.

¹²⁰⁷ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 354.

Ристића су многи поштовали, али је имао мало пријатеља. По закључцима Слободана Јовановића, касније је државу водио на арогантан и деспотски начин. За Ристићев спољашњи изглед, Јовановић каже „Црте лица је имао крупне и тврде, израз суморан и надувен, поглед хладан и непомичан“. Према својим подређенима увек се опходио званично. Ристић је у Цариград отишао као присталица Михаилове политике. Током боравка у туђини доведен је у ситуацију да спољну и унутрашњу политику кнеза посматра из даљине. То је допринело да у политици кнеза уочи многе мане. Уочио је увођење личног режима кнеза Михаила који је задобио елементе политичке диктатуре. Када се усудио да овакво стање ствари у Кнежевини замери кнезу изгубио је службу. После губитка утицаја код кнеза Ристић се приближио либералним тенденцијама. Народ наклоњен либерализму прихватио је Ристића зато што се усудио да кнезу скрене пажњу на грешке у вођењу Кнежевине. Ипак, Ристић је истицао да подржава политичке реформе, али да није у потпуности ступио у либералне редове. Није се противио женидби кнеза Михаила с Катарином Константиновић.¹²⁰⁸

Исту грешку учинио је и Филип Христић када је стао у Државном савету против кнеза у одбрану министарске одговорности али га то, као што је већ речено, није стајало државне службе. Заштитило га је пријатељство са кнезом Михаилом.

У својој 38. години Ристић је уз Блазнавчеву помоћ као намесник постао вршилац кнежевске власти. Ристић је на положај српског заступника у Цариграду постављен као веома млад, тачније са 30 година. Филипа Христића је у његовој 51. години поставио за српског капућехају у Цариграду. Од тог момента почиње приватна преписка ова два политичара, државника, дипломата, не може се са сигурношћу тврдити пријатеља, али у сваком случају, пашенога. Пашеног је у српском језику устаљен израз. Али за однос ове две личности можда би било лакше употребити израз „рођаци по брачном закону“ јер се њихов однос најпре може описати као рођачки.

Ристићева званичност и административна грубост у односу према потчињенима избија из сваког писма које је написао Филипу Христићу док се

¹²⁰⁸ Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 26–33.

налазио у Цариграду. Међутим, Христићева писма имају у себи много више личних осећаја и позитивне и негативне природе.

Влада Радивоја Милојковића, председника и министра унутрашњих дела, тачније друга влада за време намесништва, трајала је од јула 1869. до августа 1872. године. Министар иностраних дела био је Димитрије Матић, вршилац дужности и министар просвете и црквених дела, министар правде Јован Илић кога је заменио Стојан Вељковић, министар финансија Панта Јовановић, министар војни и министар грађевине Јован Бели Марковић.¹²⁰⁹

Слободан Јовановић наводи да је Намесништво наименовало припаднике конзервативне струје да би одржало равнотежу између либералних и конзервативних политичких тенденција у Кнежевини за све посланике у иностранству. Али овакав закључак се не може у потпуности прихватити барем када је Филип Христић у питању. Он је наименован за посланика јер је био повезан с Ристићем по рођачкој линији, а касније се показало да је углавном био веран његовим политичким ставовима млађих либерала. Јовановић у конзервативце сврстава и Косту Цукића и Ђорђе Ценића.

Филип Христић је, као што је већ речено, постављен за српског капућехају у Цариграду септембра 1870. године. Христићева писма су опширнија и пуна детаљних описа разговора с дипломатама у Цариграду. Ристићева су службена, много ређа и краћа. Поменута хладноћа Ристићевог карактера у њима је веома уочљива.

Одговоре на своја писма Христић је од Ристића добијао тек после двадесет дана, и то је Ристићу као министру у шали пребацио. Христић се у преписци с Ристићем врло често распитивао за све чланове породице, посебно за стање заједничког таста.¹²¹⁰

Из Цариграда Христић је поручивао Ристићу да се потруди да не подпадне под превише велики утицај либералних првака, пре свега, Владимира Јовановића. Подсећао је Ристића да не заборави да је паметнији и искуснији државник.¹²¹¹

Приликом наименовања Ристић није дао Христићу тачна упутства које турске званичнике и стране посланике да поздрави па је Христић осмислио

¹²⁰⁹ *Владе Србије 1805–2005*, 119.

¹²¹⁰ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 16–17.

¹²¹¹ Исто, 20.

одговор за свакога ко се распитивао за Ристића и његову жену. Одговарао је: „Наложио ми је да захвалим свима који га се сете“. У писмима је пребацио Ристићу овај пропуст у дипломатској процедури. Али није само Ристић, због превеликих државних обавеза и новог стања у Кнежевини, правио грешке. Грешке је правио и Христић, и то због превелике самоуверености.

Иако је био свестан да није у праву, навео је Ристићу да је он први од српских изасланика кога су посетили сви агенти великих сила у Цариграду. Ристић је био увређен овом Христићевом изјавом јер су и њега док је вршио дужност српског капућехаје посећивали и позивали сви страни амбасадори.

Међутим, обојица су признали чињеницу да је разлика била у томе што је Христић ишао у редовне посете британском амбасадору, што Ристић није био у положају да учини. Христићу су ову привилегију омогућили контакти које је заједно с кнегињом Јулијом успоставио током мисије у Великој Британији 1863. године. Христић је истицао своје блиске везе с Великом Британијом у односу на раније српске капућехаје који нису имали контакте с Британцима. Ти контакти и познанства, ако се занемаре породичне везе, били су пресудни за Христићеву наименовање за капућехају јер је Велика Британија 1870. године од великих сила имала највећи утицај на Порти. Уз помоћ Велике Британије Србија је очекивала да ће мирним путем моћи да добије Босну и Херцеговину, што је као што је већ речено, био скривени циљ Христићеве мисије.¹²¹²

Иако се Христић извинио Ристићу на таквој изјави, Ристић му није лако опростио што се у овој ситуацији показао успешнији од њега и искористио свој повлашћени положај. Ристић је написао Христићу: „Сада, пашо, да се мало псујемо, ја као стари агент, а ти као нови агент српски. Ти рече у твом једном писму, да си ти први српски агент, коме су сви посланици вратили визиту, а додадох на писму твоме, да то није истина. И мени су сви враћали, осим Елиота, који је био дошао мало пред мој полазак“. Ристић наглашава да су му сви остали страни посланици долазили често у посету и враћали му визите „само су се Енглези гордо држали“. Ристић је јасно пребацио Христићу да је требало јасно у писму да истакне своју везу с Енглезима, а не да ту предност пренесе и на све

¹²¹² Исто, 20–25; D. Mekenzi, *nav. delo*, 94–96.

друге стране посланике у Цариграду. Због ове грешке Ристић је на званичном Христићевом извештају јасно написао црвеном оловком деманти.¹²¹³

Христић је помирљивим тоном одговорио на ово писмо. Питао је Ристића зашто је овај повлашћени положај толико замерио „једном старцу“. Ипак му је пребацио што га је црвеним демантијем осрамотио на самом званичном акту кад је и сам знао „да су се само Енглези свакад гордо држали – а код мене је Елиот већ свакад био“. Христић је поново истакао да га је британски амбасадор Елиот свакодневно посећивао, не обазирјући се на Ристићеву љутњу. Такво поштовање Христић је заслужио због своје седе косе и угледних државних положаја на којима је био пре доласка у Цариград. Христић пак истиче, добро познајући Ристића, да тај његов успех ничим не умањује способност и достигнућа самог Ристића, које му је Христић увек с поносом признавао и подржавао га у свакој ситуацији. „Зар ми на тај начин враћаш пријатељство које је пуних 15 година тако искрено и стално било!“¹²¹⁴

Христић у преписци с Ристићем није описивао посету Ливадији јер је очекивао да ће Ристића о томе извести Блазнавац. У том писму Христић је, као што је већ речено, поново упозорио Ристића да није паметно да улази у прву владу коју ће саставити пунолетни кнез. Христић је годину дана унапред предвидео да ће та влада бити нестабилна.¹²¹⁵

Међутим, Ристић је без обзира на ове међусобне размирице са својим пашеногом водио рачуна о Христићевој породици у Србији. Обавештавао га је о пословима Саве Христића и о томе да је Христићев брат долазио да тражи унапређење, које је по Ристићевом суду и заслужио. Ристић је обавестио Христића да су и кнез и Миливоје Лешјанин били болесни. Кнез Милан је имао заушке. Христић је намиривао ситне Ристићеве дугове по Цариграду, а Јован Ристић је паре враћао тако што их је у Београду давао Христићевој жени Даници.¹²¹⁶

¹²¹³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 5.

¹²¹⁴ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 25.

¹²¹⁵ Исто 95–96; Види поглавље: *Друго, треће и четврто посланство у Цариграду*.

¹²¹⁶ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 16.

Пашенози су се жалили један другом на болести које су их мучиле. Христић је јануара 1870. године подлегао прехлади која га је ометала у вршењу дипломатских дужности. Кашаљ је трајао месец дана.¹²¹⁷

Забринут за Христићево здравље, Ристић га је охрабривао да ће му у Цариград ускоро доћи породица. Јован Ристић је, такође, показао потпуно разумевање за Христићеве тешкоће због самачког живота у Цариграду и додао да му је тај град толико досадио да „не би марио ни једна кост после хиљаде година да ми тамо допре.“

Априла 1871. Ристић је испратио на пут у Цариград Даницу и Ангелину Христић. Назвао их је у шали Христићевим „харемом“ и отишао да се поздрави с њима на Сави у кући њиховога заједничког таста Хаци Томе.¹²¹⁸

Међутим, иако је био забринут за здравље Филипа Христића, Ристић није дозволио свом пашеногу да употреби 40 лира државног новца, које је повратио од архимандрита Васе Пелагића, агитатора у корист Србије који је протеран из Босне, да би лето провео на Босфорској ривијери с осталим цариградским дипломатама. Ипак, овом приликом Христић је истакао да се Ристићу није обратио као пашеног пашеногу него кад цариградски посланик регенту српском у интересу државних послова. Христић је, изгледа, толико желео да своју породицу, која је у то време боравила с њим у турској престоници, одведе на море да је писмо написао министру спољних послова и Државном савету тражећи да му обезбеде смештај на Босфорској обали.¹²¹⁹

У преписци два пашенога могу се наћи оцене многих личности српске политичке сцене. Описи су углавном, када је Филип Христић у питању, потицали од генерала Игњатијева, руског посланика. Јован Белимарковић је окарактерисан као женкарош, врло лакомислен и потпуно недорастао за посао који му је поверен.¹²²⁰

Игњатијеви описи као да су била упозорења Ристићевој влади која је и пала због провјера у војсци за које је био оптужен Јован Белимарковић.

¹²¹⁷ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 35.

¹²¹⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 42.

¹²¹⁹ Исто, 50.

¹²²⁰ Исто, 36.

За Јеврема Грујића који је у мисији у Цариграду провео неколико месеци 1869. године Игњатијев је изјавио да је човек био глуп и непоштен, те говорио против намесника. По Христићевим речима, Грујић је Игњатијеву говорио да ће либерали срушити Намесништво.¹²²¹

По доласку у Цариград Даница Христић је 9. априла 1871. године Христићу предала Ристићево поверљиво писмо. Христић је на основу овог писма закључио да оба пашенога сматрају да Аустро-Угарска на Порти ради против српских планова. Такође, обојица су сматрали да је једини начин да се оствари перманентни мир с Портом добијање железничке везе за српске пруге.¹²²²

Скоро у сваком писму Ристић се распитивао за чланове Христићеве породице, жалио се што се Ангелина никоме није јавила откако је стигла код оца, а Јована је похвалио да је саставио добре преводе и преписе, које је Христић поменуо у претходним писмима.¹²²³

Јула 1871. године Ристић је с породицом отишао у Аранђеловац у бању на две недеље, али им тамо није пријало. Ипак, Ристићу је одмор од државних послова пријао јер је био „од света миран“. Написао је подуже писмо Христићу у коме је разложио своје виђење о положају Србије.

Писмо је завршио на потпуно пријатељски и срдчан начин, што му иначе није било својствено: „ми да смо живи и здрави па да јуначки од Турака отмемо своју ђедовину и да својој унучади покажемо како и у својој старости умемо млади бити играјући на њиховим свадбама. Живели дакле и весели били!“¹²²⁴

Што се тиче писања писама, Ристић није примао само Христићева приватна писма већ је читао и званична президијална. Христић на једном месту моли, да пошто није стигао да прочита президијално писмо које је написао, Ристић прочита президијал и исправи словне грешке. Тек после такве провере два пашенога писмо је стизало до Димитрија Матића тадашњег министра спољних послова у намесничкој влади.¹²²⁵

Пре кнежевог поласка у Ливадију, упркос чињеници да је Блазнавац као намесник пратио кнеза, Ристић је писао Христићу: „Љубезни пашо, знај да ћеш ти

¹²²¹ Исто, 36–37.

¹²²² Исто, 55.

¹²²³ Исто, 48.

¹²²⁴ Исто, 62–67.

¹²²⁵ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 87.

одговарати за све што би незгодно испало тамо, тј. да ће ти свет ту одговорност пришивати, па добро отвори очи“.¹²²⁶

Док је с кнезом Миланом био у Ливадији, Христић је писао Ристићу са посебним жаљењем да Радивоја Милојковића, трећег пашенога Хаџи Томиног у Русији веома слабо цене у Русији и да га сумњиче за умешаност у убиство кнеза Михаила. Христић је покушао да објасни да је Милојковић само због пријатељства с Лазаром Марићем¹²²⁷ оптуженим за убиство, Христићевим и Милојковићевим школским другом који је имао контакте с оптуженима за убиство кнеза Михаила, али Руси у то нису веровали.¹²²⁸

Из тога се може извући закључак да су чланови породице Хаџи Томић пазили на понашање свих својих чланова, а пашенози су међусобно пратили личне политичке потезе и покушавали да помогну један другом уколико би неко донео погрешну одлуку.

Филип Христић и Јован Ристић су своје дипломатске и државничке послове стављали испред породице. Приликом организације посете кнеза Милана Ливадији, Христић је на инсистирање Ристића, мада ни сам није приговарао, оставио породицу и отишао у Ливадију, иако се у то време Отоманским царством ширила колера.¹²²⁹

Скоро у сваком писму Ристић се распитивао за чланове Христићеве породице, жалио се што се Ангелина никоме није јавила откако је стигла код оца, а Јована је похвалио да је саставио добре преводе и преписе, које је Христић поменуо у претходним писмима.¹²³⁰

Међутим, много слободније савете Христић је давао Ристићу. Опет пишући Јовану Ристићу писмо по повратку с пута са кнезом из Ливадије у Цариград, Христић је на Криму разговарао с Блазнавцем о саставу владе после кнежевог пунолетства. Блазнавац је изјавио да он неће ући у то министарство, али да Ристић хоће. Христић је Ристићу саветовао да у „прво министарство књажево не улази“.

¹²²⁶ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 74.

¹²²⁷ Лазар Марић, бивши председник београдског окружног суда. Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 52–83.

¹²²⁸ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 94.

¹²²⁹ Исто, 74.

¹²³⁰ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 48.

Ристића је много увредила Христићева сугестија да не улази у прву владу после пунолетства кнеза Милана. Христић му је одговорио да је неправедан.¹²³¹

Христић је предвиђао велике неприлике и непријатности у вези с тим министарством, мислио је да би било мудрије да први министри које би кнез изабрао буду слабији политичари, а да се озбиљни државници задрже у позадини, како би могли да преузму власт уколико прва кнежева влада падне.

Христић је том приликом Ристићу, такође, саопштио да је увидео после више времена проведеног с кнезом Миланом да кнез није добро васпитан и да је у свом понашању прилично распуштен и немаран. Препоручио је да се последње године кнежевог малолетства посебно обрати пажња на његово васпитање и да се нађе бољи васпитач и учитељ.¹²³²

Ристић се веома наљутио на Христићеву сугестију да избегне улазак у прво министарство које би кнез сам саставио када постане пунолетан. Оптужио га је да се боји за свој положај у Цариграду, мада то није имало никаквог смисла. Ако би Ристић изгубио положај, и Христићева позиција у Цариграду би била уздрмана. Ристић је чак претио Христићу да ће уколико буде преузео министарску позицију тражити способне људе, што би се могло протумачити да Христић није довољно способан. Ристић је сматрао да је Христић свој савет требало другачије да формулише, тј. да је потребно да намесници Ристић или Блазнавац увек остану у влади и да је тиме учине стабилнијом и трајнијом.¹²³³

Из тог дела преписке, више него из свих ранијих делова може се уочити колика је суревњивост постојала између два пашенога. Без обзира на то што је Ристић био на неупоредиво вишим положајима, он није дозвољавао да Христић добије било каква већа признања за своје заслуге и обављање својих дужности. Ристић је увек морао да буде на првом месту. У међусобном опхођењу не може се рећи ни да је Христић био у потпуности праведан. Он је користио своје године и искуство да би покушао да покаже да по својој вредности дипломате и државног службеника не заостаје много за Ристићем, мада му је увек признавао предност.

¹²³¹ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 97; Види поглавље: Друго, треће и четврто посланству у Цариграду.

¹²³² Исто, 95–96.

¹²³³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 76.

Занимљиво је приметити да је Ристић од Христића тражио да ово писмо које показује њихово лично вербално разрачунавање уништи, кад га прочита.¹²³⁴

Христића су Ристићеве оптужбе веома увредиле. Написао му је: „Како си неправедан и како ме мало познајеш“. Христић истиче да је својим саветом хтео само да допринесе општем добру и посебно Ристићевом. Христић је схватио да му Ристић прети губитком положаја па је одмах истакао да он у Цариграду и не намерава да остане дуже од две године, због својих година и зато што је на Босфору здравље упропастио. Ипак, без обзира на тон писма који у првом тренутку подсећа на повлачење због Ристићевих напада, Христић није одустао од својог првобитног закључка истичући: „Ти ћеш ући, као што видим, у ново министарство, но бојим се горко ћеш се кајати“. Христић слуги да ће ова влада наићи на велике тешкоће с којима ће морати да се бори и поново је подвукао свој став да сматра да не треба ни Блазнавац ни Ристић да улазе у нову владу пунолетног кнеза Милана. На крају је закључио: „Но ја немам ни права ни места да више о тој ствари говорим, јер не знам шта би требало да кажем да би изгледао мање заинтересован у твојим очима“.¹²³⁵

Христић овде истиче да није заинтересован за било какав нови положај у власти, за шта га Ристић оптужује.

Без обзира на тренутно погоршање односа, приватна преписка између пашенога се наставила. Убрзо је Ристић измислио и посебан начин адресирања приватних поверљивих писма Христићу: „На ком год писму видиш да стоје ове речи мојом руком написане: „ОД ДАНИЦЕ“ па било писмо на кога год му драго адресирано, знај, да је писмо за тебе, па га отвори.“

Скоро у сваком писму Ристић се распитивао за чланове Христићеве породице, жалио се што се Ангелина никоме није јавила откако је стигла код оца, а Јована је похвалио да је саставио добре преводе и преписе, које је Христић поменуо у претходним писмима.¹²³⁶

Скоро у сваком писму Ристић се распитивао за чланове Христићеве породице, жалио се што се Ангелина никоме није јавила откако је стигла код оца,

¹²³⁴ Исто, 77.

¹²³⁵ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 97.

¹²³⁶ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 48.

а Јована је похвалио да је саставио добре преводе и преписе, које је Христић поменуо у претходним писмима.¹²³⁷

Званично-приватни однос

Христић је Ристићу сугерисао да после пунолетства кнеза Милана и преузимања власти као председник владе и министар иностраних дела у министарство узме и Јована Мариновића као министра финансија. Ристића је, међутим, тај савет увредио. Истакао је да Мариновић такву поруку не би ни примио. Ристућу је, такође, сметало што је Мариновић имао своје контакте чиме би му представљао ривала и што би изазвало неслогу и неслидарност унутар министарства. Ристић је уопште Христићу замерио што му даје савете у државним питањима. Захтевао је од цариградског посланика да се бави својим пословима. Ристић је нагласио: „Бићу ти уосталом захвалан на сваком знаку пријатељства, кад нам га на свом пољу указујеш“. Ристић није желео да занемари Христићев дипломатски труд, али му је озбиљно замерао сваки покушај мешања у српске државничке послове.¹²³⁸

Расправе пашенога крећу се од државних питања па до питања изнајмљивања и опремања куће Христића у Цариграду. Христић је молио Ристића да му обезбеди новац за намештај цариградске куће у којој је била смештена породица. Ристић, међутим, није био у могућности да му помогне јер је ово питање било у надлежности Државног савета, а он није желео да приликом свог првог званичног обраћања саветницима као председник владе говори о намештају свог пашенога.¹²³⁹

У октобру, после скоро два месеца од писма из августа 1872. године по повратку са босфорске обале, Христић је написао Ристићу: „Међер (дакле) ти ништа мучније и непријатније нема него што је положај у Цариграду српског заступника. Ја се дивим како си ти могао овде тако дуго остати. Чудо ће право бити ако ја одем из Цариграда, не покваривши сасвим и не почупавши се за косе с

¹²³⁷ Исто, 48.

¹²³⁸ Исто, 148.

¹²³⁹ Исто, 156–157.

Турцима. Кад другога будете слали уместо мене, чувајте се да пошаљете човека овако нервозна као што сам ја; то би за њега била беда и несрећа“.

Такав Христићев став потекао је из његовог схватања да ће му мисија бити неуспешна и да неће успети да реши питање Малог Зворника и српске железничке везе с турским железницама.¹²⁴⁰

Занимљиво је истаћи да Христић себе види као нервозног човека мада се из мноштва Христићевих писама и рукописа које је истраживач прегледао није могао да се извуче такав закључак. Христић је одавао слику сталоженог и промишљеног дипломате кога је понекад турска спорост могла да избаци из такта.

Као што је већ речено, Христићева приватна писма Ристићу се проређују када је Ристић постављен за министра спољних послова. Чак и Ристић оптужује Христића да је сувише нервозан, а за себе каже да је помало тром „па док ја смислим одговор, дотле престане и потреба да се одговара.“¹²⁴¹

Ристић је истицао да је Христић вредан, да доставља довољан број извешаја из Цариграда па му се никако нису допадали Христићеве захтеви да напусти положај цариградског посланика. Ристић је желео да Христић остане на свом положају док не сврши једно од два важна питања која су била корисна за Србију. Напомињао му је да ће његове заслуге у Кнежевини бити већа уколико реши више спорних питања.¹²⁴²

У писму у коме нуди да запосли Милана Христића као практиканта у свом министарству пошто заврши још две године школовања на неком универзитету, Ристић први пут помиње да од Христића очекује да у Цариграду проведе шест година, колико је и он сам провео као посланик. Шаљивим тоном пита шта би на то рекла Даница Христић и поновио је да Христић не може да добије место у савету док се тамо налази пашеног Милојковић. На крају писма каже: „Куд ћете у нашу мизеру овамо из те сјајне славе?“¹²⁴³

Када је Христић наставио са својим наваљивањем да му се што пре допусти одсуство из Цариграда због све извеснијег неуспеха мисије и Ристић је почео да губи стрпљење. У писму из маја 1873. године Ристић је Христићу јасно

¹²⁴⁰ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 129.

¹²⁴¹ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 167.

¹²⁴² Исто, 190.

¹²⁴³ Исто, 200.

рекао да га у Цариград нико није натерао, „но сте сви редом наваљивали“. Ристић је предложио Христићу да породицу пошаље раније, а да сам остане преко лета не би ли још мало труда уложио у остварење своје мисије. Ристић је оптуживао Филипа Христића да хоће да остави посао у „највећем јеку“, што није лепо. Ристић је био неискрен, тада је већ било сасвим очигледно да Србија у том моменту неће добити ни железничку везу ни Мали Зворник.¹²⁴⁴

Међутим, већ крајем маја Ристићев тон се мења. Помиривши се с чињеницом да се спорна питања неће решити, Ристић почиње да саветује Христића да када крене из Цариграда сву приватну преписку понесе и искрено почиње да се пита да ли ће две породице успети да се виде током лета 1873. године. Ристић с тугом признаје Христићу да се „свакојачко и довољно трудио“.¹²⁴⁵

Почетком јула 1873. године Христић је у Цариграду извршио своје последње визите и писао Ристићу да је то учинио тешка срца. Био је у уверењу да су турски министри баш у том тренутку кад он одлази најнаклоњенији решењу српских питања, „али околности у којима се извесни наши одношаји налазе, зло су расположили једну силу, и ја држим да је њезиним пасивним или активним понашањем осујећен исход наше ствари“.¹²⁴⁶

Ристић је био принуђен да остане у Београду док је кнез кренуо на пропутовање по Европи. Ристићева одлука да се Христић придружи кнежевој свити на путу, одмах по повратку из Цариграда, може се тумачити као одраз посебног поверења које је постојало између два пашенога.

Слободан Јовановић је сматрао да је Христић допринео паду Јована Ристића с власти после повратка кнеза Милана из Беча. Христић је био у кнежевој пратњи, по Ристићевим инструкцијама, па Јовановић наводи: „Филип је био услужан према сваком режиму – веран ни према једном. Бавећи се уз кнеза Милана у Француској, он је код њега тако оцрнио Ристића и његову политику да је кнез још на путу одлучио да Ристића обори“. У фусноти се налази навод да је ово тумачење писац нашао код Радивоја Милојковића.¹²⁴⁷

¹²⁴⁴ Исто, 225.

¹²⁴⁵ Исто, 226–231.

¹²⁴⁶ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 134.

¹²⁴⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 298.

Код Дејвида Мекензија се може се пронаћи податак да је Ристић упозоравао Христића да младог кнеза не наводи да прихвата конзервативна гледишта и да тиме истиче своју ароганцију. Христић се бранио од Ристићевих напада објашњавајући му да су они као пашенози и до сада имали двадесетогодишњу сарадњу иако је један био либерал, а други конзервативац и да не види разлога зашто би се због тога сада међусобно вређали.¹²⁴⁸

Међутим, посланик Калај, насупрот Јовановићу, који сигурно није био наклоњен ни Ристићу ни Христићу, ни било коме из српске владе, забележио је у свом *Дневнику* да је од доктора Розена чуо да му је Матија Бан рекао да Блазнавац више жели приближавање Аустрији од Ристића. Због тога је предвидео Ристићев пад. Калај је закључио да би Филип Христић могао да буде постављен за министра после Ристићевог пада „због тога што два шурака не би смела да буду заједно у влади“. Занимљиво је да је овај закључак Калај донео још у јануару 1873. године много пре него што је Ристић пао с власти. Комбинација Хаџи Томића за Ристићев пад с власти по овом историјском извору направљена је скоро десет месеци унапред. Предвиђајући могућност Ристићевог пада, требало је да Христић уђе у следећу владу како породица не би изгубила политички утицај.

Такав закључак доприноси тези да су се октобра 1873. године Хаџи Томини зетови само заменили у влади, али су задржали подједнак утицај на државну власт.

После положаја министра просвете 1874. године, када је уместо Ристића био у влади, каријера Филипа Христића стагнирала је током 1875. и 1876. године. Једино задужење које је имао 1875. године била је мисија у Црној Гори, а 1876. годину провео је као министар на расположењу. Стално је био у центру политичких збивања, више пута је помињан као мандатар за састав владе, али од тога није било ништа. Пропала је и мировна мисија коју је било предвиђено да предводи у Цариград.

Ако се посматра шематизам кнежевине Србије, може се закључити да је Христић службу током 1875. и 1876. године уступио службу како би запослио сина. Милан Христић је добио запослење као писар пете класе у министарству иностраних дела 1876. године. На том положају остао је и наредне године иако је

¹²⁴⁸ D. Mekenzi, *nav. delo*, 129.

Христић – док је био изванредни посланик Србије у Цариграду – захтевао од Ристића да му пошаље сина као секретара.

Ристић није желео да испуни ову Христићеву жељу. Иако је Христић предлагао да Милан Ф. Христић добије место секретара, Ристић је тврдио да у српској цариградској агенцији за Христићевог сина нема места. Ристић је отворено одбио да га постави на место аташеа. При томе, Милан Христић износио је неприкладна схватања приликом избора за Велику скупштину фебруара 1877. године, због чега је могао да буде и ухапшен. Због тога га је Ристић послао с доктором Сандвитом на границу у Зајечар. Међутим, Ристић ни тиме није био задовољан „јер се дете одвикава од рада и предаје тумарању“. Доктор Сандвит је инсистирао да га поведе са собом да му помогне приликом збрињавања болесника, али се онда разболео и њихов боравак на граници се продужио.

По повратку у Цариград 1877/78. године Христић је наставио да захтева од Ристића да му пошаље сина за секретара у Цариград. Ристић, међутим, то одбија на прилично груб начин. Зато му је Филип Христић одговорио: „Од куће пишу ми да су те молили да Милана овамо пошаљеш, па да и мени од помоћи буде, а ти да си рекао да ја немам великог посла овде, и да се сав мој посао састоји у једном писму преко недеље. Хвала ти на оцени, драги пашо! Твој Филип“.

Истовремено, Христић је завршавао породичне послове за Ристића, из бугарске цркве у Цариграду откупио је крштеницу Ристићевог сина Михаила.¹²⁴⁹ Михаило је био рођен 4. јуна 1866. године и Јован Ристић се није сећао када је био крштен, али је знао да је крштење извршено у бугарској цркви у Фанару. Ристић је Христића молио да му набави крштеницу било на словенском, било на бугарском језику. Кум је био црногорски војвода Илија Пламенац. Христић је набавио крштеницу.¹²⁵⁰

Јован Ристић га је послао у Цариград тек почетком 1877. године да закључи мир с Турском што је он успешно и учинио. Ристић је отворено написао Христићу да док је он министар иностраних послова у Србији за њега, као и за кнеза Милана нема никог другог кога би наименовао за српског агента у Истанбулу осим Филипа Христића. Ристић је Христићу поручио „да објавиш

¹²⁴⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 196.

¹²⁵⁰ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 257, 260.

званично Порти да је наша Агенција успостављена и да си ти одређен да отправљаш дужност агента до даље наредбе.¹²⁵¹

Државни буџет је због ратног стања био празан и министри нису били сигурни да ли ће имати довољно пара да пошаљу државне питомце на даље школовање у иностранство. Сви државни питомци били су враћени у земљу, а међу њима и син Саве Христића, брата Филипа Христића. Ристић је свој страх о стању државних финансија изложио Христићу.¹²⁵²

Христић је сматрао да је панславистичка странка изузетно ојачала у Русији и да је располагала веома великим финансијским средствима. Мислио је да је рат с Турском започет под утицајем панслависта. Христић је истакао да како год да буде резултат рата, „Турска ће, то имам пуно право, из њега изаћи слабија, сиромашнија и опустошенија“. Успех Русије у рату, по Христићу, довешће до јачања панславистичке странке, што ће бити опасно за све хришћане на Истоку. Закључио је да панслависти представљају опасност за независност Југо Словена, а посебно слободан развој Срба у свом народном духу. Због тога је Христић опомињао оба своја пашенога Радивоја Милојковића и Јована Ристића да посебну пажњу обратe на панславистичку агитацију у Србији и да уклоне агитаторе уколико виде да је то потребно.¹²⁵³

За разлику од Филипа Христића који је зазирао од панслависта, Јован Ристић је сматрао да ће предвођена Русијом, током Руско-турског рата Србија „видети ослобођену своју подјармљену браћу; у нади да ће се Срби у Херцеговини са Црном Гором, а Срби у Босни и Ст. Србији са Србијом сјединити. Народ би српски у стању био да развије нову енергију и да пође за славним заставама царевим.“¹²⁵⁴

Годину дана пре проглашења независности Србије 1878. године Филип Христић се у својим писмима залагао за останак Кнежевине у саставу Отоманске империје. Због тога га је Јован Ристић оптужио да је „стари конзервативни грешник.“ Међутим, Христић је тврдио „Ја сам остао, пашо, онај исти грешник какав си и ти био. Ако је ко променио своју политичку веру, онда си ти; но ти ћеш

¹²⁵¹ Исто, 240–241.

¹²⁵² Исто, 241.

¹²⁵³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 165.

¹²⁵⁴ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 211.

дуже од мене живети, па ћеш видети ко је од нас двојице био на правијем путу“.
Истовремено, Ристић је поново одбио да Христићу пошаље сина Милана Ристића
за секретара. Христић је Милана довео у Цариград на своју руку и његове
писарске услуге плаћао из свог џепа.¹²⁵⁵

Милан Христић био је присталица опозиције и приликом сазива Велике
скупштине у фебруару 1877. године и приликом сазива у августу исте године. У
Црноречком округу говорио је против владе и чак га је јурио и полицијски
начелник. Ристић је поручио Христићу да му је син опозиционар као и сам
Христић. Ристић је нагласио да уколико би Милан Христић био ухапшен, ништа
не би учинио за њега па макар му био и нећак. У опозицији либералној влади били
су конзервативци и присталице Светозара Марковића.¹²⁵⁶

Ристић се правдао да Милана Христића не може да пошаље у Цариград за
Христићевог секретара, иако су сестре Даница Христић и Софија Ристић стално
то од њега захтевале. Ристић није могао да пошаље Милана, свог нећака а да
Христићевог редовног секретара задржи у Београду јер би то био „очигледни
фаворитизам“ Вероватно је због тога Филип Христић решио да сина доведе у
Цариград под своју контролу.¹²⁵⁷

Филип Христић је тражио од Ристића да му сина Милана у Цариградском
посланству постави за писара било које класе, да врши све секретарске дужности
и да прими понеки новчани додатак.¹²⁵⁸

Милан Ф. Христић је, упркос очевој жељи, затражио премештај за писара у
Паризу, где би наставио и дипломатску школу.¹²⁵⁹

Породица је због политичких подела престала да се посећује за породичну
славу Светог Андрију. Ангелина Христић није дошла Ристићима у посету јер је
њен муж инжењер Манојло Марић, такође, био конзервативац, а ни Ристиће није
примала у кућу. Међутим, Ристић и Филип Христић су и поред свих политичких
супротности наставили своје дописивање.¹²⁶⁰

¹²⁵⁵ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 179, 187.

¹²⁵⁶ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 253–254.

¹²⁵⁷ Исто, 260.

¹²⁵⁸ Исто, 294.

¹²⁵⁹ Исто, 304.

¹²⁶⁰ Исто, 262.

Размена мисли између два пашенога трајала је годинама, није је ометало ни спорост поште, ни политичке ни породичне супротности, повремене увреде и замерања с обе стране. Управо такво непрестано поновно успостављање преписке између Филипа Христића и Јована Ристића доказује изузетну важност за оба учесника и за српску историографију.

Пашенози су дошли у сукоб и око добијања независности српске цркве. Ристић је „неуљудно прекорио“ Христића. Христић је сматрао да је овакав прекор „беспримеран у одношајима једног министра према свом заступнику на страни кад му званично пише. Христић је замерао Ристићу што од њега захтева да буде „прости извршилац“ његових налога и ништа више. Одмах је изјавио да може и тако да поступа, а не да се „кува и пече узалуд“.¹²⁶¹

Христић је желео да каже да се тиме што преузима на себе одговорност о одлукама српске владе у Цариграду налази се на удару европске дипломатије и турских министара. Предвиђао је нове тешкоће током одвајања српске цркве од Васељенске патријаршије.

Ускоро је, међутим, тај сукоб био превазиђен. Три дана касније је Христић Ристићу честитао 25 година живота кнеза Милана уз напомену да није у реду да му званично честита у президијалном писму. Христић се радовао што је јубиларни рођендан кнеза Милана прослављен на тако свечан начин. Ристићу је поручио: „Ти си први Србин, у реду државника наших, према коме се наш и страни свет с онаквом поштом и захвалом одазвао. Какво задовољство за тебе, и каква радост за оне који су ти блиски“.¹²⁶²

У преписци између два пашенога двадесет и пети рођендан српског кнеза претворен је у годишњицу Јована Ристића и прослављање његове владавине. Може се стећи утисак да све успехе у кнежевој владавини, укључујући и независност Србије Христић у свом одушевљењу приписује Ристићу. Ово питање помиње се у преписци чак месец дана после кнежевог рођендана, септембра 1879. године. Христић је можда својим ласкањем желео да ублажи Ристићев строг став према остваривању независности српске цркве.

Христић је желео да сазна како је примљено његово наименовање за посланика у Бечу. Међутим, нагласио је Ристићу да неће бити у могућности да

¹²⁶¹ Исто, 275.

¹²⁶² Исто, 276, 280.

напусти Цариград пре пролећа 1880. године. Много је новаца потрошио због смрти супруге. Ристићу је писао као сроднику „Ти знаш шта ме је стала жалост и несрећа моја“. Био би новчано потпуно руниран да је раније кренуо из Цариграда. Сматрао је да би у Цариграду могао да приштеди више новца него у Бечу.¹²⁶³

По доласку у Беч Христић је почео да критикује Ристићеву политику у вези с железничким питањем, називајући је искључивом. У ствари, Христић је проценио да је Ристићева политика од 1858. године била искључива. Христић ову констатацију није упутио Ристићу као министру спољних послова којем је био одговоран „но као човеку са којим сам се раним мојим годинама и сродио и политички опријатељио, те заједно с њиме и срећу и несрећу некада у јавном животу нашем животу делио“. Христић је саветовао Ристићу да се удружи са својим политичким противницима и да им пружи руку помирења, да би лакше обавио велики посао изградње железнице који му предстоји.¹²⁶⁴

Иако је српска историографија као први прекид између Христића и Ристића означила пад Ристића с власти 1874. године, када је Христић окривљен да је кнеза Милана окренуо против Ристића, преписка између два пашенога настављена је и коначан прекид између два пашенога догодио се после Ристићевог пада с власти 1880. године.

Овај раскид био је проузрокован Христићевом одлуком да се придружи, уместо Ристићевим либералима којима је до тада био близак, напредњацима који су 1880. године освојили власт. Христић се правдао у свом писму Ристићу октобра 1880. године да сматра да „вршим једну патриотску дужност кад у тој жељи хоћу да посредујем између једне и друге странке. Мени није било могуће било овакву улогу играти онда кад су чланови данашње владе били у опозицији, јер сам био далеко од њих. Сад, кад ме је дужност и служба њима приближила, а с тобом ме старе везе везују, могу, чини ми се бити посредник, ако не љубави и слоге, оно бар мира, или најпосле примирја између тебе и њих“.

Ристић није прихватио ову Христићеву понуду и као што покушај помирења странака Христићу није успео у време када је био први министар кнеза Михаила није успео ни 1880. године. али је овог пута Христић изабрао странку

¹²⁶³ Исто, 291.

¹²⁶⁴ Писма Филипа Христића Јовану Ристићу, 322.

напредњака, ранијих конзервативаца, којима је у старости био ближи него у младости. Напредњаци су били дворска странка верна кнезу/краљу Милану, прозападне оријентације, што је одговарало Христићевим уверењима старог конзервативца.

Ристићу је замерио да је док је био на власти био сиљан и моћан па је милост више приличила њему него његовим противницима, али Ристић није био милостив према својим противницима, па се није могло очекивати ни да ће они у том тренутку бити милостиви према њему.

У сваком случају, Христић је Ристићу отворено признао да ће подржати и помагати Чедомиља Мијатовића „кога је свагда волео и поштовао“ „колико ми моје (Христићеве) слабе силе буду допустиле“.¹²⁶⁵

По Христићевим речима, у преписци с Чедомиљом Мијатовићем, правдајући се од оптужби које му је пренео Ценић да није наклоњен напредњачкој влади зато што жали за Ристићем, Христић је изражавајући своју највећу оданост Мијатовићу, за Ристића написао „да он неће ни имена мога да чује“. Признајући све Ристићеве заслуге и одајући правду његовом таленту, Христић је с тугом истакао да нико боље од њега не познаје Ристићеве велике и жалосне слабости. „Ми смо одавна престали бити пријатељи.“ Христић је осећао оданост према Ристићу све док му је он био министар. Тада је Христићева дужност била и његова част је захтевала „као и интереси моје земље“ да Ристићу буде лојалан.¹²⁶⁶

Христић је на лето 1885. године проценио да Ристић постаје фаталан за српску краљевину. „Бити регент за време малолетства Обреновића IV и после толико година његов први министар, па данас кад Русија иде очевидно на то да обори династију Обреновића и да доведе на престо српски или кнеза црногорског или престолонаследника Карађорђевића причати и на сва уста трубити да је Русија природни и једини пријатељ Србије, да она једина добра Србији жели, и да је се треба чврсто држати – не значи ли то плувати на прошлост своју и на лице своје рођене земље и бити непријатељ и династији и свему што данас у Србији постоји?“¹²⁶⁷

¹²⁶⁵ Исто, 361.

¹²⁶⁶ АСАНУ, бр. 9557, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 19. јун/1. јул 1881.

¹²⁶⁷ Исто.

Христић је био уверен још 1885. године да је Мијатовић млађи и да се може десити да дочека повратак Карађорђевића и да види Ристића на челу њихове владе. „Било је време, ја знам, када је Ристић са ужасавањем подсећао на повратак Карађорђевића.“ Христић закључује да је Ристићу дата велика памет али срце пуно зла и пакости.¹²⁶⁸

После дугогодишње сарадње и рођачких веза српска политика заувек је раздвојила два пашенога. Вероватно је томе допринела и смрт Христићеве супруге Данице. Христић је пришао напредњацима, а Ристић остао веран свом либерализму. Ипак, њихова дугогодишња преписка осликава формирање политичке сцене у Србији и понашање друштвене елите у српском друштву. Овај приказ је можда више наклоњен Христићу јер је рад посвећен његовој биографији. Истраживач се ипак највише трудио да проучи однос Ристића и Христића. У даљим истраживањима увид у породичну архиву Христића могао би још боље да објасни однос две породице.

Такође, подаци који су до сада наведени дају довољан увид у однос Јована Ристића и Филипа Христића. Вечите сараднике и на крају политичке противнике повезвале су, пре свега, породичне, а затим и политичке везе. Обострано напредовање у служби доприносило је успесима и једног и другог све до њиховог коначног прекида 1881. године.

¹²⁶⁸ Исто, 9953/17, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 7/19. јула 1885.

ПОРОДИЧНИ ОДНОСИ

Родитељи

Као што је већ речено, Риста Ђорђевић се из Самокова у Бугарској преселио у Србију и прикључио Првом српском устанку. У Србију је прешао са женом Катарином, рођеном у Софији и братом Величком. Филип и Сава Христић рођени су у Србији. Постоје недоказане сумње да су Христићи пореклом били Цинцари.

Цинцари су као народ допринели формирању београдске чаршије и измешали су се са Србима у великој мери. Себе су називали Аромунима, а име Цинцар је постало од њиховог изговарања броја пет – *цинц* док га Румуни изговарају *чинч*. У нашем народу реч *Цинцар* је поистовећена с термином *тврдица*. Цинцари су били Грци који су говорили влашки.¹²⁶⁹

Основна делатност Цинцара била је копнена трговина. Да их не би прогонили као грчке и јеврејске трговце, Цинцари су прихватили српска имена и презимена мада са Србима нису имали ништа заједничко осим исте вероисповести. Међутим, прихватајући обичаје народа, неки Цинцари су имали обичај да постану ватрени националисти.¹²⁷⁰

Ово је могао бити случај са Христом и Величком Ђорђевићем који су приступивши Карађорђевоу устанку ушли у устаничке борбе и својим заслугама добили положај Вождових бимбаша, заповедника.

Бежећи од турских зулума, Цинцари су са собом носили ћупове дуката сакривених у меду правдајући се Турцима да је то намењено за децу. Носили су бисаге пуне злата. Стигавши с таквим материјалним богатством међу сиромашне Србе, уобичајено је било да у српском друштву одмах заузму високо место у средњој грађанској класи која се на почетку 19. века постепено формирала у кнежевини.¹²⁷¹

¹²⁶⁹ Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд, 1939, 9–10; 31.

¹²⁷⁰ Исто, 16.

¹²⁷¹ Исто, 22.

Цинцари су међу балканским народима чинили елиту трговачког сталежа. Највећи центар цинцарске трговине у нашим крајевима био је Земун. На граници између Отоманске империје и Аустро-Угарске Земун је Цинцарима пружао најбоље услове за развој њихове трговачке делатности.¹²⁷²

Због тога је и Риста Ђорђевић у време Првог српског устанка своју породицу преселио у Земун на годину дана јер је тако могао да тргује између Аустрије и Србије, те обезбеди опстанак своје породице.¹²⁷³

По изгледу, Цинцари су били врло уочљиви и различити од Срба. Међу малом децом посебно је био уочљив нос, по величини, а код старијих густе обрве и бркови. Њихове најкарактеристичније особине које су се истицале у српском сељачком друштву биле су бистрина, разборитост, одлучност, надмоћ, али и лукавост и подмуклост. Као негативне особине, код Цинцара у српској књижевности 19. века наводе се још и свадљивост, ускогрудост, себичлук, перфидност и често цинизам. Посебно се истиче лажљивост, непостојаност, егоизам и самовоља. Такве лоше особине допринеле су томе да Цинцари у новим срединама које су населили мењају презиме да не би били поистовећени са сопственим народом и да би постали као народ на чијој су се територији настанили.¹²⁷⁴

Када се проучавају историјске чињенице из живота Филипа Христића, наведене у претходним поглављима, може се уочити да су му приписане такве особина, које су му касније користиле у политичкој и дипломатској каријери.

У Београд је дошло 109 богатих цинцарских породица. Најпознатије и најугледније породице били су Хаџи Томини, пореклом из Мелника. Највиши слој и материјално и културно и, као што је већ речено, неку врсту друштвене елите чинили су трговци цинцарског и грчког порекла. Сви најисплативији занати и најпрофитабилнија трговина налазили су под њиховом контролом. Такође су први пружали банкарске услуге у Србији. Цинцари су врло брзо умели да стекну капитал, али њихове куће нису биле богато уређене. Иако су оптуживани за цицијаштво, њихове су куће биле најлепше у Београду, Бечу и Пешти.¹²⁷⁵

¹²⁷² Исто, 78–80.

¹²⁷³ Види поглавље: *Детињство, прво школовање и младост*.

¹²⁷⁴ Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 29–30, 42–43.

¹²⁷⁵ Исти, *О Цинцарима. Прилози о питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд, 2008, 51, 162, 177.

Цинцари су били вешти трговци. Били су дуговечни у односу на Србе и живели су између 70 и 80 година. У време када се досељавају у наше крајеве Цинцари – и мушкарци и жене – били су већином писмени. Говорили су цинцарски, али су добро познавали и друге језике – српски, бугарски, арнаутски и грчки. Били су посебно талентовани за учење језика.¹²⁷⁶

Бавили су се и другим професијама, били су занатлије, лекари, грађевинари. Ишли су им банкарски и комисиони послови, извоз добара.¹²⁷⁷

Ово је још једна особина која се може уочити код Филипа Христића. Током дипломатске каријере служио се и још на школовању научио немачки, француски, енглески, а дуго боравећи у Османском царству вероватно и турски. Пред крај живота бавио се и банкарством.

Цинцари су посебно водили рачуна о својим гробљима и надгробним споменицима. Сваки гроб био је обележен „скупоценим крстом“ или уочљивим и богато украшеним надгробним спомеником. Таква је гробница Христића на Новом гробљу у Београду, у алеји заслужних грађана.¹²⁷⁸

Портрет Филипа Христића насликао је сликар Јован Поповић, рођен у селу Опову. То је био самоуки сликар с лепим осећајем за боју. Прешао је из Срема у Србију 1839. године и поред своје неукости успео да се пробије у прве редове уметника, те постао дворски сликар кнеза Михаила Обреновића. Сликао је кнеза Михаила и кнегињу Јулију, а затим и Филипа Христића који је, свакако, био део дворске свите.

Супруг и отац

Филип Христић се оженио Даницом Хаџи Томић, петнаест година млађом, ћерком београдског богатог велетрговца Хаџи Томе (Опулоса), пореклом Грка, родоначелника политички утицајне породице Хаџи Тома (Хаџи Томић, Хаџи Томини)¹²⁷⁹ и Јелене, ћерке Хаџи Брзака. Најстарија ћерка Софија Хаџи Томина, жена Јована Ристића, и Даница биле су једне од ретких школованих жена у

¹²⁷⁶ Исто, 36.

¹²⁷⁷ Исто, 90–94.

¹²⁷⁸ Исто, 38.

¹²⁷⁹ А. Вулетић, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима*, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Београд, 1999, 163–172.

Србији. Похађале су грчку школу код Тоскине чесме у Савамали. У ову школу биле су већим делом уписане девојчице из богатих грчко-цинцарских породица.

Од пашенога Филипа Христића, најутицајнији је био Јован Ристић, намесник кнеза Милана 1869–1872. године и краља Александра 1889–1901. године. Ристић је био једини политичар који је у историји Србије два пута био члан намесничке владе. Као један од наугледнијих српских државника, Ристић је више пута био председник министарског савета и министар иностраних послова.

Христићеви пашенози били су још и Радивоје Милојковић, министар унуташњих послова, и генерал Антоније М. Богићевић, министар војни, унук јадранског војводе Антонија Богићевића и близак рођак Обреновића, ујак у другом колону краља Милана.

После поновног доласка Ристића на власт августа 1875. године Антоније Богићевић, четврти Хаџи Томин зет, смењен је на сопствени захтев с положаја ађутанта артиљеријског мајора и постављен за команданта артиљеријске бригаде са чином артиљеријског потпуковника. То доказује, као што је већ и раније речено, да су се сви чланови породице Хаџи Томића међусобно помагали.¹²⁸⁰ Антоније Богићевић је од кнеза Милана Обреновића добио официрски крст 10/22. октобра 1874. године.

Филип Христић је у Београду поред куће на Дорћолу поседовао и летњиковца на западном топчидерском брду.¹²⁸¹

Даница и Филип Христић имали су четворо деце. Најстарији син Филипа Христића, Милан Ф. Христић (?–1910) био је дипломата, секретар Министарства иностраних дела и краљевски секретар 1888. године. Остало троје деце били су други син, официр Јован Ф. Христић, ћерка Ангелина (1856–1901) и трећи син, Никола Ф. Христић, генерални конзул Краљевине Србије (1869–1918).

Током дугогодишњих боравка у Цариграду повремено је с Христићем боравила и његова породица. Марта 1871. године приликом првог дужег посланства у Цариграду, због лошег Христићевог здравља после неког времена пристигли су у турску престоницу и чланови његове породице. Синови су му

¹²⁸⁰ *Србске новине*, бр. 197, 4/16. септембар 1875.

¹²⁸¹ Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја 19. века*, Београд, 1986, 110.

помагали у административним пословима. Средњи син Јован Христић помагао му је као писар, пишући писма на српском и француском.¹²⁸²

Од 3. до 6. априла Христић није имао вести да су Даница и Ангелина Христић кренуле из Београда у Цариград.¹²⁸³ Христићева супруга и ћерка су стигле у Цариград 9. априла 1871. године да ту проведу лето. Кумани, нови саветник руског посланства, допратио је, уз велике похвале, Христићеву породицу до Цариграда, чак их је превезао до обале у свом чамцу.¹²⁸⁴

Христић је изнајмио смештај у Бујукдери за сто лира. То је била мала кућа на мору, али не на кеју. Христићево финансијско стање није било толико добро да је могао да одвоји двеста дуката и проведе лето на босфорској обали. Сместио је породицу у скучене просторије, али су макар били заједно. Ипак, ни после две недеље Даница и Ангелина Христић нису се навикле на цариградске прилике.¹²⁸⁵

Маја 1871. године породица Христић почела је да се сели у цариградски квартал на обали Бујукдере.¹²⁸⁶

Ристић је обавестио Даницу Христић да је сестра Софија поздравља, али није у стању да јој пише јер је повредила два нокта и рука јој је у повезу.¹²⁸⁷ Софија Ристић, изгледа, и није била много склона писању писама јер је Ристић пишући из Крагујевца поздравио Даницу Христић и додао да његова супруга ни њему не пише из Београда.¹²⁸⁸

Током преписке између Христића у Цариграду у Ристића у Београду, велики делови писама говоре о разним болестима којима су подлежали чланови обе породице. Софија Ристић је поготово зими тешко побољевала од грчева.

Јован Ристић и Даница Христић су, изгледа, волели да се шале између себе. Ристић је молио Христића да му Даница напише барем покоје писмо да би разменили шале на даљину. Ристић је посебно имао мање времена за писање приватних писама пошто је уместо намесника постао министар у првој влади кнеза Милана.¹²⁸⁹

¹²⁸² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 50.

¹²⁸³ Исто, 53.

¹²⁸⁴ Исто, 56.

¹²⁸⁵ Исто, 53, 63.

¹²⁸⁶ Исто, 66.

¹²⁸⁷ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 51.

¹²⁸⁸ Исто, 68.

¹²⁸⁹ Исто, 165

Ристић је фебруара 1873. године примио и дугоочекивано писмо од „сваје“ Данице. Одмах јој је отпоздравио, њеном мужу и свој њеној деци. Овај шаљиви тон постаје уобичајен у пасусима који су се односили на породичне односе. Тако је изгледало да је Даничино писмо важније од стотине писама размењених између Ристића и Христића током година. У овом писму Ристић је понудио да Милан Христић постане практикант код њега с платом од 132 талира. Ипак, Ристић је сугерисао да ако би Милан Христић хтео да пређе у његову, дипломатску струку морао би две године да учи државне науке на неком универзитету, после чега би могао да започне каријеру тако што би Филипу Христићу одмах био постављен за секретара.¹²⁹⁰

Најстарији Христићев син Милан крајем августа 1872. године завршио је школовање у Паризу. Стигао је у Београд, где га је Јован Ристић, премда се младић устручавао, упознао с кнезом Миланом Обреновићем. Затим га је с кнежевим ађутантом Тихомиљом (Тешом) Николићем¹²⁹¹ послао оцу у Цариград. Учитељ Грињан, који је из Париза у Београд довео Милана Христића, одвео је Николу Ристића, сина Јована Ристића, назад на школовање у Париз. Из тога се може уочити како су две породице иако раздвојене усклађивале најбоље колико су умеле и школовање својих синова.

Милан Христић је, међутим, ускоро покушао да као дописник из Цариграда сувише оштро критикује турску политику према Србији. Без обзира на родбинске везе, Ристић је спречио издавање ових чланака и понудио му да слободно у блажем тону може да пише за *Јединство*, полувладино јавно гласило.¹²⁹²

На предлог председника министарског савета, министра иностраних дела кнез Милан је указом од 16. октобра 1874. године поставио Милана Ф. Христића за писара пете класе у министарству иностраних дела.¹²⁹³

Приликом повратка у Цариград 1879. године Христић је повео са собом сина Милана.¹²⁹⁴ Христић је сина Милана плаћао из свог џепа, а не из државне

¹²⁹⁰ Исто, 200.

¹²⁹¹ Тихомиљ (Теша) Николић, кнежев ађутант, касније генерал и министар војни.

¹²⁹² *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 187.

¹²⁹³ *Србске новине*, бр. 231, 19. октобар/ 1. новембар 1874.

¹²⁹⁴ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 206.

касе. Христић је Ристићу у преписци наглашавао да Милан није пошао с њим да га свлачи и облачи већ да ради државни посао писара.¹²⁹⁵

Уместо да Милану Христићу да бољи положај у посланству, Ристић је за секретара посланства поставио Гвоздића, личност која није била по вољи Ристићу. Филип Христић је ово отворено пребацио Ристићу јер је занемарио свог нећака и учинио му неправду док је Христић Ристићеву „децу волео као своју“. После смрти мајке, по Христићевим речима, овај Ристићев потез је Милана „довео до очаја“.¹²⁹⁶

Даница Христић умрла је марта 1879. године са 45 година. Пошто је у то време Филип Христић био службено задужен за преговоре с Портом о Малом Зворнику и са цариградским патријархом о добијању аутокефалности за српску цркву, није био присутан приликом последњих дана и смрти своје супруге, а сина Милана који је био с оцем на служби у српском посланству у Турској послао је уместо њега да присуствује на парастосу поводом четрдесет дана од смрти жене.¹²⁹⁷

Уместо да прекине започете преговоре с Портом и замоли Ристића да добије одсуство да би допутовао у Београд како би дао четрдесетодневни помен супрузи Даници, Христић је послао сина Милана да присуствује помену и да у Цариград доведе сестру Ангелину.¹²⁹⁸

После смрти Данице Христић њен муж није узимао одсуство, и ни он ни син Милан нису се враћали у Србију. Једино је замолио Ристића да његовом зету, адвокату Марићу, одобри одсуство током целог лета 1879. године да би ћерка Ангелина с породицом могла да остане у Цариграду с оцем у том периоду, што очигледно није било могуће, па је Милан довео Ангелину у Цариград.¹²⁹⁹

У истом писму Ристић је Христићу јавио за велику несрећу у породици, Радивоју Милојковићу је умро шестогодишњи син, а затим и жена. Милојковић је поднео оставку на службу министра унутрашњих дела, због жалости. Ангелина Христић је у то време с братом боравила код оца у Цариграду.¹³⁰⁰

¹²⁹⁵ Исто, 221.

¹²⁹⁶ Исто, 237–238.

¹²⁹⁷ Исто, 236–238.

¹²⁹⁸ Исто, 238.

¹²⁹⁹ Исто, 236.

¹³⁰⁰ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 264–266.

После усвајања Закона о дипломатским заступништвима и конзулатима Христић је од Ристића очекивао да Милана Ф. Христића постави за аташеа у Цариградском посланству.¹³⁰¹

Током боравка с оцем у Цариграду Милан Христић се упознао 1879. године с Гркињом Артемизом Јоанидес која је потекла из богате породице трговца грађевинским дрветом. Филип Христић и Јован Ристић били су задовољни избором младог Христића, јер су обојица ценили богату грчку породицу. Снаха је одговарала породици даљем ширењу богатства и утицаја Хаџи Томића. После женидбе Милан Христић је завршио дипломатску школу у Паризу и постао краљев секретар и српски дипломатски представник у иностранству.¹³⁰²

Милан је своју вереницу посећивао у Принкипу, па је Филип Христић преузимао на себе слање поште.¹³⁰³

Иако је маја 1879. године молио Ристића да га не помера из Цариграда јер клима прија његовом здрављу, Христић је већ у августу тражио од Ристића да га кнез и он пошаљу у Париз. Жалио се да му је посао у Цариграду тежак, да му нарушава здравље и да је за то потребан млађи човек. Молио је само да га оставе у Цариграду док се Милан не ожени с Артемизом, ћерком богатог грчког трговца. Милана је желео да остави у Цариграду.¹³⁰⁴

Јован Ристић је честитао веридбу Милану Христићу и поручио да му је избор по вољи, а вереница „по фотографији“ шармантна. Артемизине родитеље је добро познавао и Филипу Христићу је честитао добре пријатеље, којима је, такође, честитао.

Јула 1880. године Милан Ф. Христић поднео је оставку на свој положај секретара у Паризу, али је оставку на инсистирање оца повукао. Ристић је саветовао Христића да допусти и финансира Милана да заврши дипломатску школу у Паризу, кад већ није успео да заврши факултет. Филип Христић се жалио на финансијске потешкоће, али му је Ристић саветовао да искористи мираз и добру вољу таста Милана Христића. Ристић је саветовао Христића да поразговара са сином и да тек онда донесу коначну одлуку.¹³⁰⁵

¹³⁰¹ Исто, 235.

¹³⁰² Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, 177.

¹³⁰³ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 289.

¹³⁰⁴ Исто, 267–268.

¹³⁰⁵ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, 279.

Милан Христић је у првом браку с Артемизом Јоанидес, Гркињом из Цариграда, имао троје деце, једног сина Филипа и две ћерке. Филип (Пипа) Христић живео је у Енглеској.

Љубавна веза између краља Милана и Артемизе Христић, започета највероватније око 1886. године, представља још једну несрећу која је довела до развода брака и погодила Филипа Христића.

Ова љубавна авантура краља Милана пробудила је код њега жељу да абдицира. Артемиза Христић говорила је грчки, турски и француски и умела лако да стиче пријатеље. Очарала је краља Милана који је био убеђен да је она рођена да буде краљица. Истицао је да је Артемиза једина која може да га разуме. Артемиза је била пуначка са свим телесним обележјима једне Гркиње. Милан Ф. Христић био је привлачнији од ње. Због тога је Артемизи пријало удварање краља Милана. Могуће је да је краљ именовано Милана Ф. Христића за свог секретара да би се лакше приближио његовој жени. Краљ и Артемиза Христић нису крили своје дружење у кући Христића. Већ 1888. године краљ је желео да се разведе од краљице Наталије и ожени Артемизом Христић. Краљ је абдицирао 1889. године у корист сина Александра и отпутовао на хаџилук, да се поклони Христивом гробу, а Артемиза Христић је коначно напустила мужа. Родила је краљу Милану сина Ђорђа у Цариграду док је и краљ био присутан.

Парница за развод брака између Милана Ф. Христића и Артемизе Христић трајала је више од две године, а за то време она је највише живела код родитеља у Цариграду. За то време односи између краља Милана и Артемизе су охладнели и они се никада нису венчали.¹³⁰⁶

Милан Христић се у другом браку оженио пољском племкињом и живео и умро у једном замку поред Кракова 1910. године. У Чјановицама је на основу *Успомена свога оца* 1909. године написао књигу *Србија и Енглеска пре пола века о мисији Филипа Христића у Лондону*.¹³⁰⁷ Милан Христић је вероватно због своје несрећне судбине надживео свога оца само пет година.

¹³⁰⁶ Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, 177–181.

¹³⁰⁷ М. Ф. Христић, *нав. дело*, 320.

Ангелина Христић била је удата за Манојла М. Марића, директор рудника у Крупњу, министра грађевине 1875. у влади Данила Стефановића,¹³⁰⁸ министар на расположењу (23. децембар 1841 —14. јануара 1882). Имали су сина Милана М. Марића (12. јун 1878 – 19. септембар 1898), правника. Ангелина Христић је надживела и мужа и сина, али не и оца Филипа Христића, који јој је као и њеној мајци на гробу оставио последњи опроштај „несрећна кћер, а још несрећнија мајка“.

После смрти Косте Цукића Христић је у октобру 1879. године наименован за српског изванредног посланика и пуномоћног министра у Бечу. То место је одговарало Христићу јер његов син Милан није могао да напредује у Цариградском посланству све док му је отац био надређени.¹³⁰⁹

Христића је смрт Данице Христић утерала у финансијске тешкоће. Само је споменик коштао 500 дуката. Премештај из Цариграда у Беч, с прекидом примања, за Христића је представљао катастрофу.¹³¹⁰

Као што је већ речено, у Бечу га је дочекала ћерка Ангелина и њен муж инжењер Манојло Марић који је био у посебној мисији због склапања железничке конвенције. Марић је био преоптерећен пословима. Када се мисија приближила крају и потписивање конвенције с Аустро-Угарском, Турском и Бугарском, Христић се уплашио да Марић неће умети да изложи детаље конвенције пред Скупштином. Зато је замолио Ристића да Марића, уместо у Србију, што пре пошаље у Цариград, где би присуствовао ратификацији уговора.¹³¹¹

Марић је боловао од напада грознице. Ристић га је позвао у Србију почетком маја 1880. године да образложи конвенцију у Крагујевцу. Христић је тврдио да је Марић своје здравље компромитовао претераном ревношћу и сувише обимним радом. Христић је био двоструко забринут јер је и сама Ангелина била слаба.¹³¹²

¹³⁰⁸ Данило Стефановић (1815–1886) служио је у полицијској служби до 1859. године. Био је рођени брат Стефана Стефановића Генке који је предводио побуну против кнеза Александра Карађорђевића. Постао је члан Државног савета после повратка кнеза Милоша, и на том положају остао је све до 1875. године. Пензионисан је 1879. године.

¹³⁰⁹ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, 284.

¹³¹⁰ Исто, 291.

¹³¹¹ Исто, 331.

¹³¹² Исто, 334.

Марић се вратио у Беч крајем маја и отишао на лечење у болнички завод ван града.¹³¹³

Држава је Манојлу Марићу дуговала плату за период од јуна до октобра 1880. године. Христић је молио Мијатовића да се та плата исплати Ангелини Марић док је инжењер Марић у Бечу учествовао у преговорима у име Србије у Четворној комисији за изградњу железнице на Балкану. Мијатовић је одмах интервенисао у Министарству финансија да плата буде што пре исплаћена, чиме је Христића веома задужио.¹³¹⁴

После смрти супруге Данице несреће које су погодиле Христићеву породицу нису престале. Октобра 1881. године Марић се тешко разболео и умро 1882. године. Пред саму смрт, истиче Христић, више никога није познавао. Христиће је у Бечу посетила и жена Милана Христића, Артемиза, са дететом да би прекинула Ангелинину самоћу. Марић је био смештен у болничком азилу недалеко од Беча. Ангелина је остала удовица у 24. години.¹³¹⁵

Христић је својој прерано преминулој супрузи подигао породичну гробницу на Новом београдском гробљу у Алеји заслужних грађана. Последња надгробна реч Христића упућена Даници Христић била је „Ово је била врсна жена. Бисер који земљи предајемо“. Касније су ту сахрањени и сам Христић и породице Јована и Ангелине Христић.

Син Јован Ф. Христић имао је сина Павла Ј. Христића, инжењера хемичара (1899–1950). У породичној гробници Христића сахрањена је и Марија Ј. Фенерели Христић (1874–1950). Унука Јована Ф. Христића била је Јелена Ф. Христић (1901–1918). Унук Филипа Христића био је Јован Христић (1933–2002), познати књижевник и редитељ. Био је син Јована Ф. Христића и сахрањен је у породичној гробници у данашње време.

Праунука Филипа Христића удала се за сина Драгише Т. Мијушковића, професора Велике школе (1858–1903), Момчила Мијушковића, инжењера. Отац Драгише Т. Мијушковића, Теодор оженио се Анком Авакумовић, рођеном

¹³¹³ Исто, 336.

¹³¹⁴ АСАНУ, бр. 9553/7, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 27. октобар/8. новембар 1880; Исто, бр. 9953/8, Исти–Истом, 9/21. новембар 1880.

¹³¹⁵ АСАНУ, бр. 9953/10, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч 1/13. октобар 1881.

сестром Јована Авакумовића.¹³¹⁶ Катарина Јовановић, мајка Јована Авакумовића, удата за Ђорђа Авакумовића била је ћерка Баба Дуде, жене Живка Карабибера, приштинског трговца. Цела породица је прозвана Бабадудићи и поред Хаци Томиних сврставала се у најутицајније породице у кнежевини. Склапањем брака између праунуке Филипа Христића и сина Драгише Мијушковића¹³¹⁷ Момчила повезане су две, можда, најутицајније породице у Србији 19. века.

Филип Христић, посланик у пензији, добио је орден Милоша Великог III реда заједно са многим другим угледницима, попут Андре Ђорђевића и Симе Лозанића.¹³¹⁸

Христић је умро у 85. години у Ментону, Француска. Његови посмртни остаци пренесени су у Србију 10. фебруара. Сахрањен је истог дана у породичној гробници у 14 сати. Некролози Филипу Христићу објављени су у *Политици*, *Бранику*, *Њиви*, *Одјеку*, *Србобрану* и *Цариградском гласнику*.

Више података о породичном животу Филипа Христића сигурно се може наћи у породичној архиви Христића и породице Калић, која је директни наследник. Међутим, тема овог рада није се односила на приватни живот Филипа Христића, већ на његов политички и дипломатски рад. Зато истраживач сматра да би приватна историја Филипа Христића, уз сагласност породице, могла да буде тема једног сасвим посебног новог рада.¹³¹⁹

¹³¹⁶ Јован Авакумовић (1841–1928), члан либералне странке, правник и истакнути државник Краљевине Србије крајем 19. века. Био је министар правде 1880. године, судија Касационог врховног суда (1881–1887), министар правде 1887. године, председник Министарског савета и министар иностраних дела 1892–1893. године, а потом и председник владе 1903. године, након убиства краља Александра Обреновића. Био је у заробљеништву током Првог светског рата од 1915. године.

¹³¹⁷ Види: Арсен Ђуровић, *Др Драгутин Мијушковић – скица за портрет професора и хуманисте*, Братство XI (2007), 119–141.

¹³¹⁸ *Србске новине*, бр. 81, 11/23. април 1899.

¹³¹⁹ Архива Јованке Калић.

ДОПРИНОС ПРОСВЕТНОМ И КУЛТУРНОМ НАПРЕТКУ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Просветни рад

Организација школства у Кнежевини извршена је 1844. године по „Устројенију јавног училишног наставленија“. Овим законом Србија је први пут добила поделу школа од основних до највиших, изграђен је јединствени школски систем, који ће се касније само усавршавати и надограђивати. Систем је засновао тадашњи начелник попечитељства просвештенија Јован Стерија Поповић. Предвиђене су четири врсте школа: основна, „послено-трговачка“, гимназија и лицеј.¹³²⁰

Филип Христић је почео да се бави унапређењем просвете у Кнежевини Србији од 1838. године настављајући ову делатност и по повратку са студија 1848. године. Он је 1869. године пред полазак у Цариград доставио молбу Државном савету да му изда потврду о „бављењу просветном струком“ у протеклом периоду. Државни савет је на основу увида у акта Министарства просветних и црквених дела издао Христићу потврду да је просветном струком почео да се бави 1838. године именовањем у Канцеларији кнежевској 19. јуна/1. јула 1838. године за чиновника у тадашњем начелству просвештенија у коме је остао као протоколиста и столоначелник. На тој дужности остао је до 10/22. октобра 1839. године, када је отпутовао у иностранство да настави школовање.

Указом књажевским од 16/28. јуна 1848. године, по повратку са школовања са стеченим докторатом права, постављен је за „судца неког попечитељства.“ Указом књажевским од 28/9. априла 1851. године Христић је именован за цивилног начелника одељења судског при министарству иностраних дела.¹³²¹

¹³²⁰ Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији и 19. веку*, Београд, 1970, 28.

¹³²¹ АС, МПС, ф. VI, р. 1426/69.

Школска комисија

Просветни одбор основан 3. јула 1845. године био је претходница школске комисије. Имао је девет чланова. Тај одбор био је овлашћен да одређује и наручује школску опрему опште намене, да одређује темеље за наставу поједначних предмета, да прегледа и планира школске уџбенике, да врше избор учитеља основних школа и суди учитељима који су прекршили законске норме. Кнез је једини имао већа овлашћења него школски одбор. Одбор је постојао до 1847. године.¹³²²

Уместо одбора, основана је школска комисија. Кнез Александар Карађорђевић је у договору са Државним саветом основао школску комисију чија ће задужења бити „сређивање и прегледање свих школских предмета, нарочито елементарних књига за основна училишта наша.“

Дужност Школске комисије било је да утврди начин рада школа и да изврши контролу школских управа. Састављен је правилник рада школске комисије: сви чланови комисије морају долазити на позив и по наређењу канцеларијске Управе просвете, да би одржали седнице у унапред одређено време. Комисија је дужна да прегледа само оне књиге које им Управа преда и да своје мишљење износи само ако је то управа од чланова комисије тражила. Ако комисија усвоји или не усвоји употребу неких књига у школама морала је да образложи своје разлоге Управи просвете. Управа просвете имала је право да поништи одлуке школске комисије. Комисија је била овлашћена да позове састављача одређеног уџбеника да образложи садржај књиге. Мишљење комисије се није узимало у обзир ако састанцима није присуствовало осам чланова. Када се комисија сазове да неку књигу прегледа и оцени, књигу су морали сви чланови да прочитају и изложе своје мишљење или дају га написмено или да задуже једног члана с чијим ће се мишљењем сложити сви остали. Све ствари у школској комисији усвајале су се већином гласова. Ова правила ступила су на снагу децембра 1849. године.¹³²³

Чланове комисије бирало је Попечитељство просвештенија, а одобравао их је кнез. Редовна заседања одржавала су се два пута месечно или ако је било

¹³²² Н. Јовановић, *Наставни програми и планови*, 161–164; 177.

¹³²³ АС, МПС, ф. VI, р. 212, 254.

потребно једном недељно. Комисија је преузимала на разматрање све новоосноване школске предмете које им наложи Попечитељство просвете. Било је предвиђено да комисија да своје мишљење да ли новопредвиђени предмети могу да се уведу у школу или не могу.

Чланови комисије су и сами израђивали школске програме ако им је то наложило попечитељство или за које су они увидели да су потребни. Израда школских програма посебно се плаћала. Комисија је одобравала штампање школских уџбеника. Ниједна школска књига није се смела користити у школи ако њен садржај пре тога није одобрила школска комисија. Чланови комисије нису за своје услуге добијали новчану надокнаду.¹³²⁴

Већ после годину дана 1849. године школска комисија израдила је све уџбенике потребне за наставу у основној школи: *Буквар*, *Прва Читанка*, *Прва здања*, *Свештена историја* и *Катихизис* – архимандрита Гаврила Поповића, касније шабачког епископа; *Српска историја* Љубомира Ненадовића, *Српска Граматика* Косте Цукића, *Писмени састави* Косте Бранковића, *Прва Читанка*, *Прва знања* (један од прих уџбеника посвећених природним наукама), *Друга и Трећа Читанка* (штампана 1853. године) и *Рачуница кратка* Филипа Христића. *Мали земљопис Књажевства Србије и турског царства у Европи* написао је Јован Гавриловић. Ови уџбеници представљали су темељ наставе основних школа, али су били написани старим првописом. Задржани су још увек часловац и псалтир из којих се учило црквено писање, у потпуној супротности с Вуковим правописом.

Наставни план је 1850. године прилагођен новонаписаним уџбеницима и важио је следећих двадесет година. Постојећи уџбеници су током тог временског периода прештампавани, коригован је језик и садржај. Настава је истицала моралне норме и утицала на васпитање ученика. Школе су настојале да сачувају народне вредности Срба и зато се у основној школи учио само српски, а не и страни језик. Одржавана је веза са српском породицом и деца су на тај начин и у школи и у кући учила српске народне обичаје. Биле су наглашене патриотске и културне вредности Кнежевине.¹³²⁵

Управа просвете основана је као претходница Министарства просвете 1860. године.

¹³²⁴ АС, МПс, ф. VI, р. 212.

¹³²⁵ Н. Јовановић, *Наставни програми и планови*, 165–168; С. Ћунковић, *нав. дело*, 41–43.

Школска комисија је 1. маја 1861. године дошла у сукоб са новооснованом Управом просвете. Зато се између две институције променио однос. Раније су чланови комисије имали само моралну дужност да раде послове које им је поверило попечитељство просвете који су доводили до побољшања просветног стања у читавој Кнежевини. Комисија је била орган који је извештавао попечитељство да ли су „школске састављене књиге добре или не“ и могу ли да се штампају.

Сва нова правила која је увела и саставила Управа просвете за будуће функционисање школске комисије савим се разликују од ранијег устројства.

Прва спорна тачка била је да „сви чланови морају долазити на позив начелника Управе просвете и што се члановима поставља као јурисдистичка дужност слушати наредбе начелникове“. Комисија је сматрала да је немогуће да пристане на то правило. Чланови комисије не могу преузети тако велику обавезу.

Следеће спорно правило било је да ни у једној ствари не може мишљење комисије важити ако на заседању нема најмање осам чланова. Додуше, ово је правило важило и у претходном периоду. Чланови комисије ослањајући се на своје досадашње искуство истакли су да би таква одредба била непрактична јер се често догађа да чланови због других дужности не буду у могућности да присуствују заседању. За усвајање одлука на Комисји довољно би било присуство пет чланова. Већи број присутних чланова је био потребан само када би се расправљало о неком важном питању.

Даље је Управа просвете предвиђала да се на самој седници чита одређено дело и да се о њему одмах раправља, што би захтевало много више времена и труда. На тај начин, ниједан посао није могао брзо да се заврши. Такође је било непрактично да четири члана комисије прегледају сваки уџбеник одређен за школе. То би било сувишно или немогуће. За преглед уџбеника, уколико је у питању била научно дело, чланови су сматрали да је довољно да га прегледају два, највише три компетентна и образована члана школске комисије, и то „струке научне.“ Већи број рецензента довео би до тога да нестручни људи изричу суд о научном делу.

Свако увођење правила на коме је инсистирала Управа просвете и додатна одговорност начелнику просвете успорила би знатно рад комисије. Школска

комисија је послала допис Управи просвете да сматра да је устројство школске комисије од 9. децембра 1849. године такво да „не смета брзој и целисходној радњи школске комисије“.

Чланови школске комисије су на крају овог дописа додали да мисле да састав комисије треба можда мало кориговати, али на тај начин да се пази да стручњаци за све науке буду заступљени. Допис је потписао деловођа Никола Крстић и као председник Константин Бранковић, професор београдског лицеја, у то време и ректор.¹³²⁶

Филип Христић именован је за члана „установе и устројства“ школске комисије, према шематизму кнежевине Србије од 1862. до 1870. године, тј. у истом периоду када је био и члан Државног савета.

Кнез Михаило је као апсолутистички владар увео устројство централне државне управе и основао Министарство просвете и црквених дела кад и сва остала министарства 13/25. марта 1862. године. Под нарочите дужности овог министарства потпадала је „брига о основним школама, управа и надзор над свим цивилним школама, над свим ученим, научним и књижевним заведенима, друштвима и збиркама“. По овом закону, Министарство просвете и црквених дела добило је контролу над државном штампаријом.¹³²⁷

Закон о основним школама измењен је 1863. године. Коначно су избачени часловац и псалтир, укинута је стари правопис и уведен Вуков.¹³²⁸

Марта 1868. године, када је министар просвете био Димитрије Црнобарац, проглашена је потпуна слобода у коришћењу правописа.

Христићеве читанке подвргнуте су детаљној ревизији 1873. године, исправљен им је правопис, очишћене су од архаизама. Пошто су из школе повучене црквене књиге, извесни црквени текстови заузврат су убачени у читанке.¹³²⁹

¹³²⁶ АС, МПс, Шк/527; Константин Бранковић (1814–1865), српски педагог и публициста. Био је постављен за професора београдског лицеја 1839. године а дужност ректора обављао је четири пута (1841/42, 1846/47, 1851–1853. и 1859–1863. године). Био је један од оснивача Друштва српске словесности, у више наврата његов секретар и председник. Од 1854. године па до 1865. године предавао је на Великој школи логику, психологију и педагогију.

¹³²⁷ *Србске новине*, бр. 31, 13/25. март 1862.

¹³²⁸ С. Ћунковић, *нав. дело*, 34.

¹³²⁹ Исто, 94; Н. Јовановић, *Наставни програми и планови*, 172.

Христићеви народни календари и уџбеници за основне школе

Христић је саставио и календаре за 1851. и 1852. годину. Осим самог календара, ова публикација имала је више форму часописа, тј. забавника за одрасле.

Календар за 1851. годину садржао је на почетку родослов владајућег султана Абдул Мецида, кратку биографију кнеза Александра Карађорђевића, имена попечитеља и државних саветника и имена европских владара. Даље у календару се налазио чланак о школама. Христић је потребу људи за знањем видео као божју заповест. Истакао је да „само просвећени људи и просвећени народи кадри су своју народност, своју веру, своју слободу, бранити и сачувати; само просвећен народ може бити сретан и блажен; само просвештен народ поштује друге народе и друге државе“. У даљем тексту Христић је говорио да „Просвета не долази сама; људи и народ просвећује се наукама и школама. Што је који народ просвећенији, то има више и већих школа“. Код „сретних народа прва и највећа брига је просвета народна“. Европски народи до сада су се уверили да без школованог народа не могу да напредују и због тога су се „такмичили“ ко ће имати боље школе. Христић је истакао, обраћајући се целом народу речима: „Да је у време српског царства било школа и наука, не би српско царство пало.“

Христић је већ 1851. године истакао своја уверења да српски народ без школе и науке не може да буде славан и срећан, школа је требало да буде прва брига државе и требало је за школовање прво да се обезбеди државни буџет. Народ би заузврат морао у корист своје државе да шаље своју децу у школе и да што више пара троши на њихово школовање. Једино школовани Срби подићи ће углед Србије на степен на којем се налазила у време Душановог царства.

Христић се залагао за подучавање српског народа на сваки начин. Уредништво календара давало му је могућност да осим на образовање деце у основним школама свој утицај и своја схватања о обавезном школовању и образовању народа прошири и на српски народ у Кнежевини.¹³³⁰

Следећи чланак односио се на образовање учитеља. Да би се народ образовао, неопходни су били добри учитељи који би дечјем школовању дали

¹³³⁰ Шумадинац. Народни календар за просту 1851. годину, уредник Филип Христић, Београд, 1851, 17–21.

добру основу за даље науке. Због тога је Христић истицао: „Звање учитеља је једно од највећих и најважнијих у држави. Њему је поверен први расад опште грађанске среће и облагорођеније човечанског рода како у моралном тако и у физичком смислу“. Народни учитељи једини су били способни да народни карактер образују и да му дају основе за даље школовање. Христић је замерао што су скоро сви учитељи у основној школи 1851. године били богослови. Сматрао је да су они невешти учитељи, недовољно образовани. Богослови су прихватили да подучавају у основним школама само привремено док не би добили место у парохији.

Због тога је Попечитељство просвештенија одлучило да предложи школској комисији да се у Србији оснује педагошки завод. По мишљењу школске комисије, оснивање једног оваквог завода у Кнежевини било је неопходно. Учитељи се морају посебно обучавати за своје занимље, јер се васпитање народа не може поверити било коме. Школска комисија је одлучила да се на следећи начин може основати педагошки завод: препоручила је да се оснује негде у централном делу кнежевине, на пример, у Крагујевцу. Комисија је чак предложила да се здање кнегиње Љубице, шарени конак, употреби за те намене. Питомци треба да имају обезбеђен смештај и храну, огрев и наставу. Било је предвиђено да имају три учитеља. Посебно би били обучавани за предмете који су потребни учитељима. Пре него што би ступили у педагошки завод морали би да имају завршену основну школу и полугимназију и најмање навршених 15 година. Обука би трајала три године. Овај предлог било је нужно проследити Државном савету.¹³³¹

Двадесет година касније овај предлог школске комисије је и остварен. Прва учитељска школа отворена је 1871. године у Крагујевцу и била је отворена до 1877. године, када је пресељена у Београд.

Од осталих чланака у календару за 1851. годину треба истаћи чланак о другачијем разрезу данка, текст о српским општинама, стручни текст о прихватању употребе леве руке за писање, чланак о дужности према отаџбини, Кратак земљопис целог света, још један чланак о одвођењу деце у школу, Кратак земљопис Кнежевине Србије, причу под насловом *Заповест*, закон, право, текст

¹³³¹ Исто, 22–25.

за децу и одрасле – *О правима и дужностима човека*, у поднаслову *О љубави према домовини*. На крају календара налазиле су се народне пословице и песме.¹³³²

Као што је већ речено, може се закључити да се Христић трудио да употреби *Народни календар* за образовање одраслих јер се у њему могу наћи многи елементи из образовног садржаја који је чинио Христићеве читанке и остале основношколске уџбенике које је он сачинио.

Календар за 1852. годину садржи чланак о настави основног образовања написан у облику разговора између сеоског учитеља и сељака. У истом стилу написан је и текст о вечерњој школи намењеној искључиво одраслима и текст о цркви, девојачким школама. Христић је настојао да народу да чак и савете уочи свадбе, како се човек може обогатити, начин како човек може лепо сањати, како треба чувати здравље.¹³³³

Један од најинтересантнијих текстова за тренутно изучавање Христићеве просветне делатности јесте чланак који говори о делатности школске комисије. Тај текст се надовезује на раније разматрање о раду поменуте комисије, али се налази на овом месту због анализе текстова објављених у календарима. Овде се стиче увид у Христићев рад у Комисији. „Да би се свако знање и свака наука у милом роду и отечеству нашем раширила и множила, о томе се Правитељство отечески брине, преко свог Попечитељства просвештенија, који се својски и ревносно брине заводећи школе и разна учевна заведенија, да Срби уче и да науче све што им је полезно и потребно, да ум свој обогате знањем, а срце своје облагодаре познавањем дужности људских, како би вештије и срећније живели, дакле све ка већем савршенству напредовати могли“. Судићи по том тексту, кнез Александар Карађорђевић уз сагласност Савета одлучио је да установи школску комисију која би се састојала од 13 лица, чије ће дужности бити: израђивање и прегледање свих школских предмета, нарочито књига за основне предмете који су се предавали у школама, и уопште да би помогла Попечитељству просвете у контроли наставе када би то било потребно. Та школска комисија основана је 1850. године.

¹³³² Исто, 27–88.

¹³³³ *Шумадинац. Народни календар за просту 1852. годину*, уредник Филип Христић, Београд, 1852, 1–70.

Тај текст потврђује да су чланови комисије свој посао радили добровољно без новчане надокнаде. Христић је даље изложио шта је све школска комисија учинила да би помогла у раду Попечитељства просвете, преконтролисала је и исправила све до тада штампане школске уџбенике. Тиме је учитељима омогућено да држе квалитетнију и организованију наставу. Основна школа је захваљујући раду комисије добила све основне потребне штампане уџбенике: *Србски Буквар за основне српске школе, Прва читанка за основне српске школе, Друга читанка за основне српске школе, Прва знања за основне српске школе, Кратка рачуница за основне српске школе, Мали земљопис Књажевства Србије и турског царства у Европи за основне српске школе, Србска историја за основне српске школе, Писмени састави за основне српске школе, Српска граматика за основне српске школе, Кратки катихизис за основне српске школе, Кратка свештена историја за основне српске школе*, свеукупно 11 уџбеника.

Комисија је, такође, препоручила у априлу 1850. године да се најбољим ђацима основних школа и гимназија доделе награде у виду добрих и поучних књига. Скренула је пажњу попечитељства на велики недостатак географских карата у основним и средњим школама.

Школска комисија се бавила и уџбеницима за средње школе – гимназије – Граматику латинску, као и разну литературу потребну за лицеј. Писци уџбеника били су професори Коста Цукић, Димитрије Матић, Константин Бранковић и други.

Календар је такође још садржао приче и анегдоте.¹³³⁴

Уџбеник *Прва знања* за ученике основних школа доживео је многа издања. По свом садржају, изгледа да је био намењен најмлађим ученицима. Прва глава давала је поуке најмлађима о Богу и вери, друга о човеку, људским чулима, (вид, слух, укус, мирис и осетљивост) и како да чувају здравље. Трећа је говорила о протоку времена, годинама, месецима, данима у недељи. Четврта глава бавила се поимањем света, небеским телима, небу и земљи, води, и давала је основе географије објашњавајући деци да они живе у Србији. Пета глава односила се на природу која је човеку обезбеђивала све оно што му је најпотребније за живот. Христић је деци пружао основне појмове о занатима и вештинама, металима,

¹³³⁴ Исто, 70–80.

новцу и мерама. Шеста глава била је посвећена историји Србије, седма српској граматичи, почињала је словима. Осма глава је децу подучавала како да се односе према домовини, властима, кнезу и закону. Последњи пасус ове књиге која је састављена у виду питања и одговора гласи: „Како се треба односити према кнезу и властима? Будући да се кнез с властима о томе стара, да народ у миру живи, и да у сваком добру и срећи напредује, па се стога, сваки који отечество воли, треба кнеза да воли и поштује, и да оне заповести које издају власти, које је кнез поставио, слуша и извршава“.¹³³⁵

Христић је на врло уочљив начин државну политику кнеза Михаила провлачио кроз садржаје намењене најмлађим ученицима у нади да ће образовати српски народ у духу просветитељства још од малих ногу.

Кратка рачуница за основне школе садржала је основна знања о математици за најмлађе. Христић је *Рачуницу* започео објашњењима о изговарању бројева и бројним знацима. Друга глава је о сабирању, трећа о одузимању, четврта о множењу, пета о дељењу, шеста, седма и осма, девета и десета глава о рачунању с парним и непарним бројевима. Последња глава говори о односу између бројева, њиховој сразмери и правилу трећег именитеља.¹³³⁶

Прве читанке су коришћене у прва четири разреда основне школе и током целе средње школе. Читанке Филипа Христића представљале су Србе као посебан народ. Приче, есеји и песме наглашавали су верност, патриотизам, хероизам и родољубље.¹³³⁷

Христићеве читанке објављиване у периоду од 1849, па све до њихове ревизије 1873. године састојале су се из неколико делова.

Трећа читанка за четврти разред основних српских школа из 1853. године садржи основна Христићева схватања о основном образовању у Србији. Први део односио се на црквене текстове – *Побожна размишљања*. Говорио је о моралним вредностима о односу према породици, о свеприсутности Бога и о неумитности смрти. Други део обухватао је објашњења *О Човеку. Наравственом и телесном васпитању*. Овај део био је посвећен људским правима и животним потребама,

¹³³⁵ Филип Христић, *Прва знања за основне српске школе уџбеник*, Београд, 1865, 1–82.

¹³³⁶ Исти, *Кратка рачуница за основне српске школе уџбеник*, Београд, 1850, 1–103.

¹³³⁷ Charles Jelavich, *Serbian Textbook: Toward Greater Serbia or Yugoslavia*, *Slavic Review* Vol. 42, No. 4 (Winter 1983), 601–619.

нагонима које је било потребно обуздати лепим васпитањем и понашањем. Овај део представља и увод у анатомију јер говори о деловима људског тела, здрављу и здравом животу и физичком васпитању. Христић је, међутим, вероватно из личног искуства током свог дугогодишњег школовања, истицао да је „душа важнија и претежнија половина, тако је и душевно васпитање и умно образовање много важније за наш живот од телесног васпитања“. Христић је даље децу учио да „Без науке остао би човек глуп и суров, тек васпитањем и наставом постаје разуман, благонараван и човечан“. Наглашено је да су родитељи били највећи добротвори деце који први деци пружају домаће васпитање. Душевне способности развијају се тек науком. Важност школе је у томе што је младе учила полазним животним људским истинама потврђене вековним искуством. Преко школе млади су се укључивали у људско друштво, учили су да лакше и пријатније живе. У основној школи, пре свега, деца по Христићу морају да науче да пишу, читају и рачунају. Такав концепт основних школа није се променио ни до 21. века. Прве вештине отварале су младом човеку врата ка сваком вишем знању и науци. У читанкама, земљопису и историји деца су учила познавање света око себе, пре свега, начин живота у Србији. Да би постали добри грађани своје домовине, морали су поштовати „законе земаљске и уредбе Кнеза и Правитељства српског“.¹³³⁸

У овим упутствима која Филип Христић даје деци препознају се његова политичка уверења која је са свог школовања у иностранству донео у Србију. Такође, Христић истиче владавину закона, верност кнезу и влади које је и сам поштовао у целој својој политичкој каријери.

Трећи део читанке односи се на изабране српске поучне пословице, четврти обухвата биографије славних људи из српске историје – *Стефан Немања – први краљ српски, Свети Сава – први архиепископ српски Јован Рајић – архимандрит, Доситеј Обрадовић – списатељ српски, Лукијан Мушицки – епископ* и други.¹³³⁹

Пети део носи назив *Извод из повеснице словенских народа* који почиње кратком поуком о словенским народима – сродним Србима: Русима, Бугарима, Хрватима, Словенцима, Словацима, Моравцима и Чесима, Пољацима и лужичким

¹³³⁸ Филип Христић, *Трећа читанка за четврти разред основних српских школа*, Београд, 1853, 1–40.

¹³³⁹ Исто, 40–75.

Србима. Христић је најпре истакао да су све то народи сличних језика и, мада се међусобно и те како разликују међу собом, то су сродни народи словенског порекла. Христић се у овом делу уџбеника превасходно бави историјом словенских и старословенског језика, наводи различиту верску припадност словенских народа, њихову заједничку предисторију.

У своју читанку унео је општепознате и у то време прихваћене традиционалне чињенице: да су сви словенски народи били људи мирне и кротке нарави, побожни и доброг срца, гостољубиви, веселог понашања. То су била словенска племена која су слободно и независно живела једно до другог. Стари Словени нису били ратоборни народи, употребљавали су оружје само у одбрамбене сврхе када су почели да их нападају други ратоборни народи. Словени су, истакао је Христић, наравно, у односу на варваре имали постојану нарав и већу образованост и то им је помогло да опстану под својим освајачима. У овом делу кроз причу између деде и унука изложена је средњовековна прошлост свих словенских племена.¹³⁴⁰

Може се закључити да је Христић желео, уз посредну подршку кнеза и државе, а непосредно Школске комисије, која је усвојила читанку с таквим традиционалистичким садржајима, да од малих ногу децу научи да препознају и усвоје идеје панславизма, којима се касније у свом животу сам Христић страшно противио.

Шести одељак обухвата српске народне песме, а седми говори о обради земље, сточарству, воћарству и баштованству, пчеларству и гајењу свилених буба. У осмом поглављу Христић је говорио о различитим занатима, уметностима, рударству.¹³⁴¹

Програм читанке је веома амбициозно замишљен и спроведен. Христић је деци желео да представи што шири обим знања. Као што се може уочити, најзанимљивија поглавља за процену Христића као педагога и психолога су поглавље које говори о човеку и поглавље које се тиче прошлост Старих Словена. Кроз та два поглавља Христић је покушао да провуче општа традиционално прихваћена схватања у српском народу, као и кнежево

¹³⁴⁰ Исто, 75–103.

¹³⁴¹ Исто, 103–192.

спољнополитичко опредељење, апсолутистичко схватање државе и закона и образовање народа (деце) пре него што му се дозволе политичке слободе.

Читанка из 1862. године започиње поглављем *О човеку, његовом здравственом и телесном васпитању*. Млади су у овом поглављу подучавани како да „као чланови друштва домаћег, као чланови државе или добри грађани и као чланови цркве и царства божјег, дакле као добри хришћани, међу људима живе и владају се“. Значи да је прво поглавље *Побожна размисљања* избачено, али је Христић и сам одгајан у хришћанском духу разматрања о хришћанству пребацио у поглавље о човеку. Даља поглавља у књизи иста су као и у читанци из 1853. године. Међутим, додато је поглавље *Разни догађаји из опште славенске повеснице*, које говори о грчко-персијским ратовима, Крсташким ратовима, покрштавању Руса и паљењу Москве. После поглавља о занатима и уметностима убачено је поглавље о природи, које се бавило физичким појавама.¹³⁴² Ова читанка је с незнатним изменама и скраћивањима прештампана 1864. године.¹³⁴³

Бавећи се реформом основног школства Христић је 1866. године превео с француског књигу *О основним школама у Северној Америци* „штампану по жељи Уједињене омладине српске“. Књига је штампана како би се народу објаснило да је за напредак Србије потребно увести обавезно основношколско образовање. У књизи се истиче да „У напредак најбогатији, по томе најмогућнији народ биће онај, који ће моћи да највиша знања стави у свој рад. Просвета која је преко нужна да човек умножи богатства, није од мање потребе и зато да човек научи како ће добро употребити ова богатства. Само просвећен народ може постати слободан. Право, коначно ослобођење оно је, које заклања и подупире просвета што продире до колибе последњег сеоцета“. Ипак, поред своје вере у просвећеност, Христић је у уводу овог превода изразио и велики страх од тако раширене просвећености. Сматрао је да просвета у народ мора да се уводи заједно с моралним вредностима, правдом, стрпљивошћу које реформе захтевају. У супротном, ако се образује само елита, на површини друштва може да се створи уображеност, богатство и самољубље, а у народу би и даље остало незнање, беда и завист, што би могло да

¹³⁴² Филип Христић, *Читанка за четврти разред основних српских школа*, Београд, 1862, 1–25, 111–143, 171–180.

¹³⁴³ Исти, *Трећа читанка за основне српске школе уџбеник*, Београд, 1864, 1–160.

изазове кржаве преврате. Христић се питао да ли су сви у народу спремни да поднесу жртве које захтева обавезно основно образовање, тј. писменост.¹³⁴⁴

Овим мудрим закључком Христић је показао колико је далеко у будућност сезало његово сазнање. Иако је сам био припадник образоване српске елите, схватио је да образовање политичке елите не представља коначно решење за једну државу. Потребно је образовати цео народ да би могао преко народних представништава да учествује у власти. Због тога је превео студију која се тичала основних школа у Северној Америци, брзо напредујућој будућој великој светској сили.

Христић је инсистирао у својим уџбеницима да будући грађани науче да показују послушност кнезу и извршавају његове заповести. Иако су ове књиге први пут написане у време кнеза Александра Карађорђевића, у њима провејава дух Михаилове просвећене владавине који је остао на снази и за време власти намесништва. Може се претпоставити да су ове књиге поново прештампане 1873. године јер је Христић тада био на положају министра просвете и црквених дела.

Филип Христић је поднео оставку на чланство у Просветној комисији 30. августа/12. септембра 1869. у време када је напустио и свој положај у Државном савету и наименован за српског капућехају у Цариграду.¹³⁴⁵

Христићево инсистирање на увођењу уџбеника прво у основне, а касније и средње школе довео је до тога да српски народ стекне велико поверење у писану реч. Касније, крајем 19. века Срби су имали више вере у уџбенике него у политичаре.

Христићева схватања и схватања других учених људи у Србији такође су омогућили да се код необразованих људи појави велико поверење у учитеље. Као што је Христић и препоручивао у својим текстовима објављеним у календарима, утицај учитеља је временом био изједначен с утицајем породице и свештеника. Народ је почео да похађа школу да би побољшао свој положај у друштву и своје економско стање.

¹³⁴⁴ *О основним школама у Северној Америци*, с француског превео Филип Христић, Београд, 1866, 1–7.

¹³⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I*, 111.

Друштво српске словесности, Српско учено друштво и Српска краљевска академија

Лицеј је као највиша школска образовна и научна установа у Кнежевини основан 1838. године. Друштво српске словесности отпочело је свој рад 1842. године. Пошто је било неопходно да се и Србија укључи у европски и светски научни развој Друштво, је била институција преко које су српски научници могли да успоставе међународну научну сарадњу. Међутим, српски језик као средство комуникације није био довољно обликован и развијен. У току је било спровођење Вукове реформе језика и правописа. Кнез Милош је забранио Вукову реформу језика и писма још 1832. године. За развој науке пак било је потребно разрадити језик који би могао да презентује српска научна достигнућа. Због тога су се наставници српског лицеја удружили с осталим представницима српске интелектуалне елите и основали Друштво српске словесности „с циљем – да створе научни језик и да њиме прошире и популаризују научна знања“.¹³⁴⁶

Вук Стефановић Караџић супротставио се коришћењу Друштва за развој науке и уз подршку дела чланова Друштво је променило свој програм и почело да се бави проучавањем језика српског народа, историје, обичаја, сакупљањем архивских списа и географских података о Кнежевини.¹³⁴⁷

Филип Христић је предложен за редовног члана Српског ученог друштва на Главном заседању Друштва 29. децембра 1845. године, када се налазио на положају чиновника стипендисте у Апелационом суду. Христић је предложен за редовног члана у нади да ће сарађивати на књижевним предметима Друштва. Предвиђено је да се његов избор спроведе на првој следећој скупштини Друштва. Изабран је за редовног члана на закључној седници главног заседања 13. јануара 1846. године. На тој седници донет је Устав и Устројеније Друштва Српске Словесности.

Филип Христић је приликом избора за редовног члана Друштва српске словесности изабран са 13 гласова у присуству 15 присутних редовних чланова. На истој седници, између осталих, за почасног члана изабран је и Радоје Домановић. Заседање је завршено 21. јануара 1846. године.

¹³⁴⁶ *Педесетогодишњица српске краљевске академије 1886–1936*, Београд, 1939–1941, 6–7.

¹³⁴⁷ Исто, 7.

Основни циљ друштва био је уједначавање српског језика и развој наука на матерњем језику у Кнежевини. За чланове друштва бирани су они који су својом делатношћу могли да допринесу остваривању овог циља. За председника друштва проглашен је попечитељ просвете ако тако одреди кнез. Сва дела која би Друштво одобрило за штампу нису била подвргнута цензури. Друштво није разматрало позоришне текстове јер је сматрало да нису у њиховој надлежности.

Одлучено је да се заседања Друштва деле на редовна и главна. Редована заседања су се одржавала једанпут месечно, а главна два пута годишње. На редовним заседањима гласали су само редовни чланови, а на главним и допини и почасни чланови. Одређена су права и дужности чланова председника, потпредседника и секретара. Решено је да секретара сваке године бира друштво између три редовна члана и одређена му је плата од сто талира годишње из касе Правитељства просвете. Секретар је вршио све административне функције у Друштву. Био је уредник званичног органа друштва – *Гласника*. У одсуству секретара могао је да га замени само редовни члан Друштва.¹³⁴⁸

Петом редовном заседању Друштва српске словесности одржаном 24. јуна 1848. године, после повратка са школовања и са титулом доктора права, присуствовао је и Филип Христић као редовни члан. Новопридошлом члану одмах је одређен радни задатак. Архимандрит Гаврил Поповић предао је на увид члановима Друштва дело о српским знаменитим личностима – *Животописи славних људи*. Јован Мариновић и Филип Христић одређени су да прегледају ово дело и одлуче да ли ће Друштво финасирати његово штампање или неће. Своје мишљење о поменутом делу морали су да поднесу Друштву. Већ на следећем шестом редовном заседању Мариновић и Христић су о *Животописима славних људи* поднели позитивно мишљење – дело је било добро и достојно, и на основу тога Друштво је одлучило да дело може да се штампа о њиховом трошку. То може послужити као пример како су чланови Друштва одлучивали које ће књиге Друштво финасирати а које неће.

Треба истаћи да је Филип Христић за редовног члана друштва изабран пре својих школских другова. На главном заседању 1. августа 1848. године потпредседник друштва архимандрит Гаврил Поповић за редовне чланове

¹³⁴⁸ *Записници са седница Друштва српске словесности 1842–1863*, приредили Василије Ђ. Крстић, Миле Станић, Београд, 2011, 146–154.

предложио је Јована Гавриловића, Димитрија Црнобарца, Димитрија Матића, Константина Магазиновића, Константина Лазаревића Цукића, Љубомира Ненадовића и друге. Сви предложени изабрани су на истом заседању једногласно за редовне чланове, осим једног, који није припадао Христићевој генерацији српске школоване елите, и изабран је са дванаест гласова.¹³⁴⁹

У периоду од децембра 1848. до фебруара 1849. године Христић није присуствовао седницама друштва. Христић није присуствовао десетом редовном заседању 23. децембра 1848. и другом главном заседању 2. јануара 1849. године.

Филип Христић је на другом редовном заседању 7. марта 1849. године у име одсутног Константина Цукића, секретара Друштва водио заседање. Известио је присутне чланове о томе колико би коштало опремање још једне сале клупама и чивилуком за потребе заседања. Друштво није добро стајало у материјалном смислу јер је одлучено да се клупе не набављају већ само чивилук за „вешање хаљина, који ће коштати 5 форинти сребра“.

Током рада Друштва редовни чланови Јанко Шафарик, Константин Магазиновић и Димитрије Матић залагали су се да се Друштво подели на одсеке по наукама. Пошто је то међу члановима изазивало много узбуђења Филип Христић је предложио да се усвајање овог плана још једном одложи за следеће заседање, што је и усвојено. Наредно заседање заказано је за Лазарову суботу пре подне у 10 сати. Филип Христић није присуствовао следећем заседању друштва, трећем по реду, марта 1849. године, тако да је очекивао да сам неће морати да се изјасни за поделу одсека по наукама.

Чланови друштва су на овом заседању одлучили да Друштво неће штампати *Словенску граматику* карлштадског епископа Евгенија Јовановића, јер је писана словенским, а не српским језиком.

Питање поделе друштва на одсеке није решено ни на овом заседању.

На заседању 14. априла 1849. године, коме је присуствовао и Филип Христић, одмах се приступило претресању предлога Димитрија Матића о подели Друштва на одсеке. Атанасије Николић је питао зашто је уопште потребно поделити друштво на одсеке. Одговорено му је да је та ствар већ решена и да је већ одлучено да ће се Друштво поделити. Расправа је настала око тога како ће се

¹³⁴⁹ Исто, 260–262.

Друштво поделити на одсеке. Изгласана је подела Друштва на одсеке за језик, историју, природне, православне и философске науке. Одлучено је да се подела чланова по одсецима изврши на следећем заседању.

Друштво се бавило и проблемима како је могуће међу српским народом подећи степен националне словенске свести. Чланови су закључили да треба увести општинска читалишта, писање и издавање популарних и поучних књига и листова.

На следећем заседању 14. маја 1849. године чланови Друштва су приступили коначном одлучивању који ће члан да ступи у који одсек, којем одсеку припада у односу на своје знање и опредељење. Није било разјашњено да ли један члан може истовремено да буде укључен у више одсека, какав ће однос бити појединих одсека према општој скупштини Друштва и каква ће бити организација одсека.

Решено је да ће редовни и дописни чланови Друштва имати право да се током два месеца изјасне којем одсеку по својој ужој научној области желе да приступе. Сваки редовни или дописни члан могао је да буде укључен у више одсека. Предвиђено је да поједини одсеци буду међусобно независни и одвојени да би се бавили наукама своје струке. На општем заседању решаваће се о интересима Друштва, а не појединачних наука. Сваки одсек је био у могућности да изабере свог председника који ће сазивати састанке одсека.¹³⁵⁰

На десетом редовном заседању 18. децембра 1849. године у Београду Филип Христић се изјаснио као члан одсека правословног (правне и државне науке, статистика и политичка економија).¹³⁵¹

Друштво је одбијало да штампа у *Гласнику* све текстове који су били писани на црквенословенском језику. После расправе о рашчлањењу црквене и грађанске азбуке дошло се до закључка да ће Друштво текст на грађанској азбуци штампати у *Гласнику* а да ће с уредником *Србских новина* постићи договор да штампају црквенословенску верзију у овом другом српском јавном гласилу. На тај начин, избегле би се замерке црквених власти.

Друштво је, такође, знатно помагало издавање дечје литературе. Потпредседник друштва Јован Гавриловић продао је по 600 књига за децу под

¹³⁵⁰ Исто, 296–300.

¹³⁵¹ Исто, 319.

називом *Забаве за децу* по нижој цени од 20 пара Попечитељству просвештенија уместо цене од једног гроша. Књига је била намењена ученицима основних школа.

На заседању које је одржано 6. јуна 1850. године у Београду, на коме Филип Христић није присуствовао, потпредседник Јован Гавриловић поднео је члановима писмени извештај да је „рукописе фамилије Бранкович примио и прегледао“. На истом заседању патријарх Јосиф Рајачић се члановима Друштва српске словесности захвалио је што су му уручили диплому којом су га именовали за почасног члана ученог друштва. Такође је обавестио чланове да није у могућности да удовољи захтеву Друштва и преда им библиотеку Деспота Ђорђа Бранковића јер није сређена.

Може се претпоставити да су чланови Друштва одлучили да патријарха Јосифа Рајачића баш у том тренутку изаберу за почасног члана, између осталог, и да би комплетирали у свом поседу комплетну заоставштину породице Бранковић. У тој намери, очигледно, нису успели.

Друштво је било у ставовима око правописа супротстављено Министарству просвете. Друштво је молило Министарство просвете 1848. године да се укине уредба кнеза Милоша од 1833. године о томе ког правописа треба да се придржава приликом издавања српских књига. Овом уредбом кнез Милош је забранио употребу правописа Вука Караџића којег је Друштво подржавало. Министарство је своју одлуку образложило тиме што је правопис који је половином 19. века био у употреби није стајао на путу даље реформе српског језика и развоју наше књижевности.¹³⁵²

Друштво српске словесности покушавало је да уведе граматику српског језика која се заснивала на основама Вукове реформе у основним школама у прва четири разреда. Препоручивали су учитељима преко Попечитељства просвете да користе поменуто граматику, посебно онима који су предавали у четвртом разреду.¹³⁵³

Из записника са седница Друштва може се извући закључак да су чланови веома критички разматрали дела која су им препоручена за објављивање. На редовном заседању одржаном 28. децембра 1850. године Филозофски одсек је

¹³⁵² Исто, 342–364.

¹³⁵³ Исто, 373.

одбио три књиге, предложене Друштву за штампање, и то уз веома оштру критику. Једна од тих била је књига под називом *Краткосложена наравоучетелна књижица за младеж*. Чланови су закључили да је књига, премда садржи у себи доста здраворазумске науке и мудрости живота, написана кратко и сувопарно и деца нису могла да је разумеју, а није била намењена „ни деци ни простом народу“. Одлучено је да се сва три дела врате „господи сачинитељима.“

Осим оцењивања књижевних дела, расправе о правопису, сакупљања архивских докумената, у сталне делатности Друштва убрајало се и сакупљање збрики старог и вредног новца. Од чланова Друштва сакупљала су се и откупљивала документа који су била важна за „повесницу српску и српске цркве“.¹³⁵⁴

На првом годишњем заседању 1851. године усвојен је *Извештај о делатности Друштва Србске словесности у години 1850*. Филип Христић је присуствовао том заседању. По том извештају Одсек православни, чији је члан био и Филип Христић, имао је 11 редовних и три дописна члана.

Одсек православни је током 1850. године разматрао састав редовног члана Димитрија Матића под насловом: *Кратки преглед историјског развитка права, морала и државе*. Димитрије Матић и Атанасије Николић били су задужени да разговарају са Попечитељством просвете о оснивању *читалишта*, „на који начин и где би се могла читалишта завести“.¹³⁵⁵

На заседању 11. јануара 1851. године одлучено је на питање секретара Ђорђа Ценића да се књиге могу позајмљивати на реверс из библиотеке Друштва српске словесности, а стари рукописи могли су се давати на увид само уз претходно одобрење чланова Друштва.¹³⁵⁶

Загребачко историјско друштво које је основано под називом Друштво за повесницу и старине Југословена ступило је у везу са Друштвом српске словесности априла 1851. године. Чланови загребачког друштва послали су свој статут и писмо с молбом за научну сарадњу, као и службени лист друштва *Архив за повесницу Југословенску*.

¹³⁵⁴ Исто, 374–378.

¹³⁵⁵ Исто, 381–383; Почев од четрдесетих година 19. века иницијативом грађана оснивају се читалишта. Ускоро су читалишта постала културни и образовни центри за просвећивање народа. Види: Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији 19. века*, Панчево, 2011.

¹³⁵⁶ *Записници са седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 391.

Чланови Друштва српске словесности писмено су прихватили научну сарадњу и послали су Загрепчанима три броја *Гласника* и *Протокол Карађорђевог*.¹³⁵⁷

Убрзо су Хрвати захтевали наставак сарадње у виду уједначавања словенских језика, али чланови Друштва српске словесности на то нису пристали јер су се још увек бавили уједначавањем српског језика. Сматрали су да је потребно да прво спроведу реформу сопственог језика па тек онда да га упоређују с другим словенским језицима.¹³⁵⁸

На редовном заседању одржаном децембра 1851. године Друштво је усвојило правила ортографије која ће се употребљавати у *Гласнику* и другим државним књигама. Азбука коју су усвојили чланови друштва и даље је имала 35 слова. На последњем заседању 1851. године Друштво је као и ранијих година разматрало своју делатност минуле године. Основна делатност била је „распрострањење науке у народу“.¹³⁵⁹

Филип Христић није долазио на заседања Српског ученог друштва током читаве 1851. и 1852. године, јер је у том периоду боравио у српском посланству у Цариграду.

Следећи пут је присуствовао главном заседању 4. јануара 1853. године. Секретар Друштва Сергије Николић¹³⁶⁰ прочитао је извештај о раду у стању Друштва српске словесности током 1852. године. Друштво је те године издало четврту свеску *Гласника, књижицу друштвеног правописа*.

Када се приступило избору нових званичника друштва за 1853. годину, присутни чланови предложили су за потпредседнике досадашњег потпредседника Јована Стејића,¹³⁶¹ редовне чланове, господу Јанка Шафарика¹³⁶² и Филипа Христића. Јован Стејић је од 25 добио 11 гласова, Шафарик је добио 16, а Филип Христић 13 гласова. Јанко Шафарик је већином гласова изабран за потпредседника Друштва и о томе му је издата диплома.

¹³⁵⁷ Исто, 407.

¹³⁵⁸ Исто, 407–408.

¹³⁵⁹ Исто, 430–444.

¹³⁶⁰ Сергије Николић, ректор Лицеја 1844/45, Велике школе 1865/66, професор административног, међународног и српског јавног права.

¹³⁶¹ Јован Стејић (1803–1853), књижевник и лекар, доктор медицине, главни секретар Државног савета. Редовни члан друштва од 1842, секретар ДСС 1844, потпредседник 1852.

¹³⁶² Јанко Шафарик (1814–1876), историчар, доктор медицине, професор лицеја, редовни члан ДСС од 1844, потпредседник ДСС 1853, 1857–1858, 1861–1862.

Изгледа да је Филип Христић ово заседање напустио јер се његово име налази на списку присутних на почетку записника, али га на крају нема међу потписницима.¹³⁶³ Панта Јовановић¹³⁶⁴ је од 25 присутних добио 16 гласова и тиме био изабран одлучујућом већином за секретара друштва. Постављен је за секретара архива и библиотекара друштва и преузео администрацију у своје руке.¹³⁶⁵ Дописном члану Јосифу Панчићу¹³⁶⁶ Друштво је одредило новац који му је послужио да лета 1853. године спроведе истраживање српске ботанике, флоре и фауне у циљу објављивања дела о српској ботаници.¹³⁶⁷

Филип Христић је слабо посећивао седнице Српског ученог друштва и током 1853. године као да је изгубио вољу да учествује на састанцима и у даљем научном раду од оног тренутка када је изгубио на изборима за потпредседника друштва.

Од 1859. године нова генерација чланова друштва почела је поново да проучава науку и просвету и да се уклапа у развојне тенденције које су већ увелико постојале у остатку Европе. Формирале су се две струје у Друштву, једна која се залагала за научни развој, проучавање Србије и српског народа, и друге, која се залагала за ширење просветно-културног рада у самом народу. Друга групација чланова коначно је преовладала 1862. године. Просветно-културни рад Друштва показивао је тенденције да прерасте у политички покрет уперен против државе.

Због тога је Друштво суспендовано 1864. године и уместо њега основано је Српско учено друштво. Као основни циљ Српског ученог друштва, истакнут је „научно – народни програм у чијем је средишту било проучавање српске земље и њеног народа“.¹³⁶⁸

Тестамент Вука Карацића представљао је посебан изазов за чланове Друштва од 1865. године. Вук је одредио да када нестану његови наследници

¹³⁶³ *Записници са седница Друштва српске словесности 1842–1863*; Име Филипа Христића може се е наћи на страни 493, на почетку главног заседања. На крају, на страни 505, његовог имена нема међу именима присутних чланова.

¹³⁶⁴ Панта Јовановић (1828–1885), члан друштва од 1850, секретар 1853, 1854, 1855. године, почасни члан од 1864.

¹³⁶⁵ *Записници са седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 493–505.

¹³⁶⁶ Јосиф Панчић (1814–1888). лекар, ботаничар, први председник Српске краљевске академије, открио нову врсту четинара која је по њему названа Панчићева оморика. На највишем врху Копаоника, Панчићевом врху, налази се његов маузолеј с посмртним остацима.

¹³⁶⁷ *Записници са седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 516.

¹³⁶⁸ *Педесетогодишњица српске краљевске академије 1886–1936*, 7.

његово велико имање Лагатор код Лознице и баштина у Тршићу припадну Српском ученом друштву. Друштво је у начелу прихватило овај тестамент, али га је Димитрије Караџић, син Вука Караџића оспорио. Друштво се обратио Филипу Христићу и Правословном одељењу Министарства просвете да разреше овај правни спор. Филип Христић је проучивши случај закључио да тестамент није прописно састављен и да због тога није могућно да се спроведе. Друштво је решило да под тим условима не води спор него да се одрекне тестаментa. Овај спор трајао је током 1866. и 1867. године.

Српско учено друштво покушало је да спроведе током 1867. и 1868. године пренос Доститејевих посмртних остатака у Топчидер код Хајдучке чесме, што је и била Доситејева последња жеља.¹³⁶⁹

Либерелне владе за време Намесништва и све до осамдесетих година 19. века спроводиле су просветно-културно образовање српског народа. После тог времена либерали су почели да губе политичку власт и своје утицаје пренели на Српско учено друштво, у којем су међу члановима имали већину. Политичко-просветни рад Друштва унет је у статут и постао основна делатност када је Владимир Јовановић постао његов председник. Тиме је попримило сва обележја политичке организације и дошло у сукоб с државним властима 1883. године.

Напредна странка имала је став да наука треба да се у потпуности одвоји од политике и пропаганде које је Друштво спроводило међу народом. Држава је због тога основала Српску краљевску академију 1. новембра 1886. године, којој је поверен даљи развој науке.

Држава је спровела поделу између чланова Српског ученог друштва. Они чланови који су били за то да се баве науком проглашени су за прве чланове Академије „све имање, сав научни инвентар, Српског ученог друштва и сва његова права пренесена су на Академију“. Библиотека и Архива прешли у власништво Академије. Компромис је постигнут тек 1892. године, када је још осам чланова Друштва проглашено за редовне чланове Академије, а остали су добили положај почасних чланова. Основни задатак Српске краљевске академије

¹³⁶⁹ Исто, 56.

било је „проучавање народа и земље и подизање и усавршавање наука и уметности“.¹³⁷⁰

Филип Христић је наименован за члана Српског ученог друштва, Одсек друштвених наука 27. јула 1879. године. Наименован је за почасног члана Српске краљевске академије када је дошло до договора с државним властима 1892. године, чији је члан остао до своје смрти 1905. године.¹³⁷¹

Народно позориште

Народно позориште као државна институција током 19. века наменски је постојало у престолном граду једне националне државе и намењен је вишим слојевима грађанског друштва који подржавају државотворну политику – чиновницима, војсци, занатлијама, трговцима, студентима и ђацима. Могло би се тврдити да је Народно позориште у време свог пројектовања и своје изградње било засновано на идеји утврђивања династичке власти породице Обреновић.

Прва иницијатива за оснивање Народног позоришта, покренута је 1847. године. Ова иницијатива, покренута углавном од чланова Читалишта београдског и српских глумаца „из пријека“, пропала је због избијања револуције 1848. године, па су глумци подлегли војној обавези.

Следећи покушај који је, такође, потекао од Читалишта београдског био је 1851. године. Овог пута је упућен јавни позив грађанима путем *Српских новина* да дођу на договор у просторије Читалишта београдског због договора о оснивању Народног позоришта. Подухват су подржале *Србске новине* објављујући низ чланака чиме је започело прикупљање прилога у целој Кнежевини Србији. Влада је одобрила Устав позоришта и донирала 2.000 дуката за изградњу позоришне зграде. Кнез Александар је поклатио земљиште на Зеленом венцу и дао још 1.000 дуката. Око ове иницијативе окупило се пак малобројно српско грађанство које није било у могућности да сакупи довољно велика финансијска средства за тако крупну инвестицију.¹³⁷²

¹³⁷⁰ Исто, 8–9.

¹³⁷¹ Исто, 349, 370.

¹³⁷² Мирослав Тимотијевић, *Народно позориште у Београду – храм патриотске религије*, Наслеђе 6 (2005), 10–11.

Први позоришни одбор основан је 1856. године. Јуна исте године именована је стручна комисија која је требало да процени стање земљишта предвиђеног и „зидине зданиа и о нађеном стању поднети извештај Одбору“. Филип Христић је био наименован у ову комисију. Утврђено је да су темељи на земљишту предвиђеном за зграду Позоришта попустили услед подземних вода.¹³⁷³

Од изградње позоришта одустало се и због тога што је земљиште предвиђено за то било подводно, што је онемогућило изградњу темеља.

У Кнежевини 19. века државници и чланови друштвене елите били су склони да на Народно позориште гледају као на народни храм намењен даљем широком образовању српског малописменог народа.

Нови успешни покушај изградње Позоришта учињен је за време кнеза Михаила 1867. године. Тада је у Београду гостовала немачка позоришна трупа која је изазвала велико интересовање грађана. То је, такође, изазвало негодовање Омладине српске због ширења немачких утицаја у Србији. Због тога је српска влада одлучила да у посету позове Српско народно позориште из Новог Сада, чији је управник био Јован Ђорђевић. Представе су биле квалитетно урађене и националног карактера па су привукле пажњу Београђана и самог кнеза Михаила Обреновића. Новембра 1867. године кнез је одлучио да у Београду сагради позоришну зграду у којој би било смештено кнежевско Народно позориште са сталном поставком глумаца и представа. Изградња позоришта добила је тако династичко-државно обележје.

Марта 1868. године, када је Државни савет на основу документације установио да земљиште на Зеленом венцу није погодно за изградњу позоришне зграде, кнез је уз сагласност државних саветника донео решење да се зграда Народног позоришта подигне код Стамбол капије. Михаило Обреновић је из сопствених средстава издвојио 5.000 цесарских дуката за изградњу зграде, а Миша Анастасијевић је додао још 1.000 дуката да би позориште било изграђено од тврдог материјала.

Нови, четврти по реду, позоришни одбор основан је 13. јула 1868. године. Један од разлога за оснивање овог одбора био је и сукоб који је избио 1864.

¹³⁷³ *Грађа Архива Србије о Народном позоришту у Београду 1835–1914*, приредио Гаврило Ковинанић, Београд, 1971, 74–77.

године око надлежности Одбора. Министар просвете је за председника одбора наименовао Филипа Христића, државног саветника. Потпредседник је био Димитрије Матић. Одлуку о именовану Филипа Христића за председника позоришног одбора на три године донело је Намесништво, потписали намесници Јован Гавриловић и Миливој Блазнавац, као и министар просвете и црквених дела Димитрије Матић. За управника позоришта постављен је Јован Ђорђевић.

Архитекти Александру Бугарском¹³⁷⁴ поверен је нацрт новог пројекта. Изградња позоришта је поверена Јосифу Штајнлехреру Сину у кога је кнез имао највише поверења. Изградња позоришта започета је шест дана пре убиства кнеза Михаила 23. маја 1868. године.

Убиство кнеза Михаила успорило је изградњу позоришне зграде све док нису разрешене недоумице око кнежевог тестамена. По тестаменту кнеза Михаила, од 17. јуна 1868. године, Актом уступљења позоришту је намењено 6.500 дуката. За изградњу позоришта били су заинтересовани намесници Јован Ристић и Јован Гавриловић. У августу је уз присуство малолетног кнеза Милана положен камен темељац. Митрополит Михаило је освештао светом водицом темеље, а Филип Христић, председник позоришног одбора одржао је пригодан говор. Почетак изградње позоришног здања требало је да представља остварење српске националне идеје, развој српске културе и деловање државно-династичке политике¹³⁷⁵ Филип Христић је наставио да представља и истиче позориште као државну институцију којој је потребно буџетско финансирање. Тражио је да позориште по статусу буде „завод чији је задатак да буде практична школа свестраном развиту нашем“. Захтевао је да управник и благајник позоришта буду постављени као државни чиновници и да им држава одреди плату. Септембра 1868. године позоришни одбор саставио је Пројекат позоришног устава који је објављен у *Зборнику закона у уредаба за 1868. годину*.¹³⁷⁶

¹³⁷⁴ Александар Бугарски (1835–1891) студирао је у Будимпешти. Као архитекта радио је у Београду 1869–1890. Иако је радио у Аустроугарској, највећи број зграда подигао је у Београду – зграду Народног позоришта 1869–1870, у време када је Филип Христић био члан позоришног одбора. Подигао је Нови двор (Скупштину града) 1881–1884, 126 јавних и приватних зграда. Типичан представник стилова од ренесансе до неокласицизма.

¹³⁷⁵ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 14–16.

¹³⁷⁶ *Грађа Архива Србије*, 137–138.

Филип Христић је изабран поново за председника позоришног одбора 17. октобра 1868. године на период од три године, тј. од 1868. до 1871. године.¹³⁷⁷

Истог дана донет је Закон о уређењу Народног позоришта у Београду. Овим законом Позориште је стављено под управу Министарства просвете и црквених дела. Прописано је да се Позоришни одбор састаје једном месечно. Одбор је имао право да бира имовину позоришта, прима и отпушта чланове глумачке дружине и одређује њихове плате, саставља позоришни буџет и у мају га подноси на одобрење министру просвете, одређује које ће се представе играти у позоришту, одређује почетак и завршетак позоришне сезоне, као и цене улазница. Овај закон потписали су намесници Миливој Блазнавац, Јован Гавриловић и Јован Ристић и министар просвете и црквених дела у име малолетног кнеза Милана.¹³⁷⁸

Позориште није било намењено само за организовање представа већ је представљало и јединствену глумачку школу за све нове глумце у Кнежевини. Када би завршили обуку, глумци би били примани у београдски театар или би их слали у позоришне трупе у унутрашњости Кнежевине.

Стигавши у Србију 1868. године аустроугарски конзул Бенџамин Калај покушавао је да одмах постане део српске културне и интелектуалне елите. У ту елиту сврставао је Цукића, Миловука, Косту Николајевића, чија је башта служила за окупљање београдског грађанства, и Филипа Христића. Присуствовање овим окупљањима дало је Калају наду да ће моћи да уђе у београдско високо друштво.¹³⁷⁹

Позоришни одбор под председништвом Филипа Христића основао је позоришну *Свирачку дружину*, тј. оркестар од 12 музичара. Немајући довољно пара да финансира стални оркестар, Христић је захтевао од министра војног да се на располагање позоришта стави *Војничка свирачка банда* и да војни оркестар редовно свира у Државном позоришту.

Као што је наведено у Закону, позоришни одбор бринуо се не само о изградњи позоришне зграде већ и о извођењу позоришних представа и о унутрашњем уређењу Позоришта. Расписан је конкурс за пријем глумица и

¹³⁷⁷ АС, МПс, ф. VII р. 1497/2, 4030; *Грађа Архива Србије*, 141.

¹³⁷⁸ *Србске новине*, бр. 138, 19. октобар/1. новембар 1868.

¹³⁷⁹ *Дневник Бењамина Калаја*, 25.

глумца, којем су се одазвали глумци Српског народног позоришта из Новог Сада.¹³⁸⁰

Филип Христић је као председник Одбора одобрио да се у Бечу набави комплетна позорница. Посебан проблем у опремању позоришта представљало је осветљење. Петролеј као врста светла у позоришту оштећивала је кулисе, реквизите и другу позоришну опрему. Због тога је Филип Христић иниситирао да се као и у Будиму, Пешти и Бечу и у Београду намести гасно осветљење које није наносило поменута оштећења. Влада је прво набавила петролејско, а затим и гасно осветљење, што је проузроковало ванредне трошкове. Христић је објашњавао да је петролејско осветљење штетно за здравље и вид публике и да је много повољније поставити гасно осветљење. Гасна инсталација је била скупља, али дуготрајнија. Трошкови позоришта стално су премашивали буџет који му је влада наменила. Филип Христић је непрестано морао да објашњава додатне трошкове а поготово оне који су се односили на унутрашње украшавање зграде. Ископана су два бунара из кога су црпили воду за резервоаре изнад бине који су били намењени да гасе ватру која би могла да буде упаљена за потребе извођења позоришне представе. У Бечу је морао бити набављен таван и патос, као и машине потребне за њихово постављање, што раније није били предвиђено трошковима. Око зграде позоришта постављена је калдрма да се кочије приликом доласка грађанске господе не би заглављивале у блату.¹³⁸¹

Нису сви чланови позоришног одбора, као Филип Христић, могли да издрже тако тежак и захтеван посао од културног и националног значаја. Стојан Новаковић био је члан Одбора само неколико месеци, а затим је поднео оставку због превеликих обавеза.¹³⁸²

Прва представа изведена 30. октобра 1869. године у новој згради била је *Посмртна слава кнеза Михаила* аутора Ђорђа Малетића. Представа је имала веома модерне специјалне ефекте за средину 19. века, што је посебно одушевило публику.

После успешног извођења прве представе министар просвете, читава влада и Намесништво изразили су посебну захвалност позоришном одбору и Филипу

¹³⁸⁰ *Грађа Архива Србије*, 132.

¹³⁸¹ Исто, 147–150.

¹³⁸² Исто, 155.

Христићу. У писму захвалности истакнуто је да је четврти по реду одбор под председништвом Христића успео оно што претходна три одбора нису – да изгради позоришну зграду, састави сталну глумачку трупу и позориште стави публици на располагање. Филип Христић је успео у овом великом подухвату због његове „осведочене љубави према општем напредку“ и изградио је „дом посвећен лепим вештинама“.¹³⁸³

Одговоривши на ово писмо захвалности, Филип Христић је на свој слаткоречиви начин још више истакао своје заслуге у изградњи београдског театра. „Чим прођосмо кроз пустињу од 400 година, па одахнусмо у новој држави, Влада је наша... када се иницијативом васколиког народа српског и његова љубимца покојнога кнеза Михаила, приступило остварењу народног позоришта, Влада, у тежњи да задовољи једну од народних жеља... није изостала узорити (дати узор – прим. аут.) жртвама од своје стране да Народно позориште буде по свим својим партијама најлепши представник уметничке радиности у Београду“.¹³⁸⁴

После званичног отварања позоришта Филип Христић је поднео оставку на место председника позоришног одбора и преузео своје дипломатске дужности. На његово место дошао је Ђорђе Малетић.¹³⁸⁵ Амбициозни и самоуверени књижевник, свакако је био погоднија личност за вођење новооснованог театра него Филип Христић, дипломата и политичар. Филип Христић је био потребан на месту председника позоришног одбора све док нису били решени сви правни аспекти овог великог националног подухвата. Иако је у младости глумио у позоришној трупи, није лако замислити Христића како се стално бави глумачким хировима и позоришним интригама. Малетић је убрзо сменио Јована Ђорђевића¹³⁸⁶ као управника позоришта и преузео његове дужности.

Трошкови изградње нове позоришне зграде, која је поред Капетан Мишиног здања постала најлепша зграда у Београду, знатно су превазишли

¹³⁸³ Исто, 169.

¹³⁸⁴ Исто, 170–171.

¹³⁸⁵ Ђорђе Малетић (1816–1888), српски књижевник, естетичар, преводилац, политичар, позоришни педагог и теоретичар.

¹³⁸⁶ Јован Ђорђевић (1826–1800), српски књижевник, један од оснивача Српског народног позоришта, аутор песме, српске химне *Боже правде*.

предвиђене. Коначни обрачун направљен је 1874. године за период 1868–1874. године.¹³⁸⁷

Филип Христић је касније помагао Позориште зајмовима из касе Министарства просвете у време када је био министар просвете у Мариновићевој влади 1873/74. године. Посебан зајам био је потребан за поправку скупогеносног гасног осветљења јер се цео ток представе, због кварења светла, сваки час прекидао.¹³⁸⁸

Ако се узме у обзир да је Филип Христић имао највеће заслуге за отварање Народног позоришта, може се само претпоставити колико му је сметало што је позориште било из материјалних разлога затворено у време када се он налазио на положају министра просвете и поново задужен за његову егзистенцију.

Такво финансијско стање у Позоришту довело је до његовог затварања јуна 1873. године. Позориште је престало да ради и није радило пуних девет месеци, од 10. јуна, до 7. марта 1874. године. Представе су организоване у арени Велике пиваре коју је подигао Ђорђе Вајферт. Најбољи глумци отишли су у Нови Сад и Загреб. Криза се наставила и после 7. марта 1874. године. У то време управник је био Милан А. Симић, син Алексе Симића.¹³⁸⁹

Христић је покушао поново да уђе у Позоришни одбор накратко 1876. године, али убрзо је поднео оставку увидевши да не може да допринесе побољшању материјалног положаја позоришта, а тада коначно и престаје умешаност Филипа Христића у судбину Националног театра.¹³⁹⁰

У Народном позоришту електрично осветљење заменило је гасно тек 1896. године.¹³⁹¹

Народна библиотека

Прво београдско читалиште основано је 1845. године. То је била прва јавна читаоница. У тренутку оснивања, иако приватног карактера, имала је улогу

¹³⁸⁷ Исто, 134–173.

¹³⁸⁸ Исто, 233.

¹³⁸⁹ Милан А. Симић (1827–1880) завршио је филозофију, био је управник Народног позоришта у време финансијске кризе Позоришта.

¹³⁹⁰ *Грађа Архива Србије*, 264.

¹³⁹¹ Исто, 538.

народног универзитета, народне и универзитетске библиотеке. Читалиште је одиграло велику улогу у развоју српске националне мисли, књижевности и културе.¹³⁹²

Назив читалишта било је Српско читалиште. На самом почетку рада Читалишта београдског Правилима је било предвиђено да Читалиште могу посећивати и користити слушаоци београдског лицеја.¹³⁹³

У време када је Филип Христић био кнежевски предствник и попечитељ иностраних дела, 1861. године, читалиште је имало 299 чланова. Кнез Михило и кнегиња Јулија приложили су читалишту поменуте године 25 дуката. Од чланова, висином прилога истицали су се Миша Анастасијевић, митрополит Михаило, Алекса Симић, Томанија Ј. Обреновић, Стевча Михаиловић, Филип Христић и Константин Николајевић. Донације су се кретале између дванаест и двадесет пет цванцика.¹³⁹⁴

Прва српска Народна библиотека основана је тридесетих година 19. века за време прве владавине кнеза Милоша. Библиотека је наследила веома мало рукописа из средњег века пре турског освајања који су углавном били сачувани у српским манастирима. Ипак, кнез Милош, мада неписмен, био је веома заинтересован за садашњост и прошлост спољнополитичких односа у свету и положај Србије у Европи и свету. Због тога је помагао издавање књига и књижевнике. Он је имао библиотеку с домаћим и *Србским новинама*, страним новинама и лексиконима, српским, немачким, латинским књигама које су му секретари, укључујући и Филипа Христића, сваки дан читали. Филип Христић је посебно био задужен, као што је већ речено, да кнезу и Амици чита дневно издање *Србских новина*.

Кнезу су књиге слали Вук Карацић и Павле Шафарик. Библиотеке су поседовали и Милошева браћа Јеврем и Јован Обреновић. Библиотека Јеврема Обреновића била је посебно значајна јер је он био писмен и у Шапцу је имао европски уређену кућу.

¹³⁹² Гаврило Ковијанић, *Трагом читалишта у Србији*, Београд, 1986, 21.

¹³⁹³ Исто, 31–32.

¹³⁹⁴ Исто, 42.

У мају 1831. године Србија је добила штампарију, што је омогућило препород и ширење српске књиге. Од 1834. године, на овој штампарији штампале су се *Србске новине*.

Јавна библиотека основана је 15. фебруара 1832. године. За њеног врховног покровитеља постављен је Јеврем Обреновић. То је била полудржавна установа под покровитељством кнежевог брата. Библиотека је основана по усменој одлуци владара и од прилога у виду књижног фонда, у старом новцу, сликама из Београда, Новог Сада, Земуна, Будимпеште и Велеса. На тај начин, књижни фонд је достигао бројку од 800 књига.

Од 1838. до 1844. године, рад библиотеке је замро и све се сводило на то да Попечитељство просвете купи књиге или читаве приватне библиотеке. Два сандука књига Лукијана Мушицког послата су 1838. године (више од 800 књига) Попечитељству просвете и постала су саставни део Народне библиотеке. То су књиге које су инспирисале Филипа Христића да започне своје даље школовање.

У библиотеци је владао неред, није било евиденције ни каталога. Атанасије Николић је на седници Друштва српске словесности 11. јула 1842. године предложио да се установи Народна библиотека. Библиотека је коначно уређена у периоду 1853–1869. године.¹³⁹⁵

Други по реду управник Народне библиотеке Србије Ђура Даничић посветио је своју пажњу традиционалном начину повећања књижног фонда – поклонима. У току 1856/57. године у *Званичним новинама* редовно је објављивао имена донатора и број књига које су поклонили. Филип Христић био је веома дарежљиве природе кад су културне донације у питању. По количини књига које је поконио Библиотеци, Филип Христић је био други донатор. Поконио је 130 књига. Први је био Јован Гавриловић који је донирао 230 књига.¹³⁹⁶

У каснијем периоду, од 1870. до 1913. године, традиција поклањања књига Народној библиотеци је настављена. Филип Христић је 1885. године, док је био на дужности српског конзула у Лондону, преко свог српског пријатеља британског генералног конзула Вајта, добио збирку докумената од Вилијема Еверта

¹³⁹⁵ Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд, 1960, 5–41.

¹³⁹⁶ Исто, 62.

Гледстона са 263 комада повезаних аката и књига о енглеском државном животу и дипломатским односима од којих су неки датирани од 1177. до 1625. године.¹³⁹⁷

Може се претпоставити да су ове вредне донације Филипа Христића, посебно архивска дипломатска британска грађа уништени у немачком бомбардовању Београда и свих његових културних установа 6. априла 1941. године. Југословенска краљевска власт је три дана пред бомбардовање институцијама културног наслеђа и просвете издала наређење да из Београда не селе ништа у унутрашњост. Ова одлука је допринела да колективно памћење српског народа буде озбиљно нарушено већ на самом почетку Другог светског рата.¹³⁹⁸

Место у друштву

Пишући своје *Успомене* крајем 19. и почетком 20. века, у неким деловима Христић открива и своје најинтимније мисли. Између редова може се прочитати неизрецива туга што су све личности драге његовом срцу већ биле покојне. Жалио је, пре свега, за својом женом Даницом, од које је због дипломатске каријере током дугих периода био одвојен. Притом, открио је читаоцу да су му најблискији пријатељи били Коста Цукић и Јован Мариновић. За свог друга Цукића каже да је био „симпатична личност, имао најплеменитију душу и најбоље срце што се замислити може.“ До своје ране смрти био је најбољи и најинтимнији пријатељ Филипа Христића. Његову смрт Христић је посматрао као неизрецив губитак за Кнежевину иако је ускоро заузео његов положај српског посланика у Бечу. Христић није могао да прежали ни Јована Мариновића, који му је, такође, оставио „драг спомен“ њиховог другарства. Оба угледна српска политичара и државника били су Христићеви пријатељи из детињства, и мада се може посумњати у Христићеву изјаву да међу њима никада није било свађе и расправе, може се закључити да је међу њима постојало искрено пријатељство. Истраживач није успео да нађе писма Филипа Христића Кости Цукићу, а писма Јовану Мариновићу била су службене природе.

¹³⁹⁷ Исто, 93.

¹³⁹⁸ Исто, 164.

Односи између Филипа Христића, кнеза Михаила и Илије Гарашанина, као што је већ и раније напоменуто у другим поглављима, остали су пријатељски без обзира на то што Христић није припадао првим круговима власти. То се не може наслутити у Христићевим сећањима. Међутим, Илија Гарашанин истиче да су кнез и Филип Христић редовно долазили код њега у лов на зечеве и лисице у Гроцку. Изгледа да Христић није био врстан ловац јер Илија Гарашанин истиче у једном писму из фебруара 1867. године да само он верује да је Христић уловио једног зеца. Ове забаве биле су веселе јер је Гарашанин после одласка гостију морао да остане још један дан на свом имању да би све довео у ред.¹³⁹⁹

Христић током своје каријере није имао само пријатеље већ и оне који се с њим нису у потпуности слагали. Можда је својим успехом и породичним везама иритирао друге политичаре. Никола Крстић на неколико места не приписује му баш најбоље карактеристике.¹⁴⁰⁰

Христића је Милан Ђ. Милићевић звао да му крсти сина Миту крајем 1855. године. Тада је Милићевић био запослен у Кнежевој канцеларији, где је Филип Христић био начелник. Милићевић је тврдио да је Христић према њему био „добар и умиљат“ и због тога га је позвао за кума. Касније, када је Христић постао државни саветник и кнежев представник, Милићевић је с њим дошао у сукоб. Уз Христића је тада био и намесник Јован Ристић, његов пашеног, Милићевић је прекинуо односе с обојицом.¹⁴⁰¹

Касније у својим забелешкама Милићевић није оставио ласкав опис Христића као личности и политичара који је био члан српске друштвене елите.

Дуго после смрти кнеза Михаила Филип Христић је одржавао везе с кнегињом Јулијом. Ишао је често код ње на ручак док је био посланик у Бечу. Јулија Обреновић проводила је лета на имању у Иванки и позивала кнеза Милана да је тамо посети у лето 1881. године. Кнез Милан и кнегиња Наталија су то прихватили и Христић је организовао њихову посету. Кнегињи Јулији је било најважније да сазна са коликом свитом кнез и кнегиња долазе да би знала како најбоље да их угости.

¹³⁹⁹ Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. 2, 200–201.

¹⁴⁰⁰ Види: Ј. Пауновић Штерменски, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, 125–138.

¹⁴⁰¹ М. Ђ. Милићевић, *Дневник 1*, 308.

Иако Христић у својим *Успоменама* помиње да му је Цукић најбољи пријатељ, он је одржавао веома блиско пријатељство са Чедомиљом Мијатовићем. Неке опаске које је писао Мијатовићу биле су личне природе и много отвореније него нешто што је икада поверио Јовану Ристићу. Признао му је, на пример, 1882. године да га Ристић одавно не сматра за пријатеља, а 1883. године одлазећи невољно за посланика у Лодону, написао је Мијатовићу опроштајно писмо у коме му је огорчено пребацио што га није заштитио од оптужби и интрига које су против њега изнесене краљу Милану. Овом пријатељству није сметала разлика у годинама (више од 20 година) и сукоб интереса у служби. Христић је наименован за првог српског посланика у Великој Британији. Већ после годину и по дана Мијатовић је наследио тај положај.

Утицај Филипа Христића у културном и друштвеном животу Србије 19. века је неоспоран. Због породичних, политичких и дипломатских веза, а посебно дуговечности, Христић је оставио дубок траг. Унео је у Србију, пре свега, дух закона, допринео изградњи културних установа, а као паризлија и експонент британског начина мишљења умногоме допринео модернизацији живота у српском друштву.

ЗАКЉУЧАК

Иако су у изради ове докторске дисертације коришћени многи други историјски документи, за разумевање улоге Филипа Христића на српској друштвеној сцени 19. века најважније су биле Христићеве *Успомене*. Без њих можда и не би било могуће увидети значај политичког и дипломатског деловања Филипа Христића и уочити остала документа која су довела до завршетка овог рада.

Христићеве *Успомене* на живот у Србији кнеза Милоша иако субјективне и изнесене са велике временске дистанце саме по себи доприносе историјском изучавању друштвене историје тог времена. Филип Христић је у својим сећањима истицао да је био ожалостан и потресан одласком кнеза Милоша из Србије 1839. године наглашавајући да је уживао благонаклоност кнеза који је допринео његовом школовању. Филип Христић је с осталим припадницима прве наменски школоване генерације српских политичара у младости донео у Србију дух просвећености. Учествовао је у писању дукатовачких чланака, који су 1859/60. године окарактерисани као радикални, а не као конзервативни. Међу либералним присталицама које су желеле да власт препусте неуком српском народу у периоду до 1879. године Христић је окарактерисан као конзервативни политичар, и то најпре због дугогодишње верности кнезу.

То се, ипак, и поред најбоље воље истраживача мора окарактерисати као негативна особина Христићеве личности – јер је као дете и младић био васпитаван у породичном дому Обреновића а због успеха у каријери служио је и кнеза Карађорђевића. Може се закључити да је Христић увек подржавао личност владара не судећи о његовој способности и политичком односу према српском народу. Такође, мора се навести и чињеница да му је пословни успех био важнији од кнеза који се у датом моменту налазио на српском престолу.

То га је коштало државне службе по повратку на власт кнеза Милоша Обреновића. Убрзо су му међутим кнез Михаило и Коста Цукић помогли да поново стекне државни посао и буде постављен на место комесара у Дунавској комисији.

Као највећи допринос Филипа Христића историји српске државе у политичком, државничком и дипломатском смислу могу се означити периоди кад је био први министар кнеза Михаила и допринео доношењу државотворних закона Преображењске скупштине почетком августа 1861. године, као и његов боравак у Цариграду у периоду од 1870. до 1880. године с прекидима. Најмање података у Христићевим *Успоменама* може се наћи о времену када је био кнежевски представник кнеза Михаила. За то је било потребно изучавање других докумената.

Највећи део у *Успоменама* заузима период мисије Филипа Христића, кнегиње Јулије и Владимира Јовановића у Великој Британији 1863. године. У то време уочљива је разлика између званичне државне пропаганде коју је ширио Филип Христић и либералне коју је подржавао Владимир Јовановић. Филип Христић је строго и отворено, без страха оптуживао Британију неоправдано туркофилство и непријатељски однос према Србији. Истакао је да је британско уверење да ће се Отоманска империја извући из стања распадања у коме се налазила и опоравити било у потпуности неодрживо. Низ чланака објављених у британској штампи представљао је увод у дебату која је одржана о Србији у Британском парламенту.

У одговору на дебату Христић је на оштар и јасан начин покушао да исправи грешке које је британски државни секретар Лејард направио излажући укратко пред британским посланицима историју Кнежевине Србије и неправедне оптужбе које је изнео против кнеза Михаила. Такође, оспорио је Лејардову изјаву да је Турска поштовала све хатишерифе које је издала кнежевини.

Контакти Филипа Христића остварени са британским политичарима за време мисије 1863. године утицали су на развој његове дугогодишње дипломатске каријере. Слободан Јовановић није оспорио али ни оценио Христићев рад у дипломатској служби. Савременици нису налазили замерку дипломатској служби Филипа Христића – од мисије у Лондону 1863. године којом је и Владимир Јовановић био задовољан, до преговора с Турцима 1870–1880. с прекидима, кад је и Јован Ристић приликом неуспеха преговора морао Христићу да ода признање да је учинио све што је могао. Христић је изражавао своју нервозу у разговорима с Турцима јер никада није могао да дође до коначног решења спорног питања.

Током Велике источне кризе Христић је био уверен да велика и јака Србија може само да угрози руске интересе. Већ током лета 1877. године Христић је проценио да ће резултат кризе бити релативно неповољан за Србију. Србија неће добити Босну, већ само Мали Зворник док ће Бугарска постати велика и самостална што је било резултат Сан Стефанског мира. Ово доказује Христићеву добру процену и дипломатску далековидост.

Верујући да ће Аустро-Угарска ући у Босну и Херцеговину истовремено кад и Турска нападне Србију што би угрозило српске националне интересе Христић је 1877. године, наставио да подржава спољнополитичка уверења кнеза Михаила.

Када је Христић напослетку успео да добије од Турака право на повезивање српске пруге с турском, појавиле су се тешкоће у финансирању њене изградње па је преговоре за концесију морао да настави у Бечу, уместо у Цариграду.

Податак да су сви Христићеве помагачи у време писања мемоара преминули намеће закључак да је Христић своје *Успомене* писао тек када је по други пут добио државну пензију 1895. године, после намештења на положај гувернера у Народној банци.

Иако је у овом истраживању доказано да су неке поставке српске историографије у оцени Филипа Христића тачне, треба истаћи да је у већини ствари његов допринос развоју српског друштва занемарен. Христић је дубоко веровао у владавину права. Кратак период историографски окарактерисан као неуспешан, који је Филип Христић провео на челу државе, омогућио је правну владавину кнеза Михаила, која је трајала следећих седам година, до његовог убиства 1868. године. У то време донети су закони који су поништили одреднице Турског устава из 1838. године и омогућили владавину кнежевског просвећеног апсолутизма.

Христићу је оспораван и његов педагошки рад. Слободан Јовановић је под утицајем либералне струје у Србији оспорио чак и тај период службе Филипа Христића истичући да је његов покушај реформе у образовању, а посебно високог школства, довео до протеста високошколаца и наглашавања његовог конзервативизма. Христић је као министар просвете у сваком случају желео да модернизује Кнежевину и Краљевину Србију. Желео је да допринесе образовању

неуког српског народа пре него што би им се дозволиле политичке слободе говора, штампе и јавног окупљања, које су либерали захтевали.

Христић је као најтежи тренутак у својој каријери окарактерисао оптужбу да је као српски посланик у Бечу примио мито да би препоручио српској влади ангажовање Генералне уније за изградњу српске железнице.

Полазећи из Беча у Лондон 12. августа 1883. године, Филип Христић је написао опроштајно писмо Чедомиљу Мијатовићу. Писмо је написано у полуирочном и полуоптужујућем тону. Започиње изразима најтоплијег пријатељства и оданости. Читајући даље ово лично и веома отворено писмо, читаоцу ускоро постаје јасно да циљ овог писма у сваком случају није изражавање дивљења Чедомиљу Мијатовићу. Иако Христић каже: „Душа ми зна, драги господине Чедо, колико ме стаје што морам овако да се изразим. Доиста ништа ми милије није било, но ваше пријатељство, ни у чијем друштву нисам задовољније часове проводио но у вашем, никога човека нисам тако неограничено љубио и поштовао но вас“. Истичући да је уживао радећи и дружећи се с Мијатовићем, Христић додаје: „као што сам данас несрећан што не нађох бар у вама заштитника да одбије од престола веровање у интриге подлих и пакосних људи“. Тек после те реченице читаоцу и истраживачу постаје јасно да чита писмо једног разочараног и револтираног човека, који је изгубио поверење у своју државу.

Да би се стекао увид у ту страну личности Филипа Христића, требало је навести његове речи и описе јер имају већи значај него препричавање истраживача. Христић даље Мијатовићу каже: „Је ли било лепо пустити владоца да поверује ономе који од подлости и лажних одношаја кору хлеба заслужује, и ономе кога се с грожењем и гнушањем опомињу сви они с којима је у додиру био или под којима је служио – је ли лепо било пустити владоца да жигосе јавно пред целим светом човека, који је у земљи својој највише положаје заузимао и за кога не може се рећи без крајње и намерне неправде да у току скоро четрдесетогодишње своје сужбе није никакве услуге учинио ни краљу ни отаџбини“. Од тог тренутка у писму постаје потпуно јасно да је Филип Христић огорчен и разочаран односом Чедомиља Мијатовића, као и министара, а посебно самог краља, према њему и његовој непрекидној дугогодишњој државној служби и да сматра да је неправедно оптужен. У писму се не наводи за шта је Христић

оптужен, али ако се узме у обзир да је писмо написано после пропасти Генералне уније у време када су у Србији испливали скандали повезани с Бонтуовим подмићивањем политичара и ако се наведе већ поменута чињеница да је Никола Крстић оптужио Христића да је примио мито у износу од 30.000 франака, могуће је да се Христић тако брани од поменутих оптужби.

Такође, треба истаћи да Христић у том тренутку није изгубио положај, већ је био премештен из Беча у Лондон као први српски посланик, што је и сам желео. То место добио је управо уместо Чедомиља Мијатовића, који га је годину дана касније на том положају и наследио.

Зато, ово писмо треба посматрати као тренутно написано у афекту, међутим, веома вредно и значајно за истраживача јер олакшава оцену Христићеве личности и делатности.

Христић није рачунао на подршку других министара, али га је то што га Мијатовић није узео у заштиту заиста увредило. Такође га је увредило то што су заборављена сва задужења која је он обављао у име државе. Зато Христић у писму набраја: „Заборавило се да сам отечество своје послужио као секретар просвете, као начелник у Кнежевој канцеларији, као члан касационог суда, као комесар српски у Дунавској комисији у Бечу, као члан Државног савета још од 1857. године, као изасланик и повереник српски у разним дипломатским мисијама, као први министар и министар иностраних дела кнеза Михаила (под чијим је министарством оборен злогудни устав Турски, изображен државни савет, установљена и организована први пут народна скупштина, оборен хат султански којим је октроисано наследство у фамилији Обреновића, па ово утврђено и проглашено самим народом српским итд.) као министар просвете, као заступник и посланик српски од 1870. године па до данас. Све се то заборавило или се с намером преко свега тога сунђер превукао“.

Христић је даље замерио што се ниједан министар у „слободној и уставној Србији“ није одлучио да подсети владара на све наведене заслуге које је Христић учинио за државу и династију Обреновића – на његову оданост владару и пожртвовање. Посебно је био повређен тиме што је ове оптужбе поготово од самог кнеза доживео пред крај службе „а може бити и на крају свог живота“. Христић је одбијао да се понижава и да се правда од сплетки које су биле уперене

против њега. Тврдио је, одлазећи у Лондон, да ће наставити да по својој савести обавља дужност према Краљевини и да ће на тај начин наћи довољно утехе и сатисфакције. У том писму „није се могао уздржати да болу душе своје не да изрази“ што му није остало Мијатовићево пријатељство.¹⁴⁰²

Следеће Мијатовићево писмо Христић је добио тек маја или јуна 1885. године, кад је већ био у Београду. Христић истиче да није био равнодушан према Мијатовићевом ћутању. Писмо би му било милије да је раније стигло. Писмо је стигло тек кад су се Христић и Мијатовић заменили и Мијатовић ступио на положај српског посланика у Великој Британији.

Христић је веровао да има повода говоркањима да се на Балканском полуострву нешто “кува” и да сви имају разлога да се прибојавају будућности. Као и до тада, Христић се највише плашио планова „славофила руских“. Христић је Мијатовићу пренео приче да међу славенофилима постоје две струје, једни су били за то да се на српски престо доведе црногорски кнез или Петар Карађорђевић, а други за збацивање кнеза Милана и успостављање намесништва „у коме би Ристић имао да игра главну улогу“.

Христић је 1885. године замерао краљу Милану то што с породицом – мада је говорио да ће више времена проводити у унутрашњости – није отишао у Крагујевац и тамо боравио неко време. То би било корисно и за династију и за државу.¹⁴⁰³

Милан Ђ. Милићевић писао је о Филипу Христићу у необјављеном делу *Поменика*.¹⁴⁰⁴ Размотрио је прво Христићеву биографију, а податке је записао у време када је овај био гувернер Привилеговане народне банке. Записао је: „Филип Христић зна немачки, француски и енглески, српски пише лепо, кратко, господствено. На писму је вредан особито ако има учинити нешто за онога кога воли“. Иако је био веома учен човек, нагласио је Милићевић, Христић је ако је то било потребно био спреман „и небо и земљу да окрене“ да би неком свом љубимцу или земљаку учинио услугу.

Милићевић је истицао чињенице које су већ наведене и објашњене у различитим поглављима овог рада: да је Филип Христић за време кнеза

¹⁴⁰² АСАНУ, бр. 9953/12, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 12. август 1883.

¹⁴⁰³ Исто, бр. 9953/17, Исти–Истом, 7/19. јула 1885.

¹⁴⁰⁴ РОНБС, Р 343/46.

Александра Карађорђевића, био љубимац на двору, да је после „олује 1858.“ године убрзо „читао кнез Милошу новине“. Кнез Михаило га је узео за представника и попечитеља спољних послова, а после 1861. године постављен је за државног саветника. Кнезу Милану био је саветник и министар просвете. Христић је имао способност да се сналази у свакој ситуацији. Био је посланик у Цариграду, Бечу и Лондону, а у време када је Милићевић писао о њему Христић је био у пензији и гувернер Народне банке.

Пишући о Христићу, Милићевић је нагласио: „Све је владаоце он умилно служио, а колико је коме предан био, ја не могу рећи“. Тим закључаком, Милован Ђ. Милићевић је уочио једну од најважнијих особина личности Филипа Христића. Као што је већ наведено више пута у овом раду, Христић је приликом обављања службе увек показивао верност владару.

Милићевић је замерио Христићу то што је примао пуну пензију и истовремено плату у Народној банци. У Милићевићевим сећањима може се наћи један од ретких физичких описа Филипа Христића, додуше, из старијих дана, али од изузетне важности јер представља опис Христићевог савременика. Милићевић је за Христића записао „да је био од ситнијих људи, смеђ, коврцаве косе, ситних врло лукавих очију, шиљате браде, округласте главе, а лица врло чистог и глатког. Увек је био у оделу. У опхођењу је гладак као мало који, у беседи мио“. Он каже да је Христић био снебивљивог држања пред старијима и важнијима, а пред млађима чак и смео, али је увек био спреман да увиди неку своју корист.

Може се закључити да Милан Ђ. Милићевић није гајио симпатије према Филипу Христићу. Од Милоја Лешјанина је чуо да се Христић уплашио кад је Лешјанин у време док су заједно похађали војну гимназију кнеза Милоша подигао празну пушку на Христића. Милићевић на основу тог догађаја из младости закључио да Христић није био превише храбар. Милићевић је с подсмехом навео да је баш такав јунак пренео Порти објаву рата 1877. године. Замерио је Христићу и то што се успешно додворио и сместио своје синове у дипломатију, примао две плате и то никоме није било сумњиво.

Христић је у Цариграду боравио 1877. године да би преговарао о условима мира после Првог српско-турског рата. Претходно наведеним закључком, Милићевић је Христићеву храброст коју је испољио кад је у то време био прунђен

да Отоманској империји у име Србије поново објавио други рат, у свом запису претворио од врлине у ману.

Као што се види из предходне две наведене историјске оцене, једне када је Христић сам оцењивао свој допринос развоју српске државе, а друге његовог савременика Милана Ђ. Милићевића, Христићу се не може оспорити да је од 1870. до 1880. с прекидима држао положај српског посланика у Отоманској империји, прво као српски капућехаја, а затим и као први српски изванредни изасланик и опуномоћени министар на Порти. Нико други у том периоду није био способан да спроведе тешке преговоре с Турцима.

Откако је Србија добила независност и применила своје право да успоставља посланства у Цариграду, Бечу, а затим и у Лондону, може се уочити још једна Христићева особина – није волео промену положаја. Када је добио премештај из Цариграда у Беч, то му није одговарало јер је сматрао да је у Цариграду могао више да уштеди. Кад је добио премештај из Беча у Лондон, сматрао је да је Лондон прескуп за њега јер је морао да одржава друштвене контакте које је тамо успоставио приликом својих ранијих одлазака.

Христић је допринео развоју српске дипломатије од мисија до сталних посланстава. Положај изванредног изасланика и опуномоћеног министра осим на Порти држао је касније као српски представник још код две европске велике силе – Аустро-Угарске и Велике Британије. Док је у Бечу учествовао у добијању концесије за српску железницу, када је и био оптужен за примање мита, у Великој Британији морао је да се бави редовним пословима посланства, што му је убрзо досадило. Христић је био навикао да се креће и игра улогу на сцени високе европске дипломатије, и у Цариграду и у Бечу. Лондон се осамдесетих година 19. века није налазио у том рангу.

Премда је окарактерисан као конзервативни политичар и вешт дипломата, све до формирања странака 1881. године, непрестано је сарађивао и с Ристићевим либералима.

Анализа односа Филипа Христића и Јована Ристића представља један од важнијих делова овог рада. Ристић је веома ценио сам себе као државника. Читавог живота био је хладан, сувопаран, крут и реалиста који се ослањао само на свој здрав разум. Ристић се као умерени либерал залагао за независно судство,

слободу штампе, проширење скупштинских права и владу састављену само од либерала. Постао је намесник кнеза Милана пре своје четрдесете године, а истовремено је дошао на чело осталих српских политичара наклоњених либерализму. Либерале је преобратио у конзервативце и политичаре састављене од Ристићевих личних присталица који су подржавали династију. Ристић је поистоветио себе и своју странку с интересом династије. На Берлинском конгресу обезбедио је Србији најбоље границе које је она тада могла да добије. Био је неизмерно властољубив и због тога је увек између дипломатије и унутрашње политике бирао власт унутар државе. Осамдесетих година 19. века, после званичног формирања странака, либерали су били обележени као русофили, обреновићевци и реакционари. Напредњаци су били западњаци који су у својим редовима имали припаднике обе династије, а радикали отворени русофили, већином карађорђевићевци.

Према историјској оцени, у време кад је наименован за намесника краља Александра, Ристић као историчар по струци није познавао ни привредне ни социјално-правне проблеме. Био је политичар здравог разума, јаког карактера, гвоздене воље, чистих руку, ауторитативан и доследан. После одласка краља Милана променио је правац спољне политике Србије и од Аустро-Угарске усмерио га према Русији. Ристић је своју политичку каријеру окончао тек 1893. године, кад је краљ Александар изршио државни удар и свргнуо Намесништво две године пре свог пунолетства. Ристић се повукао и умро 1899. године. Милан Јовановић Стојимировић сматрао је да се преврат и убиство краљевског пара 1903. године не би догодио да је Ристић још био на власти јер је он као стари либерал чувао династију Обреновића и у њу веровао.

Ристић и Христић су прекунули односе 1881. године, кад се Христић коначно изјаснио као конзервативац који подржава напредњаке. Напредњаци су му лично одговарали као присталице западњачких идеја.

Христић је и сам тако окарактерисао своју сарадњу с напредњацима. Ипак, из тога се може извући закључак да Христић заиста никада није био члан ниједне политичке странке. Пошто странке нису постојале све до 1881. године, а до тада је Христић одржавао своју сарадњу с Јованом Ристићем по породичној линији, 1881.

године одлучио је да подржи напредњаке којима је био близак по својим политичким уверењима.

Претходно изнесене историјске оцене подржавају и детаљи о Христићу у *Мемоарима Тодора Стефановића Вировског (1881–1916)*. Вировски је на више места окарактерисао Христића као припадника *старијих конзервативаца* кнеза Михаила. Међутим, Вировски, такође, наводи да је Христић све до формирања напредњачке странке 1881. године сарађивао с Ристићевим либералима. Осим породичних веза, верност династији до тада је највише повезивала два пашенога.

Изгледа да се Христић никада није одрекао својих уверења о покорности владару које је први пут усвојио за време владавине кнежева Милоша и Михаила. Старијим конзервативцима, по Вировском, припадали су још и Јован Мариновић, Никола Христић, Ђорђе Ценић, Михаило Барловац, Милан Петронијевић и други.

Напредњачка странка имала је оно што је Христић у својој каријери тражио у политици – била је прозападно оријентисана дворска странка верна владару. Због тога је и написао Мијатовићу да су му схватања његових партијских другова блиска и да му је због тога лакше да с њима сарађује него што му је било с Ристићевим либералима.

Може се претпоставити да је Христић био задовољан својим намештењем за гувернера Привилеговане народне банке Србије. Тада је већ био стално постављен у Београду, што је и одговарало његовим годинама. Као што је већ речено, и како је то Милићевић тврдио, примао је пензију и плату истовремено, што је значило да најзад више није имао финансијских тешкоћа с којима је стално био суочен у својој дипломатској каријери.

Поред свих Христићевих наведених особина, он је био и човек непогрешивог такта. Зато се и добро снашао с помало хировитом кнегињом Јулијом током мисије у Великој Британији. Занимљив је податак који наводи Милан Јовановић Стојимировић да је Христић против своје воље прихватио да буде министар просвете у влади Јована Мариновића. Тај податак се не може пронаћи ни у једном другом историјском извору. Ако се та претпоставка упореди са закључком истраживача да му је Хаџи Томина породица наметнула тај положај да не би изгубила утицај у влади после Ристићевог пада, тај податак се може

показати као тачан. Стојимировић је, такође, Христића окарактерисао као напредњака и обреновићевца.

У старости, док је јахао у Топчидеру, Христић је посећивао своје рођаке и пријатеље, кад би пожелео друштво и разговор. У својој вили имао је огромну вредну библиотеку у којој су се налазиле књиге на српском, латинском, грчком, руском, француском и енглеском језику. Христић је пред крај живота доживео да буде сведок збацивања Обреновића и повратка Карађорђевића на политичку сцену Србије, али истраживач није пронашао никакве изворе о његовом ставу према тим догађајима. Треба нагласити да је могуће да се у породичној архиви Христића могу наћи подаци о томе.

Остао је удовац и самац о коме се бринула „сестричина Каја Џанга која му је водила кућу“. Уживао је у читању и путовањима, био љубазан према свакоме, ведар и насмејан, вољен, жељен и поштован. Умро је, вероватно приликом једног од својих путовања, у Ментону у Француској 11. фебруара 1905. године.

Ова дисертација је доказала да је појава Филипа Христића на српској политичкој и дипломатској сцени 19. века много важнија него што је до сада било оцењено у српској историографији. Својом урођеном дипломатском вештином помогао је развоју српске дипломатије пре и после проглашења српске независне државе. Христић је својим политичким, законодавним, просветним и културним радом такође допринео модернизацији Србије.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори

Архив Србије

Државни савет

Министарство иностраних дела – Политичко одељење

Министарство иностраних дела – Инострано одељење (Посланство у Лондону)

Министарство просвете

Фонд Илија Гарашанин

Поклони и откупи

Архив Српске академије наука и уметности

Историјска збирка

Заоставштина Филипа Христића

Президијали Филипа Христића

The National Archives (Лондон, Велика Британија) PRO

FO 78

FO 65

FO 7

FO 105

The White Papers FO 364

Рукописно одељење Народне библиотеке Србије

Архива Јованке Калић

Објављени извори

- ✓ Арсић Мирољуб, *Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине и Краљевине Србије*, Архивски преглед 1/4 (2000), 52–59.
- ✓ *Грађа Архива Србије о Народном позоришту у Београду 1835–1914*, приредио Гаврило Ковијанић, Београд, 1971.
- ✓ Грујић Јеврем, *Записи Јеврема Грујића*, књ. 1 (*Пред Светоандрејску скупштину*), књ. 3 (*Друга влада Обреновића и турски ратови*), Београд, 1922, 1923.
- ✓ *Дневник Анке Обреновић*, приредила Радмила Гикић Петровић, Нови Сад, 2007.
- ✓ *Дневник Беџамина Калаја 1868–1875*, приредио Андрија Раденић, Београд, 2002.
- ✓ *Записници са седница Друштва српске словесности 1842–1863*, приредили Васиље Ђ. Крестић, Миле Станић, Београд, 2011.
- ✓ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Никола П. Шкеровић, Београд, 1952.
- ✓ Јовановић Владимир, *Успомене*, приредио Василије Крестић, Београд, 1988.
- ✓ *Исти, Српски народ и Источно питање*, Београд, 1863.
- ✓ Јовановић Стојимировић Милан, *Силуете строг Београда*, Београд, 2008.
- ✓ Каниц Феликс, *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја 19. века*, Београд, 1986.
- ✓ Крстић Никола, *Дневник. Јавни живот*, књ. 2. (*1. јануар 1868–31. децембар 1876*), књ. 3. (*2. јануар 1877–21. децембар 1887*), приредио Милош Јагодић, Београд, 2006, 2007.
- ✓ Матић Димитрије, *Бачки дневник 1845–1848*, приредили Љубомир Дурковић-Јакшић, Босилка Јанковић и Анђа Маслеша, Београд, 1974.
- ✓ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, приредио Василије Ђ. Крестић, Нови Сад, 2010.
- ✓ Мијатовић Чедомиљ, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд, 2008.

- ✓ Милићевић Ђ. Милан, *Дневник 1 (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, приредио Петар Крестић, Београд, 2011.
- ✓ *О основним школама у Северној Америци*, с француског превео Филип Христић, Београд, 1966.
- ✓ *Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу*, књ. 1 (од 29. марта 1848 до 31. дец. 1858), књ. 2 (од 4. јан. 1859. до 29. марта 1874), средио Ст. Ловчевић, Београд, 1931.
- ✓ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880*, Београд, 1931.
- ✓ *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880*, сакупио и за штампу средио Гргур Јакшић, Београд, 1953.
- ✓ Пироћанац Милан, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд, 2004.
- ✓ Поповић А. Љубодраг, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд, 1999.
- ✓ Поповић Ј. Радомир, *Исповест Стефана Стефановића Тенке*, Мешовита грађа 21 (2003), 21–40.
- ✓ *Протоколи ванредне скупштине народне државне о Преображењу 1861. године*, Београд, 1861.
- ✓ Ристић Јован, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. 1 (Први рат), књ. 2 (Други рат), Београд, 1896, 1898.
- ✓ Исти, *Историјски списи*, књ. 1, Београд, 1940.
- ✓ Исти, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. 3 (1868–1872), Београд, 1901.
- ✓ *Скупштинске беседе краља Милана: о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*, приредили Душко М. Ковачевић, Момир Самарцић, Нови Сад, 2005.
- ✓ *Србија 1878. Документи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић, Београд, 1978.
- ✓ Христић Никола, *Мемоари 1840–1862*, приредио Витомир Христић, Београд, 2006.
- ✓ Христић Ф. Милан, *Србија и Енглеска од пре пола века*, Београд, 1910.

- ✓ Христић Филип, *Кратка рачуница за основне србске школе уџбеник*, Београд, 1850.
- ✓ Исти, *Прва знања за основне србске школе уџбеник*, Београд, 1865.
- ✓ Isti, *Remarks on Mr. Layard's Speech, delivered in the House of Commons, On Friday, May 29, London*, 1863.
- ✓ Исти, *Трећа читанка за основне србске школе уџбеник*, Београд, 1864.
- ✓ Исти, *Трећа читанка за четврти разред основних србски школа*, Београд, 1853.
- ✓ Isti, *The Serbo-Turkish question: or the reciprocal relations between Servian and Turkish government*, London, 1863.
- ✓ Isti, *The Case of Serbia by a Serbian*, London, 1863.
- ✓ Исти, *Читанка за четврти разред основних српских школа*, Београд, 1862.
- ✓ *Привилегована Народна Банка Краљевине Србије, Извештај за 1884, Извештај управног одбора ванредном главном збору 14. септембра 1885. године, Извештај за 1886, Извештај за 1887, Извештај за 1888, Извештај за 1889*, Београд, 1885, 1887–1890.
- ✓ *The Queen's Ambassador to Sultan. Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877–1880*, edited by Sinan Kunalp, Istanbul, 2009.
- ✓ *Филозофски факултет Велике школе 1863–1873*, приредили Јованка Веселиновић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, редактор и писац предговора Радош Љушић, уредник Андрија Веселиновић, Београд, 2004.

Новине, часописи, календари

- ✓ *Србске новине* (1860, 1861, 1862, 1868, 1870, 1873)
- ✓ *Политика* (1932)
- ✓ *Шумадинац* (1851, 1852)

Студије, монографије

- ✓ Антић Чедомир, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856)*, Београд, 2004.

- ✓ Арнаутовић Драгомир, *Историја српских железница од 1850. до 1918*, Београд, 1934.
- ✓ Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002.
- ✓ Gnjatović Dragana, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Београд, 1991.
- ✓ Guymier Laurence, *Curing the Sick Man, Ser Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht 2011.
- ✓ *Владе Србије 1805–2005*, уредник Радош Љушић, Београд, 2005.
- ✓ Вукчевић Мило, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Цетиње, 1950.
- ✓ Дугалић Верољуб, *Народна банка 1884–1941*, Београд, 1999.
- ✓ Исти и др., *Народна банка 1884–2004*, Београд, 2004.
- ✓ Ђорђевић С. Живојин, *Историја школа у Србији*, Београд, 1935.
- ✓ Екмецић Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд, 1996.
- ✓ Исти, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд, 2007.
- ✓ Живановић Живан, *Јован Ристић: кнежевски и краљевски намесник и многогодишњи министар иностраних дела*, Београд, 1929.
- ✓ Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском Вилајету 1878–1912*, Београд, 2009.
- ✓ Јакшић Гргур, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953.
- ✓ Јакшић Гргур, Вучковић Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд, 1963.
- ✓ Јовановић Небојша, *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, Београд, 2009.
- ✓ Јовановић Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1933.
- ✓ Исти, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933.
- ✓ Исти, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд, 1934.
- ✓ Кићовић Мираш, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд, 1960.
- ✓ Ковијанић Гаврило, *Трагом читалишта у Србији*, Београд, 1986.

- ✓ Ковић Милош, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, необјављена магистарска теза, Филозофски факултет, Београд, 2003.
- ✓ Исти, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007.
- ✓ Леко Милан, *Улице Београда, Београдске улице и тргови 1872–2006*, Београд, 2006.
- ✓ Леовац Данко, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1850–1870)*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет, Београд, 2010.
- ✓ Љушић Радош, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Београд, 2005.
- ✓ Исти, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004.
- ✓ Исти, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац, 1997.
- ✓ Исти, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш, 2000.
- ✓ Исти, *Прво намесништво (1839–1840)*, Београд, 1995.
- ✓ Исти, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008.
- ✓ Мијатовић Бошко, *Српски економисти до 1914. године. Зборник текстова*, Београд, 2008.
- ✓ Милановић Јасмина, *Аћим Чумић*, Београд, 2006.
- ✓ Милићевић Јован, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, приредио Радош Љушић, Београд, 2002.
- ✓ Mekenzi Dejvid, *Jovan Ristić, evropski državnik*, Beograd, 2004.
- ✓ Павловић Марко, *Преображенски устав, први српски устав*, Крагујевац, 1997.
- ✓ Пауновић Јелена, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, необјављен дипломски рад, Београд, 1999.
- ✓ Иста, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд, 2007.
- ✓ *Педесетогодишњица српске краљевске академије 1886–1936*, Београд, 1939–1941.
- ✓ Роровић Лј. Bogdan, *Istorija ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd, 2005.
- ✓ Поповић Љуба, Милићевић Милић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, Београд, 1997.
- ✓ Поповић Ј. Душан, *О Цинцарима*, Београд, 1937.
- ✓ Исти, *О Цинцарима. Прилози о питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд, 2008.

- ✓ Поповић Ј. Радомир, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд, 2012.
- ✓ Исти, *Тома Вучић Першић*, Београд, 2003.
- ✓ Продановић М. Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд 1947.
- ✓ Russell Bertrand, *The History of Western Philosophy*, New York, 1945.
- ✓ Рајић Сузана, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд, 2003.
- ✓ Растовић Александар, *Велика Британија и Србија 1878–1889*, Београд, 2000.
- ✓ Ристић П. Љубодраг, *Велика Британија и Србије (1856–1862)*, Београд, 2008.
- ✓ Самарцић Момир, *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888*, необјављена докторска дисертација на Филозофском факултету у Новом Саду, 2007.
- ✓ Самарцић Радован, *Писци српске историје*, књ. 2, Београд, 1981.
- ✓ Sperber Jonathan, *The European Revolutions 1848–1851*, Cambridge, 2005.
- ✓ Стаматовић Десанка, *Читалишта у Србији 19. века*, Панчево, 2011.
- ✓ Stojanović D. Mihailo, *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, Cambridge, 1939.
- ✓ Страњаковић Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољна политика*, Београд, 1932.
- ✓ Исти, *Михаило и Јулија*, Београд, 1940.
- ✓ Sumner H. Benedict, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Oxford, 1937.
- ✓ Taylor J. P. Allan, *The Habsburg Monarchy 1809–1918*, London, 1990.
- ✓ Тодоровић А. Милан, *Међународно-правни положај Дунава*. Студија из међународног права, Београд, 1910.
- ✓ *Филозофски факултет Велике школе 1863–1873*, приредили Јованка Веселиновић, Соња Јерковић, Владимир Булајић; редактор и писац предговора Радош Љушић; уредник Андрија Веселиновић, Београд, 2004
- ✓ Ћунковић Срећко, *Школство и просвета у Србији и 19. веку*, Београд, 1970.
- ✓ Quartet Donald, *The Ottoman Quartet 1700–1922*, Cambridge, 2000.

Чланци, расправе, прилози

- ✓ Војводић Михаило, *Како је српска црква добила независност 1879. године*, Историјски часопис 50 (2003), 87–98.
- ✓ Вулетић Александра, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини XIX века у мемоарским делима*, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Београд, 1999, 163–172.
- ✓ Ђуровић Арсен, *Др Драгутин Мијушковић – скица за портрет професора и хуманисте*, Братство XI (2007), 119–141.
- ✓ Jelavich Charles, *Serbian Textbook: Toward Greater Serbia or Yugoslavia*, Slavic Review Vol. 42, No. 4 (Winter 1983), 601–619.
- ✓ Јовановић Наталија, *Наставни програми и планови у Кнежевини Србији*, Пешчаник 2 (2004), 161–177.
- ✓ Јовановић Небојша, *Државни савет Кнежевине и Краљевине Србије*, Споменица историјског архива “Срем” год. 9, бр. 9 (2010), 100–110.
- ✓ Крестић Василије, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1849–1868*, Историја српског народа, књ. V–2, Београд, 1994.
- ✓ Радош Љушић, *Државно–друштвена и генерацијска периодизација нововековне Србије (1804–1918)*, у: *Србија 19. века. Изабрани радови*, књ. 2, Београд, 1998, 9–33.
- ✓ Исти, *Од Велике школе до Лицеја (1808–1838)*, у: *Зборник радова Универзитета у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, 3–17.
- ✓ Исти, *Од Правитељствујушчег Совјета до Министарског савета – Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: *Србија 19. века. Изабрани радови*, књ. 3, Београд, 2005, 278–346.
- ✓ Marković G. Slobodan, *Anglophiles in Balkan Christian States (1862–1920)*, Balcanica 40 (2009), 85–145.
- ✓ Павловић Војислав, *Српски студенти у Паризу 1839–1856*, Историјски часопис 33 (1986), 187–202.
- ✓ Попов Чедомир, *Прилике у Турској уочи руско–турског рата 1877. према извештајима Филипа Христића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 9 (1966), 93–114.

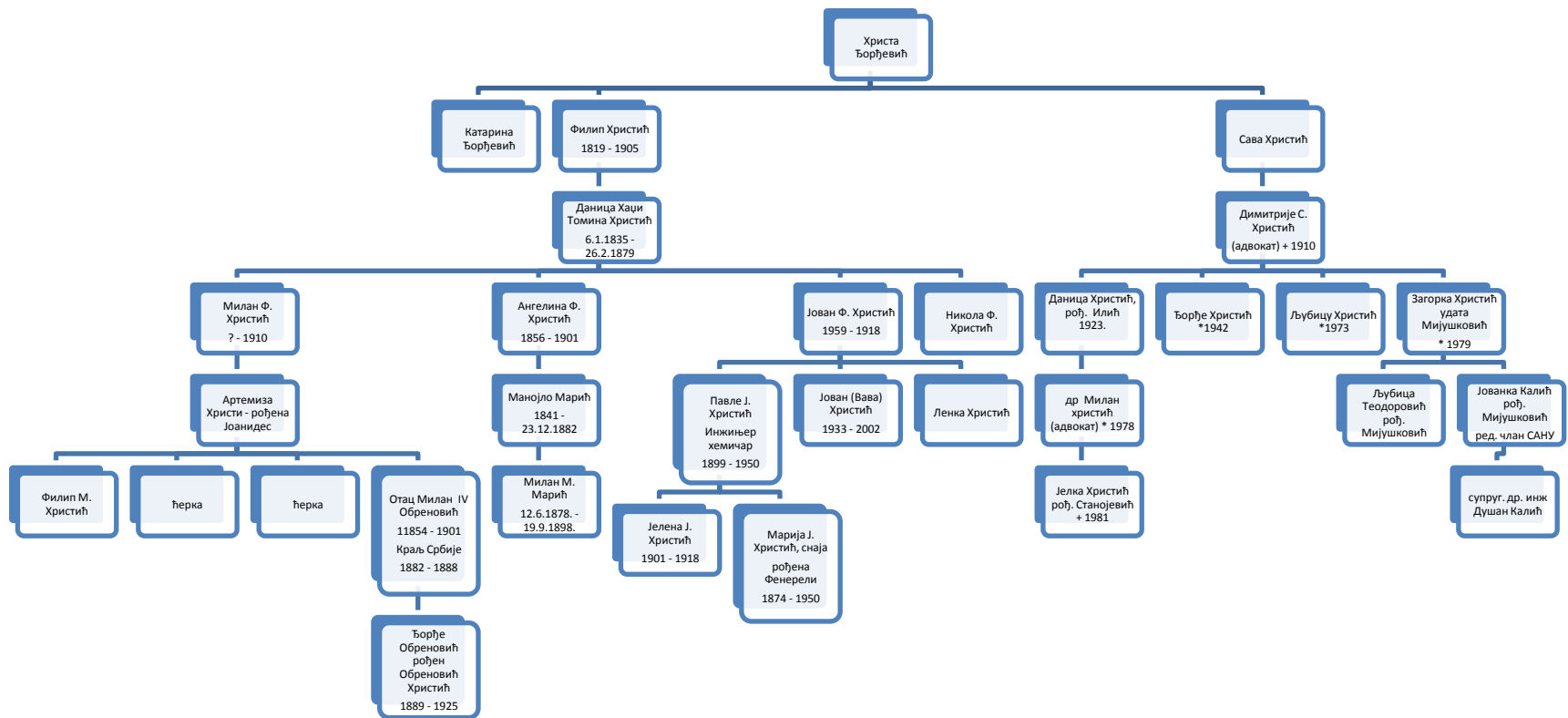
- ✓ Рауповић Štermenski Jelena, *The British Diplomacy and the Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising*, Београдски историјски гласник / Belgrade Historical Review 2 (2011), 191–204.
- ✓ Иста, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, Српске студије 2 (2011), 125–138.
- ✓ Иста, *Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја*, Историјски часопис 60 (2011), 333–355.
- ✓ Самарцић Момир, „*Његово Краљевско Височанство Кнез Милан*“. *О настојању српске владе да српском кнезу буде призната титула „Краљевско височанство*“, Зборник матице српске за историју 74 (2006), 37–47.
- ✓ Исти, *О споразуму српске владе и Штатсбана о изградњи железнице у Србији 1879. године*, Историјски часопис 60 (2011), 393–417.
- ✓ Стојанчевић Владимир, *Две аутобиографије Филипа Христића*, Мешовита грађа 17–18 (1988), 161–177.
- ✓ Тимотијевић Мирослав, *Народно позориште у Београду – храм патриотске религије*, Наслеђе 6 (2005), 9–44.
- ✓ Урић Ненад, *Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата (1876)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 6 (2009), 101–157.

Енциклопедије, приручници

- ✓ *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997.

Прилог 1

Родослов породице Христић

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Јелена Пауновић – Штерменски је рођена у Београду 12. августа 1973. године. Основну школу је завршила у месту рођења. Похађала је средњу школу "Шесту београдску гимназију", друштвени смер, са седиштем такође у Београду. Током средње школе завршила је виши курс енглеског језика у школи St. Josephs Hall у Оксфорду, Велика Британија.

Студије на Филозофском факултету у Београду на Одељењу за историју, уписала је 1992/93. школске године. Факултет је завршила 1999. године и дипломирала 24. новембра 1999. године на катедри за Националну историју Новог века код професора Радоша Љушића, са темом "Извештаји британских конзула о Србији у време владе Милана Пироћанца (1880-1883)". Постдипломске студије је уписала школске 2000/2001. године на Филозофском факултету, на групи Национална историја 19. века. Магистрирала је са темом *Дејвид Урквартово виђење међународног положаја Србије*. Због истраживања потребног за израду магистарског рада више пута је боравила у Великој Британији. Одбранила је магистарски рад са наведеном темом 08. 12. 2006. године на Филозофском факултету у Београду пред комисијом у саставу проф. др Радош Љушић, проф. др Михаило Војводић, доц. др Сузана Рајић.

Уписала је докторске студије историје 2007. године на Катедри за историју српског народа у новом веку, ментор доц. др Сузана Рајић. Тема докторске дисертације под насловом *Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)* одобрена на седници Наставно–научног већа, одржаној 24. 12. 2009. Истраживања за поменуту докторску дисертацију обавила је у Архиву САНУ, Архиву Србије, Народној библиотеци Србије и The National Archives, London 2009–2012. Комисија за одбрану у саставу проф. др Сузана Рајић, проф. др Радош Љушић, др Радомир Ј. Поповић, научни сарадник, Историјски институт Београд именована на седници Наставно научног већа Филозофског факултета 21. 02. 2013. године.

Мр Јелена Пауновић – Штерменски запослена је на Филозофском факултету у Београду на месту Секретара одељења за историју и истраживач

сарадник на пројекту “Српски народ – интегративни и дезинтегративни процеси (Бр. 177014) финансираном од стране Министарства просвете и науке републике Србије.

Библиографија

Монографија

- ✓ *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд, 2007, стр. 187. (ISBN: 978-86-7466-303-5)

Чланци

- ✓ *Огледи о преписци Петра Костића и Љубомира Ковачевића*, зборник радова Писмо, ур. Радош Љушић, Београд, 2001, 215–222.
- ✓ *Неколико докумената о предаји градова Србији из британских архива*, Мешовита грађа / *Miscellanea* 24 (2005), 189–202.
- ✓ *David Urquhart and the Links of Serbia with the Ideas of the Polish Emigration*, Београдски историјски гласник / *Belgrade Historical Review* 1 (2010), 121–137.
- ✓ *British Diplomacy and the Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising*, Београдски историјски гласник / *Belgrade Historical Review* 2 (2011), 191–205.
- ✓ *Два британска документа из Цариграда о промени на престолу Србије 1860. године*, Мешовита грађа / *Miscellanea* 32 (2011), 349–368.
- ✓ *Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја*, Историјски часопис 60 (2011), 333–355.
- ✓ *Никола Крстић о Филипу Христићу*, Српске студије 2 (2011), 125–138.
- ✓ *Approaching the Balkan Wars: Serbian Society and the Ottoman Empire (1856–1912)* / *Balkan Savaşları Arifesinde Sırp Toplumunu ve Osmanlı İmparatorluğu (1856–1912)*, Uluslararası Balkan Sempozyumu. Balkan Savaşlarının 100. yılı, Istanbul, 2012. (коауторски рад са Данком Леовцем)

Прикази

- ✓ Војин Дабић, *Војна Крајина (Карловачки генералат 1530–1746)*, Београд, 2001, Зборник Матице српске за историју 63–64 (2001), 302–304.
- ✓ Laurence Guymet, *Curing the sick man. Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht, 2011, Српске студије 2 (2011), 305–308.
- ✓ Радош Љушић, *Вујкина врата: хроника подгорског села Исток, Део 1*, Београд, 2011, Београдски историјски гласник 2 (2011), 292–295.
- ✓ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, књ. I и II, приредили Василије Ђ. Крестић, Миле Станић, Београд, 2011, Српске студије 3 (2012), 434–437.

Учешће на научним скуповима

- ✓ Конференција младих Слависта, Праг, 4–5. новембар 2009. (рад: *David Urquhart and the Links of Serbia with the Ideas of the Polish Emigration*)
- ✓ International Symposium “The Heritage of History: *Solutions to Political and Social Issues in Southeast Europe at the Balkan Wars` Centenary / Uluslararası Balkan Sempozyumu. Balkan Savaşlarının 100. yılı, Istanbul, 12–14 May 2012.* (коауторски рад са Данком Леовцем: *Approaching the Balkan Wars: Serbian Society and the Ottoman Empire 1856–1912*)
- ✓ International conference on Balkan worlds: Ottoman past and Balkan nationalism, University of Macedonia, Thessaloniki 4–7 October 2012. (рад: *Serbian National Program and the State Modernization*)

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелена Пауновић–Штерменски _____

број индекса _____ 5И070083 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ФИЛИП ХРИСТИЋ – ДИПЛОМАТА И ПОЛИТИЧАР (1819–1905)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јелена Пауновић–Штерменски _____

Број индекса _____ 5И070083 _____

Студијски програм _____ Докторске студије историје _____

Наслов рада _____ ФИЛИП ХРИСТИЋ – ДИПЛОМАТА И ПОЛИТИЧАР (1819–1905) _____

Ментор _____ проф. др Сузана Рајић _____

Потписани/а _____ Јелена Пауновић–Штерменски _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ФИЛИП ХРИСТИЋ – ДИПЛОМАТА И ПОЛИТИЧАР (1819–1905)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.